

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 78

FRÅN NYENS SKANS TILL NYA SVERIGE

SPRÅKEN I DET SVENSKA RIKET UNDER 1600-TALET

Från Nyens skans till Nya Sverige

Språken i det Svenska Riket under 1600-talet

Redaktörer: *Bo Andersson & Raimo Raag*

Konferenser 78

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, *Konferenser* 78. Stockholm 2012. 380 s.

Abstract

The papers in this volume are based on presentations given at a symposium at Uppsala University in 2007. In the 17th century, Swedish was the everyday language of a majority of the population in Sweden proper and the main language of government, but several other languages were also used in speech, in writing, or in both.

The population of Sweden proper included speakers of language varieties now considered dialects of Swedish, but also indigenous minority groups speaking entirely different languages, such as the Saami. There were also groups inhabiting territories that had been part of Sweden for several centuries, like Finland, and territories that gradually had been incorporated into the Swedish realm when Sweden emerged as a great European power. Numerous immigrants contributed not only to the development of the growing administrative and military apparatus, to economy, research, and higher education, but also to the linguistic diversity of 17th century Sweden.

Keywords

Sweden, 17th century, multilingualism, historical sociolinguistics, Swedish, Danish, Scanian, Gotland dialect, Saami language, Finnish, Latin, German, Dutch, French, English, Karelian, Estonian, Votic, Ingrian, Latvian, Livonian, Russian, Polish, Lenape

© 2012 Författarna och Vitterhetsakademien

ISBN 978-91-7402-409-8/pdf

ISSN 0348-1433

Utgivare	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Box 5622, 114 86 Stockholm www.vitterhetsakad.se
Distributör	eddy.se ab, Box 1310, 621 24 Visby http://vitterhetsakad.bokorder.se
Omslag, typografi	Lars Paulsrud
Grafisk form	Bitte Granlund/Happy Book
Tryck	Danagård LITHO, Ödeshög, 2012

Innehåll

<i>Bo Andersson och Raimo Raag, Inledning</i>	7
<i>Stig Strömholm, Språk och kultur i 1600-talets Sverige – en barock historia</i>	10
<i>Aleksander Loit, Sveriges stormaktstid</i>	19
<i>Gun Widmark, Svenska</i>	40
<i>Stig Örjan Ohlsson, Danska och svenska i Skåne</i>	55
<i>Lars Wollin, Gutniska</i>	70
<i>Lars-Gunnar Larsson, Samiska</i>	88
<i>Erling Wande, Finska</i>	104
<i>Hans Helander, Latin</i>	122
<i>Bo Andersson, Tyska</i>	137
<i>Ingrid Wikén Bonde, Nederländska</i>	163
<i>Sigbrit Swahn, Franska</i>	182

<i>Daniel Ogden</i> , English	193
<i>Tapani Lehtinen</i> , Karelska	207
<i>Raimo Raag</i> , Estniska	222
<i>Virve Raag</i> , Votiska och ingriska	249
<i>Pēteris Vanags</i> , Lettiska	260
<i>Riho Grünthal</i> , Liviska	281
<i>Ulla Birgegård</i> , Ryska	296
<i>Lennart Larsson</i> , Polska	315
<i>Kim-Eric Williams</i> , Laughing with the Lenape	335
Avbildningar ur handskrifter och äldre tryck	350
Författarförteckning	353
Personregister	355
Ortregister	367

Inledning

Bo Andersson och Raimo Raag

När man ägnar sig åt det förgångna är det lätt att förbise språkets viktiga roll; historia handlar oftast om politik, religion, handel och ekonomi, sociala förhållanden, kanske också lite om folklig kultur, litteratur, arkitektur, konst och musik. Språket och språken däremot, människans främsta medel för tänkande och kommunikation, glöms däremot lätt bort.

När man börjar intressera sig för frågan vilka språk som talades i 1600-talets Sverige blir man genast förvånad över mångfalden. Sverige hade genom omfattande geografisk expansion sedan andra hälften av 1500-talet blivit till det som historiker kallar en konglomeratstat: riket bestod av en kärna och en rad provinser som alla uppvisade stora kulturella, språkliga och rättsliga olikheter sinsemellan. Dessutom hade ett betydande antal människor invandrat till landet. Dåtidens stat, med en enorm militärapparat, en expanderande förvaltning och ett dynamiskt näringsliv, hade stort behov av "experter" på olika områden. Både den geografiska utvidgningen och den stora invandringen ledde till att en rad språk kom att talas inom det dåvarande Sveriges gränser. Men kanske ännu mera påfallande än det stora antalet språk i sig är hur problemfri användningen av olika språk verkar ha varit i det svenska stormaktsväldet. Det viktiga skälet finner man i den dåtida synen på vad som egentligen håller en nation samman.

Om man ställer upp ett enkelt schema över de föreställningar som alltsedan slutet av 1700-talet har bildat utgångspunkt för tänkandet kring konstruktionen av nationer, så kan man konstatera att språklig och etnisk enhet har ansetts vara en förutsättning för ett välfungerande samhälle. Om man försöker beskriva detta tänkande med hjälp av ett enkelt schema ser det ut så här. Man tänker sig att en modern nationalstat normalt sett präglas av följande:

	Homogen	Heterogen
Språk	+	–
Nationell härkomst / etnicitet	+	–
Religion	–	+
Politik	–	+

Till föreställningen om den moderna nationalstaten knyts alltså förväntningen att denna har en språkligt och etniskt homogen befolkning, även om detta i praktiken knappast någonsin är fallet. I vår tid av etniska konflikter har vi dock sett sprängkraften i nationalistiska slagord som ”en nation – ett folk – ett språk”. Medborgarna i en modern nationalstat förväntas dock ha frihet att välja religion och att hysa och framföra olika politiska åsikter. Mot homogeniteten i språkligt och etniskt avseende står en heterogenitet när det gäller religion och politik

Om man ställer upp ett liknande schema för en tidigmodern stat, exempelvis Sverige på 1600-talet, blir resultatet ett helt annat:

	Homogen	Heterogen
Språk	–	+
Nationell härkomst / etnicitet	–	+
Religion	+	–
Politik	+	–

Under 1600-talet ansåg man alltså att det fanns andra faktorer än ett gemensamt språk och en gemensam kultur som bidrog till sammanhållningen i en stat. Det viktigaste fundamentet för en harmonisk statlig gemenskap var i stället enighet i religionen; endast en konfession kunde vara tillåten. I 1600-talets politiska teori talar man om religionen som samhällets kitt – *religio vinculum societatis*. I Sverige bestod detta *vinculum*

självkärligt av en evangelisk-luthersk religiös uppfattning. Vad gäller de politiska förhållandena präglades den tidigmoderna staten av en stark bundenhet till fursten, till hans eller hennes dynasti. Inget utrymme fanns för avvikande religiösa uppfattningar eller ifrågasättande av furstens legitimitet. Varje undersåte måste vara beredd att med all kraft stödja och försvara monarkens och regeringens religiösa och politiska mål. Om undersåten i fråga var av svensk härkomst eller talade svenska någorlunda väl var däremot sekundärt. Religiös och politisk lojalitet var den avgörande faktorn.

I månadsskiftet februari/mars 2007 samlades arton språkforskare till ett internationellt symposium vid Uppsala universitet, arrangerat vid Institutionen för moderna språk. Efter inledande föredrag av universitetets förre rektor, professor Stig Strömholm, och av professor em. Aleksander Loit gav varje forskare en presentation av sitt språk och vilken roll det spelade i 1600-talets mångspråkiga och mångkulturella Sverige. På ett mycket intressant sätt belystes de olika språkens ställning och funktion, och föredragen gav upphov till många intressanta diskussioner. Vi är glada över att vi nu kan lägga fram föredragen som uppsatser i bokform.

Symposiet hade inte kunnat genomföras utan frikostiga bidrag från Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Till dessa båda institutioner vill vi framföra vårt varma tack. Ett särskilt tack riktar vi dessutom till Vitterhetsakademien för vänligheten att ge ut volymen i sin konferensserie och till Anna Forsling och Martin Rundkvist för all hjälp i samband med publiceringen. Vitterhetsakademien och Institutionen för moderna språk vid Uppsala universitet har genom generösa bidrag möjliggjort tryckningen.

Språk och kultur i 1600-talets Sverige – en barock historia

Stig Strömholm

Om språket – eller rättare sagt språken – och om deras förhållande till vad man idag kallar kulturen i bredare mening i ett med vapenmakt sammanrafsat rike för tre- eller fyrahundra år sedan skall de följande dagarnas föredrag och samtal handla. Hur kan de som styrde den svenska stormakten under dess korta blomstring ha sett på språket och på dess roll i de stora områden som de hade erövrat, där deras eget tungomål svenskan varken talades eller förstods? Och hur kan gemene man och deras lärare och själasörjare ha ställt sig till de språkmöten som måste ha ägt rum varje dag i detta rike? Var det något som överheten ville och kunde påverka, eller utvecklades språken genom okontrollerade naturliga processer?

”Det hade gått så långt” – så heter det i en bok, som bland annat berättar om hur den andra generationen av germanska invandrare i floden Alliers dalgång i nuvarande Frankrike vid mitten av 400-talet kommit att under sin kloke kung Hrodebert leva i någorlunda god samsja med traktens gallo-romanska befolkning – ”det hade gått så långt att de båda folken i kungens rike nu talade utan tolk på marknader och i handelsbodas. De tog ett ord här, ur det ena språket, och ett där ur det andra, och fingrar och miner fick göra resten. I städerna på slätten, som var störst och där handelsväsendet var livligast, kom de flesta orden från de gamla inbyggarnas språk; de hade ord för mycket, som kungafolket inte hade känt till, innan de kom, och det fanns åtskilliga unga män, både i kungens följe och bland stadsborna, som lade sig till med det främmande språket helt och hållet, liksom de började kläda sig som de gamla stadsborna. En och annan sade till och med ’Rodebert’, med ett litet svagt väsende i början, som för skams skull. Men detta ansågs alltjämt omanligt och tillgjort bland de flesta, och kungen var noga med h-et, till och med när han försökte tala rent latin, som han någon gång gjorde. ’Nos, Chhh-rodebertus Rex’, sade han och dröjde särskilt länge på den inledande väsningen. Och han tillhöll prästerna att göra detsamma när de bad för honom i kyrkan

eller läste upp hans påbud. Västerut, bland kullarna, höll alla mer på sitt, och man använde händerna och ögonen flitigare när de båda språken möttes, men ingen gris blev osåld och inget pris lämnat utan prutning för språkets skull; alla kunde få fram vad de ville. Och när kung Hrodebert började bli gammal, kunde ingen minnas att det någon-sin varit annorlunda” (Strömholm 1980:42 f).

Denna sannfärdiga berättelse kan sägas skildra en spontan eller naturlig språkutveckling, ett förlopp som ingen överhet tog någon befattning med – med ett viktigt undantag: uttalet av härskarens namn – och där språket i övrigt var utsatt för en enda påverkande kraft, som tillika var dess tysta frände och bundsförvant, nämligen tiden. Därför dröjde det mycket länge innan det språkmöte som hade tagit sin början på kung Hrodeberts tid ledde så långt som till en sammansmältning. De lärde, som studerat dessa ting närmare, vet att den föreningen började bli klart synlig omkring fyrahundra år senare. Ty år 842 bekräftade karolingerna Ludvig den tyskes och Karl den skalliges krigare vid ett möte i Strasbourg de båda furstliga brödernas förbund med en ömsesidig trohetsed som avlades på de båda språk som talades öster och väster om Rhen. För att Karls krigare skulle förstå eden använde Ludvig och hans tyska soldater det språk som talades av deras vapenbröder i väster. Den versionen av Strasbourg-ederna, en text om ett tiotal rader, finns bevarad tillika med en latinsk översättning i den franske 800-talshistorikern abboten i Saint-Riquier Nithards krönika om Ludvig den frommes söner (des Granges 1924:1 f). Den brukar betecknas som det äldsta bevarade vittnesbördet om det romanska språk som efter ytterligare några århundraden blev en någorlunda igenkännbar franska. Det förtjänar att noteras – ty det säger något om förhållandet mellan språk och makt – att skälet till att man vid kungamötet i Strasbourg gjorde sig mödan att i skrift nedteckna detta framväxande folkspråk, som i övrigt var skriftlöst under ytterligare en lång tid, är att det just vid detta tillfälle var av politisk och juridisk betydelse att det fanns en språkyttring som de närvarande verkligt förstod och som fästes i skriftlig form för att dess rättsligt bindande ordagranna lydelse skulle bevaras med säkerhet. Framemot 1000-talet tätar de religiösa och litterära vittnesbörden om den framväxande fornfranskan. Så lång tid behövde de språk som hade sina första trevande möten i kung Hrodeberts rike för att på spontant och naturligt sätt smälta samman till ett.

Mellan det naturliga språket och tiden finns det åtminstone en betydelsefull likhet som gör det rimligt att kalla dem fränder och bundsförvanter, som nyss skedde. Det är denna: så länge man inte tänker på dem, så länge de förblir just naturgivna delar av verkligheten, är de också självklarheter, som går sin tysta gång utan att vålla något huvudbry. Men börjar man reflektera över dem i syfte att begripa, visar de sig, liksom många andra grundläggande självklarheter, snabbt ställa svåra eller till och med olösliga problem. Tiden måste nog medges vara ett strå vassare i fråga om intellektuell svårtillgänglighet, men språket kommer inte så långt efter, och i vissa hänseenden är

språket kanske rentav mer komplicerat. Endast i bildlig mening kan man hävda att tiden kan användas på det ena eller andra sättet – ”slås ihjäl”, ”utnyttjas”, ”förlösas” – ja, vid närmare eftertanke kan tiden inte användas alls. Den är undandragen all mänsklig inverkan. Språket däremot kan användas, och det kan användas på oändligt många sätt. Det kan nyttjas som ett sakligt och värdeneutralt meningsbärande kommunikationsmedel i det levande och snabbt förbiflytande samtalet människor emellan; det var så det fungerade på marknaderna i kung Hrodeberts rike. Men det kan också användas på samma sätt som en gravsten eller ett monument – som en mer eller mindre precis utformad varaktig bärare av minnet av en händelse eller en människa; dit hör Strasbourg-ederna. Uttalet av ett enda ord kan användas som ett skiljemärke; det avgör om den talande skall få leva eller dö, som *Domarboken* vet berätta om ordet *schibbolet*. Och språket kan nyttjas som manifestation av makt och höghet – det omsorgsfullt bevarade initiala h:et i kungens namn erinrade diskret men hörbart om hans dubbla ställning som främmande erövrare för somliga i hans rike, som ärftlig stamhövding för andra. Här var språket identitetsbärare och gemenskapsbärare å ena sidan, å andra sidan bärare av härskarmakt och exkluderingsmekanism. Alla dessa funktioner är kända sedan länge, låt vara under andra namn.

Det är inte enbart av konvention och tradition som det ter sig naturligt att på tal om sådana funktioner hos språket erinra om de i akademiska öppningsanföranden stundom intill leda utnyttjade gamla grekerna. Hellenernas starka medvetande om den egna kulturens särart men också om dess överlägsenhet kommer till uttryck inte minst i det avvisande och föraktfulla sätt på vilket de behandlar andra folks språk. Ordet ”barbar” tillskrivs ju av den allttjämt förhärskande vetenskapliga meningen ett onomatopoetiskt ursprung; det anses återge icke-helleners stammande och obegripliga tal. En känd och i sin grymhet expressiv episod, som belyser hellensk syn på främlingars språk, finner vi i Aischylos’ tragedi *Agamemnon*, där Klytemnestra, den från Troja hemvändande kungens hustru, som snart skall ta hans liv, vänder sig till den trojanska kungadottern Cassandra, som förts med som härtagen slavinna och som snart också skall dö för Klytemnestras hand. Agamemnon har trätt in i sitt palats och Klytemnestra uppmanar nu Cassandra att följa efter. Fången sitter stum och orörlig kvar i vagnen. ”Tänker du kanske inte lyda?” frågar körledaren. ”Ja, därest icke, svalan likt, ett främmande, barbariskt språk hon äger”, svarar Klytemnestra, som är ovan vid att inte bli åtlydd och som tror att den fångna trojanskan inte förstår henne. Den eljest i lyrisk diktning prisade svalan är här inte något ljust vårtecken. Det är ett av många vittnesbörd om att grekerna uppfattade och beskrev andra språk än det egna just som fågelkvitter, monotont och meningslöst.

Till dem som länge fick finna sig i beteckningen ”barbarer” hos grekerna hörde romarna. Ännu komedidiktaren Plautus, som verkade så sent som omkring 200 f.Kr. och var en kunnig och flitig användare av attiska förebilder, tycks acceptera detta språk-

bruk utan protester. Ett hundrafemtio år senare har situationen emellertid förändrats helt. Cicero talar utan förbehåll om *non solum Graecia et Italia sed etiam omnis barbaria* – ”barbaria” är den sammanfattande benämningen för allt som ligger utanför Hellas och Rom. Förändringen är ett tankeväckande exempel på hur maktpolitisk och kulturell utveckling följs åt eller åtminstone kan följas åt: vad som skett under de ett hundrafemtio åren var å andra sidan självfallet inte helt enkelt att romarna politiskt, militärt och ekonomiskt tillkämpat sig platsen som medelhavsvärldens herrar. De hade också genomgått en utveckling i kulturellt hänseende som inneburit dels en mycket stark och omfattande reception av grekisk andlig odling hos den romerska eliten, dels en egen skapande bearbetning av vad som alltmer kom att bli och uppfattas som ett gemensamt kulturarv.

Det ter sig onekligen frestande att – med stöd av många vittnesbörd – tillskriva dessa samverkande antika kulturer, som kommit att utöva ett bestämmande inflytande över Västerlandets fortsatta utveckling, en hierarkisk syn på de språk som de kände. Grekiska och latin var otvivelaktigt bärare, och främsta eller rentav enda bärare, av högkulturer som inte kände några likvärdiga grannar eller medtävlare, och det förefaller högst sannolikt att detta skulle skapa föreställningar om en rangordning också mellan språk. Den tämligen ensidiga inriktning på litterär och särskilt retorisk utbildning och bildning och den näranog extrema koncentration och specialisering på språkriktighet och textkritik som alltifrån hellenistisk tid präglade särskilt den grekiska kulturen (men snart också den romerska) kan ha givit sådana föreställningar ökad styrka. Låt mig endast erinra om de otaliga ibland tämligen utdragna, pedantiska och skruvade etymologiska utredningarna i den populära författaren Aulus Gellius’ *Attiska nätter* från det andra kristna århundradet. Å andra sidan präglades den antika medelhavskulturen av en märklig öppenhet – ett slags globalism, för att använda en modern term – inte minst på ett så centralt område som det religiösa. Någon kulturellt betingad slutenhet mot främmande riter och läror kan man sällan konstatera. Att följa aposteln Paulus på hans resor med hjälp av *Apostlagärningarna* är en nyttig lektion i antik medelhavsturism; det var inte språkbehärsknigen (även om han också hade den, som framgår bl.a. av Apg. 21:37, där han talar grekiska med den romerska vaktens befälhavare i Jerusalem) som var hans främsta skydd, utan det romerska medborgarskapet, hans tiberianska motsvarighet till det viktorska *British passport* – hur han nu styrkte det ...

Det romerska världsväldet förefaller att snarast ha varit tämligen liberalt i fråga om språkliga hierarkier, kanske på samma sätt som det brittiska världsväldet avstod från kulturella ambitioner av det slaget i sitt förhållande till de många folk som kom att ingå i imperiet. Det kan måhända ses som ett uttryck för den lugna säkerhet i härskarrollen som med tiden kom att präglade de antika eliterna.

Det har visserligen säkert alltid i heterogent befolkade stater med en livskraftig

centralmakt funnits vad man kanske kan kalla språkliga nyckelpositioner, som hävdats kraftfullt. Ett sådant språkligt citadell har av ålder varit kommandospråket i arméerna, som i äldre tid spelade en betydligt viktigare roll än man idag föreställer sig. Ett känt exempel är det habsburgska riket, vars brokigt sammansatta men på tyska och ungerska ledda krigsmakt trots alla nationalistiska sprängladdningar under 1800-talet var en sammanhållande kraft av stor dignitet. Grillparzer kunde på fullt allvar vända sig till den gamle fältmarskalken Radetzky med raderna ”In deinem Lager ist Österreich, wir andere sind einzelne Trümmer.” En fridsammare modern parallell, som visserligen är övernationell men i gengäld gemensam för en stor och viktig avgränsad samhällssektor med en egen starkt utpräglad identitet är kanske den internationella flygtrafikengelska som rådbråkas över hela världen och som ingen i denna näring verksam klarar sig utan.

Kanske finns det med utgångspunkt i historiska exempel anledning att förvänta sig uttryck för språklig imperialism i betydelsen intellektuella härskaranspråk och tydliga hierarkiska föreställningar just hos kulturer och nationer som uppfattar sig som trängda och hotade. Den energi med vilken franskans företrädare idag hävdar sitt språks ställning både inom och utom det egna landet kan leda tanken i den riktningen. Ett språk, och en period, som onekligen starkt präglades av sådana språkhierarkiska föreställningar är latinet under medeltiden. Det kunde nu tyckas som om just denna tid och detta språk, som då stod på höjden av sin blomstring, inte borde ha haft något behov av att värja sig och framhålla sin överlägsenhet. Man glömmer då att latinitetens främsta bärare var det andliga stånd och den framväxande lärdomsvärld som ständigt såg sig konfronterade med härskare och med samhällsgrupper som var dem övermäktiga i världslig glans, oftast i börd och framför allt i den makt som bygger på fysisk styrka. Att hävda latinets ställning som kyrkans och den högre odlingens språk var en av de få och bräckliga resurser som stod dessa organisationer till buds i en värld där svärdshuggen ofta föll tätt. Så tvekade andens män heller inte att använda de vapen de hade, när de jämförde sig med denna världens store. ”De är ståtliga, men de är djur. De kan inte tala,” är ett känt yttrande av en italiensk prelat från den senare korstågstiden, då högresta och blonda nordiska stormän började förekomma bland den Heliga gravens räddare.

A priori är det föga sannolikt att de pragmatiska och i fråga om språk och helt allmänt högre och andliga ting vanligen ointresserade svenskarna, som dessutom för det allra mesta hade fullt upp med andra och mer jordnära ting, skulle ha varit hemfallna åt språklig imperialism ens när riket var som störst och mäktigast. Frågan förtjänar emellertid ytterligare diskussion. Att det svenska väldet till vardags var ett mångspråkigt rike är omvitnat och välkänt. När jag för sextio år sedan inhämtade de första lärdomarna om sådant fick jag mig bland annat till livs – inte utan en rysning av fosterländsk och allmänt ordningsälskande indignation – att det förekom att inte endast tyska utan rentav holländska opåtal kunde nyttjas i anföranden på det svenska Rid-

darhuset. Att det svors på finska och tyska på vedskutorna i Stockholms hamn tedde sig mer självklart och oskuldskraftigt.

Den svenska stormakten var otvivelaktigt vad historikerna idag kallar ett konglomeratrike. I uppsalaforskaren Torbjörn Engs avhandling *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* från 2001 definieras begreppet på följande sätt: "Konglomeratstaten kännetecknas huvudsakligen av ett statsområde bestående av ett antal områden sammanförda under ett gemensamt furstehus. Varje territorium, eller mer korrekt dess sociala elit, hade sin egen bestämda relation till härskaren, oavsett om det var denne personligen eller en abstrakt centralmakt som utövade makten. De enskilda territorierna hade ofta egen lag och rättssystem, särskilt administrativt system och ofta en egen politisk församling" (Eng 2001: 41 f).

Utan att gå närmare in i den mångsidiga och ibland intensiva diskussion som sedan något årtionde föres om konglomeratstatens karakteristika kan man mot bakgrund av denna definition, som förefaller mig övertygande med avseende inte endast på det svenska väldet utan också på så olika europeiska stater som den franska monarkin, de större tyska furstendömena och även vår granne Danmark, fråga sig vilken roll den sammanhållande centralmaktens språk kan ha spelat i detta polyglotta gytter. Fäste man stor vikt vid språklig enhet?

Det element i konglomeratstaten som var och uppfattades som ofrånkomligt för att det överhuvudtaget skulle utgöra en stat, en någorlunda sammanhängande enhet, var självfallet först och främst härskaren, hur denna roll nu än var besatt. Som Eng påpekar i det nyss citerade avsnittet kunde det enskilda territoriets förhållande till denne härskare vara av högst varierande beskaffenhet, och denna variationsrikedom utgjorde ett karakteristiskt drag. Det innebar ofta betydande, ibland förlamande, problem för de härskare som hade ambitionen att bygga upp effektiva centraliserade förvaltningsstater. Även för en stat med så starka centralistiska ambitioner och tendenser som den franska monarkin innebar konglomeratdelarnas särregimer och krav på särbehandling i så viktiga stycken som beskattning en mycket tung politisk och administrativ belastning.

I den gärna starkt förenklade bild av det förrevolutionära Europa som utbildades under de liberala nationalstaternas 1800-tal förbises ofta att även de mest utvecklade enväldsregimerna i mycket stor utsträckning var hänvisade till förhandlingslösningar i sitt umgänge med undersåtarna och särskilt med de undersåtar som levde i erövrade eller eljest nytillkomna provinser. I botten på relationen mellan härskaren och sådana territorier låg så gott som undantagslöst ett folkrättsligt bindande avtal av något slag, ett fredsslut med den stat som avträtt territoriet eller en överenskommelse med provinsens politiska elit. Och avtal skulle enligt gällande ideologi hållas.

Förutom härskaren var således nätet av rättsliga relationer inom konglomeratet ett ofrånkomligt sammanhållande element – i det svenska 1600-talsriket var detta nät

först och främst den under århundradets lopp framväxande konstitutionella ordningen för Sverige, omfattande också Finland, och de rättsliga banden till provinserna utanför kärnområdet. I den meningen kan lagen sägas ha varit ett nödvändigt element i konglomeratriket. Det betyder inte att alla territorier skulle ha levt under samma rättsordning. Tvärtom utgjorde respekt för tidigare gällande lokal rätt ofta ett av de åtaganden som band härskaren och utgjorde ett centralt inslag i de rättsliga relationerna mellan centralmakt och provinser. För ingripande privat- och straffrättsliga lagändringar saknades under stormaktstiden resurser och tid, men sannolikt också intresse. Det skulle också dröja länge innan den svenska statsmakten började vidta åtgärder för att införa svensk rätt i de territorier utanför kärnområdet som då fanns kvar.

En tredje sammanhållande komponent var för det allra mesta den gemensamma religionen. Att vidmakthålla och främja den lutherska ortodoxin var inte endast ett politiskt desideratum; det var också en politisk princip alltsedan den augsburgska religionsfreden 1555, som fastslog regeln *cuius regio, eius religio*. Men framför allt var det ett ansvar gentemot undersåtarna som åvilade härskaren. Själarnas frälsning på båda håll stod på spel. För det svenska rikets del förekom religiösa avvikelser främst i Östersjöprovinserna, där det fanns grekisk-ortodoxa bekännare, och i Lappland. I Pommern och i de tidigare danska provinserna, där den lutherska ortodoxin redan var förhärskande, handlade det i huvudsak om skillnader i kyrkoordning och ritual. Klart är att religiös enhet ansågs vara ett viktigt mål för den svenska staten, och i Lappland bedrevs också missionsverksamhet. Hur läget var i öster är inte lika välkänt (Eng 2001:282 ff).

Hur förhöll det sig då, för att avslutningsvis leda över till temat för detta symposium, med språket i det svenska väldet? Det är förvisso inte min sak att i denna inledning ta ställning till de frågor som experter skall dryfta under ett par dagar. Men tillåt mig några reflexioner.

På en väsentlig punkt är svaret på frågan klart. Det religiösa ansvaret i luthersk version krävde att överheten säkrade menighetens tillgång till den Heliga skrift, och i det gamla svenska väldet förelåg också en översättning till finska av Nya Testamentet (av Mikael Agricola) redan 1548, sju år efter Gustav Vasas bibel. Hela Bibeln på finska utkom 1642. Bortsett från de religiösa texterna förefaller emellertid den svenska statsmakten – och här tycks dess hållning överensstämma med andra europeiska konglomeratstater – att ha accepterat ett polyglott rike, inte endast till vardags. "Undersåtarnas lojalitet mot överheten och därmed staten", sammanfattar Eng i den ovan citerade avhandlingen, "var inte språkberoende. Centralmakten kunde alltså utan tvivel leva med att det fanns undersåtar inom riket som talade andra språk än svenska, vilket med all önskvärd tydlighet visar att språkliga förhållanden ännu inte tillmättes någon avgörande betydelse som statsfundament" (Eng 2001:295). Denna slutsats förefaller på det hela taget övertygande. Man erinras om det gamla talesättet bland pommerska bönder, som satte värde på det rättsskydd som den svenska förvaltningen beredde dem trots

alla de krigiska äventyr som den avlägsna statsmakten utsatte dem för: "Unter Drei Kronen lässt sich gut wohnen." Svenskt språk behövde de inte.

Om denna bedömning är riktig, vilket jag således är starkt benägen att tro, inställer sig till slut en besvärande fråga. Kan den svenska stormaktens ledning ha varit så likgiltig inför en kulturyttring – språket – vid vilken samtidigt våra främsta lärda och vitttra fäste så stort avseende? Bureus' runforskningar och spekulationer om det nära förhållandet mellan Bibelns urspråk, hebreiskan, och det götiska språket, Stiernhielms teorier om urspråket och om göternas och skyternas tungomål som det språk som kom det närmast, och slutligen Olof Rudbecks fantasifulla patriotiska etymologier och paralleller i *Atlantican* – alla dessa storslagna svenska insatser inom forskning, eller kanske snarare diktning, där svenskans höga ålder och värdighet hävdas och bevisas (Frängsmyr 2000:82-100) – betydde de intet för de högt bildade och kulturellt aktiva aristokrater som utgjorde den svenska statens ledare under större delen av 1600-talet? Fäste de inte något avseende vid det genombrott som Stiernhielms *Hercules* från det segerkrönta 1640-talet och hans *Musae suethizantes* från 1668 hade inneburit? Var det inte angeläget även från politisk synpunkt att i de nyvunna provinserna ge spridning och stöd åt dessa kulturyttringar, som ju inte minst hade till syfte att höja det svenska väldets prestige och legitimera dess anspråk på äldre stormakters erkännande och respekt?

Svaret, tror jag, är att finna i ett fenomen som jag i annat men likartat sammanhang har kallat "dubbel bokföring", och som så ofta kännetecknar det tidigmoderna skedet i Europa. Man accepterade – som det förefaller utan mycket grubblande – svindlande diskrepanser mellan å ena sidan en ideell värld, som kunde vara extatiskt from eller exalterat antik- och skönhetsdyrkande, och å den andra en verklighet som var underkastad helt andra, kärva lagar, de lagar som resursknapphet och vanmakt inför elementen, inför sjukdom, död och förödande krig dikterade. Barocken, det skede som sammanfaller med den svenska stormaktens korta högsta blomstring, är kanske särskilt präglad av denna för oss idag förbryllande samlevnad mellan en resolut omöjlig, högstämt yverboren böckernas och idéernas värld och en pragmatiskt och ibland rentav krasst realistiskt hantering av det möjliga. I den senare fanns det inte plats för språkliga härskarlater (Strömholm 2006:36-39).

Det är här viktigt att erinra sig att just på de områden där språket användes för att tala om statens och det världsliga samhällets på en gång mest upphöjda och mest känsliga frågor – de politiska – fanns det faktiskt under hela stormaktstiden två diskurser i det svenska väldet liksom i andra europeiska stater: en som ägde rum på folkspråken eller det dominerande folkspråket, och en som var inte endast teoretisk och akademisk utan också diplomatisk och juridisk och som hade latinet som språk.¹ I så måtto var det

1 En utomordentligt intressant och givande undersökning av denna speciella form av tvåspråkighet förekommer i Lindberg 2006.

svenska väldet redan från början tvåspråkigt, och vanan vid att hantera svåra problem på två tungomål måste ha skapat en större öppenhet för ett polyglott regemente än som kunde förväntas i senare tid. Under intryck av vetenskapliga framsteg men också rationalistisk filosofi, borgerliga strömningar i kulturlivet och framväxande historicism blir den dubbla bokföringen alltmer omöjlig under 1700-talet. Språklig imperialism med tillhörande hierarkiska och exkluderande attityder är emellertid ett fenomen som främst hör 1800-talet till, med dess intoleranta nationalism, dess föreställningar om naturliga gränser, kulturella och andra, men också dess allt effektivare förvaltningsstat med allmän skolplikt och värnplikt – alltsamman institutioner som gav materiella och administrativa resurser till språklig likriktning och därmed också språkligt förtryck mot minoriteter i den homogena nationella statens anda.

LITTERATUR

- des Granges, Ch.-M. (1924): *Morceaux choisis des auteurs français du Moyen Age à nos jours (842 – 1900)*. Paris.
- Eng, T. (2001): *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 201). Uppsala.
- Frängsmyr, T. (2000): *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I: 1000 – 1809*. Stockholm.
- Lindberg, B. (2006): *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Filologiskt arkiv, 45). Stockholm.
- Strömholm, S. (1980): *Dalen. Roman*. Stockholm.
- Strömholm, S. (2006): "Att dagtinga med världen – virtus och honestas". I: *Michaelisgillet 100 år. 1905–2005. En jubileumsskrift*. Red. av M. Hedlund. Sid. 36–39. Uppsala.

Sveriges stormaktstid

Aleksander Loit

Detta symposium handlar om språken i 1600-talets Sverige, d.v.s. under en tidsperiod som vanligen kallas stormaktstiden. Min inledande historiska bakgrund kommer därför att koncentrera sig just på stormaktsproblematiken. Den kräver emellertid några inledande preciseringar.

För det första: begreppet ”stormaktstid”. Den är den gängse benämningen i svensk historieskrivning på perioden då Sverige intog en ledande ställning i det europeiska statssamfundet, huvudsakligen på 1600-talet. Under 1700- och 1800-talet kallades perioden ofta också ”storhetstiden” vilket avspeglade dåtidens nationellt pompösa värderingar av typen ”Du tronar på minnen från fornstora dar / Då ärat Ditt namn flög över jorden”, som det står i den svenska nationalsången ”Du gamla, Du fria” från 1844. Professionella historiker och läroböcker använder dock sedan länge termen ”stormaktstid” enbart som ett värdeneutralt begrepp.

För det andra råder bland historiker inte full enighet om dateringen av stormaktstiden. Den borte tidsgränsen är inte problematisk – alla anser att den svenska stormaktstiden tog slut kring 1720 med det totala nederlaget i stora nordiska kriget då Sverige tvingades avstå en hel del tidigare erövrade områden, främst Östersjöprovinserna Estland och Livland, och med Karl XII:s död 1718 varefter det kungliga enväldet efterträddes av frihetstidens maktäggande ständer i riksdagen.

Däremot är historiker inte eniga om tidpunkten för stormaktstidens början. Somliga förlägger den till början av 1600-talet, andra till 1630-talet och åter andra så långt tillbaka i tiden som till mitten av 1500-talet. För den sistnämnda ståndpunkten talar omständigheten att det var då som Sveriges 100-åriga territoriella expansion tog fart – d.v.s. det som fick omvärlden att betrakta Sverige som europeisk stormakt. Härvid hade Östersjöprovinserna Estland och Livland avgörande betydelse. Besittningstagandet av Estland 1561 från den sönderfallande medeltida Ordensstaten var det första ste-

get på Sveriges väg till positionen av europeisk stormakt, och det var förlusten av Östersjöprovinserna till Ryssland under det stora nordiska kriget 1721 som förvandlade Sverige åter till en europeisk andrangsmakt. Därför talar mycket för dateringen av Sveriges stormaktstid till perioden 1561–1721.

För det tredje – Sveriges stormaktstid har fått sitt namn på politiska grunder. Den associeras i första hand med lysande segrar på europeiska slagfält, Sveriges härskarställning i Nordeuropa – Östersjön höll på att bli svenskt innanhav och man talade om Sveriges *dominium maris Baltici* – och Sveriges position som ledande protestantisk stat och bålverk mot katolicismen under religionskrigens tidevarv. Denna kraftutveckling förutsatte emellertid ett omfattande inre uppbyggnadsarbete. På 1600-talet undergick Sverige en mäktig omvandling på alla samhällslivets områden – reformer i den statliga och lokala förvaltningen, rättsväsendet, ekonomin, sociala förhållanden, kyrkolivet och inte minst inom utbildningen, vetenskapen och kulturen. Även denna snabba och radikala modernisering av det svenska samhället ger fog att tala om en stormaktstid. I det följande kommer jag att beröra alla dessa problemområden översiktligt – detta särskilt med tanke på att symposiets centrala tema om språken i det svenska 1600-talsväldet har direkta beröringspunkter med samhällslivets sektorer. Av samma skäl kommer jag att ägna kulturlivet speciell uppmärksamhet.

Sveriges framväxt som europeisk stormakt har sin bakgrund i en tid av mycket omfattande politiska och ekonomiska förändringar i de internationella förhållandena. De stora geografiska upptäckterna i den transoceana världen under 1400- och 1500-talen fick till följd en starkt ökad internationell handel. Det började utforma sig en världsekonomi, ett världsmarknadssystem. I denna process som öppnade Atlanten västerut försköts den ekonomiska utvecklingens tyngdpunkt från Medelhavet till Atlantkusten och norra Europa. Östersjöregionen inlemmades i det internationella varuutbytet som en betydande leverantör av spannmål och andra jordbruksprodukter och inte minst av det i de sjöfarande västeuropeiska länderna starkt efterfrågade skeppsbyggnadsmaterialet – mastträd, stockar, plankor, virke, rep och tjära. Dessutom öppnade Östersjön den viktiga handelsrutten mellan Västeuropa och den stora ryska marknaden.

Därtill kom Sveriges trefaldiga frigörelse från främmande dominans under Gustav Vasas regeringstid (1523–60): politiskt från den danskdominerade medeltida Kalmarunionen, ekonomiskt från Hansans och Lübecks kontroll av landets handel och religiöst-kyrkligt från påvestolen genom reformationen. Denna utveckling skapade goda förutsättningar för det nationellt och ekonomiskt oberoende, protestantiska Sverige att utvecklas till en internationell aktör att räkna med i Östersjöområdet.

Sveriges territoriella expansion blev det främsta kriteriet på landets stormaktsställning. Det hela började vid mitten av 1500-talet när den livländska ordensstaten, en rest av den medeltida korsfararstaten som omfattat nuvarande Estlands och Lettlands territorier, visade allt tydligare tecken på inre upplösning samtidigt som det expande-

rande Ryssland anföll österifrån. Därmed ställdes Sverige inför utmaningen att blanda sig i den baltiska regionens vidare öden. I de långvariga krigen från 1560-talet till 1620-talet om arvet efter den sönderfallande ordensstaten (i vilka utom Sverige och Ryssland även Polen och Danmark deltog) utgick Sverige som segrare genom att kunna inlemma i sitt välde hela det gamla Livland utom Kurland, besittningar som hädanefter kom att kallas Östersjöprovinserna (begreppet Baltikum började användas först under 1800-talet).

Redan 1630 följde så Sveriges intervention i det 30-åriga kriget på kontinenten som ledde till erövring av nya landområden i Tyskland. Som en del av de storpolitiska konflikterna förde Sverige dessutom flera krig mot Danmark vilka också resulterade i att Danmark tvingades avstå flera landskap till Sverige. I mitten av 1600-talet hade det svenska väldet nått sin största territoriella omfattning. Utvidgningen av den svenska maktsfären åskådliggörs bäst av politiska kartor från olika tidpunkter under 1500- och 1600-talen.

Ytterligare några besittningar ingick i det svenska stormaktsväldet. Under 1500- och 1600-talen byggde de europeiska stormakterna upp enorma kolonialväldet. Sverige som också räknades som europeisk stormakt försökte haka på utvecklingen men maktade med endast några kortvariga och ekonomiskt obetydliga transoceaniska kolonier, rättare sagt "kolonilotter": dels "Nya Sverige" vid Delawarefloden i Nordamerika (1638–55), dels Cabo Corso på den västafrikanska Guldkusten i nuvarande Ghana (1650–63). Båda kolonierna erövrades av holländarna och övertogs senare av engelsmännen.

Sveriges territoriella expansion under stormaktstiden kom att omfatta områden i olika delar av Östersjöregionen vilka hade haft olikartad politisk överhöghet och skiftande statsrättslig status. Det var därför också helt naturligt att deras anslutningsform till det svenska rikets kärnland kom att variera. De nya svenska besittningarna var av tre slag:

1. De till Sverige angränsande landskapen i det dansk-norska riket där befolkningen inte nämnvärt skilde sig från svenskarna i fråga om språk, levnadsbetingelser och sedvänjor. Omedelbart efter det svenska besittningstagandet förekom i dessa landskap delvis betydande motstånd mot den nya överhögheten, men så småningom blev de helt inkorporerade i det egentliga Sverige.
2. Besittningarna i norra Tyskland i vilka den svenske kungen nu kom att regera som landsherre men vilka alltså förblev delar av det tyska riket.
3. Besittningarna i Östersjöprovinserna som kom att representera en tredje, mer obestämd och omstridd anslutningsform till Sverige. De s.k. Östersjöprovinserna – Estland, Livland och Ösel – blev aldrig helt integrerade i det svenska riket utan kallades allmänt Sveriges utrikes eller underlydande provinser. De fick aldrig representation på den svenska riksdagen och där infördes aldrig allmän svensk lag utom kyrkolagen från 1686.

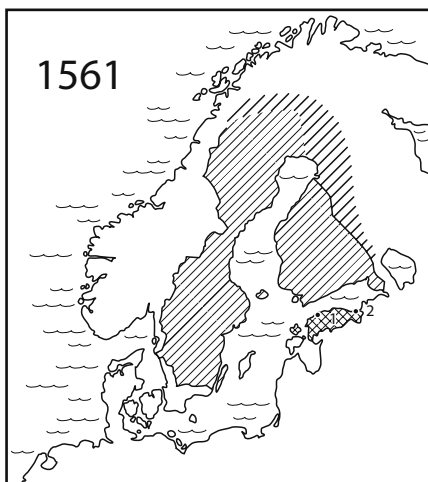

Fig. 3:1a. Erik XIV försöker få kontroll över den ryska handeln och förvärvar Estland med Reval (1) och senare Narva (2).

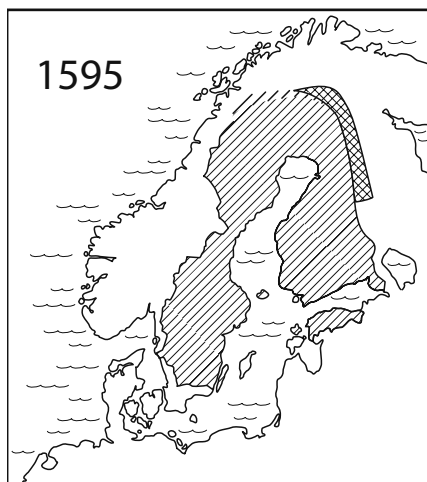

Fig. 3:1b. I freden i Teusina regleras den finsk-ryska gränsen till svensk förmån. Samerna i Österbotten blir "svenska".

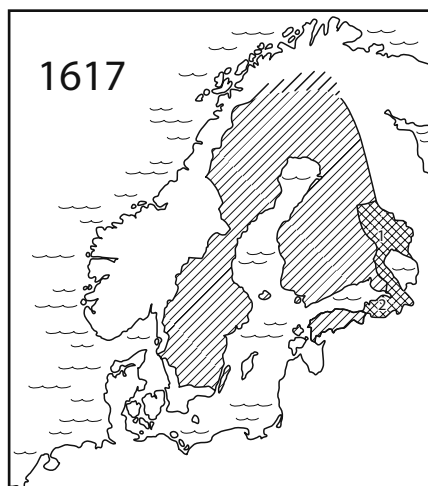

Fig. 3:1c. I freden med Ryssland i Stolbova blir Kexholms län (1) och Ingermanland (2) svenska.

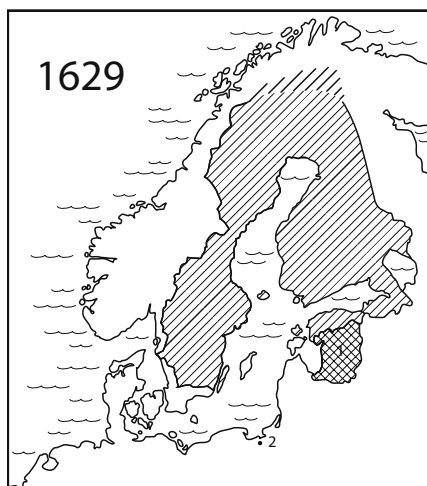

Fig. 3:1d. Polen avträder vid stilleståndet i Altmark Livland (1) och på sex år fem städer i Preussen, bl.a. Elbing (2).

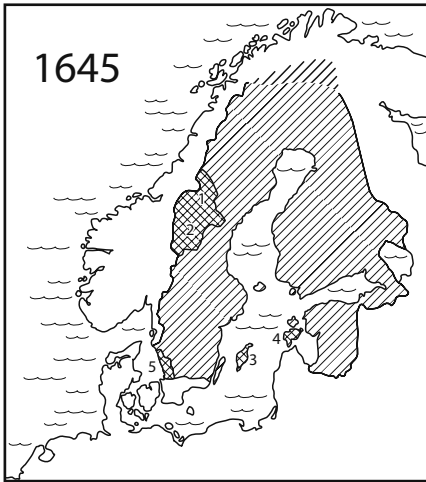

Fig. 3:1e. Danmark förlorar vid freden i Brömsebro Jämtland (1), Härjedalen (2), Gotland (3), Ösel (4) och Halland (5).

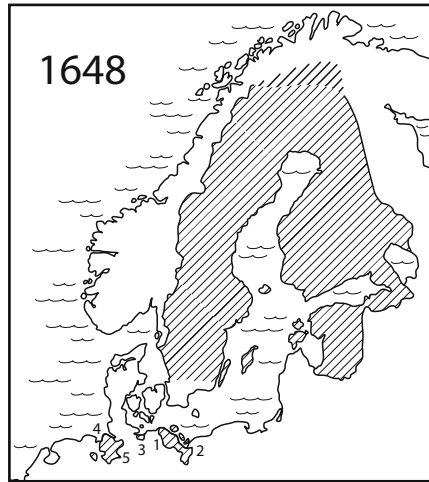

Fig. 3:1f. I westfaliska freden blir Vorpommern (1), Stettin (2), Wismar (3), Bremen (4) och Verden (5) svenska.

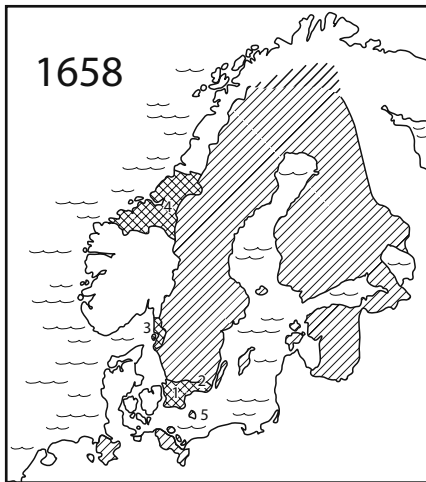

Fig. 3:1g. I freden i Roskilde blir Skåne (1), Blekinge (2), Bohuslän (3), Trondheims län (4) och Bornholm (5) svenska.

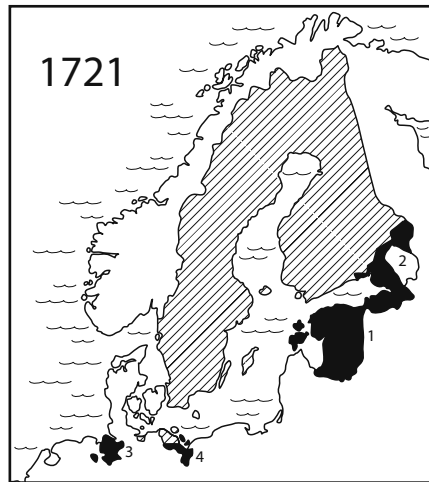

Fig. 3:1h. I freden i Nystad förlorar Sverige de baltiska provinserna (1), Kexholm (2), Verden (3) och delar av Pommern (4).

Efter att vi fixerat det svenska väldets territoriella utveckling inställer sig frågan: vad var det som drev Sverige in på den expansionistiska politiken? Och den givna följdfrågan blir: hur var det möjligt för Sverige, ett relativt fattigt och glesbefolkat land i Europas absoluta utkant, att på såpass kort tid kämpa sig till och under mer än hundra år behålla positionen som politisk och militär stormakt i Europa? Ett prövande svar på den senare frågan ges i slutet av denna betraktelse. Närmast kommer den första frågan att utredas och en rad delfrågor att beröras.

Det är lämpligt att börja med motiven för Sveriges territoriella expansion. Drivkrafterna varierade beroende på expansionsobjektens betydelse för Sverige och på gynnsamma situationer för framgångsrika aktioner. Den svenska regeringsmakten presenterade aldrig någon entydigt utformad, långsiktig och sammanhållen expansionspolitik. Man får i stället tolka den egentliga innebörden av regeringens utrikespolitiska och militärstrategiska handlingslinjer som gällde vid olika tidpunkter och som ofta synes ha haft en ad hoc-karaktär. I den historiska forskningen står två huvudmotiv mot varandra.

Den ena meningsriktningen håller de maktpolitiska och militärstrategiska övervägandena som främsta motiven för Sveriges aktiva utrikespolitik i grannområden. Sveriges säkerhet krävde att man i tid bemötte Rysslands och Polens expansionssträvan mot Östersjön och hotet från det katolska tyska kejsardömet från söder. Enligt tidens militärstrategiska doktrin skulle man dessutom alltid försöka att föra krig utanför sitt eget lands område – kriget måste föda sig självt som det hette.

Den andra tolkningen betonar däremot handelspolitiska avsikter som det främsta motivet för Sveriges expansionspolitik. I synnerhet besittningstagandet av de baltiska hamnarna har setts som ett uttryck för Sveriges strävan efter att dirigera den vinstgivande transitohandeln mellan Västeuropa och Ryssland över områden i Östersjön som kontrollerades av Sverige. Båda motiven har i varierande grad och i skiftande situationer säkerligen varit aktuella för den svenska expansionspolitiken. För ingripandet i Tyskland under 30-åriga kriget har man tillmätt också de religiösa motiven – försvaret av protestantismen – en avgörande roll, särskilt i den äldre forskningen. Att de religiösa motiven inte bör överbetonas bevisas av de ständiga striderna mellan de protestantiska Sverige och Danmark samt av det katolska Frankrikes betydande ekonomiska stöd till det protestantiska Sverige i dess kamp mot den katolske tyske kejsaren. Slutligen har som en pådrivande faktor för den expansiva svenska utrikespolitiken också framförts adelns aktiva intresse för offensiv krigsföring med förhoppningar om omfattande förlänningar i nyerövrade områden, vilket ju också blev fallet.

Under det s.k. långa 1600-talet – d.v.s. under perioden 1560–1720 – hade Sverige tämligen stabila utrikespolitiska relationer till de europeiska makterna. Sveriges pålitliga fiender var Danmark, Ryssland, Polen och den tyske kejsaren jämte katolska tyska furstestater. Till Sveriges allierade och de välvilligt neutrala hörde Frankrike, Nederländerna, England och protestantiska tyska stater. Eftersom Sveriges expansionistiska

politik oundvikligen ledde till konflikter med konkurrerande stater kom stormaktstiden att framstå som en epok av närapå oavbruten krigföring. Under åren 1560–1721 utkämpade Sverige inemot 30 krig med endast en något längre sammanhängande fredsperiod, nämligen 1680–1700. Det är givet att ett sådant permanent krigstillstånd fick avgörande betydelse för Sveriges befolkning, ekonomi, folkhushållning, statsfinanser, politiska maktrelationer och sociala struktur. I den moderna historieforskningen har man därför börjat beteckna stormaktstidens Sverige också som ”militärstat”. Inte för att det rådde militärdiktatur utan för att den permanenta krigföringen satte sin prägel på hela samhällslivet.

De många och långa krigen ställde nämligen Sverige inför hårda krav på personella och materiella resurser. Det militära manskapet rekryterades huvudsakligen genom utskrivning av soldater bland bondfolk till krigstjänst i landskapsregementen, men också genom värvning av frivilliga både i Sverige och legosoldater utomlands. I krigen i Tyskland ställde Sveriges protestantiska allierade också upp med sina trupper; i synnerhet mot slutet av det 30-åriga kriget förde Sverige sina krig på kontinenten i stor utsträckning så att säga per ombud. En stående armé skapades först i samband med reduktionen på 1680-talet med införandet av det militära indelningsverket (det ständiga knektehållet).

Att bekosta den dyrbara krigföringen ansträngde statsfinanserna till bristningsgränsen. Statskassans basinkomster utgjordes av böndernas reguljära skatter och avgifter till kronan och dessutom de under de långa krigsperioderna allt oftare uttagna och allt mer betungande extraordinära bevillningarna, krigsskatterna. Därtill kom inkomster av tullar och en storskalig export av koppar och järn, delvis från kronans egna bergverk. Dessa inkomster kompletterades med omfattande statliga lån. Från utlandet fick Sverige dels enligt Westfaliska freden 1648 som segermakt en större summa i form av satisfaktion, dels betydande belopp under en längre tid från Frankrike som subsidier. Ändå gjorde statens affärer kraftigt underskott och det var först den stora godsreduktionen på 1680- och 1690-talen, då tidigare förlänade jordagods drogs åter in under kronan, som statsfinanserna kunde bringas i balans.

I och med det permanenta krigstillståndet, Sveriges inträde som en betydelsefull aktör på den internationella arenan och inlemmandet av nya erövrade landområden i det svenska väldet blev en grundläggande nyordning av rikets organisation och funktioner en tvingande nödvändighet. Det är under 1600-talet, under stormaktstiden, som vi kan bevittna det moderna Sveriges födelse. Det är en helt ny statsbildning som möter oss jämfört med 1500-talets Sverige.

Om man vill behandla alla viktigare förändringar och nyheter men har endast begränsat med tid och utrymme tvingas man att presentera dessa i form av en katalogaria. Det är vad som följer.

Man kan lämpligen börja med *lagstiftningen*, d.v.s. det normativa regelverk som

samtidigt reglerar och avspeglar såväl statslivets funktioner som människors relationer till myndigheter och till varandra. När det gäller själva statsskicket var detta från början fixerat i den medeltida landslagens konungabalk. Som följd av det konstitutionella systemets utveckling under 1600-talet ersattes den föråldrade konungabalken av de nya s.k. fundamentallagarna, föregångare till grundlagar, vilka kom att innehålla viktiga bestämmelser om rikets styrelse. Till fundamentallagarna räknades regeringsformen, riksdagsordningen och successionsordningen; under 1700-talet tillkom tryckfrihetsordningen. Dessa bildar tillsammans än i dag den svenska författningen, konstitutionen, men det viktiga fundamentallagsbegreppet introducerades således under stormaktstiden på 1600-talet.

Även civilrättsliga bestämmelser var samlade i landslagen och stadslagen från omkring 1350. Under årens lopp hade även dessa blivit otidsenliga och otillräckliga varför en översyn blev alltmer nödvändig. Under 1600-talet tillsattes därför flera lagkommissioner som skulle revidera lagarna. Den viktigaste var den s.k. Stora lagkommissionen, tillsatt 1686 med uppgift att utarbeta en helt ny lagbok som efter många års arbete också blev färdig och som vanligen brukar kallas 1734 års lag. Det officiella namnet är dock Sveriges Rikes Lag och den gäller formellt fortfarande, fastän innehållet har ändrats radikalt under de gångna åren. Men liksom dagens grundlag har också den allmänna lagen sina rötter i den svenska stormaktstiden.

Den allmänna rättsordningens andra pelare vid sidan av lagstiftningen är *rättskipningen*. Även domstolsväsendet blev föremål för betydande reformer under stormaktstiden. Den första instansens domstolar i det medeltida rättsväsendet – häradsrätter på landsbygden och rådhusrätter i städerna – behöll i stort sin organisation, fastställd i 1614 års rättegångsordning, men undergick ändå viktiga förändringar i sitt funktions sätt, dels genom att lekmannainslaget i rättskipningen alltmer tillbakaträngdes av juridiskt skolade ämbetsmän, dels genom att främmande rättselement främst från den tysk-romerska rätten gjorde sig alltmer gällande. Appellationsväsendet utvecklades genom grundande av hovrätter: Svea hovrätt 1614 och ytterligare tre regionala hovrätter under 1600-talet. Därtill inrättades en rad specialdomstolar för sjöfart, handel och näringar liksom militära domstolar (kriksrätt) och trolldomskommissioner. Den högsta instansen inom det svenska domstolsväsendet under stormaktstiden var konungens revision, kallad Nedre justitierevisionen, som i slutet av 1700-talet ombildades till nuvarande Högsta domstolen.

Sveriges stormaktsställning ställde landet inför nya omfattande uppgifter vilket skapade behov av en omfattande omorganisation inom *statsförvaltningen*. Det på det medeltida länsväsendet grundade styrelseskicket ersattes nu av en ämbetsorganisation med fasta ämbeten och bestämda arbetsuppgifter. Samtidigt blev kronans ämbetsmän praktiskt taget oavsättliga – så föddes den välorganiserade svenska byråkratin som i långa stycken lever än i dag.

Ännu under 1500-talet ledde kungarna personligen den centrala statsförvaltningen. Eftersom kungarna under 1600-talets krig ofta vistades långa tider i fält utomlands påskyndades utvecklingen mot en ledningscentral för rikets styrelse hemma. Kring 1620 inrättades fem centrala ämbetsverk, kollegier, med höga riksämbetsmän i ledningen: rikskanslern för Kanslikollegium, riksskattnästaren för Kammarkollegium, riksdrotsen för hovrätter, riksmarsken för Krigskollegium och riksamiralen för Amiralitetskollegium. Senare tillkom Bergskollegium och Kommerskollegium samt ett flertal kollegiala ämbetsverk för särskilda förvaltningsområden.

Stora förändringar genomfördes också inom den statliga lokalförvaltningen. 1634 års regeringsform ersatte den av Gustav Vasa införda fogdeförvaltningen med rikets indelning i län med en länsstyrelse och konungens befallningshavande, landshövding, i spetsen. Denna indelning gäller alltjämt men inom några år skall de 21 länen ersättas av ett mindre antal storregioner. För särskilda förvaltningsgrenar etablerades mer eller mindre omfattande lokala myndigheter, som t.ex för tullstaten, bergsstaten, lantmäteristaten och provinsialmedicinalstaten. Allmogens lokala självstyrelse som av ålder hade praktiserats på sockenstämmor och häradsting fortsatte visserligen att fungera fastän också den blev hårt trängd av den expanderande centrala statsmakten.

Just den centrala statsmaktens expansion är det mest karakteristiska draget för Sveriges inrikespolitiska historia under 1600-talet. Den var en given följd av de långa krigsperioderna och av landets stormaktsställning som krävde en handlingskraftig statsledning. Detta ledde i sin tur till en långvarig och tidvis bitter maktkamp om statsledningen. Huvudaktörerna var kungen och högadeln med sitt mäktiga, permanenta organ riksrådet. Den tredje parten i tidens politiska maktstruktur, riksdagen, hade ännu långt in på 1600-talet en obestämd kompetens, den sammanträdde oregelbundet på kungens initiativ – vanligen i 3-årsintervaller – och dess främsta uppgift var att passivt lämna sitt godkännande till Kongl. Maj:ts propositioner, oftast rörande krigsskatter.

Kampen mellan kungamakt och adel, främst företrädd av rådsaristokratin, pågick inte bara i Sverige utan präglade hela Europas historia under 1600-talet. Den bottnade i senmedeltidens statsteori om *regimen regale contra regimen politicum*, d.v.s. motsättningen mellan personlig kungamakt och en av lagar bunden furstemakt.

I Sverige hade monarkins ställning stärkts sedan den 1544 hade blivit ärftlig och dess kontinuitet säkrats av att landet under hela 1600-talet hade regerats av endast två kungahus, huset Vasa till 1654 och därefter det pfalziska huset till 1719 – de tre kungarna Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII. Även adeln hade konsoliderat sin ställning, främst genom 1626 års riddarhusordning som konstituerade ridderskapet som en sluten, sammansvetsad korporation, ett adelsätternas samfund.

Relationen mellan kungamakt och adel var relativt konfliktfylld under Gustav Vasa och hans söners regeringstid. Däremot hade Gustav II Adolf (1611–32) ett någorlunda

välfungerande förhållande till aristokratin. Efter hans död följde en tolvårig minderårighetsperiod för drottning Kristina (1632–44) då en förmyndarregering bestående av representanter för högaristokratin styrde landet. Dessa försökte nu att realisera sitt konstitutionella program genom att i riksdagen forcera antagandet av en regeringsform, känd under namnet 1634 års regeringsform. Här antyds visserligen en strävan efter maktbalans mellan parterna i riksstyrelsen när man talar om "kungens höghet, riksrådets myndighet och ständernas frihet". I själva verket var den av rikskansler Axel Oxenstierna författade regeringsformen emellertid ett rådskonstitutionalistiskt försök att lagbinda den personliga kungamakten och att ge rådsaristokratin ett stadigvarande inflytande över den centrala statsmakten. Därför blev 1634 års regeringsform aldrig godkänd av någon myndig konung.

Under en ny tolvårig förmyndarstyrelse 1660–1672 flyttade högadeln fram sina positioner ytterligare genom att helt dominera riksstyrelsen och tilldela sig själv omfattande förläningar. Omslaget kom kring 1680 då Karl XI införde det kungliga enväldet – ett belysande exempel på den absolutism som vid denna tid spred sig i Europa. Först drabbades de styrande under regenternas minderårighet av förmyndarräfsen varpå kom den stora godsreduktionen på 1680- och 1690-talen som berövade stora delar av adeln dess förlänta jordgods och inkomster. De i slutet av 1600-talet utfärdade rangordningarna tvingade adelsmännen praktiskt taget in i kronans tjänst och därmed följande personlig subordination under kungen. Slutligen degraderades högadelns forna maktbastion, riksrådet, till en till intet förpliktande remissinstans. Rådsherrarna fick nu inte längre titulera sig riksråd utan kom att kallas kungliga råd. Den långa kampen mellan kungamakt och aristokrati hade således under stormaktstiden slutat med den förras fullständiga seger.

Positionen som europeisk stormakt förutsatte givetvis en solid *ekonomisk potential*. Vad först Sveriges folkmängd beträffar har man grovt beräknat en utveckling under 1600-talet från 1 till 1,5 miljoner invånare varav ca 5% i städerna. Av näringarna dominerade jordbruk med boskapsskötsel eftertryckligt, men med hänsyn till produktionsens totala volym, dess kvalitet samt arbetsorganisation och tekniskt kunnande utvecklades jordbruksnäringen endast obetydligt under 1600-talet. Därtill besvärades man av kronisk brist på arbetskraft, väsentligen förorsakad av att en stor del av den manliga bondebefolkningen var inkallad till krigstjänst varifrån många dessutom aldrig återvände.

Däremot pågick en snabb utveckling inom den industriella sektorn, framför allt inom bergsbruket. Det handlade huvudsakligen om produktionen av järn och koppar, de två viktigaste exportartiklarna. Den smådrift som tidigare dominerat inom bergsbruket fick nu ge plats för större anläggningar där vallonsmidets införande var en viktig innovation i masugnprocessen. Staten var aktivt involverad i verksamheten, bland annat genom att driva flera bergverk i egen regi. Vid sidan av det traditionella hantver-

ket som alltjämt hade stor ekonomisk betydelse började man under 1600-talet anlägga manufakturer, d.v.s. anläggningar för tillverkning av färdigprodukter. Arbetet i manufakturer utfördes i stor utsträckning fortfarande hantverksmässigt men produktionen var dock organiserad i industriell skala. Manufakturer fanns främst inom klädestillverkning, metall- och läderbearbetning samt som pappersbruk och glashyttor. För krigsmaktens behov anlades också styckebruk (kanonfabriker), gevärsfaktorier, krutkvarnar, svavelbruk och salpetersjuderier.

En annan sektor av ekonomin som också visade kraftig tillväxt var handeln, såväl utrikes som inrikes. Statsmakten var mycket intresserad av att verka för varuutbytet och höll sin reglerande och kontrollerande hand över näringen. Man främjade bildandet av handelskompanier med monopol och särskilda privilegier för utrikeshandel och man försökte koncentrera all inrikeshandel till städerna. Den kraftigt utvecklade inre marknaden fick stadslivet att blomstra. Under 1600-talet grundades ett 30-tal nya städer i Sverige, däribland Göteborg (1607), Borås (1622), Sundsvall (1624) och Karlskrona (1680), som blev svenska örlogsflottans huvudbas.

Det moderna Sveriges framväxt, i synnerhet beträffande dess ekonomiska verksamhet och affärsliv, förutsatte en organisering och utbyggnad av ett välfungerande kommunikationsväsende och infrastruktur. Även på detta område vidtog flera viktiga åtgärder. Det upprättades vägkartor, nya vägar byggdes och gamla förbättrades, likaså organiserades skjutsväsendet, både gästgivarskjutsen med tillhörande krogssystem för enskilda resande och kronoskjutsen för statens ämbetsmän. Det svenska postväsendet fick sin definitiva struktur med 1636 års grundläggande postordning då särskilda postbönder installerades efter huvudvägarna. En envägs kommunikationskanal mellan statsmakten och undersåtarna skapades 1645 med utgivningen av *Post- och inrikes tidningar* – den svenska regeringens officiella pressorgan. Denna publikation, som ursprungligen innehöll korta meddelanden om politiska händelser i utlandet, utkommer än i dag och är därmed den äldsta ännu existerande tidningen i världen; från och med år 2007 finns den dock inte längre som papperstidning utan är lagd på internet. På 1620-talet inrättades också en statlig lantmäteristyreelse som skulle svara för kartläggningen av landet. Det gällde såväl politiska gränskartor som framför allt ekonomiska kartor till underlag för jordrevningar, d.v.s. jordvärderingar för skattläggningsändamål. Inom lantmäteriet kom Sverige att inta ledarpositionen bland Europas stater under 1600-talet.

Sveriges starkt expanderande ekonomi under 1600-talet drogs dock med svåra hinder i form av otidsenliga bestämmelser om kapitalanskaffning, kredithantering och betalningsvillkor. Behovet av en ny finansiell instans som skulle avhjälpa bristerna gjorde sig alltmer kännbart. Detta är bakgrunden till introduktionen av bankväsendet i Sverige. 1657 grundades Stockholms banco, en privatbank för affärstransaktioner som bland annat ägnade sig också åt sedelutgivning. Då banken snart kom på obestånd

övertogs den 1668 av riksdagen och fick namnet Riksens Ständers Bank. Den heter numera Sveriges Riksbank och är världens äldsta nu existerande bank.

Det ekonomiska livet i Sverige under 1600-talet utmärktes av några allmänna utvecklingstendenser, dels från sin tidigare isolerade tillvaro till en integrerad del av den europeiska ekonomin, dels från en kompakt naturhushållning till en framväxande penningekonomi och marknadsanpassning. Statens ekonomiska politik karakteriserades av försörjningsaspekten enligt vilken man skulle främja det egna landets produktion och export, vidare av strävan efter positiv handelsbalans och sträng statlig kontroll över näringarna – allt under intryck av tidevarvets ekonomiska modelära, merkantilismen.

Om vi vänder blicken från ekonomin till *sociala förhållanden* möter oss Sverige under 1600-talet som ett strikt ståndssamhälle. Den politiska indelningen på riksdagen i fyra stånd var ingen föråldrad formalitet utan vilade ytterst på den verkliga föreliggande sociala rollfördelningen i landet – adeln krigade, prästerna bad, borgarna gjorde affärer och bönderna arbetade. De tre förstnämnda stånden utgjorde tillsammans endast 3–4% av befolkningen medan allmogen omfattade över 90%; en del mindre grupper stod utanför ständsrepresentationen.

Stånden var strikt avgränsade från varandra genom sina privilegier samtidigt som det fanns sociala skiktningar även inom stånden. På riddarhuset gick en klar gräns mellan högadel och lågadel, mellan börsadel och tjänsteadel. Det högsta skiktet inom adelsståndet var den betitlade adeln, grevar och friherrar. Dessa ärflika värdigheter hade införts i Sverige vid Erik XIV:s kröning 1561 – just som en markering av början till stormaktstiden. Adelsståndets indelning var markant också inom den statliga förvaltningen där de högsta befattningarna var reserverade för högadeln medan byråkraternas mellannivåer befolkades av lågadliga ämbetsmän. Längst ner på skalan befann sig de ofrälse tjänstemännen och sekreterarna. Under hela 1600-talet förstärkte adeln sin maktposition, framför allt under det kvartssekel av förmyndarstyrelser då regenterna var minderåriga. Införandet av det kungliga enväldet av Karl XI under 1680-talet bröt denna utveckling och adelns maktställning tillfogades svåra bakslag politiskt, ekonomiskt och socialt.

Under 1600-talet bildade kyrkans män i riksdagen inte endast det andliga ståndet utan samtidigt också det s.k. läroståndet, med huvudmannaskap för undervisning och vetenskap. Även inom prästerskapet fanns en tydlig social klyfta. Eliten bestod av biskopar och högre kyrkliga ämbetsmän vid domkapitlen medan majoriteten utgjordes av församlingspräster på landsbygden. Klyftan märktes tydligt när biskopar och det högre prästerskapet vid behandling av socialt känsliga frågor på riksdagen i regel gjorde gemensam sak med adeln medan landsortsprästerna då oftast ställde sig på bondeståndets sida.

Inte alla invånare i städerna räknades som borgare utan endast de som hade burskap, d.v.s. en särskild auktorisation eller rätt att driva speciella stadsnäringar – handel

och hantverk. Borgarna var organiserade i köpmannagillen och hantverksskrån och de hade rätt att utse representanter för borgarståndet på riksdagen. Borgarståndet var socialt mer homogent än de andra stånden och söndrades därför inte vid behandling av för stadsnärings viktiga frågor på riksdagen. Man kan också hävda att städernas invånare redde sig bättre än flera andra befolkningsgrupper under det stormiga 1600-talet. Krigsbehoven drev på en vinstgivande handel och fördelaktiga lån till kronan. Borgerskapet var inte heller så hårt beskattat som till exempel bönderna.

Inte heller bondeståndet omfattade alla landets jordbruksarbetare. Endast husbönder på självägande skattehemman och lantbrukare på kronohemman hade rätt att välja representanter för bondeståndet på riksdagen, däremot inte frälsebönder på adelsgodsen och inte heller jordbrukets underklasser, torpare och drängar. Under 1600-talet ställdes bondeståndet i riksdagen inför en svår uppgift, nämligen att värja sig mot de ständigt återkommande och allt tyngre pålagorna, krigsskatterna. Samtidigt ökade trycket på bönderna även från adelns sida. Genom omfattande förlänningar hade många kronobönder och även skattebönder kommit under adelsgodsen där de upplevde sig hårt exploaterade. Detta ledde till hårda ståndsstrider och anklagelser mot godsägaradeln om att den ville förvandla svenska bönder till livländska bönder, d.v.s till livegna.

För att kunna utnyttja landets personella resurser optimalt var det viktigt för statsmakten att ha kontroll över befolkningen. Detta var så mycket angelägnare som det gällde att också dämpa den begynnande sociala oron som började göra sig gällande vid mitten av 1600-talet. Regeringen utövade kontrollen i form av en målmedveten social disciplinering av människor genom systematisk indoktrinering av lydnad inom kyrkan, skolor och universitet samt krigsmakten.

När det gäller sociala förhållanden under 1600-talet måste slutligen en viktig aspekt poängteras, nämligen könsmaktsordningen, d.v.s. kvinnornas ställning. Detta är ett ännu så länge föga utforskat problemområde. Generellt kan man fastslå att kvinnornas underordning under patriarkatet var kompakt och gällde alla befolkningsskikt. Underordningen legitimerades inte minst av kyrkans lutherska lära och manifesterades i hustavlans kvinnoosyn. En viss förändring kan märkas under de långa krigsperioderna då kvinnor på grund av männens frånvaro i kriget fick en aktivare roll i varje fall i skötseln av sina egna hushåll. Detta ledde dock inte till någon officiellt erkänd friare ställning eller höjd social status, och fastän vi under 1600-talet möter enstaka emanciperade högreståndsdamer (drottning Kristina!), företagsamma borgarmadamer och handlingskraftiga bondhustrur ändrar detta inte den allmänna bilden av kvinnors massiva underordning.

Kyrkan spelade i Sverige under stormaktstiden tveklöst en mycket betydelsefull roll. I dess utveckling kan tre företeelser ses som viktiga milstolpar:

1. Gustav Vasas brytning med påvekyrkan och införandet av reformationen på 1520- och 1530-talen. Brytningen föranleddes främst av realpolitiska skäl, nämligen för att komma åt kyrkans stora jordinnehav och tionden för kronans räkning.
2. Uppsala mötes beslut 1593 som gjorde slut på de under lång tid rasande liturgiska striderna och som fastställde Augsburgska trosbekännelsen som svenska kyrkans bekännelseskraft.
3. 1686 års kyrkolag varmed den evangelisk-lutherska svenska kyrkan fick sin första systematiskt samlade ecklesiastiska rättsordning.

Med kyrkolagen som grundval infördes samtidigt flera andra nya skrifter vilka skulle främja uniformitet på det kyrkliga livets olika områden – katekesen, handboken, psalmboken och kyrkobibeln. Fram till dess hade i stället för ett samlat regelverk rått en rad rättsakter av olika proveniens: kungliga förordningar, riksdags- och kyrkomötens beslut, prästerskapets privilegier och stiftschefernas föreskrifter. Detta skapade betydande oklarheter och regionala olikheter i den kyrkliga förvaltningen. Man hade vid åtskilliga tillfällen försökt lösa problemet men alltid hindrats av dels intressemotsättningar mellan stat och kyrka, dels de enskilda biskoparnas rätt att inom sina stift utfärda lokala bestämmelser. Först etablerandet av det kungliga enväldet under 1680-talet gav monarken en sådan auktoritet att han, över huvudet på de olika intressenterna, kunde utfärda en allmän och enhetlig kyrkolag, som samtidigt satte punkt för reformationen.

Under 1600-talet var den lutherska läran en ansenlig del av den svenska statsbildningen; kopplingen mellan statsmakt och kyrka betraktades som en förutsättning för rikets bestånd. Kyrkan och den evangeliska förkunnelsen tillsammans har varken förr eller senare haft en starkare ställning i Sverige än då. Den protestantisk-evangeliska kyrkan utvecklades till en utpräglad statskyrka. Det främsta kännetecknet därpå var att Sverige framstod som ett strängt monokonfessionellt land, styrt av benhård luthersk ortodoxi som inte bara bekämpade papister (katoliker), utan även betydande trosriktningar och väckelserörelser inom protestantismen, som t.ex. de reformerta, synkretister och framför allt pietister. Hit hör också kyrkans kamp mot avgudadyrkan och trolldom som ledde till de famösa häxprocesserna i mitten av 1600-talet. För denna kyrkopolitik fick Sverige i utlandet rykte som "det protestantiska Spanien".

Att statsmakten utnyttjade kyrkan för sina syften framgår bland annat av införandet av kyrkobokföringen i Sverige, d.v.s. regeringens direktiv till sockenprästrarna att föra register över sina församlingsbor. Det bakomliggande syftet var att statsmakten skulle ha kontroll över befolkningen, främst över unga män vilka kunde utskrivas till soldater.

Under stormaktstiden fick den svenska kyrkan sin slutliga struktur som en protes-

tantisk-evangelisk statskyrka. I spetsen för organisationen stod ärkebiskopen som också var självskriven ledare för kyrkomötet. Landet var indelat i 13 stift med en biskop och ett domkapitel i ledningen. Stiftet var indelade i prosterier och dessa i sin tur i församlingar (socknar).

Stormaktstidens Sverige upplevde inte endast en politisk glansperiod och en betydande ekonomisk utveckling utan även en enastående kulturell uppblomstring. Den skedde i nära kontakt med kontinentens kulturliv.

Först och främst behövde den växande statsapparaten välutbildat folk. Vid Uppsala universitet, grundat 1477, var verksamheten praktiskt taget nedlagd under hela 1500-talet och ingen förberedande utbildning anpassad för universitetsstudier fanns. De stora utbildningsreformerna kom på 1620-talet. Då introducerades en ny typ av skolor i stiftsstäderna, gymnasieskolor – i Västerås 1623, Strängnäs 1626, Linköping 1627 och ytterligare ett antal något senare. Genom en mycket frikostig donation 1624 lade Gustav II Adolf en solid ekonomisk grund till rekonstruktionen av Uppsala universitets verksamhet. Den storslagna kulturpolitiska satsningen manifesterades med en ny ståtlig universitetsbyggnad – det nuvarande Gustavianum, uppfört 1625. Snart lyckades universitetet utveckla sig till en akademisk läroanstalt med internationellt anseende.

Flera universitet grundades under 1600-talet: i Dorpat (Livland) 1632, Åbo 1640 och Lund 1668. Dessutom fanns i det av Sverige under 1630-talet erövrade Pommern redan ett universitet i Greifswald, grundat 1456. Tillkomsten av de nya provinsuniversiteten förklaras delvis också av statsledningens och det mäktiga luthersk-ortodoxa prästerskapets farhågor att om svenska studenter på grund av platsbrist hemma tvingades studera utomlands, så kunde de bli påverkade av för den lutherska läran främmande trosbekännelser. Utbildningsväsendets och kulturlivets snabba utveckling drev också fram en kraftig tillväxt i produktionen av läromedel och skrifter av olika slag. I början av 1600-talet fanns ett enda boktryckeri i hela Sverige; i slutet av århundradet hade deras antal vuxit till omkring 20.

I Europa var 1600-talet *den naturvetenskapliga revolutionens* århundrade. Galileo, Kepler, Harvey och Newton öppnade vägar till en djupare förståelse av naturen. Även i Sverige gjordes betydelsefulla insatser för naturvetenskapernas utveckling. Portalfiguren här är Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702) med sin epokgörande upptäckt av lymfkärllssystemet. Han lät också uppföra Theatrum anatomicum, en kupoltäckt tillbyggnad ovanpå Gustavianum, där han med hjälp av dissekering bedrev undervisning i anatomi för medicine studerande. Betydelsefullt för läkekonstens utveckling var också inrättandet av Collegium medicum 1663, ett läkarsällskap som ägnade sig åt förbättrade möjligheter för allmänheten att erhålla läkarvård och att få bättre tillgång till läkemedel. En av kollegiets mest bemärkta ledamöter var Urban Hiärne (1641–1724), en allsidig naturforskare som gjorde viktiga bidrag inom experimentalkemins och geo-

logins områden, där han bland annat utvecklade metoder att upptäcka malmfyndigheter och föregivna hälsobrunnar. (Utöver sina bragder inom vetenskaperna hann han också avla 25 barn.) Ytterligare en förnyare förtjänar att nämnas i detta sammanhang, nämligen Christopher Polhem (1661–1751). Han var en tekniker och uppfinnare som förde ingenjörskonsten starkt framåt. De mest betydande innovationerna gjorde han inom gruvnäringen där han konstruerade vattendrivna malmuppfördringsverk som krävde anläggning av konstgjorda sjöar och milslånga vattenledningssystem. För sitt industriella nydaningsarbete kom han att åtnjuta berömmelse i hela Europa.

Den *historiska forskningen* upplevde under stormaktstiden sin glansperiod. För att legitimera sin nyvunna maktställning i det internationella statssamfundet gällde det att uppvisa Sveriges och svenskarnas lysande bedrifter i det förgångna. Denna uppgift förvaltades framgångsrikt av tidens härskande idéströmning, göticismen. Sin kulmen nådde den patriotiska historieskrivningen med Olof Rudbeck den äldres verk *Atland* (eller *Manhem*; 3 delar under 1670–1690-talen), där Sverige sägs ha varit gudarnas hemland och kulturens vagga.

Den tveklöst viktigaste vetenskapliga nyorienteringen under 1600-talet ägde dock rum inom ”vetenskapernas vetenskap”, *filosofin*. Motsättningen mellan tro och vetande blev då i högsta grad aktuell. Den tidiga upplysningens idéer spred sig över Europa och nådde också Sverige i mitten av 1600-talet. Denna förnyelseriktning karakteriserades främst av vetenskapernas allmänna sekulariserings- och emancipationsprocess från religionen och kyrkan där det första steget markerades av filosofins frigörelse från teologin och det andra av naturvetenskapernas frigörelse från filosofin. Inom själva filosofin pågick en principstrid mellan den aristoteliska formalistiska skolastiken och den franske filosofen René Descartes materialistiska kunskapsfilosofiska lära, cartesianismen. Descartes verkade för övrigt en tid i Sverige och dog i Stockholm 1650. De s.k. cartesianiska striderna var kanske de mest utdragna och förbittrade intellektuella fejder som någonsin utkämpats i Sverige. Där stod det nya radikala tvivlet som grund för allt vårt vetande mot den gamla skolastiska metafysiken. Genombrottet för den cartesianiska läran öppnade helt nya möjligheter för naturvetenskapernas utveckling och skapade därmed förutsättningar för en grundlig revidering av hela vår världsbild.

En annan viktig nyhet i vetenskapens värld under 1600-talet var *naturrättens* genombrott i det juridiska tänkandet som återspeglade en radikalt förändrad samhällssyn och som satte sina spår också i Sverige. Mot Guds lag ställdes nu ett system av rättsliga normer vilka ansågs grunda sig på sakernas egen inneboende naturliga ordning. Med naturrätten kunde man visserligen rättfärdiga det kungliga enväldet, vilket också gjordes i Sverige, men den innehöll som korrektiv även ett ytterst viktigt folkrättsligt element, nämligen fördragsteorin, enligt vilken en stats existens vilade ytterst på fria individers överenskommelse som kunde försvara människor mot onda härskare.

Som i alla andra samhällssektorer försiggick under 1600-talet ett betydande nyda-

ningsarbete även inom *de sköna konsternas* område. De idag mest synliga spåren av denna förnyelseprocess finns inom arkitekturen. Under 1600-talet uppfördes många slott och kyrkor på landsbygden samt stormännens palats i Stockholm jämte Riddarhuset som den svenska adelns ståtliga representationsbyggnad. Därtill pågick omfattande befästningsarbeten runt om i riket och anläggning av mäktiga bergverk. Grundandet av de många nya städerna drev på behovet av ett genomtänkt stadsplaneringsarbete. De nya statusbyggnaderna karakteriserades för det mesta av tidens konstart, barockstilen. All denna febrila byggnadsverksamhet vittnar om att stormaktstidens byggnadskonst bildar kanske Sveriges mest betydelsefulla arkitekturepok. Barockstilen dominerade även inom måleriet där porträttmåleriet utvecklades starkt. Vid sidan av de kungliga porträtten målades i allt större omfattning porträtt också av tidens elit – högadliga ämbetsmän, högre militärer, kyrkoledare, universitetsprofessorer och välbärgade borgare.

Den största delen av den litteratur som skrevs och trycktes i Sverige under 1600-talet var av tillfällighetsnatur som bröllops- och begravningspoesi samt hyllnings- och uppvaktningsskrifter av olika slag. Dock bevittnade stormaktstiden ett klart litterärt genombrott och detta framför allt på poesins område. Tidens två stora var Georg Stiernhielm och Lasse Lucidor. Stiernhielm har fått den hedersamma benämningen "den svenska skaldekonstens fader", främst för sin hjältedikt *Hercules*, som anses markera en ny epok i den svenska vitterheten. Till skillnad från Stiernhielm, en brinnande götisk patriot, var Lucidor bohemen som representerade den fria realistiska verskonsten – "en rusets och ruelsens skald".

Konstmusiken var under 1600-talet i hög grad en angelägenhet för det kungliga hovet i Stockholm, där hovkapellet spelade till dans. Uppsvinget i svenskt musikliv skedde vid drottning Kristinas hov då bland annat operan, som hade blivit den mest uppskattade musikformen i Europa, introducerades i Sverige. En teknisk och repertoarmässig utveckling skedde vid denna tid även inom militär- och kyrkomusiken. Så hade exempelvis den svenska orgelbyggarkonsten sin storhetstid under 1600-talet. Det kan i detta sammanhang också nämnas att den år 1686 i Stockholm grundade teatern Lejonkulan var den första professionella teatern i Sverige.

Slutligen måste en för den svenska stormaktstiden utmärkande företeelse omnämnas i korthet, nämligen de utländska befolkningsinslagen i det svenska samhället. Sverige behövde kompetent folk på snart sagt alla områden och man välkomnade särskilt sådana med politisk och militär erfarenhet, affärsbegåvning, teknisk skicklighet, kapitalstyrka och internationella förbindelser. Samtidigt utgjorde stormaktstidens Sverige ett lockande fält för företagsamt folk från utlandet att göra karriär på. Bland de många invandrarna var några yrkesgrupper speciellt framträdande. Så trädde t.ex. ett betydande antal militärer, främst högre officerare, i svensk tjänst. Många bosatte sig i Sverige och de blev ofta adlade. Bland de i Riddarhuset immatrikulerade ätterna är ett

stort antal sådana vilkas anfäder stred för Sverige på 1600-talet. Dessa var främst balt-tyskar från Östersjöprovinserna (Wrangel, Wachtmeister, von Fersen, von Essen, von Taube) och från Skottland (Hamilton, Montgomery, Fleetwood, Leslie, King, Douglas och Stuart).

En annan ytterst viktig invandrargrupp var företagare och köpmän. De förstnämnda ägnade sig huvudsakligen åt gruvnäring och järnhantering med ätterna De Geer, De Besche och Momma-Renstierna i spetsen. Bland storköpmännen var holländare helt dominerande; i det nygrundade Göteborg utgjorde de t.ex. majoriteten av stadsstyrelsen och holländskan var det enda officiella språket i magistraten. Sveriges första bank grundades 1657 av en från Riga invandrad holländsk affärsman, Johan Palmstruch, och hans kusin, Reinhold Rademacher anlade ett stort antal järnmanufakturer i Eskilstuna – det berömda Eskilstunasmidets föregångare.

Under 1600-talet verkade i Sverige – tidvis eller varaktigt – också många från utlandet inflyttade vetenskapsmän, flera av dem med högt internationellt anseende, t.ex. den ovannämnde filosofen René Descartes, samt rättslärda som Hugo Grotius (1583–1645), Johan Loccenius (1598–1677) och Samuel von Pufendorf (1632–94). Dessutom förlade ett stort antal specialister på olika områden sin verksamhet till Sverige: arkitekter, skulptörer, konstnärer, konsthantverkare, musiker och skådespelare. Slutligen får man inte heller glömma de icke svensktalande kroppsarbetare som i större grupper bosatte sig i landet, t.ex. valloner i norra Uppland och i Östergötland.

Alla dessa invandrare var i högsta grad delaktiga i den svenska stormaktens uppbyggande och upprätthållande och deras ättlingar har även senare spelat betydelsefulla roller i det svenska samhället.

I det föregående har fokus lagts på de nydaningar som var utmärkande för den svenska stormaktstiden på olika samhällsområden. Rimligen bör dessa nydaningar också ha påverkat språkets utveckling, både det svenska språket och de andra språk som talades i riket vid denna tid. Detta kommer att behandlas i de följande bidragen. Här skall endast presenteras en enkel sammanställning av nydaningarna och deras eventuella påverkan på de olika fackspråken.

<i>Samhälleliga nydaningar i Sverige</i>	<i>Fackspråk</i>
Stark utbyggnad av statsförvaltning och rättsväsende	Kanslispråk
Kraftig expansion av krigsmakten	Det militära språket
Reformationen och konfessionaliseringen	Kyrkospråket

Naturvetenskapernas och medicinens språngartade utveckling	Det vetenskapliga språket
Handelns tillväxt och internationalisering	Affärsspråket
Utbyggnad av bergverk och manufakturer	Det teknologiska språket
Livet vid hovet samt på slotten, herrgårdar	Hovspråket
och i burgna borgarhem	Salongsspråket
Diktkonstens förnyelse	Det poetiska språket
Många invandrare, delvis i större slutna grupper som valloner i kontakt med det svenska samhället – 1600-talets rinkebysvenska	Blandspråk

Stormaktstidens eftermäle har varit motsägelsefullt. Tidvis – i synnerhet i början av 1900-talet när de nationalkonservativa stämningarna var starka – beskrevs stormaktstiden med närmast panegyrisk beundran. De kritiska rösterna riktade sig däremot in på de mänskliga förlusterna och den materiella ödeläggelse som de många krigen förde med sig. Det är från detta håll som 1600-talets Sverige har betecknats som ”knektänkornas land” och stormaktstiden som ”ett lysande elände” (Axel Strindberg 1937).

Inledningsvis ställdes frågan: hur kunde Sverige, ett fattigt och glesbefolkat land, uppnå och under hundra år behålla positionen som europeisk stormakt? Det avgörande var inte rader av framgångsrika fältslag eller de för Sverige gynnsamma politiska konjunkturerna på den internationella arenan, utan en enastående inre kraftsamling vilken möjliggjordes av en politik som kan sammanfattas bäst med termen *enhetsverket*. Sverige var inte feodalt splittrat som flera andra europeiska stater, t.ex. Frankrike. Ända sedan Gustav Vasas dagar och under hela 1600-talet förstärktes centralregeringens makt gentemot söndrande krafter och särintressen, som landskapspartikularism, bångstyrig högadel, avvikande religiösa riktningar och självrådiga stadsmagistrater. En rad förvaltningsreformer förvandlade Sverige till en effektivt fungerande enhetsstat med en uniformitetskultur som skapade förutsättningar för en maximal mobilisering av de befintliga resurserna.

I längden räckte dock Sveriges resurser inte till för att mäka med stormaktsrollen. Det svenska väldet blev för stort till ytan för att administrera och för dyrt att försvara. Dessutom inträffade i slutet av 1600-talet en scenförändring inom det europeiska

statssystemet i det att två nya stormakter gjorde sitt inträde på scenen, Ryssland och Preussen, båda motståndare till Sverige.

Det slutgiltiga sammanbrottet för Sverige som stormakt kom med utgången av det stora nordiska kriget. I frederna – särskilt den med Ryssland 1721 – fick Sverige lämna ifrån sig en stor del av sina tidigare erövringar.

Men sammanbrottet symboliserades starkt också av Karl XII:s död på slagfältet 1718. En känd målning av konstnären Gustaf Cederström, "Karl XII:s likfärd" symboliserar just det dramatiska slutet på stormaktstiden.

Tavlan visades på världsutställningen i Paris 1878 där den väckte stort uppseende. Den inköptes av den ryske storfursten Konstantin och befinner sig i dag i Eremitaget i S:t Petersburg – fortfarande som ett vittne över Rysslands slutgiltiga seger över Karl XII. En replik finns i Nationalmuseum i Stockholm.

En lämplig avslutning till denna översikt över den svenska stormaktstiden kan vara ett dåtida anonymt epigram:

Vad i sin period den högsta punkten sett
plär åter strax därpå sitt förra intet röna
kung Karl vi nyss begrov, kung Fredrik nu vi kröna
så har vårt svenska ur då gått från XII till I.

LITTERATUR

Beroende på uppsatsens översiktskaraktär hänvisas allmänt till relevant litteratur. Allmänna översikter av typ Sveriges historia är inte medtagna.

- Bergsten, M., utg. (2004): *Stormaktstid. En antologi om svenskt 1600-tal*. Lund.
- Buchholz, W. (2003): "Schweden mit Finnland". I: *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. Utg. av M. Asche & A. Schindling (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 62). Sid. 107–243. Münster.
- Dahlgren, S. et al. (1967): *Kultur och samhälle i stormaktstidens Sverige*. Stockholm.
- Dahlgren, S. et al., utg. (1993): *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*. Stockholm.
- Dahlgren, S. et al., utg. (1994): *Från stormakt till smånation. Sveriges plats i Europa från 1600-tal till 1900-tal. En antologi*. Stockholm.
- Eng, T. (2001): *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (Studia Historica Upsaliensia, 201). Stockholm.

- Geschwind, L. (2001): *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet* (Studia Historica Upsaliensia, 199). Uppsala.
- Jansson, T. & T. Eng, utg. (2000): *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna* (Studia Baltica Stockholmiensia, 21). Stockholm.
- Lindegren, J. (1985): "The Swedish Military State, 1560–1720". I: *Scandinavian Journal of History* 10, 305–336.
- Loit, A. & H. Piirimäe, utg. (1993): *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Uppsala.
- Nilsson, S. A. (1990): *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (Studia Historica Upsaliensia, 161). Uppsala.
- Roberts, M., utg. (1973): *Sweden's Age of Greatness 1632–1718*. London.
- Rosén, J. (1946): "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss". I: *Scandia* 17, 224–270.
- Rystad, G. (1985): "Stormaktstidens riksdag (1611–1718)". I: *Riksdagen genom tiderna*. Utg. av N. Stjernquist. Sid. 59–115. Stockholm.
- Rystad, G., utg. (1983): *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. Lund.
- Samuelsson, K. (1968): *Från stormakt till välfärdsstat. Svensk samhällsutveckling under 300 år*. Stockholm..
- Strindberg, A. (1937): *Bondenöd och stormaktsdröm. Studier över skedet 1630–1718*. Stockholm.
- Wetterberg, G. (2003): *Levande 1600-tal*. Stockholm.
- Zernack, K. (1981): "Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit". I: *Historische Zeitschrift* 232, 327–357.

Svenska

Gun Widmark

Språkhistoriker har i stort sett ägnat 1600-talet ett rätt klenintresse. Man kan fråga sig vad det beror på. Kanske har texterna känts lite ointressanta för dem som har vant sig vid att knäcka fornsvenska nötter. Det som skrevs på 1600-talet kan vi ju i stort sett förstå. Själva textutgivningen har dessutom varit snedvriden. Svenska fornskriftsällskapet har i över hundra år ansvarat för att våra medeltida skrifter blir utgivna på ett tillfredsställande sätt. För 1600-talet finns inget riktigt motsvarande. Svenska Vitterhetssamfundet kommer närmast men har, som namnet anger, åtminstone hittills egentligen bara bevakat skönlitteraturen. De icke skönlitterära verken har hamnat i skymundan och bland dem befinner sig många texter av typen brev och dagböcker där man väntar sig att finna en svenska som står närmare 1600-talets levande talspråk. Utgåvor av Agneta Horns självbiografi och Johan Ekeblads brev till sin bror visar att den typen av källor är givande.

Litteraturhistoriker har således när det gäller 1600-talet kommit till ett mycket bättre dukat bord än språkhistorikerna. De har ju också lyft fram en bild av seklets litteratur som borde fascinera även den som primärt är intresserad av det språkliga. Inget annat sekel har nog haft ett så starkt förhållande till språket. Det var ett oändligt fält med oändliga möjligheter till upptäckter. Själva språkljuden hade ju för Stiernhielm en mening. Om litteraturen under 1600-talet finns också en grundlig språklig utredning genom Carl Ivar Ståhles tjocka bok på 450 sidor om *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning* (1975). 1600-talets litteratur kommer jag därför inte att gå in på. Jag tänker heller inte att ta upp det man faktiskt vet om förändringar i uttal och former, bl.a. därför att de som var med om förändringarna i regel inte var medvetna om dem. En och annan språkman med uppövad känsla för fonetiska skillnader kan vara ett undantag. I det här sammanhanget vill jag inte underlåta att citera Urban Hiärne som klagar över att *h* håller på att försvinna i förbindelsen *hv* och då tillägger:

”Detta och annat meer kommer af de Stockholmske bländingar, som så wäl her vthi, som i alt annat Swenska Språketz reenhet förderfwa” (Wessén 1968:167 f). Att den tidens ”blattesvenska” skulle ha varit något problem har man annars ingen känsla av.

Att svenskan var ett viktigt språk var däremot en uppfattning som delades av alla men av olika skäl. Välkänd är den ideologiska synen på svenska språket. För den lärda världen var det ett urspråk där andra mera kända språk kunde finna sina rötter. Med hjälp av svenskans *vän* förstod man innebörden av latinets *Venus*. Bakom Olof Rudbecks *Atlantica* låg alltså en sådan syn på språket, och verket skrevs ju också, helt emot tidens vana, på svenska som visserligen sedan översattes till latin.

För ett land som var så upptaget av att finna ett ärorikt förflutet var det naturligt att söka efter gamla dokument. Man letade brett och räddade åtskilligt åt eftervärlden. Också den verksamheten vette mot språket. Den fick ett eget organ i Antikvitetskollegiet som först var förlagt till Uppsala och senare till Stockholm. En viktig del av arbetet där var alltså att samla in, ge ut och tolka gamla handskrifter. Det ledde till att ett nytt språk fick fäste på Antikvitetskollegiet: isländskan. Island hörde till Danmark och där upptäckte man att det på Island fanns handskrifter med berättelser om det förgångna Norden. Sådana handskrifter hade börjat hamna i Köpenhamn. Men så hände det sig att en islänning som var på väg med en samling handskrifter till Köpenhamn blev hindrad av ett dansk-svenskt krig och i stället hamnade i Sverige. Där togs både handskrifterna och han själv emot med öppna armar. Det blev upptakten till vad man skulle kunna kalla ett svensk-isländskt projekt förlagt till Antikvitetskollegiet där en rad islänningar lärde upp och samarbetade med svenskar under åtskilliga decennier (Nilsson 1954). Också islänningar i Norge och Danmark arbetade för kollegiet. Åtskilliga handskrifter gavs ut. För första gången kom t.ex. 1664 en isländsk saga ut i tryck, med kommentarer. Snorres *Heimskringla* gavs ut i praktband 1697–1700.

Att man i Sverige visade den isländska litteraturen så stor uppmärksamhet var säkert inte för det litterära värdets skull. Ett skäl kan ha varit att göra forntiden mera känd; *Heimskringla* försågs t.ex. med en latinsk översättning. En viss roll kan det ha spelat att texten kunde lokaliseras till Sverige, men så var inte alltid fallet. Det allra viktigaste skälet var säkert att berika svenskan. Man kunde visa upp hur en gammal text såg ut och hur vårt språk kunde tillföras en hel massa fornord. Någon egentlig skillnad mellan fornsvenska och isländska gjorde man alltså inte. Det är nog ingenting att uppröra över: en 1600-talslärar var van vid att ett och samma språk kunde se lite olika ut.

Att man verkligen lade vikt vid att fornorden i de isländska texterna skulle berika svenska språket har vi ett samtida vittnesbörd om. Till Antikvitetskollegiets mera beundransvärda insatser hörde att dess ledare, Olov Verelius, gav ut en ordbok 1691 för att underlätta förståelsen av alla de handskrifter som man hade samlat. Hur viktig den ansågs vara för hela svenskan framgår av att när professorn i latinsk vältalighet, Petrus Lagerlöf, det året höll de första föreläsningarna på svenska om svenska, så framhöll han

för sina åhörare att Verelius efterlängtnade ordbok nu äntligen höll på att komma i tryck (Ronge m.fl. 1999:20). Verelius är också den som han oftast citerar (s. 33). Man kan förstås ändå fråga sig hur djupt det isländska inflytandet gick. Då jag för många år sedan gjorde ett litet försök att få ett svar på frågan genom att studera förteckningar över stora boksamlingar i adliga bouppteckningar från början av 1700-talet blev resultatet ganska magert, med något enstaka undantag (Nilsson 1954:38 f). Undersökningen var säkert i minsta laget men den tydde i varje fall inte på att utgåvor av de isländska handskrifterna var något måste för en bokälskare. Intresset för dem bars nog huvudsakligen upp av en lärd elit som ändå inom sitt område kunde förmedla stor entusiasm.

Vad var det då som mer vanliga 1600-talsmänniskor ansåg vara viktigt i språket? För att få ett svar på den frågan kan vi stanna kvar hos Petrus Lagerlöf och hans åhörare. Vi befinner oss då i gruppen universitetsstuderande, troligen i stor utsträckning unga adelsmän. Egentligen höll Lagerlöf inte regelrätta föreläsningar. Det var ett kollegium han gav, vilket innebar en privat undervisning som han kunde ta betalt för. Kanske är kollegiekaraktären ett skäl till att han talar på svenska. Vad som till sist blev tryckt av det hela är ändå på latin, ett par dissertationer. Efter drygt 300 år har nu föreläsningsmanuskriptet givits ut. Det är ett manuskript nedtecknat av en skrivare med Lagerlöfs egna inskrivningar och marginalanteckningar. De egna tilläggen tillsammans med åhörarhandskrifter antyder att åtskilligt har kommit upp under föreläsningarna som låg utanför Lagerlöfs ursprungliga manuskript. Åhörarna har troligen varit aktiva och ställt frågor som ibland fick komma med i de bearbetningar som han senare gjorde av kollegiet. Själv ansåg Lagerlöf att han hade gjort en viktig insats: "iag är den förste, som har regulerat vårt språk". Andra tycks ha delat hans uppfattning; hans kollegium har givit upphov till många avskrifter och finns i åtskilliga versioner (se vidare Widmark 1997:59 f; Ronge m.fl. 1999).

Trots omnämnandet av Verelius är det rätt sällan som några götiska tankar förs ut från Lagerlöfs kateder. Det är den erfarne läraren vi möter, han som har sett var bristerna finns och förstår att råden ibland måste var mycket elementära. Brevskrivare får t.ex. lära sig att de måste skilja mellan *monsieur* och *monseigneur* och att man utanpå kuvertet aldrig skriver *mon bon amij*. De förväntas också ha svårigheter med titulaturen och får lära sig den rätta gradskalan för den. Beträffande översättning från latin till svenska, som han antagligen sett mycket av, betonar han att den inte får göras mekaniskt. Den är nyttig för att öva upp stilkänslan och det går inte att alltid översätta ordagrant. De främmande orden behandlas rätt utförligt, indelas till och med i grupper efter de områden där de förekommer. Kritiken mot dem gäller i huvudsak att de används fel på det ena eller andra sättet. Bannbullar sparar han för deras användning i poesin som bör hållas fri från allt främmande. På litteratur ställer Lagerlöf över huvud taget höga stilistiska krav. Den får inte innehålla låga ord. Han framhåller att inte alla författare har den jämna stil som man kan kräva. Han rekommenderar ändå läsning, i

första hand från Gustav Vasas tid och framåt, men jurister och teologer uppmanas – också av Lagerlöf – att läsa fornlitteraturen, till och med Wulfila nämns. Föräldrade former som *fedrenom*, gammal dativ till *fader*, och *tijgde* 'teg' hör däremot hemma bara i predikningar. Lagerlöfs främsta krav på en god svenska tycks vara att den stilistiskt håller måttet. Också i det långa parti som behandlar ortografin är han nog med att framhålla att skriften inte får låta som det vardagliga talet.

Lagerlöf hade ju anpassat sina föreläsningar efter en bestämd publik. Som folkbildning skulle de knappast ha fungerat. Det rör sig om råd till en elit eller åtminstone till vad som skulle bli en elit. Den stora massans problem måste ha varit långt mer jordnära. De låg i det egna språkets användbarhet. Om man känner till något om svenska dialekter så inser man raskt hur svårt det kan ha varit för de dialekttalande att förstå och göra sig förstådda av andra svenskar. Att det på 1600-talet fanns svenska dialekter som skilde sig så mycket från annan svenska att de mycket väl kunde göra anspråk på att betecknas som egna språk är inte något som vi bara kan gissa oss till. Vi vet det genom att de delvis är belagda i skrift. Några prov på norrländsk dialekt upptecknade Johannes Bureus redan vid århundradets början (Holm 1984:181 f). Man kan till och med finna dialekt i litteratur, låt vara att det inte rör sig om någon litteratur med större pretentioner. Tidens kvantitativt sett stora litterära genre var ju tillfällesdiktningen och det var vanligt att ett brudpar hyllades med en dikt på dialekt. Bengt Hesselman (1937) har givit ut en tjock samlingsvolym med bröllopsdikter på dialekt från 1600- och 1700-talen. På den allra otillgängligaste dialekten, dalmål, finns för övrigt fler texter och uppteckningar från samma tid. I 1600-talets skoldrama kan man också i bästa fall hitta en autentisk dialekt. Andreas Prytz' *Comoedia om Konung Gustaf Then Första* från 1622 har gett stoff till en doktorsavhandling om älvdalsmålet (Björklund 1956). Dialektreplikerna i komedin skrevs av en student som vuxit upp i Älvdalen.

En poäng i sammanhanget är att i samtal mellan Gustav Vasa och någon älvdalsbonde får båda parter tala sitt eget språk. Som Holm (1984:179 f) har påpekat kan de Uppsalabor som utgjorde publik vid föreställningen omöjligen ha förstått dialektreplikerna. Holm tänker sig att vid det faktiska mötet mellan Gustav Vasa och bönderna kunde bägge parter föra ett samtal genom att bönderna lade om sitt språk efter en mer allmängiltig norm som man kunde höra t.ex. i kyrkan och på tinget, och Gustav talade en av stockholmsspråk färgad uppländska. I Prytz' komedi uppvisar bönderna inte någon sådan anpassning och Gustav Vasa talar knappast genuin uppländska utan någon mer allmängiltig svenska. Kommunikationssituationen var i varje fall sådan att det tål att tänka på hur parterna klarade den. Holm går inte så djupt på den punkten. Hans huvudpoäng är att man inte rimligen kan tänka sig att alla svenskar före 1600 kunde göra sig förstådda på dialekt. I nödsituationer har man kunnat ta till den svenska som man i alla fall hade hört, åtminstone i kyrkan. Vad Holm framhåller är alltså det stora behovet av vad jag skulle kalla ett riksspråk. Holm avvisar den termen eftersom han

kräver av den att alla svenskar skall tala precis likadant. Jag tycker tvärtom att den är rätt lämplig för att ange att ett språk fungerar över hela riket även om det kan låta rätt olika på olika håll, och det är så jag använder den i fortsättningen.

Vilken rikssvenska kom den stora massan egentligen i kontakt med? Bibel, långa predikningar och långa kungörelser väntades de ju ta del av varje söndag. Ofta var det väl ett språk som egentligen låg över deras huvuden. Även om texterna delvis var svår-förståeliga gav de ändå ett mönster för en mer allmängiltig svenska. Utantilläsning var vanlig och i Karl XI:s kyrkolag stadgades det att alla församlingar var skyldiga att se till att alla församlingsbor blev läskunniga. Denna läskunnighet kontrollerades genom husförhör. Att den faktiskt var ganska allmän har vi i varje fall från 1700-talet ett samtida vittnesbörd om. Sven Hof (1753, §289) argumenterar för att man skall fortsätta att trycka med frakturstil eftersom läskunnigheten är ganska god hos båda könen och oftast förs vidare från den kunnige till den okunnige. Läsandet hade alltså som grund inte bara ett påbud ovanifrån utan också – i varje fall så småningom – ett eget engagemang (jfr Teleman 2002:17). Den svenska man lärde sig på det sättet var alltså ett skriftspråk, men det var detsamma över hela landet och således redan ett riksspråk med den betydelse jag lägger i ordet. Så uppfattades det också av de dialekttalande som lärde sig att använda det i vissa högtidliga situationer även i vardagen, t.ex. böner, men också i samtal med främmande som inte förstod dialekten. Karl Hampus Dahlstedt (1978:56) har dragit uppmärksamheten till detta dolda talspråk som han kallar *boksvenska*. Han försöker inte systematiskt följa den bakåt i tiden men ger ett belysande exempel från 1780-talet där vi får veta att det bland västerbottningarna ”i de norra swenske Socknar ... talas med främmande Folk och Herrskaper aldeles efter tryck och bokstafven”. Dahlstedt (1986:39) har också grävt fram benämningar på sådant tal. I många dialekter kallas det helt enkelt *svenska*.

Uppkomsten av ett talat riksspråk måste ju vara en viktig del av ett lands historia men den har inte diskuterats särskilt energiskt i Sverige. Man brukar framhålla att det – på något sätt – är en amalgamerings av vanligt tal och uppläsningsspråk. Den vanliga meningen torde vara att det är en produkt av 1600-talet. Elias Wessén (1937) tänker sig följande enkla utgångsläge för det talade riksspråket: ”Präster och herremän hade ditiills [vid 1600-talets början] väsentligen talat samma språk som bönderna i samma trakt.” Före 1600 skulle alltså var och en ha levt i lycklig okunnighet om några övergripande språknormer. Det är lätt att på den punkten instämma i och skärpa Holms ovan återgivna kritik. Var det så borde nästan varje svensk ha känt sig mer eller mindre låst till sin fädernebygd eftersom det bara var där som han kunde göra sig ordentligt förstådd. Sverige skulle ha varit ett riktigt Babel. Och även om de allra flesta svenskar höll sig hemmavid livet igenom så fanns ju ändå det omvända problemet: hur man skulle kunna nås av en överhet som kom med viktiga budskap. Och hur klarade man av en riksdag där ju folk samlades från olika delar av landet för att diskutera med varandra?

Det är uppenbart rätt svårt att styra ett land om man inte har ett gemensamt språk.

Wessén tänker sig att sociala och regionala förhållanden under 1600-talet samverkade till att skapa ett språk som kunde bli riksspråk. Både när det gällde kultur och landets styrelse skedde då en centralisering till huvudstaden. "Inom de högre ståndskretsarna i Stockholm uppkom då ett förnämre talspråk som saknade alla mera dialektala drag och som också tydligt skilde sig från huvudstadens borgerliga talspråk, den gamla stadsdialekten i Stockholm ... det var en sorts förfinad och utjämnad Mälardialekt." Wessén ser alltså riksspråket som i grund och botten en regional sociolekt vilket naturligtvis kan vara rätt tilltalande. Man måste väl då ändå tänka sig – som Wessén säkert gör – att till grund för sociolekten låg ett mälardalsspråk som inte uppvisade större skillnader än att det rätt lätt kunde homogeniseras och sedan framstå som mönster för resten av landet. En sådan tidig spridning av mälardalsspråket tycks vara äldre än Wessén tänkte sig. Olav Ahlbäck (1971:18 f) har påvisat att det redan under medeltiden finns exempel på att högre kretsar i Åbo lade sig till med stockholmska uttal som inte hade slagit igenom i de finlandssvenska dialekterna. Att det var först under 1600-talet som Stockholm fick en mycket stark ställning som spridningscentrum har man däremot all anledning att tro.

Det är i varje fall helt tydligt att den östra delen av nuvarande Sverige nu framstår som mest prestigefylld språkligt sett. Man började ta upp frågan om var den bästa svenskan fanns. Arvidi råder i sin poetik 1651 poeterna att hålla sig till "the Landskapen som mitt i Sveriges rike belägne äre". Columbus uppger ett par decennier senare att den bästa svenskan talas i Stockholm, Östergötland och Sörmland. Stiernhielm menar att det bästa uttalet finns hos stockholmare och östgötar (Wessén 1969:116 f). Det är alltså huvudstaden och områden där omkring som utpekas, fastän man inte är helt enig i enskildheter. En lite förvånande detalj i sammanhanget är att en viss stad, Nyköping, skaffar sig ett vida spritt rykte som staden med den bästa svenskan, ett rykte som än i dag tycks leva kvar – senast hörde jag det 2006 via TV. Olof Gjerdman som själv kom från staden och skrev en avhandling om de sörmländska stadsmålen (1927:149 f) följer det via tyska källor tillbaka till 1600-talet. Utlänningar som ville lära sig svenska borde ta nyköpingsspråket som mönster. I förhållande till Nyköping hade tydligen också Stockholm svårt för att hävda sig. En fråga man måste ställa sig är vilka förtjänster man har gått efter när man på detta sätt prisbelönade nyköpingsspråket. Och varför hade språket så stort värde för utlänningar?

En helt annan bakgrund får faktiskt problemet med den bästa svenskan, vad den står för och var den står att finna, om man fuskar lite med tiden och söker i Sven Hof's *Swänska språkets rätta skrifsätt* från 1753 (jfr Widmark 1992). Hof var lektor i Skara och representerar alltså en annan del av Sverige, vilket borde göra honom mer objektiv. Också han pekar ut "den Upländske talarten" som den bästa, men den tycks hos honom framför allt beteckna huvudstadens språk och han framhåller med skärpa att den

uppländska bonden har ett annat språk än herremannen (§338). Mer anmärkningsvärt hos Hof är att inte heller herremannens språk utan vidare är användbart. Både hans språk och bondens är nämligen ett språk för privata situationer. Det kan därmed inte tjäna som "allmännelig talart", det begrepp som för Hof tydligen är identiskt med riksspråk. Hof vill ju utreda det rätta skrivsättet men som grund för det anger han "rätt tal". Det i sin tur finner man i allt väsentligt i det offentliga talet.

Hof (§117 f) gör en mycket strikt indelning av svenskan. I första hand skiljer han mellan privat och offentligt tal. Av det privata talet finns sedan två arter, gement språk, också kallat umgängesspråk, och gemene mans språk. Gemene mans språk motsvarar vad senare tiders språkmän kallat dialekt och det är oanvändbart i skrift. Högre klassers umgängesspråk är mindre strängt åtskilt från det offentliga talet och kan i enskilda fall accepteras i skrift men Hof är på den punkten mycket restriktiv. Ett genomgående drag för det offentliga språket är att det har "hårdare, längre och vidlyftigare ord". Det privata talet har däremot "kortare och lättare gjorde ord". Det kännetecknas alltså av tal-språkliga förkortningar som är främmande för det offentliga talet. Hof syftar tydligen på stilskillnader som i enkel form framträder vid *draga/dra, sade/sa, giver/ger*. Vi har många sådana också i det nutida språket och 1600-talet hade flera.

Den indelning som Hof gör 1753 är oss inte mer fjärran än att vi utan svårighet kan relatera den till det mer finindelade stilschema som för drygt hundra år sedan presenterades av Lyttkens-Wulff (1889) och Noreen (1903) och som för oss äldre känns rätt bekant. Den stora skillnaden är att för vår språkkänsla framstår Hofs offentliga tal ganska entydigt som ett skriftspråk. Men han beskriver ändå ett talat språk med så fasta regler att man kan hänvisa till det som en norm för skriften. Det är alltså inte bara ett ideal utan en i princip faktiskt existerande verklighet. Vissa situationer utlöser offentligt tal, andra privat tal; det råder alltså för Hof ett diglossiskt förhållande talarterna emellan. I motsats till det privata talet, som man mer eller mindre föds med, framstår hos honom det offentliga språket som ett i huvudsak medvetet inlärt språk. Just därför kan det hållas någorlunda enhetligt och på så sätt bli normgivande.

På 1600-talet finner man ingen lika klar indelning av talet som hos Hof, däremot yttranden som man har svårt att förstå utan Hofs hjälp. Teleman (2002:92) har påpekat att skrift och tal inte hålls isär i 1600-talets grammatiska framställningar, vilket är svärbegripligt för eftervärlden. I en av sina dissertationer (1694) säger Lagerlöf uttryckligen (i Telemans översättning från latinet):

Vårdat tal och vårdad skrift är varandras rättesnöre, och den som skriver rätt har inte mer det riktiga talet som sin norm än den som talar rätt har den riktiga skriften som sin.

Teleman har också ett citat från grammatikern Tiällman (1696) med samma innebörd:

Ty ett rätt brukligt tal och en rätt bruklig skrift är huarandras regla, rättesnöre, afbild och genliud när Bokstäfvernas naturlige liud och vanlige ton agtas och rätt utföres, och icke af en ovålig tunga, som ofta hastigt orden stympade ifrån sig kastar.

Den ovåliga tunga som Tiällman här talar om är tydligen det privata talet, det som får löpa iväg. Offentligt tal och skrift skall däremot båda vara lika vårdade; eftersom de lyder samma normer kan de stödja varandra. Om man tänker sig in i situationen, blir ordalagen begripliga.

Omsorg om det offentliga språket möter man redan på vasatiden. Det är den rimliga bakgrunden till Johan III:s förmaning till biskopen i Skara att han skulle se till att prästerna talade "rätt Svenske" och att skolmästarna gjorde detsamma "och elliest vähnie och läre dieknerne rätt att framföre orden" (Wessén 1969:114). I slutet av 1600-talet tycks det skriftnära talet ha skaffat sig en ställning som för alla giltigt språk. Tiällman framhåller i inledningen till sin grammatik att han tänker behandla "allenast det bäste och rätte uttalet med skäl bevisligt, och mästedels enligt med skrif-sättet uti de Kongl. nye Placaten, såsom ock mäd Håfspråket ... som för alle andre bör hafwa företräde hos oss" (Wessén 1969:117).

Tiällman för här in ett nytt begrepp för "det bästa språket": *hovspråk*. Det finns inte hos Hof men däremot i några tidigare framställningar. Vi möter det under stormakts-tiden också i annan form: *hovstil*, *hovsvenska*. Det är till synes enkla och genomskinliga sammansättningar som ändå är svåråtkomliga till sin innebörd. SAOB ger exempel från stormaktstidens grammatiska och språkvårdande litteratur. Tiällman (1696) gör det ju klart att "håfspråket" är det föredömliga språket men han gör också en något förbryllande inskränkning: "däck det rätta". Urban Hiärne sätter mot varandra *hovsvenska*, som man bör följa i skrift, och *bondska* (= allmogedialekt). Jesper Svedberg lär oss att *har* och *hade* kan utlämnas i bisatser i hovstil men inte i religiöst och allvarsamt tal. Enligt Columbus använde hovfolket inte tjockt *l*. På grundval av dessa strödda notiser antog Ture Johannisson (1945:164) att hovstilen är den svenska som växte fram under 1600-talet i de högre kretsarnas språk på grundval av språket i Mälardalen. Hans syn på 1600-talets finspråk är alltså densamma som Wesséns.

Att det rör sig om ett finspråk bör man kunna vara alldeles säker på. I Petrus Lagerlöfs collegium 1691 nämns också hovets tal som något speciellt. Lagerlöf varnar för en skrift som bygger på talet – vilket alltså inte betyder att han har en annan uppfattning än den som Hof ger uttryck för – men han gör ett visst undantag för talet vid hovet (Ronge m.fl. 1999:76). Det kan få vara vägledande om normen känns osäker. Han hänvisar till förhållandena i Holland där språket i Haag är en bättre förebild än det i Amsterdam därför att hovet finns där. Han kunde också ha hänvisat till Frankrike där Vaugelas uttryckligen deklarerar att om språket på gatan skiljer sig från det vid hovet så är det hovets bruk som skall följas (Danielsson 1976:44 f). Också i Tyskland nämns hovet på 1600-talet som källa för det goda språket (Wiesinger 1985:1636 f). Hovet

tycks alltså ha varit ett språkligt mönster i åtminstone stora delar av Europa. Man kan dock inte utan vidare dra slutsatsen att det var ett mönster på samma sätt över allt.

De få uttalanden vi genom SAOB får om hovspråket tycks spreta något. Vi hittar inte riktigt den gemensamma nämnaren. Det förefaller ju också, att döma av SAOB:s exempel, som om termen har haft rätt kort livslängd. Men så är det inte. Mest av en lycklig slump stötte jag för några år sedan på begreppet *hovspråk* i en reseskildring från Dalarna, skriven av en ung adelsman, von Unge, 1831 (se Widmark 2000:22 f). Han konstaterar att folket i Dalarna bara använder svenskan som lån, som en artighet mot främlingar eller som en nödvändighet vid arbetsvandringarna. Men han är ändå orolig för att dalskan skall förstöras ”genom hofspråkets nedstigande deruti”. Här blir det alldeles klart att dalska är folkets eget privata språk och att hovspråk kommer utifrån men används i vissa situationer. De poler som ställs mot varandra är alltså desamma som hos Urban Hiärne, som ju skilde mellan hovsvenska och bondska. Sammanhanget hos von Unge gör det inte troligt att hovspråket bara hörde hemma hos kungen och drottningen och deras uppvaktning. Det rör sig helt klart om en term som betecknade en av alla kända språkarter, en sorts riksspråk.

I Dalarna, utan både kung och adel, kan ju termen inte ha uppstått. Det tillstånd som beskrivs, att man har en sorts tvåspråkighet, ett språk för den egna miljön och ett annat för folk utifrån, känner man däremot fortfarande till inte bara i Dalarna utan också i andra dialektalanden. Situationen är den som har beskrivits av Karl-Hampus Dahlstedt (se ovan) och von Unges *hovspråk* motsvarar alltså Dahlstedts *boksvenska*. Det är i båda fallen fråga om en talad skriftsvenska som man huvudsakligen lär sig genom läsning. I princip tycks hovspråk rätt väl motsvara det som Hof kallar offentligt tal. Det skulle därmed vara högspråket för hög som låg. Ordalagen hos Tiällman kunde visserligen tolkas så att hovspråket inte är alldeles detsamma som det offentliga talet – han tycks ju ha behov av att nämna dem båda. Å andra sidan understryker han ju att det är det rätta och inte det orätta hovspråket som han beskriver, vilket blir begripligt först om man har klart för sig att hovspråket också var känt bland de obildade. Hans hänvisning till de nya kungliga plakaten kan väl ses som en motsvarighet till vår tids hänvisningar till senaste upplagan av SAOL. Antagligen har Tiällman uppfattat *hovspråk* som en för folk i allmänhet känd företeelse, inte som en egentlig term. Påpekandet att *har* och *hade* kunde saknas i just hovspråkets bisatser tyder väl också på att det gick att hänvisa till det som något bekant. Ordets brist på pregnans kan för Hof ha varit ett skäl att undvika det. Kanske kan det också vid 1700-talets mitt ha börjat bli ovanligare. Någon fullständig identitet mellan hovspråk och offentligt tal kan man knappast förutsätta. Svedberg skiljer ju mellan religiöst språk och *hovstil*. Yttrandet bör säkert ses mot bakgrunden av Wesséns konstaterande (1969:113) att den religiösa skrifttraditionen skiljer sig från kanslispråkets.

Man kan alltså få ett ganska gott grepp om hur termen hovspråk används men fort-

farande är det oklart varför det kallas just hovspråk. Det känns inte helt tilltalande att tänka sig att språkvanorna vid det kungliga hovet skulle ha fått så stort genomslag att de accepterades som riksspråk över hela landet. Jag har tidigare (2000) försökt förklara det så att ordet från början användes i offentliga sammanhang som hovet tog del i och att det sedan genom sin prestige kunde spridas vidare. Jag tror att jag nu har hittat en bättre förklaring; det är förleden *hov-* som vi måste begrunda bättre. *Hovrätt* är ju också en egentligen svårbegriplig sammansättning, och den första hovrätten tillkom under det tidiga 1600-talet.

Vad innebar egentligen ett hov? I Rosén-Carlssons *Svensk historia*, band 3, hittar man ett kapitel om adelsmännens tillvaro vid hovet under vasatiden (Hellner 1966:190 f). Hovet under 1500-talet beskrivs här som en stor och särpräglad institution, ett samhälle i samhället. Det följde kungen under hans vistelser på olika slott och hade många uppgifter, både militära och förvaltande. Till hovet kom adelsmän från olika håll. Adliga gossar kunde få avsluta sin utbildning där. Hovtjänsten kunde betraktas som nödvändig för den som ville uppnå speciella förmåner och tjänster. Den gav också utländska kontakter; utlänningar kunde både ingå i hovet och besöka det. Vid sådana tillfällen inkallades också adelsmän för att i uppsträckta former biträda i umgängeslivet men också vid handeln. Hovet betraktas tydligen under mycket lång tid som en nästan obligatorisk del av utbildningen i en adlig ämbetsmannakarriär. Så beskrivs det av Per Brahe d.ä. på 1580-talet i hans *Oeconomia*. Carl Gyllenborg ger ungefär samma bild på 1730-talet i sitt drama *Den svenska sprätthöken* när han låter Baron Stadig i en nästan tvåsidig monolog beskriva en adelsmans levnadsbana (s. 86–88 i Breitholtz utgåva 1959).

Den tidens hov var också vagt avgränsat från kansliet. Organisationshistoriskt var kansliet en avsöndring från hovet och ännu på 1660-talet kan man träffa på benämningen *hovkansli*. Under hela århundradet fanns det omfattande personella och funktionella samband mellan hov, regering, råd, kansli och övriga ämbetsverk. Regerings- och administrationsorganen var dessutom liksom hovet lokaliserade till det gamla slottet Tre Kronor. Kansliet var inte bara riksstyrelsens centrala organ. Det hade också andra funktioner som uppfattades som viktiga för Sverige. Det skulle t.ex. stå för patriotisk anda i kultur- och litteraturpolitik och ansvarade också för språkvården.

Här hade vi alltså ett maktcentrum med säkerligen täta och starka kontakter både inåt och utåt. Att det kom att sprida och namnge ett eget språk är därmed helt naturligt. Dess förutsättningar fanns redan före 1600. Att det uppkommit som någon sorts vardagligt språk kanslifolk emellan förefaller däremot högst otroligt. Den princip det byggde på var ju en skriftnära uppläsning. En sådan fanns med all sannolikhet redan under medeltiden då den normala läsningen anses ha varit högläsning. Där det skrevs mycket förekom alltså också mycket uppläsning. Hovspråkets tillväxt skulle således till att börja med helt enkelt kunna reflektera skriftens, och därmed uppläsningsspråkets,

allt vidare utbredning. Respekten för den offentliga miljön och de offentliga ämbetsena, kanske också för skriften i sig, kan ha gjort att uppläsningsspråket började användas också utanför de rena uppläsningssituationerna. Ämbetsmannaadeln kan sedan ha anammat det som ett av sina prestigegivande attribut, och under gynnsamma förhållanden kan det då ha blivit allmänt känt och brukat också utanför adelns krets.

Därmed skapades också förutsättningar för en påverkan från skrift, i form av offentligt tal, på det mest vårdade privata talet. Ahlbäck (1971:28) beskriver åbosvenskans uppkomst som "ett kraftspel, vari skriftspråket, det centralsvenska talspråket och den gamla Åbodialekten utgjorde komponenterna". I Åbo började ju lite centralsvenska tränga in redan under medeltidens slut. I framför allt ämbetsmannakretsar kom sedan språket att präglas både av skriftnärlighet och anknytning till stockholmspråk. Det lägre borgerskapet kunde bättre bevara äldre dialekt. Det kraftspel som Ahlbäck rätt fyltigt beskriver har vi i regel inte så goda möjligheter att följa. På liknande sätt som i Åbo har antagligen regionala språk etablerats i Sverige, men komponenterna har kunnat ha olika styrka och processen kanske inte ens nu är avslutad. I det för den bästa svenskan prisade Nyköping har hovspråket antagligen haft en ovanligt stark ställning redan under vasatiden då hovfolk i stora mängder tidvis vistades där (se Widmark 1992:165 f), och det bibehölls väl då staden blev länshuvudstad. Det behöver inte betyda att det var befolkningens dagliga språk, däremot att de förstod det och kunde tala det åtminstone till husbehov. En främling kunde alltså vistas där utan kommunikationssvårigheter och lärde sig dessutom en föredömlig svenska.

1600-talets språkkarta kunde se rätt brokig ut men hovspråket var i någon mening accepterat som ett allas språk. Förmågan att använda det på ett fullgott sätt var däremot antagligen begränsad till de välutbildade. I grunden var det ju också ett språk för offentliga situationer. Det privata talet lät olika i olika delar av landet och det var säkert också socialt skiktat; Hof skiljer ju mellan umgängestäl och gemene mans tal. Av det privata talet i högre ståndskretsar, umgängestäl, kan vi få en någorlunda god bild genom Agneta Horns beskrivning av sin levnad. Som dotter till Gustav Horn och dotterdotter till Axel Oxenstierna borde hon känna till det adliga talet, men i våra öron låter det påfallande dialektalt. En annan adelsdam, Beata Rosenhane, dotter till Schering Rosenhane, skriver också brev till sin bror på ett mycket talspråkligt tungomål, trots att hon för att vara kvinna fick en för sin tid mycket god boklig utbildning (Widmark 2005:18). Det offentliga talet tycks inte ha haft någon större plats i deras liv. De män som använde det dagligen skaffade sig givetvis full förtrogenhet med det. Lite smittade det nog av sig i gränzonen mellan offentligt och privat. På Noreens och Lyttkens-Wulffs tid omkring förra sekelskiftet låg i varje fall salongernas umgängestäl närmare det offentliga talet än pratet i den egna familjen gjorde.

Hur dialektalt 1600-talets umgängestäl än kan förefalla var det naturligtvis för sin tid ett exklusivt tal som bara en liten bråkdel av Sveriges befolkning kunde använda.

Det fick konsekvenser för Hofs talararter. Hof (§338) registrerar själv att somliga, ”helst af de boksynta”, använder det skriftnära uttalet även i umgängestal. Hof känner till det från vissa mål men tycker att det låter ”tvunget”. Att komma sig upp i världen kunde tydligen innebära att man mötte nya språkliga krav som man inte riktigt hade möjligheter att motsvara. Det mönster man följde var då det riksspråkliga hovspråket som man kände till, men därmed bröt man mot en grundläggande språksocial regel som sade att man skulle skilja mellan privat och offentligt tal. Boksvenska/hovsvenska blev alltså ett tecken på halvbildning – och därmed försvann så småningom finheten (se vidare Widmark 2000).

Den som vill skaffa sig en uppfattning om 1600-talets breda adliga stilskala kan fördjupa sig i ett tidigt 1700-talsdrama, *Den svenska sprätthöken*, författat av hattpartiets ledare Carl Gyllenborg 1737. Vi har då visserligen kommit in på nästa århundrade, men Gyllenborg var född 1679 och i sin stilvilja är det 1600-talet som han representerar. Om man jämför med Dalins samtidiga komedi *Den avundsjuke* finner man ganska lätt att den är mycket olik Gyllenborgs och klart hemmahörande i 1700-talet. Man kommer därför troligen mera rätt än fel om man i vissa avseenden utnyttjar Gyllenborg som källa för 1600-talets språkliga normideal så som det uppfattades i höga adelskretsar.

Utan svårighet kan man konstatera att troligen ganska få svenska litterära verk har en så givande stilistisk spännvidd som *Den svenska sprätthöken*, detta trots att Gyllenborg i sitt verk aldrig gör några sociala eller ens språkliga djupdykningar – sådana fick ju enligt Peter Lagerlöf inte förekomma. Det för vår tid främmande och påfallande är att texten så ofta verkar tungt skriftspråklig – och senare tiders kritiker har ibland nämnt det som en brist. Här får vi givetvis hovspråket illustrerat. Tydligast blir det i långa repliker där ett budskap framförs – också innehållsmässigt ligger det offentliga talet då nära. Det höga stilläget har alltså en nästan moralisk karaktär. Den motsatta polen möter vi hos Torbjörn Ränterik som representerar provinsadeln och för den har tydligen Gyllenborg inte mycket till övers. I sin småländska utkant av landet har Torbjörn Ränterik ingenting lärt sig om goda umgängesseder och inte heller om vårdat tal. Man kan gissa att hans ordval ligger nära och ibland till och med passerar gränsen till gemene mans tal. Dramat tilldrar sig huvudsakligen i en salong med tal på eller över gränsen till offentligt tal. Men i fjärde akten befinner vi oss på kaffehuset och då är vi inne i det lediga umgängestalet. Situationen har alltså gått över till att bli privat. Förändringen kan nog ha flera förklaringar. En kan vara att damer saknas och då kan man släppa på formerna. En tydlig indikation på lägre stilnivå är tilltalsorden. Samma personer som i salongen sade *I* till varandra säger nu *ni*. *Ni*:s historia börjar på 1600-talet. Det har uppkommit i östliga delar av Sverige som en i talspråket utvecklad variant av *I*. Så småningom skulle det bli ett svårt bekymmer i svenskars samvaro, men på 1600-talet var det fortfarande en finess i adelns tal: man kunde samtala ledigt utan att förden-skull gå ned i artighet.

Den språkvärld som jag har försökt vaska fram ur diverse ibland rätt knapphändiga notiser visar att vår stormaktstid rymde både splittring och enighet. Naturligtvis visar den på väldiga sociala skillnader. En fråga som man gärna ville ha svar på är i vilken utsträckning den är unik för Sverige eller har motsvarigheter i övriga Europa. Det senare är kanske ofta fallet. Det är ju naturligt för en stormakt i vardande att se på vad som reglerar språkförhållandena i andra, kulturellt ledande länder. Att offentligheten mer och mer breder ut sig på det privatets bekostnad kan vara en gemensam utveckling. Det i sin tur kan ha visst sammanhang med den vilja att framstå som mer och mer civiliserad som den tyske sociologen Norbert Elias har funnit. Hur långt 1600-talet kom i det avseendet kan vara svårt att veta. Jag har försökt skissa mer övergripande linjer och har därför kommit att dölja den konkreta berättarglädjen, blandningen av folklig humor, okvädinsord, grovheter och annat som kom en publik att storskratta högt och obildat. Men den sidan av 1600-talet är också värd att lära känna.

LITTERATUR

- Ahlbäck, O. (1971): *Svenskan i Finland* (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden, 15). Stockholm.
- Allén, S. (1965): *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1655. Utgivna med inledning, kommentar och register* (Nordistica Gothoburgensia, 2). Göteborg.
- Arvidi, A. (1651): *Manuductio ad Poesin Svecanam / thet är, en kort handledning til thet Swenske Poeterij. Versz- eller Rijm-Konsten*. Strängnäs.
- Björklund, S. (1956): *Älvdalsmålet i Andreas Johannis Prytz' Comoedia om konung Gustaf then första 1622* (Svenska Landsmål, B:58). Stockholm.
- Dahlstedt, K.-H. (1978): "Dialekt och högspråk i nutidens Sverige, särskilt i Norrland". I: *Det moderna Skandinavien framväxt* (Acta Universitatis Upsaliensis; Annum Quingentesimum Celebrantis, 10). Sid. 39–50. Uppsala.
- Dahlstedt, K.-H. (1986): "Svenska, danska och tala tytt – nordliga svenska folkmålsord för '(försöka) tala riksspråk". I: *Festschrift Oskar Bandle zum 60. Geburtstag am II: Januar 1986*. Utg. av H.-P. Neumann m. fl. Sid. 39–50. Basel–Frankfurt am Main.
- Danielson, S. (1976): *Samuel Columbus' språkprogram i En Svensk Ordeskötsel* (Acta universitatis Umensis, Umeå Studies in the Humanities, 9). Umeå.
- Gjerdman, O. (1927): *Studier över de sörmländska stadsmålen kvalitativa ljudlära*, 2. Uppsala.
- Gyllenborg, C. (1959): *Swenska Sprätthöken*. Utg. med inl. av Lennart Breitholtz (Svenska litteratursällskapets klassikerutgåvor). Uppsala.
- Hellner, B. (1966): "Högedelns liv på gårdarna och vid hovet". I: *Den svenska*

- historien*, 3: *Vasatiden 1520–1611*. Sid. 190–196. Stockholm.
- Hesselman, B., utg. (1937): *Bröllopsdikter på dialekt och några andra dialektdikter från 1600- och 1700-talen* (Nordiska texter och undersökningar, 10). Stockholm.
- Hof, S. (1753): *Swänska språkets rätta skrifsätt*. Stockholm.
- Holm, G. (1984): "Kritiskt bidrag till läran om nysvenska rikstalspråket". I: *Festskrift til Einar Lundeby*. Sid. Oslo.
- Horn, A. (1959): *Beskrivning över min vandringstid*. Utg. med inledning och kommentar av Gösta Holm (Nord. texter och undersökningar, 19). Stockholm.
- Johannisson, T. (1945): *Hava och Vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. (Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. 1, Bd 41, Nr 6). Lund – Leipzig.
- Lagerlöf, P. (1999): *Collegium 1691 angående vårt svenska språks cultiverande*. Utg. av Hans. H. Ronge, Börje Tjäder & Gun Widmark (Nordiska texter och undersökningar, 27). Uppsala.
- Lyttkens, I.A. & Wulff, F.A. (1889): *Svensk uttals-ordbok*. Lund.
- Nilsson, G. (1954): "Den isländska litteraturen i stormaktstidens Sverige". I: *Scripta Islandica* 5, 19–41.
- Noreen, A. (1903): *Vårt språk*, 1. Lund.
- Ronge m.fl. (1999): se Lagerlöf (1999).
- Ståhle, C. I. (1975): *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*. Stockholm.
- Teleman, U. (2002): *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid* (Skrifter utg. av Svenska språknämnden 85). Stockholm.
- Tiällman, N. (1696): *Grammatica Suecana älles: en svensk språk- och skrifkonst*. Stockholm.
- Unge, O. S. von (1831): *Wandring genom Dalarne*. Stockholm.
- Wessén, E. (1937): "Vårt riksspråk. Några huvudpunkter av dess historiska utveckling". I: *Modersmåslärarnas förenings årsskrift* 20, 289–305.
- Wessén, E. (1968): *Svensk språkhistoria*, 1. *Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm.
- Wessén, E. (1969): *De nordiska språken*. Stockholm.
- Widmark, G. (1970): "Stildifferentiering i Gyllenborgs komedi Svenska sprätthöken." I: *Nysvenska studier* 49 [1969], 5–77.
- Widmark, G. (1992): Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. I: *Språk och stil*, NF 1 [1991], 157–198.
- Widmark, G. (1997): "Petrus Lagerlöf, den förste svenske språkvårdaren". I: *Språk och stil*, NF 7, 59–84.
- Widmark, G. (2000): Hovspråket – en talarts uppgång och fall. I: *Språk och stil* NF

9, 21-34.

Widmark, G. (2005): "Högreståndsspråk under 1600-talet". I: *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen* (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, 67). Sid. 18-26. Uppsala.

Wiesinger, P. (1985): "Die Diagliederung des Deutschen seit dem 17. Jahrhundert". I: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2:2. Sid. 1633-1651. Berlin – New York.

Danska och svenska i Skåne

Stig Örjan Ohlsson

Skåne hade sedan medeltiden en central ställning i kungariket Danmark, och tidvis i Norden, med ärkebiskopssätet i Lund som kulturellt centrum. I samband med reformationen spelade också Malmö en viktig roll för danskt skriftspråk. Där trycktes flera reformationsskrifter.

1600-talet blev knappast en lycklig tid för denna centrala skandinaviska provins. Redan Gustav II Adolf och hans far härjade vilt i landskapet. Till sist erövrade Karl X Gustav Skåneland, inkluderande också Halland och Blekinge, från sin danske kollega. Vill man se saken från extremt skånsk synpunkt kan man uttrycka saken så att Skåne förlorade Danmark men vann Sverige. Sannolikt uppfattade dock få 1600-talsskåningar det på så vis efter Roskildefreden 1658. Fredsbestämmelserna tillerkände skåningarna rätten att behålla sina gamla lagar, språk och religion. I perioden fram till freden efter slaget vid Lund 1676 följde den svenska förmyndarregeringen fredsbestämmelserna, och "försvenskningen" var ganska blygsam och frivillig.

Med den integrationsprocess, "uniformitetssträvandena", som hade Johan Gyllenstierna som upphovsman blev utvecklingen från 1670-talets sista år mera drastisk. Skånskt prästerskap, borgare och adel övertalades i tur och ordning att "frivilligt" ansöka om politiska rättigheter och representation i Sveriges riksdag. Med uniformiteten följde att man mer och mer skrev och predikade på svenska.

Bönderna blev aldrig tillfrågade, men fick också representation i den svenska riksdagen. Grovt sett följde allmogens försvenskning mönstret i Sverige, när starka krafter långt senare nästan lyckats avskaffa grövre dialektala olikheter i landet: obligatorisk folkskola (faktiskt torde uniformiteten ha gett Skånes allmoge skolor tidigare än i övriga landet), folkomflyttning i industrialiseringens spår, landstäckande massmedia, till sist även talade sådana.

Men nog hör man fortfarande att man befinner sig i Skåne och bland skåningar.

Den akademiska skånskan, med rötter bland de första opportunistiska "landsförrädarna", har nobiliserats till *sydsvenskt regionalt riksspråk*. Folk som önskar att skånska ska bli ett erkänt europeiskt minoritetsspråk, och som vill etablera ett eget skånskt skriftspråk, torde man dock icke behöva ta på allvar.

Historisk bakgrund

Det finns indicier för att det unga självständiga kungariket Sverige redan under Gustav Vasa kastade lystna blickar mot kungariket Danmarks så kallade östdanska områden: Skåne, Blekinge och Halland. Gustav Vasas son Karl IX och än mer dennes son Gustav II Adolf trängde härjande in i området. Som kung ägnade sig dock Gustav II Adolf som bekant mera åt att utvidga sin makt österut, i Baltikum, och söderut, på kontinenten.

Efter hjältekonungens död hamnade Skåneland åter i de svenska expansionisternas blickfält. Agneta Horns far, fältmarskalk Gustav Horn, härjade Skåne 1644–45, med dottern med sig på fälttåget. När fred slöts i Brömsebro 1645 förblev visserligen Skåne danskt, men Halland pantsattes blott till Sverige för en trettioårsperiod.

Innan den perioden var mer än halvvägs till ända var det dags igen. Nu var det Karl X Gustav som var i erövringstagen. Som bekant angrep han Danmark söderifrån, och hotade den danska huvudstaden efter att ha tagat över Store Bält med sin armé. I förskräckelsen skyndade sig den danske kungen att sluta fred i Roskilde, den 26 februari 1658, där han avstod från såväl Halland och Blekinge som Skåne, trots att dessa landsdelar för en gångs skull hade undgått att vara krigsskådeplatser. Nu angavs inget slutdatum för erövringen. Dock finner man i paragraf 8 i fredstraktaten några formuleringar som framför allt kanske kan ha tillfredsställt den danske kungen, om att befolkningen i de avträdde områdena skulle

... blifva vidh deres vanlige rätt, lagh och gamble privilegier och frijheter oturberade och obehindrade, så vjda de icke löpa eller strida contra leges fundamentales af Sveriges crono, medh hvilcke desse cederade landh och lähn till evärdelig tidh här effter incorporeras skole.

Man kan föreställa sig att detta gav möjlighet för en snar återerövring, även om det i samma mening talas om att avstå till evärdelig tid, och inkorporering. Den tidigmoderna konglomeratstatens normalbeteende i erövrade provinser borde ha inneburit att man inte ägnade sig åt någon mera ingripande politisk, administrativ, kulturell eller språklig försvenskning.

Karl X Gustav var inte nöjd med freden i Roskilde. Redan efter ett år började han nya krigshandlingar. Denna gång siktade han på att erövra hela Danmark. Genom ett framgångsrikt försvar av huvudstaden Köpenhamn, och tack vare att stormakterna

inte stödde Karl X Gustavs ambitioner att erövra hela landet, slutade det hela lite snöpligt med att man den 27 maj 1660 undertecknade en ny fred i Köpenhamn, där Roskildefredens bestämmelser i stort sett kom att fortsätta att gälla. För de skånska landskapens del betydde den nya freden föga mer än att Bornholm "lämnades tillbaka" till Danmark. Bornholmarna hade också varit ovanligt besvärliga undersåtar till Sverige.

Karl X Gustav dog samma år, och förhållandena i Skåne blev lite lugnare. Förmyndarregeringen ägnade sig inte i högre grad åt detaljerna i hur den skånska befolkningen skulle bete sig. De tre högre stånden fick sända representanter till Sveriges riksdag 1664.

För att förhindra att allt blev vid det gamla upprättades bland annat ett universitet i Lund 1668, dit Skånes ambitiösa ungdom hade att söka sig, i stället för som tidigare till Köpenhamns universitet. Kanske kan man kalla detta för en "förskånskning" snarare än en försvenskningsåtgärd. Universitetet var ju inte ett ställe där det undervisades i svenska språket, och dess mest berömda professor var inte heller svensk, utan tysk: Samuel Pufendorf. Undervisningsspråket var där som vid andra universitet latin.

Femton år efter freden i Köpenhamn tyckte den danske kungen att det var dags för revansch. 1675 landsteg hans trupper vid Råå söder om Helsingborg, och en återerövring påbörjades. Vad skåningarna i allmänhet tyckte om detta är svårt att säga. Dock fick överhetspersoner och representanter för alla stånd avlägga ed till den danske kungen, på samma sätt som de 1658–60 hade fått göra till Karl X Gustav. Men Karl XI och hans medhjälpare lämnade ingen möda ospard för att behålla skånelandskapen. Under det skånska kriget 1675–79 härjade både danska och svenska arméer svårt i det arma Skåne. Slaget vid Lund 1676 brukar betecknas som det blodigaste som utkämpats i Norden. Fred slöts i Lund 1679 under stark medverkan från franska, holländska och engelska fredsförhandlare. Även om danske kungen menade att hans trupper hade gjort så bra ifrån sig att han borde ha någon fördel av detta, avgjorde de europeiska fredsdomarna att Roskildefredens bestämmelser skulle fortsätta att gälla.

Så blev det också. I princip. Men redan före fredsslutet hade Karl XI och Johan Gyllenstierna diskuterat en ny hållning till provinsen, de så kallade uniformitetstankarna, som Johan Gyllenstierna också skulle föra ut i livet som utnämnd generalguvernör över Skåne 1679. Han dog dock redan 1680, innan de mest vittgående idéerna hunnit sättas i verket.

Det blev hans efterträdare som generalguvernör, Rutger von Ascheberg, och den smålandsfödde och uppsalautbildade lundabiskopen Canutus (Knut) Hahn (efterträdare till den dansk-skånske Peder Winstrup), som fick genomföra uniformiteten, i något mildare form än de ursprungliga planerna.

Utgångspunkten för taktiken var fortfarande den paragraf i Roskildefreden som lovade skåningarna "deres vanlige rätt, lagh och gamle privilegier och frijheter oturberade". Sättet att kringgå bestämmelserna var att locka skåningarna att själva begära uniformitet; man kan väl tala om både "lock och pock".

Biskop Hahn hade först framgång med den saken inom sitt fögderi. Representanter för Skånes prästerskap undertecknade en motion om att de ville inrätta sig efter den svenska kyrkans ceremonier och gudstjänstspråk, mot att de fick representation i Sveriges riksdag. Det handlade också om deras lönevillkor.

Näst i tur var städernas borgerskap, som också önskade riksdagsrepresentation och bättre villkor för utrikeshandeln. Den hade blivit lidande genom den nya gränsdragningen genom Öresund.

Skånes adel, i den utsträckning den inte hade valt att dra sig tillbaka till besittningar på andra sidan sundet, menade också att det gällde att rädda vad som räddas kunde av privilegier, genom att begära sig inkorporerade med sina kollegor på Riddarhuset i Stockholm.

Efter dessa diplomatiska segrar ansåg uniformitetsmännen inte att det fanns någon anledning att fråga det fjärde och numerärt överlägset största ståendet, bönderna, hur de ställde sig till denna integration med Sverige. Men dessa blev också anförtrodda att sända representanter till riksdagen i Stockholm.

Det var nu fritt fram att kräva att prästerna bytte den traditionella runda vita pipkragen mot den svenska prästkragen, med lagens båda tavlor symboliserade. De lokala prästerna och församlingarna förväntades inhandla svenska missaler, kyrkohandböcker, biblar, ABC-böcker och Luthers lilla katekes, för allmogens förkovran i det svenska. Själva tillhölls de också att predika på svenska, så gott de kunde.

Rättskipningen genomgick också administrativa förändringar för att uppnå likhet med resten av Sverige: häradshövdingar ledde jurisdiktionen i häraderna på landet. Det svenska nämndemannssystemet ersatte det danska med så kallade *stokkemænd*. Städernas *byting* avlöstes av kämnärsrätter, och Göta hovrätt i Jönköping blev den högre instans som skulle bevaka att de lokala domstolarna dömde efter svensk lag.

Uniformitetssträvandena med nämnda organisatoriska förändringar kulminerade i början och mitten av 1680-talet, för att de sista decennierna av 1600-talet kanske tillämpas något lättvindigare.

Den 12 november 1709 visade det sig att den danske kungen inte hade glömt att Skånelandskapen hade erövrats från Danmark. Efter Karl XII:s nederlag mot tsar Peter vågade man sig på en ny militär landstigning i Skåne, på samma ställe som 1676. Rätt snart hade man satt sig i militär besittning av praktiskt taget alla viktiga strategiska punkter, och nu fick skåningarna åter avlägga ed till den danske kungen. Men återerövringen blev kortvarig. Generalguvernör Magnus Stenbock samlade ihop trupper i Småland. Redan efter slaget vid Helsingborg den 10 mars 1710 fick danskarna för sista gången utrymma det nyss erövrade landskapet – och de skåningar som några månader tidigare svurit trohetsed till danske kungen, fick göra om saken till Karl XII, under någon protest från Magnus Stenbocks sida, begripligt nog. Man kan fråga sig vad allt detta svärande var värt?

Egentlig fred slöts först i Nystad 1721, då Sverige fick behålla Skåne. Märkligt nog accepterade svenskarna i samma fred att i fortsättningen betala öresundstull till Danmark. Enligt åtskilliga historikers analyser var nämligen säkrandet av den fria seglatsen till Östersjön vad som från Gustav Vasas tid hade föresvävat svenskarna – själva bakgrunden för deras krampaktiga iver att erövra och behålla Skåne. Nu lämnade man från sig den rätt till tullfrihet genom Öresund som svenskflaggade fartyg faktiskt hade haft redan före Roskildefreden. Men Skåne, som var ett medel snarare än ett mål, förblev svenskt. I hur hög grad det också blev försvenskat är en öppen fråga. Köpenhamn har alltid legat närmare Skåne än Stockholm. Genom tillkomsten av Öresundsbron gäller den geografiska sanningen mer än någonsin. Praktiskt taget alla skåningar har besökt Kongens by – men hur många har ännu idag tagit sig de sextio milen genom södra Sverige till Kungliga hufvudstaden?

Fabrin, Stobæus och den skånska dialekten

1684, just när uniformitetssträvandena pågick som bäst, försvarade värmlänningen Johannes Fabrin en statsvetenskaplig magisteravhandling vid Lunds universitet. I en bilaga diskuteras "den skånska dialektens förhållande till köpenhamns- respektive stockholmsdialekten" – naturligtvis på de lärdas språk latin. Inledningsvis refererar författaren ett samtal som han haft med en intresserad och intelligent men inte tillräckligt insatt tysk. (Man kan nästan komma att tänka på generalguvernör Ascheberg som hade satts att försvenska skåningarna, trots sin balttyska bakgrund.)

Avhandlingens författare bejakar i lite svepande ordalag uniformiteten, och försvavar de skåningar som "drivna av from åstundan, icke förtröttats förrän samtliga kyrkliga och profana angelägenheter hos bägge folken [d.v.s. svenskar och skåningar] blivit identiska genom kunglig befallning. Politiska bedömare insåg nämligen att deras skånska landsmän inte frivilligt skulle utföra detta, vars utförande dock föreskrives av gudomlig och mänsklig ordning, rätt, tillbörlighet och bägge folkens välgång".

Den tyske interlokutören höll med om detta. Dock betvivlade han att det fanns ett nära samband mellan den skånska dialekten och det svenska språket. Därför åtog sig nu respondenten att visa att

1. både det svenska och danska huvudstadsspråket till sitt ursprung är gotiska, utan större inbördes skillnader än accent och uttal samt vissa förändringar i fråga om vokaler och konsonanter. Den som förstår det ena förstår också det andra utan hjälp av tolk.

2. den skånska dialekten intar en mellanställning mellan dessa och delar vissa element med bägge, dock så att den har ungefär en fjärdedel av det som skiljer det danska språket från det svenska, och tre fjärdedelar av det specifikt svenska. "Jag menar här emellertid den skånska dialekt som allmogen och bönderna brukar; jag är väl medveten om att det av stadsborna finns åtskilliga kvar, som då de sätter det största värde på

det köpenhamnska huvudstadsspråket, med stor iver tillämpar det uttal som de i sin barndom under danskt välde insupit, och vill överföra den glädje som de tycker sig finna i denna accent även till sina efterkommande, så långt deras förmåga räcker.”

I förbifarten tycks författaren, genom accentmarkering i exempelmeningar, demonstrera att han har uppfattat den för den svenska dialekten typiska *musikaliska accenten*, samtidigt som han våltaligt beskriver den typiska danska ”stöten” som främmande också för skånsk dialekt:

”Ty vi svenskar, jämte skåningarna, frambringar utan möda och ansträngning vilka ord som helst, i det att vi bildar yttranden och stavelser i själva munnen. Men danskarna bildar de enskilda stavelserna och rentav enskilda bokstäver, i synnerhet vokaler och diftonger, så att säga i djupet av sin mage, och de ljud de åstadkommer stöter de därefter fram med sådan styrka att de för utomstående tycks stöna snarare än tala, och hur väl medvetna danskarna än är om att de väcker uppmärksamhet hos nästan alla andra nationer på grund av detta på andra håll icke brukade uttalsätt, så finner de likväl själva en sådan glädje i det, att den dansk som inte frambringar sitt språkljud tillräckligt djupt ur sina inälvor anses tala föga urbant och väl. Så har var och en sin skönhetsuppfattning.”

Den skånska utsiktspunkten har gett författaren möjlighet att kontrastera musikalisk accent respektive dansk ordaccentuering långt före svenskarna respektive danskarna själva. Nicander klagar 1737 över att *svinen* [accent 1] : *grinen* [accent 2] är dåligt rim, och Sven Hof (1703–86) brukar tillskrivas äran av att ha beskrivit den musikaliska ordaccenten i svenskan. På samma sätt är det först genom Høysgaard 1743 som dansk ordaccent får en kvalificerad behandling. Dock beskrivs dansk stød i ”Hemming Gads tal mot danskarna” på ett sätt som kan påminna om ovanstående: ”Der till med: så wærdas de icke heller att talla som annat folck, uthan tryckia ordhen fram, lika som the willia hosta ...” Talet spreds genom Gustav Vasas kansli på 1550-talet i nationellt propagandasyfte. Vår skånska avhandling är dock betydligt mera förstående i sin beskrivning!

Beträffande bevisföringen för tesen att den skånska dialekten har tre fjärdedelar gemensam med svenskan och bara en fjärdedel med danskan, får vi misstroga ättlingar säga att den lämnar en del övrigt att önska – och detta trots författarens reservation att han bortser från städernas språk i Skåne. Av det han nämner är det inte mycket man kan identifiera med karakteristika hos dagens skånska. Det är synd att den ende verkligt insiktsfulle fonetikern i dåtidens Norden, polyglotten Urban Hiärne (1641–1724), var så upptagen av sin träta med dalkarlen Jesper Svedberg – och annat – att han knappast uppmärksammat språkförhållanden i Skåne. Dock nämner han också iakttagelser från Skåne. Det gäller uttalet av dh som [ð]: ”Det hafwa de gamle Swenske och så giordt i ganska många ord: **Gudh, budh, hudh**, som ännu någrestädes i Skåne kan skiönjas, der de dessa orden med ett lindrigt *aspirato* uthnämna, som jagh med flijt

haar märkt och grant i acht tagit" (*Orthographia Svecana*, s. 36). Man kan i förbigående notera att Hiärne ("någrestädes") är klar över dialektvariation inom Skåne!

I själva verket är också dagens skånska en långt ifrån tydligt *enhetlig* dialekt. I dagens svenska språkgemenskap är det visserligen så att två regionala varianter utmärker sig så att de flesta kan identifiera en talare som använder dem: finlandssvenska och skånska. Tyvärr drabbas väl också många hallänningar, smålänningar och blekingebor av samma dom, att tala skånska. Kriterierna är å ena sidan för vidlyftiga. Å andra sidan är det fortfarande, 350 år efter Roskildefreden, också ganska lätt för skåningar att höra skillnad på om en annan skåning har vuxit upp i Kristianstad eller Malmö, i Helsingborg eller Ystad. Och den dialektala mångfalden på den skånska landsbygden har varit stor. Åke Hansson ansåg sig 1969 på fonematiska grunder kunna urskilja fyra dialektområden, i NV, NO, SV och SO. Karl-Hampus Dahlstedt förundrar sig i en artikel från 1964, "On the causes of the splitting into dialects" över hur å ena sidan ett förhållandevis begränsat område som Skåne kan uppvisa så stor dialektal variation, medan å andra sidan Island med dess stora avstånd är förhållandevis dialektfattigt.

Man kan knappast restlöst förklara denna dialektala splittring just i Skåne, men jag är övertygad om att nationalitetsskiftet är en del av förklaringen. Grovt uttryckt upphörde Köpenhamn och Danmark att utöva språkligt inflytande, medan Stockholm och Sverige så småningom började göra sig gällande.

Låt mig genast understryka, innan jag övergår till att referera mina och andras undersökningar av skriftspråksförändringarna i Skåne, att förändringarna i de dialekter som talades i Skåne i hög grad är ett *sent* fenomen, närmast sammanhängande med samhällsprocesser på 1800- och 1900-talen. Det handlar om den allmänna folkskolans insatser för spridande av läs- och skrivkunnighet med hjälp av svenska läromedel; den genom industrialiseringen allt mera omfattande folkomflyttningen och urbaniseringen; och så småningom under 1900-talet ett genombrott för centraliserade talade massmedia, först radio och så småningom television, där Sverige – särskilt under radions epok – länge utmärkte sig genom att endast med yttersta restriktivitet låta andras uttal än bildade uppsala- och stockholmsvenska mäns komma till lyssnarnas öron.

Detta språkliga [för-]tryck har skåningarna delat med nästan alla övriga svenskar. Ändå utmärker sig något som kallas skånska fortfarande i dagens svenska språksamhälle. Att det som man ofta kallar "sydsvenskt regionalt riksspråk" är något som kan föras tillbaka till pionjärer i Skåne under 1600-talet är något jag skall återkomma till.

Stig Alenäs om lojaliteten, prostarna och språket

Kyrkohistorikern Stig Alenäs, själv kyrkoherde i Vombs församling i mellersta Skåne, lade 2003 fram en avhandling där han koncentrerar sig på prästernas, eller rättare sagt prostarnas förhållande till den omvälvning som uniformitetssträvandena på 1680-talet

medförde i Skåne för kyrkolivets del. Egentligen hade ju både Danmark och Sverige sedan länge lutherska evangeliska statskyrkor. Därför kan vi tycka att mycket av de förändringar som med sträng hand ovanifrån krävdes av det skånska prästerskapet hör till *adiafóra*: prästuniformen, att man inte fick använda vaxljus på kyrkornas altare, att man inte fick bära liket runt kyrkan vid begravningar innan det placerades i graven. Värre var kanske att man skulle vänja sig vid att sjunga svenska psalmer på svenska, och allra värst var att prästerna skulle följa den svenska gudstjänstordningen enligt kyrkohandboken samt predika på svenska. Det sista var säkert det värsta åtminstone för prästerna själva, i den mån de var uppvuxna och hade fått sin utbildning i det gamla Danmark inklusive Skåne. Bara ett fåtal hade kommit till sina pastorat efter att ha utbildats i Sverige.

Alenäs koncentrerar sig på prostarnas roll i uniformitetsprocessen. Dessa intog en mellanställning mellan biskopen och de underlydande meniga prästerna i respektive kontrakt. Det är framför allt prostarna som finns representerade i bevarad regelbunden brevväxling med biskop Knut Hahn. Alenäs understryker prostarnas dubbla lojaliteter. Å ena sidan var de tvungna att följa överhetens påbud om att övervaka förändringarna i kyrkolivet, och att rekvirera och distribuera den svenskspråkiga litteratur som skulle stå för både ny lära och nytt språk. Å andra sidan visste de bättre än de kunde (vågade) rapportera uppåt vilket folkligt motstånd som fanns mot nymodigheterna. Alenäs drar fram indicier för att prostarna var starkt benägna att överdriva sina framgångar med uniformitetsarbetet. Fastän man köpte in svenska biblar och annat visat inventarieförteckningar att man behöll de danska versionerna, och nog också använde dem. Prostarnas rapporter om framgångar inom sina fögderier när det gällde sådant som katekesundervisning och användning av svensk språkform också i gudstjänst och predikan kan bland annat dras i tvivelsmål genom det faktum att prostarna själva hade svårigheter att hålla sig till svenskt skriftspråk till och med i sina brev till biskopen. Här återges som exempel en "textprofil" av ett brev från Alenäs' föregångare i Vomb, prosten Bewerlin år 1685 (fig. 5.1). Av profilen framgår hur svenskheten är koncentrerad till brevvets början och slut. Där emellan använder den gode prosten det danska språk som lättast flöt ur hans gåspenna.

Historikern Martin Weibull visade redan 1897 övertygande hur kyrkoherden i Kågeröd, herr Sthen Jacobsen, skrev sin *Den nordiske krigs krønike* på danska, samtidigt som han åtminstone i någon mån förde sina kyrkböcker på svenska. Eftersom krönikan är skriven på danska kunde den omöjligt publiceras, varken i Sverige eller Danmark, under författarens livstid. Den blev liggande tills Weibull till sist publicerade den, ca 200 år efter dess tillkomst.

Stig Örjan Ohlsson om Skånes språkliga försvenskning

Nu vänder vi oss från prästernas enligt Alenäs motvilliga anammande av uniformiteten till den juridiska textproduktionen på lägsta möjliga nivå, bytingsprotokollen i städerna och häradsstingböckerna på skånska landsbygden. Det är min egen doktorsavhandling från 1978–79 jag därmed återvänder till. Ämnet hade jag dock behandlat redan i min licentiatavhandling.

Den metod jag utvecklade för min ”empiriska dynamisk-diakroniska undersökning av språkskiftet med en morfembaserad totalanalysmodell” har också delvis tillämpats av Stig Alenäs. Därför skall jag här uppehålla mig något vid undervisningsmetoden och den allmänt underliggande teorin för att undersöka blandspråk. Begreppet ”blandspråk” (*mixed-language*) har också senare av vissa lingvister avfärdats med en fnysning som icke-existerande. Samtidigt kunde en ung engelsman hålla föredrag i internationella sammanhang 2006 och presentera *mixed-language* som ett nytt och oprövat forskningsområde (Mark Subba, Helsingfors). En sanning med viss modifikation!

Enligt min mening kan man lika väl försvara tesen att alla språk är blandspråk som den omvända, att de inte existerar. Engelska har i äldre litteratur ibland uppfattats som ett blandspråk mellan romanska och germanska, och i ett historiskt perspektiv finns det fog för påståendet. Numera menar många efter arkeologen Colin Renfrew att alla indoeuropeiska språk har uppstått som resultat av språk i kontakt. Bärvågen var jordbrukscivilisationen som på sitt segertåg från det främreasiatiska Anatolien vid olika tider kom i kontakt med olika nomadgrupper. Denna långsamma landvinning för bofast jordbrukande medförde olika språkkontaktsituationer vid olika tidpunkter och gav upphov till nya ”blandspråk”, däribland de germanska språken, men också de baltiska och finsk-ugriska. Sålunda också till de nordiska språk eller dialekter som används i Norden. Det är 1800-talets nationalistiska språkideologi om ”ett språk, en nation”, och med dess romantiska ”stamträdstänkande”, som har förvänt våra blickar.

För dialektologer har det varit lätt att betrakta dialekterna i Norden som gradvisa geografiska övergångar, egentligen utan några helt fasta språkgränser. Sociolingvister säger gärna att språk är dialekter med en armé och flotta. Dessa tillgångar råkade finnas i Köpenhamn och Stockholm.

Begreppen språk och dialekt är alltså luddiga, inte minst under svenskt 1600-tal, då man försöker hänga upp etiketten ”språk” på en krok kallad ”hovspråk” – som Gun Widmark närmare reder ut i sitt bidrag.

I kombination med *språk i kontakt* blir andra språkliga dikotomier enligt vilka vi har vant oss att tänka också luddiga. Jag använde fig. 5.2 i min doktorsavhandling, och hänvisade till Heisenbergs osäkerhetsekvation som säger att man inte samtidigt kan fastställa en elementarpartikels läge och hastighet. Begreppen synkroni och diakroni

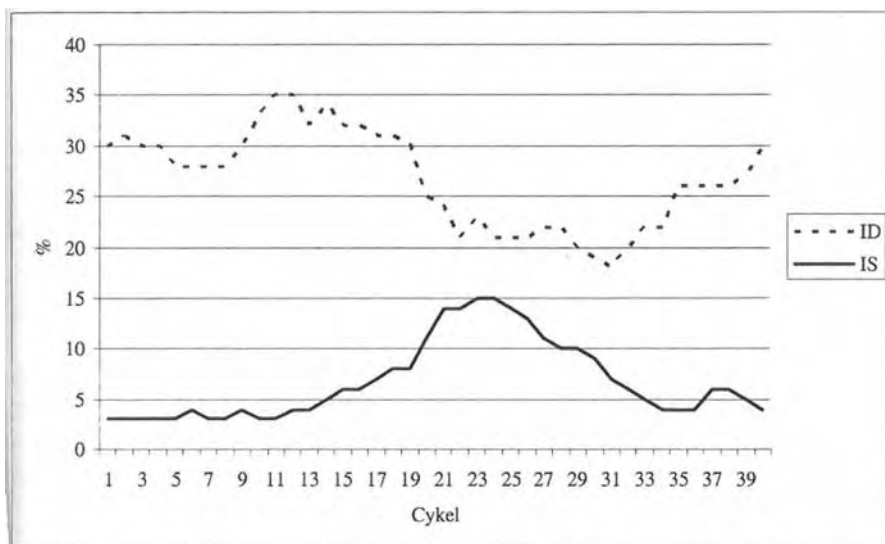

Fig. 5.1. Diagrammet visar procentuell förekomst av ickedanskt (ID) och ickesvenskt (IS) per cykel i prostens Bewerlins brev till biskopen den 20 februari 1685.

motsvarar dessa. I en situation som den i Skåne på 1600-talet var av allt att döma språkbruket – i vart fall i det som skrevs – under en period stannat i så snabb förändring att man inte kan etablera ett språkssystem utifrån det, och systemet är ju endast åtkomligt utifrån ett studium av språkbruket.

Jag föreställde mig att det skulle vara möjligt att fånga det dynamiska skeendet genom att, liksom i en filmsekvens, företa språkliga stickprov med jämna mellanrum, av praktiska skäl begränsade till femårsintervaller. Fabrin/Stobæus 1684 hade ju onekligen rätt i att danskan och svenskan var lika varandra, så lika att de båda skriftspråken under perioden kunde blandas med varandra och ändå fungera – på ett sätt som vi idag med mera fyrkantigt tänkande inte riktigt kan göra oss en föreställning om.

Beskrivningen gäller i hög grad för domstolarnas språk. Inte alla serier av protokoll har bevarats, och de flesta har vissa luckor under det Stora skånska krigets år, då de regelmässiga sammanträdena i byting/kämnärsrätt respektive häradsting inte kunde hållas. Men jag fann protokoll från fyra städer och fyra hänader som skrivits vid nästan samma tidpunkter åren 1660–65–70–75 etc. från praktiskt taget hela perioden 1660–1710.

Att läsa dessa originalprotokoll var inte någon sinekur. I de flesta fall fick jag be-

kanta mig med en ny skrivare varje gång, och läsa in mig på en ny personlig handstil. Frågan var så hur mycket text jag behövde för att skaffa mig ett någorlunda tillförlitligt begrepp om var, på en skala mellan danska och svenska, jag befann mig för just den textens vidkommande. Jag bestämde mig efter vissa provanalysen för att en sekvens på hundra morfer, ca 5–7 handskrivna rader vore nog.

Varje sådant stickprov enskilda morfer klassificerades därefter på så sätt att jag läste texten så att säga två gånger, först med en dåtida svensk kariatäters glasögon på näsan, och sedan en gång till, med en motsvarande dansk *petit-maitres* blick. Om något inte var acceptabelt med svenska ögon, markerades morfen med ett IS, och vid nästa genomläsning det som inte var acceptabelt för ett danskt öga med ID. På så sätt fick jag en uppdelning av texten på fyra kategorier som kunde procentberäknas. Här ska jag endast återge diagrammet med det samlade resultatet för ID och IS så att textproven från städernas protokoll jämförs med textproven från häradsprotokollen (fig. 5.3).

Städer och landsbygd överensstämmer på så sätt att, i båda grupperna, ID- och IS-linjerna korsar varandra mellan 1680 och 1685. Fram till 1680 dominerar IS-morfer över ID-morfer, och från 1685 är förhållandet omvänt.

Notera också att den samlade bilden för städerna, jämfört med språket i häradsdomböckerna, visar att svenskinslaget (ID) uppträder tidigare, men att danskinslaget (IS) håller sig kvar längre. Processen framstår alltså som mera långdragen i städernas protokoll. Detta bör nog delvis förklaras med att stadsnotarierna i städerna hade en

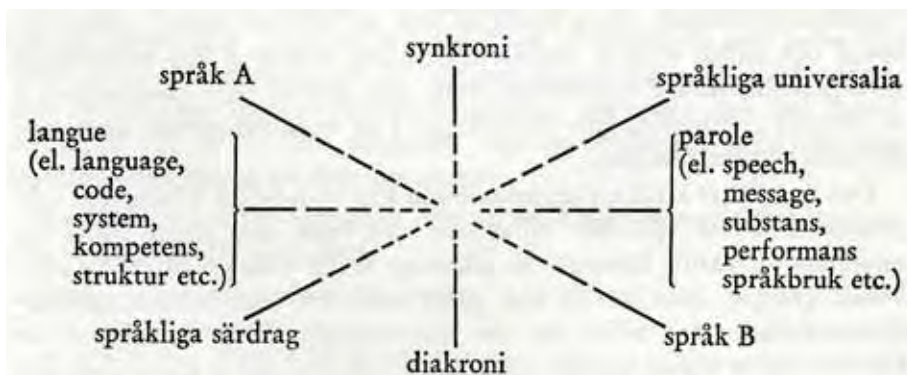

Fig. 5.2. Den språkliga osäkerhetsprincipen på tvåspråkighetsforskningens fält (efter Ohlsson 1978–79).

starkare ställning, och att skrivarna på landet i större utsträckning byttes ut i samband med den organisatoriska försvenskningen av rättsväsendet på 1680-talet (brantare linjer omkring 1680–85). Men jag är benägen att tro att det också är en reflex av vad författaren av avhandlingen från 1684 säger: han undantar uttryckligen stadsbefolkningen när han vill bevisa sin tes att den skånska dialekten står närmare svenskan än danskan. ("---av stadsborna finns åtskilliga kvar, som då de sätter det största värde på det köpenhamnska huvudstadsspråket, med stor iver tillämpar det uttal som de i sin barn-dom under danskt välde insupit, och vill överföra den glädje som de tycker sig finna i denna accent även till sina efterkommande, så långt deras förmåga räcker."). De skånska öresundsstäderna stod under dansktiden i livlig kontakt med städerna på den själländska sidan av sundet. Speciellt Malmö hade under det danska 1500-talet som sagt varit ett starkt centrum för reformationen och för produktionen av dess texter.

-e contra -a

Jag vill ta upp ett språkdrag för att illustrera saken. Också danska 1600-talsgrammatiker som Erik Pontoppidan och Henrik Gerner framhåller den skånska dialekten som avvikande från dansk riksnorm i ett speciellt avseende: "Sic Scani et Sveci habent *a* ubi nos *E*" framhåller Pontoppidan (1668) och Gerner framhåller (ännu 1690!) skånskan som en fara för danskt riksspråk: "Thi dend forandrer vor Skrift i bøyelser [...] oc mange Ord endis på *a*, som icke beqvemmer vort Sprog".

Alla tycks vara överens om att skånska dialekter inte har genomgått den språkförändring som med en något olycklig term har kallats infortisförsvagning – olycklig eftersom den allt för entydigt hänför draget till fonetisk nivå, när det kanske med större rätt kan betraktas som en från början morfologisk förändring eller förenkling. Hur som helst fanns det i sydvästra Skåne, med centrum i Skytts härad, ännu när Ingemar Ingers beskrev dialekten (1939), ett -e-område. Ingers menade att Malmö stadsspråk i äldre tid också hört dit.

Genom detaljerade analyser från Helsingborgs och Landskrona tingböcker har jag funnit att – också 1683 och 1696 – e-former av verben har en mycket stark ställning, samtidigt som man inte finner sådana hyperkorrekta a-former som är ganska vanliga idag när danskar försöker tala svenska. Min slutsats är att e-formerna var typiska för städernas språk under hela 1600-talet, men att man samtidigt var så bidialektalt förtrogen med a-former att man använde dem korrekt när man försökte. I motsats till Ingers tror jag snarare att den från senare tid kända dialekten med e-former i Skytts härad hade tagit över dem från de städer som omger häradet, inte skyttsdialekten som smittat av sig till Malmö.

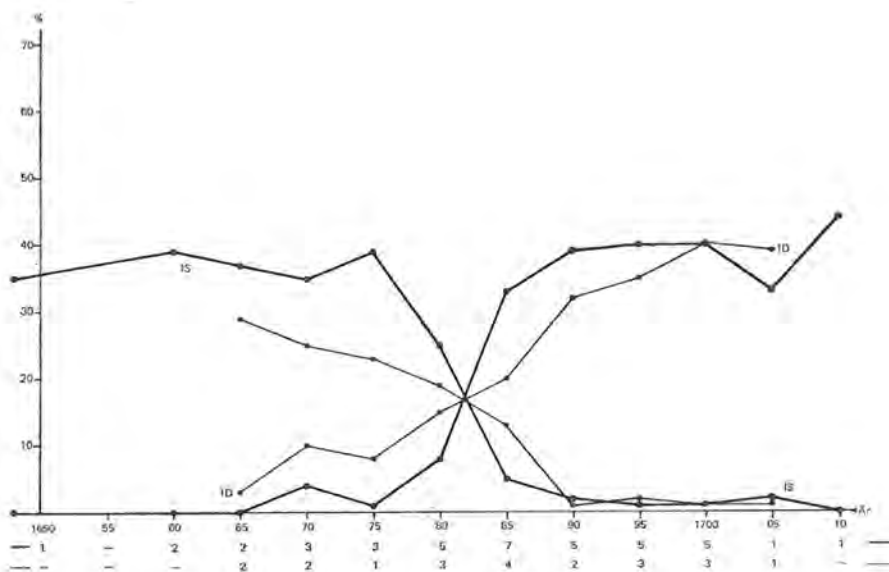

Fig. 5.3 Försvenskningen av språket i skånska rättsprotokoll 1660–1710 (efter Ohlsson 1978–79).

Slutord

Som den historiska översikten har visat var det inte lätt att vara skåning under 1600-talet. Flera gånger, både före och efter freden i Roskilde 1658, var Skåne skådeplatsen för blodiga slag, och både svenska och danska trupper svarade för ödeläggelse av städer och landsbygd. Vid minst sex tillfällen måste de stackars skåningarna avlägga nya eller förnya tidigare givna trohets seder till än den svenske, än den danske kungen. Den formellt frivilliga anhållan om uniformitet med övriga Sverige i fråga om kyrkoliv, lagar och officiellt språk omfattades antagligen av majoriteten med stort inre motstånd. Ingen historiker har enligt min mening kunnat förklara varför just skåningarna i samband med införlivandet i Sverige måste drabbas av ett så allomfattande försvenskningstvång som också avsåg språket. Det finns knappast någon motsvarighet till detta ingrepp på andra håll i det svenska stormaktskungadömet, utom Gotland, Bohuslän och Jämtland (som berörs i andra föredrag). På senare år har historiker bara kunnat peka på en samtida europeisk parallell, när Frankrike erövrade några områden från Spanien i Pyreneerna, och franska påbjöds som kyrkospråk i det erövrade området – ett påbud som dock icke fick någon påtaglig effekt (Sahlins 1989).

Som redan framhållits får man inte dra några vittgående slutsatser om en snabb och fullständig språklig försvenskning utifrån mina eller andras undersökningar av språket i de texter som producerades i Skåne under 1600-talets senare hälft. Det talade språkets försvenskning är väsentligen 1800- och 1900-talsfenomen. Däremot vågar man nog anta att det talade regionala sydsvenska riksspråk som andra svensktalande fortfarande idag identifierar som "skånska" har sina rötter i uniformitetstidens försvenskning av Skåne. Kanske vågar man hävda att den lokalpatriotiska stoltheten över att vara just skåning, som möjligen fanns också under Skånes danska tid, fick en ordentlig påbackning genom övergångstidens oroliga förhållanden, då Skåne mer eller mindre bollades fram och tillbaka mellan Danmark och Sverige. Den mellanställningen torde ha fått intellektuellt lagda skåningar att reflektera över sin existentiella särart. Det är sannolikt inte fel att hävda att spridningen av detta regionala sydsvenska riksspråk är nära knuten till det nya provinsuniversitetet i Lund, som kom att utbilda präster och andra ämbetsmän över hela Sydsverige.

Min förmodan är att den ovan citerade lilla avhandlingen om den skånska dialektens förhållande till köpenhamns- respektive stockholmsdialekten från 1684, formellt författad av värmlänningen Johannes Fabrin, i praktiken uttrycker handledaren Andreas Stobæus hållning. Stobæus (1642–1714) var – som efternamnet antyder – prästson från Stoby församling i Västra Göinge, nära nuvarande Hässleholm. Han hade satts i skola i Köpenhamn redan som åttaåring. Där och genom hela sin studietid kan han ha känt den köpenhamnska sociolektens krav på stöt och annat, som inte stämde med hans skånska lantliga uppväxtmiljös språk, men som återspeglas i citaten ovan. Så småningom gjorde han karriär vid Lunds universitet, där han blev poeseos professor 1674 och historieprofessor 1687. Samma år som språkuppsatsen försvarades med Stobæus som preses, 1684, var han universitetets rektor. Fru Stobæus var svenska, så sin kontrastiva språkliga analys kan han ha genomfört i familjen. Släkten Stobæus spelade sedan en viktig roll vid lärosätet under flera generationer.

I min egen över trettio år gamla avhandling tog jag också upp till diskussion två språkdrag som brukar uppfattas som karakteristiska för dagens skånska: det bakre *r-ljudet* och den specifika *diftongeringen* med målet för vokalgesten sist, särskilt märkbar i malmöitisk lågsociolekt. Det bakre r-ljudet kan ju inte på något sätt knytas till försvenskningen, men är också svår att se som ett spridningsfenomen från äldre danska. Däremot har jag föreslagit att den specifika diftongeringen, ofta härmad av både svenskar och danskar, kan ha uppstått som en direkt följd av konkurrensen mellan danskt och svenskt uttal. Så småningom har den så att säga stigmatiserats och blivit mest karakteristisk för lågsociolektisk skånska.

Undersökningen av skriftspråket i 1600-talets Skåne har inte kunnat påvisa någon specifik förskånskning av skriftspråket. Det fanns inte heller någon skånsk skriftspråks-tradition att falla tillbaka på. När vissa skåningar idag har velat få skånska erkänt som

ett europeiskt minoritetsspråk, och tänkt sig att man skulle kunna skapa ett skånskt skriftspråk, är man enligt min uppfattning ute i ogjort väder. Svenska som skriftspråk, också för Skåne, är i sig självt så litet i europeiskt sammanhang att det vore oklokt att etablera ännu ett officiellt språk, som nynorsk i Norge, från 1800-talet. Men vi fortsätter gärna att tala skånska i Skåne, ”och vill överföra den glädje som [vi] tycker [oss] finna i denna accent även till [våra] efterkommande, så långt [vår] förmåga räcker”!

LITTERATUR I URVAL

- Alenäs, S. (2003): *Lojaliteten, prostarna och språket. Studier i den kyrkliga ”försvenskningen” i Lunds stift under 1680-talet* (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 46). Lund.
- Frandsen, K.-E. & Johansen, J. Chr. V., utg. (2003): *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet* (Skånsk senmedeltid och renässans, 19). Ebeltøft.
- Hansson, Å. (1969): *Fonematiska studier i skånska dialekter* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, ser A:19). Lund
- Ingers, I. (1939): *Studier över det sydvästska skånska dialektområdet*. Lund.
- Ohlsson, S. Ö. (1978–1979): *Skånes språkliga försvenskning*. Bd 1: *Inledning. Om skriftspråket under Skånes övergångstid*. Bd 2. *Blandspråksanalyser* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, ser. A:30–31). Lund.
- Ohlsson, S. Ö. (1991–): *Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap* [1]–II–III–IV. Lund.
- Renfrew, C. (1987): *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*. London.
- Sahlins, P. (1989): *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley.
- Weibull, M., utg (1972 [1897]): *Den nordiske krigs krønike* [förf. Sthen Jacobsen] [Reprografisk genudgave]. København.

Gutniska

Lars Wollin

I relation till vårt östersjötema är knappast någon annan region rent geografiskt så centralt belägen som Gotland. Avståndet från Östergarn på ostkusten till den baltiska kusten är inte mycket större än från Visby på västkusten till det svenska fastlandet, och från Bälten och Öresund är seglatsen mot nordost till Hoburgen på öns sydspets ungefär lika lång som från Fårö i norr och längst in i Finska viken. Med tolv landmil i nord-sydlig utsträckning är Gotland Östersjöns största ö. Dess läge långt ut i havet gör den ju samtidigt till en av det nutida Sveriges mest avsides belägna provinser. Som svenskt landskap tillhör Gotland också de mera särpräglade. Dess växlingsrika och dramatiska förflutna ger ön ett historiskt arv som i väsentliga stycken är av annan art än det övriga landets.

Dock har gotlänningarna så långt tillbaka i tiden som historiska källor kan föra oss – och rimligtvis betydligt längre – talat nordiskt språk och varit inordnade i ett skandinaviskt kultursammanhang.

De äldsta hävderna

Gotlands entré i världslitteraturen är magnifik. *Gutalagen*, först nedtecknad omkring 1350, avslutas med *Gutasagan*, den östnordiska medeltidens enda verkliga pendang till de isländska släktsagorna. Den inleds sålunda:

Gutland hitti fyrsti maþr þan sum þieluar hit. þa war gutland so eluist at þet daghum sanc. Oc natum war uppj. En þann maþr quam fyrsti eldi a land oc siþan sanc þet aldri.

’Gotland hittade först den man som hette Tjälvar. Då var Gotland så dunkelt (?), att det om dagarna sjönk. Och om nätterna var det uppe. Men den mannen kom först med eld på landet och sedan sjönk det aldrig.’

Utöver *Gutalagen* och *Gutasagan* är de viktigaste äldre gotländska språkkällorna omkring 400 runinskrifter. Ett dussintal av dem är urnordiska och bortåt 100 vikingatida. Resten är medeltida. Gotland är därmed den överlägset dominerande lokalen för östnordisk runristning under medeltiden.

Medeltida bonde och köpmannarepublik

Det är också den äldre medeltidens dramatiska skeenden i Östersjöområdet som bildar ramen kring öns tidiga och anmärkningsvärda ekonomiska expansion och därmed bestämmer inriktningen för dess senare utveckling. Att, som inledningsvis gjordes, mäta ut Gotlands plats på den historiska kartan i termer av sjöfärder i alla fyra väderstreck, är ett högst relevant grepp. Den tidiga medeltidens dominerande handelsväg i Östersjöområdet var den dansk-baltiska: från det sydsandinaviska området i nordöstra Nordsjö- och södra Östersjöregionen seglade man till handels- och stapelorterna längs Finska vikens kuster ända in mot Nevamynningen, varifrån ryska flod- och sjövägar förde vidare till Novgorod. På denna centrala farled över Östersjön åtnjöt Gotland ett ypperligt strategiskt läge. Öns köpmän kunde länge – kanske mest spektakulärt under seklen före och under högmedeltiden, alltså främst under 1100-, 1200- och 1300-talen – bygga upp ett betydande materiellt välstånd. Härom vittnar i senare tid främst den rika kyrkoarkitekturen: ett nittiotal ståtliga sockenkyrkor, uppförda under denna blomstringsperiod och spridda över hela ön, utgör som bekant än i dag ett karakteristiskt inslag i det gotländska landskapet. Ön saknade visserligen basen för att bygga upp ett eget kungarike men var under sin medeltida blomstring ändå knappast att beteckna som någon provins i vare sig det danska eller det svenska riket. Snarare kan man tala om en i praktiken självständig köpmanna- och bonderepublik, med betydande ekonomisk och politisk potential.

Någon idyll var det inte. När Valdemar Atterdag sommaren 1361 brandskattade Visby hade hans väldrillade legotrupper just avslutat sin fruktansvärda slakt på ett manstarkt men illa rustat gotländskt bondeuppbåd vid Korsbetningen. Blodbadet tilldrog sig alldeles utanför den då tämligen nyuppförda stadsmuren, bakom vilken borgerskapet lugnt avbidade händelsernas utgång. Efter bondehärens förkrossande nederlag kapitulerade man omedelbart och erlade sin dryga tribut till segraren. Men stadens tyska och inhemska köpmän var mäktiga. De hämtade sig snabbt, och i skydd av bevarade privilegier kunde Visby länge än behålla mycket av sin handelspolitiska nyckelställning. Öns landsbygd däremot förlorade vid Korsbetningen, har man beräknat, runt hälften av sin vuxna manliga befolkning, en katastrof på nivå med digerdöden ett decennium tidigare. Därtill plundrades landet svårt av erövrarna.

Det beryktade och ofta skildrade skeendet kring Visby brandskattning illustrerar åskådligt – bland mycket annat – den djupgående motsättning mellan stad och

landsbygd som allt sedan äldre medeltid är ett framträdande tema i Gotlands inre historia. Det gäller, som skall visas i det följande, faktiskt även dess språkhistoria.

Danskt-svenskt stridsäpple. Petreius och Strelow.

Under senare medeltid falnade den merkantila glansen. Gotland låg tidvis i händerna på Vitaliebröderna och Tyska orden och dess invånare förföll till sjöröveri som ett icke oviktigt näringsfång. Under unionstiden på 1400-talet försköts den politiska tyngdpunkten från Sverige – den äldre medeltidens bonderepublik hade haft en viss, om också mycket lös, anknytning till sveariket – mot Danmark. Danska läns herrar residerade på det nyanlagda Visborgs slott utanför Visby. Härifrån tillvaratog de med hårdföra fogdars hjälp den danske kungens materiella intressen genom brysk skatteindrivning. Också ideologiskt hävdade Danmark med betydande energi vad man uppfattade som en historiskt grundad överhöghet över ön. Nicolaus Petreius (Niels Pederson), slottskaplan på Visborg, författade vid 1500-talets mitt en krönika (tryckt först på 1700-talet), där han i dansk-patriotisk anda fritt och fantasifullt kombinerade uppgifter ur Gutasagan och andra, i dag okända källor. Petreius' krönika har spelat en viktig roll som bas för senare historiografiska ansatser med gotländsk inriktning. (Krönikan översatts från latinet och behandlas ingående av Körner 2008.)

Kyrkligt var Gotland länge knutet till Sverige som en visserligen självständig del av Linköpings stift. Men i Petreius samtid hade den politiska orienteringen mot Danmark efter hand blivit allt starkare. Ön blev 1572 ett danskt stift och inordnades därmed helt i det danska väldet. Detta varade fram till Brömsebrofreden 1645, då Gotland förklarades svenskt.

Under decennierna närmast efter fredsslutet i Brömsebro gick de nya herrarna varsamt fram med försvenskningen av ön. Superintendenten (i praktiken biskopen) Hans Strelow hade vid fredsslutet nyligen tillträtt sitt ämbete. För detta hade han meriterat sig bl.a. genom historiskt författarskap: hans *Chronica Guthilandorum*, tryckt i Köpenhamn 1633, är en bred rundmålning av Gotlands historia, baserad i mycket på samma källor som Petreius krönika och buren av samma dansk-nationella patos. Strelow vände nu gesvint prästkappan efter de nya vindarna och fick behålla sin position; han avled 1656. Nationsbytet på Gotland förblev en tveksam och dröjande historia fram till det skånska kriget på 1670-talet, då danskarna åter under några år tog kontroll över ön. När kriget slöts med svensk seger 1679 raserade danskarna Visborgs slott och lämnade Gotland slutgiltigt.

Försvenskningen. Spegel.

I det nya läget agerade den svenska statsledningen resolut, uppenbarligen efter samma program som i de skånska provinserna, vilkas erövring bekräftats i Roskildefreden två decennier tidigare. Som superintendent i Visbystiftet tillträdde 1679 Haquin Spegel. Han är känd för eftervärlden främst för helt andra ting. Förutom som betydande psalmist grundar han sin nutida litterära berömmelse framför allt på det stora diktverket *Guds Werk och Hwila*, buret av en trygg och jordnära, delvis naiv fromhet. Spegels tid i det höga ämbetet på Gotland blev relativt kort – hans vidare karriär förde honom till biskopsstolen i Skara redan 1685 – men det han uträttade blev bestående. Den nye superintendentens huvuduppgift, givet direkt av Karl XI, torde ha varit försvenskningens verk. Detta leddes påfallande beslutsamt, med kraft och myndighet, uppenbarligen också med betydande framgång. Spegel var utan tvivel en skicklig administratör, men också, att döma av vissa reflexer i samtida och senare skrifter, en hårdför ledare som inte ryggade för svåra konflikter. Talande är det cirkulär, signerat av superintenden själv, som under hans ämbetsperiod utfärdades till stiftets prästerskap:

Och alldenstund man vet tungan vara en ginväg til hjärtat och att språkets jämlikhet är ett kraftigt medel til sinnenas och gemytens förtroliga förenig, så låter Hans Kungl. Mjt. denna sin nådigste vilja kungöra, att alla föräldrar som tänka till att låta sina söner söka någon välfärd och befordring under Sveriges höglofliga Krona, skola sig låta angeläget vara at de uti svenska språket grundeligen måge undervisa och för den skull sända dem till skolor och akademier, varest de sådant bredvidh andra lofliga vetenskaper och övningar lära och fatta kunna

(citerat efter Gislestam 1976)

Det är uppenbart att Spegel personligen kan tillskrivas samma förtjänst (givetvis i den mån saken bör värderas så!) av ett effektivt genomfört nationsbyte i den nyvunna gotländska provinsen som vid samma tid tillkommer Rutger von Ascheberg och hans medarbetare i Skånelandskapen (jfr S-Ö. Ohlssons bidrag i denna volym).

Den viljestarke stiftschefen måste under sina år som superintendent på Gotland – inemot hälften av denna tid tillbragte han dessutom som riksdagsman i Stockholm – ha varit lika rastlöst som mångsidigt verksam. Härom vittnar redan dateringen av *Gudz Werk och Hwila*. Litteraturforskarna har visserligen inte lyckats exakt tidfästa de enskilda faserna i det stora diktverkets tillkomstprocess (se närmast Olsson & Nilsson 1998), men att det rimligtvis fått sin slutgiltiga utformning under gotlandstiden görs ändå sannolikt av tryckåret: 1685, författarens sista år på ön.

Men Spegels historiska insats har flera sidor än så. Förutom inspirerad psalmdiktare och barnafrom skald, tillika alltså kyrkoledare med hårda nypor, verkade han som historiograf och antikvariskt inriktad författare. Han var också en av sin samtids mest betydande svenska språkmän.

I de båda sistnämnda rollerna är Spegels insats främst knuten till det innehållsrika verket *Rudera Gothlandica*, bevarat i en handskrift daterad 1683, alltså på det femte året efter författarens tillträde som superintendent på Gotland. Spegel meddelar här bl.a. ungefär samma historiska stoff som Strelow, men med en mycket markant ideologisk perspektivförskjutning i svensk riktning. Verket utkom inte av trycket i samtiden (en sentida edition är Wennersten 1901).

Spegels insats för svenska språket hade verkningar långt utöver nationsbytet på Gotland. Som språkman var han främst en mycket framstående lexikograf. Hans *Lexicon sviogothicum* trycktes 1712 och är rimligtvis byggt på flera decenniers insamlings- och uppteckningsarbete. Det är ett mäktigt ordboksverk, banbrytande i äldre svensk lexikografi (se närmast Hannesdóttir 1998). Ordboken förtecknar bl.a. ett omfattande material från landsmålen i skilda svenska provinser. Ett icke obetydligt gutniskt inslag bär vittne om goda iakttagelser rörande öns dialekt – fastän Spegels sakkunskap i vissa enskildheter ifrågasattes redan i hans samtid, rimligtvis med fog; härom mera nedan.

Väsentlig i vårt sammanhang är emellertid främst den *hållning* till den gotländska munarten som Spegel i patriotisk anda låter komma till uttryck i detta stora och vitt spridda ordboksverk. Genom att redovisa gutniskan som en svensk dialekt bland andra, inordnad i det svensk-nationella perspektiv som genomsyrar hela hans gärning, ger han gripbar och bestående substans åt uppfattningen av både språkets och provinssens svenskhet.

Svensk provins, svenska hävder. Wallin, Linné och Neogard.

Den förste betydande skribenten med gotlandsanknytning efter Spegel – dock själv lika lite gotlänning som han – torde vara en av hans efterföljare som superintendent i Visby: Georg (Jöran) Wallin. Denne innehade ämbetet under perioden 1735–44. Liksom Spegel förenade Wallin med sin ämbetsutövning ett storskaligt författarskap, dock i hans fall med mera renodlat gotländsk inriktning. Hans *Gothländska Samlingar*, utgivna av trycket i två delar 1747 respektive (postumt) 1776, inrymmer åtskilligt av faktisk dokumentation och har använts som en historisk källa av viss vikt. Dess värde anses dock förminska av författarens rudbeckianska excesser, främst i halsbrytande etymologiska härledningar av gotländska ortnamn.

Wallins insats föranleder därmed en lärdomshistorisk notis, av intresse för värderingen av det källmaterial som här nedan skall mobiliseras. 1600-talets götiskt anlagda svenska språkvetenskap, liksom dess omedelbara efterklang i det följande seklet, kan för oss i dag framstå som vildvuxen, i somliga stycken bisarr. Men i sin uppträckariver och yviga idérikedom hade den samtidigt en betydande styrka. Vid sidan av förlöpingarna i fantastisk riktning iakttar man i tidens språkreflexion lika obestridliga inslag av både skarpsyn och skarpsinne. Därmed kunde också den yverborna götiska lärdomstraditionens språkforskning trots allt leverera ett stabilt empiriskt underlag

och en fruktbar utgångspunkt för senare och nyktrare epokers antikvariska, historiska och filologiska vetenskaper. En uppenbarligen helt otyglad rudbeckian som Wallin representerar däremot ohjälpligen ett stickspår.

När ett under 1700-talet definitivt försvenskat Gotland först framträder på allvar i vetenskaplig litteratur för en stor publik, är det inte heller den götiske fantasisten Wallin som för pennan, utan en skribent av såväl nyktrare kynne som högre dignitet. I sin *Öländska och Gothländska resa*, tryckt 1745 (resan företogs 1741), tecknar Carl von Linné, med sedvanlig blick för såväl helheten som detaljen, sin egen, sakligt exakta och samtidigt personliga bild av ön. Som vanligt i linnéansk reseskildring är det inte mycket som undgår denne outtröttligt nyfikne iakttagare, vars vakna och skarpa blick tycks registrera allt: landskap, växt- och djurliv, näringsliv och ekonomi, folkkultur och historiska monument.

I gotlandsresan framträder också Linnés språkintresse. På Fårö noterar han särskilt det ålderdomliga målet, och när man läser anteckningen efter besöket i Östergarn anar man vilka ämnen som kyrkoherden på orten just underhållit den celebre resenären med:

Lye kyrka, som är Annex til Ahlskog, hade vi årnat besöka, at där läsa en Runsten, som Wormius fordom ofullkomligt aftecknad in Monum. Dan. 454. L. 5. c. 5. Men som Pastor Neogard i Östergarn hade samma Sten noga aftagen, och den med mig communicerade, lämnades Lye, såsom det låg ur vägen. **Runstenen** i Lye lyder så:
— — — .

(Gotländska resan 1745, pag. 236)

Mer ingående än så uppehåller sig inte Linné i sin reseskildring vid besöket i Östergarns prästgård, noterar man i dag – inte utan en viss besvikelse. Det hade varit mycket intressant att få närmare dokumenterat vad som avhandlades vid detta tillfälle. Måhända försökte den lärde prästmannen väcka sin gästs intresse för mer än runstenar: hans eget stora projekt handlade om ”Thet Gothländska Tungomålet”. Linnés reaktion har dock i så fall stannat vid noteringen från avtagsvägen mot Lye kyrka: en noggrann avskrift av, och en kort men för tiden insiktsfull diskussion om, en intressant runinskrift.

Hursomhelst, Linnés besök gällde den man som utan jämförelse mer än någon annan i detta ”förmoderna” skede lagt grunden för en senare tids vetenskapliga studier i och närmare uppfattning om Gotlands dialekt: Lars Neogard, kyrkoherde i Östergarn. Olikt Spegel, Wallin och Linné var han själv gotlänning, den sjätte i raden av en prästsläkt som verkat på ön sedan 1500-talet.

Lars Neogard och Gautauminning

Det tidiga 1700-talets samlade vetande och aktuella idéer om Gotland – dess historia, ekonomi, politiska status, kultur och språk – samlades, i god upplysningsanda, i det mäktiga verket *Gautauminning*. Författaren var den ovannämnde Lars Nilsson Neogard, 1683–1758, verksam som kyrkoherde i Östergarn från 1725. Han färdigställde arbetet 1732 och lät skriva ut det för tryckning sannolikt under 1740-talet. Det nådde emellertid aldrig trycket och har först helt nyligen, och då bara delvis, blivit utgivet (Wollin 2009; i utgåvans inledning meddelas en betydligt fylligare version av framställningen i föreliggande uppsats). Två manuskript är bevarade; det äldre, förvarat i Uppsala universitetsbibliotek, är daterat 1747.

Gautauminning fyller i huvudhandskriften över fyra hundra handskrivna foliosidor. Utöver dedikationer (bl.a. till superintendenten Jöran Wallin), en mycket rikhaltig källförteckning, ett upplysande företal samt vissa ytterligare preludier innehåller det sex kapitel. Det första avhandlar Gotlands geografi, det andra och tredje dess äldre respektive senare historia, det fjärde dess folkkultur i vid mening och det femte dess språk. Det sjätte och avslutande kapitlet bär en titel som nog kunde ha stått över hela verket, men särskilt över de båda historiska kapitlen: "Om Gothlands förmenta falskhet och otrohet mot sin retta Öfwerhet och Sweriges *Crono*." Liksom Spegel – vars i samtiden otryckta *Rudera Gotlandica* han ju dock inte rimligen kan ha tagit del av (och som inte heller nämns i källförteckningen) – varierar Neogard Hans Strelows gotlandshistoria men vinklar om den i svensk-patriotisk anda. Det sker därtill i häftig polemik mot föregångaren.

Märkligast i *Gautauminning* är utan tvivel det femte och största kapitlet: "Om thet Gothlendiska Tungomålet". Det består av en inledande fonetisk, grammatisk och historiskt-normativt argumenterande del, följd av en ordlista, omfattande omkring 2200 gutniska ord. Dessa förklaras, ibland med vidlyftiga utredningar, genomgående på svenska och ofta på latin. Hela kapitlet omfattar 160 sidor i huvudhandskriften, eller en dryg tredjedel av *Gautauminning*. Neogards språkkapitel är därmed den första dialektbeskrivande text av denna omfattning och på denna ambitionsnivå som över huvud taget avfattats på svenska. Det förblir också länge efter sin tillkomst en av de viktigaste. Dess författare går mycket långt utöver den förvaltning av en äldre tradition, upplagd efter i samtiden påbudna nationella mönster, som överlag präglar resten av hans verk. Som beskrivare av sin hemöls landsmål – och därmed överhuvudtaget som dialektbeskrivare i det svenska språkområdet – är Neogard pionjär. Detta språkkapitel har också excerperats flitigt i dialektforskningen nästan ända sedan sin författares samtid och har därmed, som antydde, tillhandahållit mycket av den historiska basen för vår nutida kunskap om Gotlands dialekt. Det ter sig då i vårt sammanhang naturligt att lägga Neogards utsaga till grund för karakteristiken av 1600-talets gutniska.

En väsentlig reservation blir då emellertid nödvändig. Helt avgörande för Neogard själv är den starka kopplingen mellan Gotlands faktiska landsmål och dettas historiska förankring i ett nordiskt eller "götiskt" fornspråk. På linje med sin samtids – eller kanske snarare den föregående stormaktstidens – förhärskande nationella ideologi såg Neogard programmatiskt dessa två språkformer som närmast identiska. Den uppgift han förelägger sig i *Gautauminnings* språkkapitel blir därmed inte i första hand att i vår nutida mening beskriva öns dialekt, utan att hävda denna dialekts historiska identitet med "det gamla manheimiska stamspråket". I samma mån som han lyckas i en sådan argumentation, stärker han det gutniska landsmålets status som väl bevarad "götiska", samtidigt som han bidrar till bekräftelsen och den vetenskapliga legitimeringen av Gotlands i hans tid och miljö viktiga hemhörighet i ett historiskt bestämt svenskt-nationellt sammanhang.

De ideologiska premisserna för läsning av en text som Neogards språkkapitel är alltså väsentligen andra än våra nutida och riskerar, om de förbises, att blockera eller föra oss vilse. De data som faktiskt förmedlas är ju dock vad de är, oavsett den ideologiska kontext de registrerats i, och kan, insiktsfullt tolkade, tala för sig själva.

"Thet Gothlenska Tungomålet"

Gutniskan eller gotländskan, även betecknad "gutamålet", tillhör än i dag det svenska språkområdets mest särpräglade dialekter. Efter målet i Älvdalen och angränsande områden i övre Dalarna är den också en av de älderdomligaste.

Forskningstraditionen

Det torde vidare vara svårt att peka på något annat svenskt folkmål som är grundligare utforskat och mer mångsidigt beskrivet än gutniskan. Härför borgar den långa och rika lärdomstradition vars upprinnelse i stormaktstida göticism, med Spegel och Neogard, hittills antytts i denna framställning. Den fortsätter senare på den därmed lagda grunden under 1800-talet, främst i bröderna Per Arvid och Carl Säves omfattande uppteckningsverksamhet på den gotländska landsbygden, och fullföljes under 1900-talet. Det senare sker främst i ett par mycket betydande lexikografiska insatser, liksom i ingående dokumentation av ljudskick och formsystem. Viktigast är det stora verket *Gotländsk ordbok*, sammanställd i två band under redaktion av Herbert Gustavson 1918–45, samt densammes båda monografier från 1940-talet över gutamålets ljudlära. Nämnas bör också Mattias Klintbergs omfattande *Ordbok över Laumålet*, utgiven först 1975–86 men byggd på långt tidigare uppteckningsverksamhet. Till dessa stora och grundläggande insatser kommer en mängd specialstudier på skilda delfält inom gutnisk språkinventering, som här måste förbigås.

Särdrag i gutniskt ljudskick

Ett urval av några framträdande fonologiska egenheter i 1900-talets gutamål skall här nämnas och sorteras utifrån distinktionen mellan arkaism och novation. Ett utgångsläge fixeras därmed för karakteristik av 1600-talets gutniska, bedömd i ljuset av Neogards beskrivning. Urvalet begränsas till vokalismen i tryckstark stavelse.

Gutniskan är som sagt ålderdomlig. Arkaismerna kan allmänt tillskrivas områdets perifera läge i det östnordiska språkområdet: flera tidiga novationer med centralt spridningscentrum nådde aldrig så långt som till ön långt ute i havet. Så förklaras det kvarstående långa *a*-ljudet i gutniska ord som *ar*, *bat* och *gas* för riksspråkligt svenskt *år*, *båt* och *gås*, liksom det kvarstående korta *a*-ljudet i *akar*, *gard* och *lang* för *åker*, *gård* och *lång*. I dessa ord har ett ursprungligt långt *a*, respektive ett ursprungligt kort men förlängt *a* velariserats, ”rundats”, till *å* (samt i fallet *lång* åter förkortats) – en utveckling som under medeltiden skedde i danskan och svenskan men inte i gutniskan. Detsamma gäller sänkningen, ”öppningen”, av kort *i* och *y*, som vid ungefär samma tid inträffade allmänt i danskan och relativt allmänt i svenskan men uteblev i gutniskan: gutn. *bik* och *grip* för sv. *beck* och *grepp*, gutn. *fyl* och *kyt* för sv. *föl* och *kött*.

Arkaismer som dessa ställer gutniskan i kontrast mot svensk och dansk riksspråkstandard, alltså mot *nyare* östnordiskt språkskick. Däremot förenar sig gutniskan på dessa punkter i ljudsystemet med ett allmänt nordiskt forn- och medeltidsspråk, i såväl öst- som västnorden, alltså med fornsvenskan och forndanskan likaväl som med det ”norröna” språket i saga och eddadikt på klassisk isländska och fornnorska. Det rör sig alltså här om specifikt nysvenska och nydanska novationer, som inte berört Gotland.

I andra fall avviker ett bevarat äldre gutniskt tillstånd inte bara från nutida svenskt och danskt riksspråk utan också från fornsvenska och forndanska, d.v.s. från *östnordiskt medeltidsspråk*, men överensstämmer fortfarande med västnordiskt. Förändringen har i dessa fall redan under medeltiden träffat östnordiskt fastlandsspråk men lämnat Norge och Island, liksom alltså Gotland, utanför. Sådana arkaismer är framför allt ett antal diftonger, vilka bevarats i gutniskan liksom i isländskan och fornnorskan men under vikingatiden övergick till monoftonger i Östnorden: gutn. *bain* och *gait* för sv. *ben* och *get*, gutn. *auga* och *braud* för sv. *öga* och *bröd*, gutn. *hoira* och *roik* för sv. *höra* och *rök*. (I klassisk isländska är *au*-diftongen bevarad, de övriga förändrade, dock alltjämt diftonger.) I några fall har gutniskan ensam byggt vidare på en ursprunglig diftong och utvecklat en ”triftong”, som i *biauda* och *diaup* för sv. *bjuda* och *djun*.

Det sistnämnda exemplet antyder att gutniskan, trots sin allmänt arkaiska prägel, också tidigt varit mäktig egna novationer, därmed alltså utvecklat språkformer som ställer Gotland i kontrast mot *hela* det övriga nordiska språkområdet. Den viktigaste av sådana gutniska novationer är den sekundära diftongeringen av de långa främre vokalerna *i* och *y*, vilka ännu i forngutniskan – d.v.s. i *Gutalagens* och *Gutasagans* språk

– var monoftonger. Mot fornspråkliga former som *knif* och *krita* – de vanliga i såväl gutnisk som svensk, dansk och norrön medeltidstext – står alltså sengutniskt *kneiv* och *kreita* (y-diftongeringen följer samma mönster men förlöper i flera steg och är svårare att exemplifiera kort).

Ett märkligt sårfall, komplicerat men intressant i relation till vårt 1600-talstema och till Neogards vittnesbörd, måste här nämnas. Det gäller den sengutniska dialektens utveckling av den långa vokal som i *urnordisk*, alltså förlitterär, tid var långt *e*. I ord där detta långa *e* stod i slutljud (eller egentligen före en senare bortfallen, ”synko-perad”, vokal) övergick det i forngutniskan till långt *i* och diftongerades senare på samma sätt som ursprungligt långt *i* (jfr ovan): sengutn. *knei* och *trei* för forngutn. *kni* och *tri*, urn. (även isl.) *kné* och *tré*. I övriga fall, alltså i annan ställning än slutljud, kvarstår emellertid detta urnordiska långa *e* oförändrat i forngutniska källor. I sengutniskt folkmål finner man här en geografisk differentiering: kvarstående monoftongiskt *e*-ljud i ett litet område längst i söder på ön; diftong *ei*, med relativt slutna första komponent, i övriga delar av södra Gotland samt på Fårö; diftong *äi*, med relativt öppna första komponent, i centrala och nordliga delar av huvudön. Forngutniska former som *era* och *lera*, sv. *ära* och *lära*, fördelar sig alltså i dialekten på de regionala varianterna *era*, *eira* och *äira* respektive *lera*, *leira* och *läira*.

Mellan gutalag och gutamål: Neogards ”Gothlenska”

Man kan tycka att Haquin Spegels mobilisering av gotländskt material i sitt *Lexicon sviogothicum* från 1712 är ett lexikografiskt grepp som skulle ha fallit Lars Neogard på läppen. Så dock icke: Spegels stora ordbok är visserligen, jämte Jesper Swedbergs *Schibboleth*, det lärda verk som allra flitigast refereras till i *Gautauminnings* språkkapitel, men det sker påfallande ofta under bister korrigering av lexikografens uppfattning, vilken Neogard (rimligtvis med rätta) inte ansåg grundad i nöjaktig sakkunskap. Det torde därmed vara osagt vilka ”lärde”, om några, som åsyftas med följande allmänna uttalande – i vars anda dock rimligen även Spegel hade kunnat instämma:

Gothlenskon tilstår man, som åfta sagt är, wara ett plumpt och obehageligt språk, men doch ett ächta alster af Giöthiskonne, som här är mycket i behåll, hwilket ingalunda kan oss til någon last räknas. The lärde pläga mera beröma sådant, och skulle icke fatta ett ringa behag til Gothlenskon, om the hade henne sig nogare bekant, och huru hon i all mål med gamla språket instemmer.

(*Gautauminning*, kap. 5, §9)

Ljudskick

Sin grundsyn på den språkliga variation som han anser samtidens gutniska omvittna utvecklar Neogard på ett klagande sätt i inledningen till sin genomgång av språkkapitlets ljudlära:

Uti ett och samma språk kunna doch wara många *dialecter*, så at man i hwar landsort skal kunna merkia en åtskilnad, åtminsto wid sielfwa *pronunciationen* och uttalandet. Hwad röst, liud, låt, eller läte the gamle Giöther hafwa hafft wid uttalandet, lærer ingen kunna säya: ty thet hafwa the icke med sielfwa orden kunnat effter sig på papperet och runostenarna lemna. Til thes någor kan kulkastat, och med giltug skiäl bewisa annat, säger jag, at Gothlendske bonden har then retta the gamlas *pronunciation* i behåll, fast then är nu aldeles obehagelig. Åtminsto går then twertaf, och aldeles ifrå the Danskas: ty the hafwa, som theras egen lärde *Doctor Olof Borrichius* uttryckeligen tilstår, wid sitt uttal en *Χεῦγγον*, kan ei annorlunda gifwes, än ett stönande eller stänkande, såsom then ther har ett trängt bröst, styng i sidone, eller ont i ryggen, hwilket ingalunda hörs i Gothlendskonne.

(Gautauimming, kap. 5, § 11)

Till dess motsatsen kan bevisas bör vi alltså tro att Gotlands lantbefolkning också bevarat den gamla götiskans uttal, även om detta uttal i dag kan te sig "obehagligt". I varje fall avviker det från danskans, vars myckna "stönande eller stänkande" icke hörs i gotländskan. (Rimligvis avses härmed danskans omtalade "stöt".) Neogards principiella utgångspunkt är alltså, som framhölls ovan, strävan att påvisa dels gutniskans historiska förankring i, rentav identitet med, den "gamla götiskan", dels kontrasten mot en från detta ursprung vida mer avlägsen danska – allt utvecklat i stark svenskpatriotisk anda. Denna grundhållning verkar visserligen styrande på framställningen i stort men kan ändå inte egentligen sägas fördunkla författarens omdöme eller skymma hans blick i den faktiska språkbeskrivningen. Neogard är i allt väsentligt en nyktert klarögd språkiakttagare, som argumenterar redigt och med viss systematik kring sina observationer.

Dokumentation

I sin beskrivning av den samtida gotländska vokalismen tar Neogard metodiskt sin utgångspunkt i det svenska *ö*-ljudet. Han konstaterar att detta ljud, fränsett några få och sent inkomna lånord, saknas i gotländskan, där dess vanligaste, om också inte enda, motsvarighet tycks vara diftongen *au*. Han diskuterar ingående och med flera lärda referenser vilken variant som är den ursprungliga och landar omsider i slutsatsen att det måste vara diftongen: våra götiska förfäder sade, menar han, *auga*, liksom samtidens gotlänningar, medan senare tidars talare av "den nya svenskan" har övergått till att säga *öga*. "Tvelydingen", alltså diftongen, *au* har i svenskan blivit den enkla vokalen

ö. Att lägga sedan länge etablerade landvinningar i senare nordistik som ett anakronistiskt facit för äldre tiders språkreflexion, i detta fall genom att hänvisa till "den östnordiska monoftongeringen" (berörd ovan), är självfallet principiellt otillbörligt. Tillåter man sig ändå att göra just detta, är det bara att fastslå att Neogard efter moderns begrepp har rätt.

Avgörande i den argumentation som leder Neogard fram till hans slutsats är insikten att svenskans ö-ljud också har annan historisk bakgrund än *au*-diftongen. Han försöker då bringa någon sorts ordning i vad som för honom måste ha tett sig som en ostrukturerad och svårsorterad hop detaljiakttagelser i gutniskt och svenskt ljudskick. Hans tillvägagångssätt är enkelt men grundligt och bygger på bokstavsensheten: enskilda gutniska "bokstäver" (den teoretiska suddigheten i detta språkbruk besvärade inte samtidens lärde), enkla såväl som diftonger, svarande mot enskilda svenska, anföras punktvis. Varje gutniskt-svenskt bokstavspar ställs upp som en punkt och illustreras med exempel på gutniska, svenska och götiska. Totalt redovisas 25 sådana punkter avseende vokaler och diftonger (därtill några notiser om konsonanter, som inte diskuteras här).

De 25 vokalpunkterna är fördelade på två paragrafer (§15 respektive §17) och inom dessa ordnade i separata system. Punkterna är numrerade från 1 i vardera paragrafen. De tolv punkterna i den ena paragrafen redovisar de gutniska motsvarigheterna till svenskt ö, varvid de gutniska ljuden delas upp på enkla och diftonger, vardera gruppen sorterad ungefär men inte precis alfabetiskt. I den andra paragrafen följer så de tretton övriga vokalska bokstavsparen, likaså sorterade efter de gutniska bokstavstecknen och i lös alfabetisk ordning, här dock med enkla och diftonger sammanslagna. Arrangemanget kan förefalla något improviserat men har rimligtvis sin grund i den metodiskt grundläggande fokuseringen på ö-ljudet.

De 25 vokalska och diftongska bokstavsparen anföras i tab. 6:1 efter Neogards egen ordning, vartdera med ett av hans egna gutniska exempel.

Tab. 6:1. Neogards gutnisk-svenska bokstavspar. Gutniska exempel.

§15	Bokstäver	Gutniskt exempel	§17	Bokstäver	Gutniskt exempel
1	A för Ö	blatt	1	A för Å	bat
2	E för Ö	fiall	2	AI för E	bain
3	I för Ö	bicking (‘böckling’)	3	AU för E	dau

4	O purum för Ö	sio siö	4	AU för O	aum ('ond')
5	O impurum eller Å för Ö	skiold biärn	5	AU för U	biauda
6	U för Ö	dur ('dörr')	6	AU för Y	brauta
7	Y för Ö	fyl	7	EI för I	kneif
8	Ä för Ö	giära	8	EI för Ä	knei
9	AU för Ö	auga	9	E för Ä	era
10	OI för Ö	doi	10	OI och Y för Ä	loima, lymna ('lämna')
11	ÖY för Ö	möyte	11	I för E	bik
12	EI eller AI för Ö	aika	12	U för O eller Å	buck
			13	Y för Å	dyn

Tolkning

Neogards föreställningar om språkljuden är, som man kan vänta, helt förankrade i samtidens med dagens mått primitiva uppfattning, här alltså kopplad till den diffusa kategorin "bokstav". Vår tids artikulatorisk-fonetiska begreppsapparat, liksom det moderna fonembegreppet, är nästan 200 år yngre än Neogard. Det är därför bara i ljuset av senare, av hans beskrivning oberoende kunskap som vi möjligen kan avgöra t.ex. när Neogard talar om två olika, betydelseskiljande ljud och när det rör sig om regional eller annan variation mellan icke betydelseskiljande varianter av samma "ljud" (distinktionen fonem : allofon).

Ändå är det faktiskt närmast förvånande lätt att genom solidarisk läsning av Neogards text och i ljuset av nutida kunskap om svensk ljudhistoria och om gutnisk dialekt, kombinerad med en modern begreppsapparat, ganska exakt fastställa omfattningen av och substansen i denna inemot trehundra år gamla fonetiska beskrivning. En kondenserad översikt över en sådan sammanställning meddelas nedan i tab. 6:2. Neogards position markeras här mellan ett forngutniskt och ett "nygutniskt" språktillstånd, d.v.s. mellan å ena sidan Gutalagens och Gutasagens skriftspråk, å andra sidan 1900-talets gutamål, sådant det dokumenterats av dialektforskarna. (Påpekas bör att

knappast heller detta ”moderna” mål lever kvar i fullständigt skick på 2000-talets Gotland.) En vänsterriktad pil markerar Neogards anslutning till det äldre språktillståndet, en högerriktad till det yngre. Materialet sorteras på de tre kategorier som antyddes ovan: 1) arkaismer med vidare förankring i det nordiska språkområdet; 2) arkaismer med exklusivt forngutnisk förankring (alternativt ”forngutniska novationer”); 3) gutniska novationer av senare, icke fornspråkligt datum.

Tab. 6:2: Lars Neogards dokumentation av några centrala drag i sentida gutnisk stark-tonsvokalism

§	1. Allmänordiska eller västnordiska och gutniska arkaismer	for- gutn.		Neogard	nygutn.	nysv.
17:1	Kvarstående urnordiskt långt <i>a</i> (ola- bialiserat)	<i>ar</i> <i>bat</i> <i>gas</i>	↔	<i>ar</i> <i>bat</i> <i>gas</i>	<i>år</i> <i>båt</i> <i>gås</i>	
17:1	Kvarstående urnordiskt kort <i>a</i> , för- längt (i gammal kort rotstavelse samt framför <i>rd</i>)	<i>akar</i> <i>gard</i>	↔	<i>akar</i> <i>gard</i>	<i>åker</i> <i>gård</i>	
17:1	Kvarstående urnordiskt kort <i>a</i> , också nu kort (i gammal lång rotstavelse)	<i>halda</i> <i>gang</i>	↔	<i>halda</i> <i>gang</i>	<i>hålla</i> <i>gång</i>	
17.11	Kvarstående fornspråkligt kort <i>i</i> , ofta förlängt (osänkt)	<i>bik</i> <i>grip</i>	↔	<i>bik</i> <i>grip</i>	<i>beck</i> <i>grepp</i>	
15:7	Kvarstående fornspråkligt kort <i>y</i> , ofta förlängt (osänkt)	<i>fyl</i> <i>kyt</i>	↔	<i>fyl</i> <i>kyt</i>	<i>föl</i> <i>kött</i>	
17:2	Kvarstående urnordisk <i>ai</i> -difftong	<i>daila</i> <i>hail</i>	↔	<i>daila</i> <i>hail</i>	<i>dela</i> <i>hel</i>	
15:9	Kvarstående urnordisk <i>au</i> -difftong	<i>auga</i> <i>gauk</i>	↔	<i>auga</i> <i>gauk</i>	<i>öga</i> <i>gök</i>	

§	2. Särugutniska arkaismer	forn- gutn.	Neo- gard	nygutn.	nysv.
15:10	Urnordisk <i>øy</i> -difftong (< <i>au</i>), kvarstående som difftong <i>øy</i>	<i>goyma</i> <i>hoyra</i>	↔	<i>goyma</i> <i>hoyra</i>	<i>gömma</i> <i>höra</i>
17:5	Urnordisk <i>iu</i> -difftong (< <i>eu</i>), utvecklad till triftong <i>iau</i>	<i>diaup</i> <i>niausa</i>	↔	<i>diaup</i> <i>niausa</i>	<i>djup</i> <i>nysa</i>
15:9	Urnordisk <i>iu</i> -difftong (< <i>eu</i>), kvarstående som difftong <i>au</i> efter <i>r</i> och kons. + <i>l</i>	<i>brauta</i> <i>flauga</i>	↔	<i>brauta</i> <i>flauga</i>	<i>bryta</i> <i>flyga</i>
§	3. Nygutniska novationer	forn- gutn.	Neo- gard	nygutn.	nysv.
17:7	Fornspråkligt långt <i>i</i> difftongerat till <i>ei/äi</i>	<i>vika</i>	→	<i>veika</i>	<i>vika</i>
15:11	Forngutniskt långt <i>y</i> (< <i>ø</i>) difftongerat till <i>öi</i>	<i>myte</i>	→	<i>möite</i>	<i>möte</i>
–	Fornspråkligt långt <i>e</i> i regional variation	<i>hel</i>	←	<i>hel</i> sydligast <i>heil</i> sydligt, Färö <i>hail</i> centralt	<i>häl</i>

I det urval av karakteristiska drag i nygutniskt ljudskick som här redovisas finner man alltså samtliga utom ett – det allra sista – dokumenterat hos Neogard. I de båda första kategorierna råder också full harmoni med såväl forn- som nygutniskt tillstånd. Det är ju vad man väntar: det hade varit märkligt om en dokumentation av arkaiserande språkdrag, utförd mellan två referenspunkter på tidsaxeln, inte harmonierat med båda punkterna. Intressant i dessa båda kategorier blir då egentligen bara själva faktum: Neogard observerar dessa ålderdomliga egenheter i gutniskan, och han värderar dem konsekvent, på linje med sitt götiskt anlagda svensk-nationella program.

Mindre förutsägbar är hans reaktion inför den tredje kategorin, som alltså avser

novationer genomförda nära, eller rentav mitt i, hans egen samtid. Den karaktär av "sena novationer" som tillkommer sekundära diftongeringar av långa vokaler kan på den historiska språkreflexionens dåvarande ståndpunkt i Norden inte ha varit självklar för Neogard. Ingenting i hans sätt att exemplifiera och omtala dessa fenomen antyder heller att han skulle ha uppfattat senare utbildade diftonger i gutniskan annorlunda än de ursprungliga; för honom gällde rimligtvis "diftong som diftong".

Intressant är då att Neogard faktiskt registrerar den generella diftongeringen av fornspråkligt långt *i* och långt *y*, däremot *inte* den regionalt varierade av långt *e*. Frågan anmäler sig naturligtvis om man vågar ta detta mönster av positiv respektive negativ evidens till intäkt för datering av de aktuella förändringarna i gutnisk vokalism, vidare om – och i så fall hur – den uteblivna registreringen av *e*-diftongeringen kan kopplas till dess specifika regionala variation. Här skall bara nämnas att saken kompliceras av den inkonsekvens som i viss mån belastar framställningen: den relativt entydiga bild av dokumentationen som redovisas i tab. 6:2 ovan möter man i språkkapitlets inledande, resonerande del, medan Neogard i sin omfattande ordlista inte sällan slirar på greppet och redovisar såväl ursprungliga som diftongerade varianter i samtliga instanser av den tredje kategorin. Frågan blir då vad som faktiskt bygger på registrering av autentiskt språk och vad som möjligen dikterats av andra överväganden.

Stadens och landsbygdens språk

Neogards språkhistoriska reflexion är ingalunda begränsad till det fonologiska och grammatiska systemet utan rör sig också på nivåer där det snarare handlar om de yttre kultursammanhang där språk formas och förändras. Ibland berör han dimensioner som vi i dag närmast skulle beteckna som sociolingvistiska:

Såsom Island sägs bäst hafwa behållit thet gamla Språket oförändrat, af orsak, medan the fingo behålla the många gamla Giöthiska skriffter, them, i första Christna tider, Munkarna här i Swerige, såsom, effter theras tycke, medelst runorna Christendomen högst skadeliga, upbrende; äfwen ock, medan ther ei har warit så stor skiepsfart, och omgegnen med fremmandom; Altså ock Gothland: ty fastän här har warit i alla tider nog, ja en ymnig och öfwerflödig skiepsfart, och handel med fremmandom; så har thet doch ei kunnat skada landsspråket: dels medan the fremmandes språk woro aldeles okiänd och fränskild, och hade med Gothlendskonnes alsingens likhet, såsom Arabiska, Persiska, Grekiska, Ryska etc. så at thesse och landtmannen ei förstodo hwarandra, och kunde så intet thera språk af thy andro skemmes, allenast hafwa någor få ord kunnat här lemnas, the ther sedan såsom egen hemord äro antagen; Dels hafwa ock the fremmande allena bodt i *Wisby*, ther haft sitt tilhåll, och nederlag, och ei med landmannenom hafft stort umgegnen. Likasåsom Tyskarna, som sig hafwa nedersat, och nu bebo Städerna i Lif- och Estland, ei med sitt språk hafwa kunnat ändra, eller förderfwa Lettskon, som är sielfwa landets gamla tungomål. Hwilket ock liflendske bonden påstår, säyande sig höra landet til,

eller wara thes retta gamla inbyggjare, men Adelen, och the i Städerna wara Tyskar och fremlingar.

(*Gautauminning*, kap. 5, §8)

Gotland har alltså, liksom Island, behållit sitt gamla språk tämligen opåverkat av främmande inslag. Detta har varit möjligt av två orsaker: dels därför att de många främlingar som gotlänningarna i alla tider drivit flitig handel med talat språk som varit så främmande att någon egentlig påverkan ej varit möjlig, dels därför att dessa främlingar uteslutande vistats i Visby och där idkat ringa umgänge med lantbefolkningen. Också nutida språkhistoriker skulle väl förklara gutniskans arkaiska karaktär med dessa argument, möjligen med samtidig hänvisning till moderna diffusionsteorier, tillämpade på spridningen av novationer i ett språksystem.

Den senare av de båda förklaringsgrunder Neogard själv återoppar aktualiserar samtidigt ett viktigt tema i Gotlands inre historia som nämndes tidigare, nämligen motsättningen mellan stad och landsbygd. Språket som talas av den bondebefolkning hos vilken Neogard verkar som själasörjare ställs i klar kontrast mot borgarnas språk i Visby. Denna motsättning framställs som mycket tydlig, och Neogards värdering av skillnaden är entydig. Hans ställningstagande kan egentligen härledas till samma fundamentala konflikt som den han ser i motsättningen mellan svenskt och danskt:

Med Gothlendsko förstår jag thet, som sielfwe almogen talar på landsbygden, men ingalunda thet, som talas i wisby, ther af mångom myket strunt inblandas, som af följande kan skönjas til *exempel*:

(*Gautauminning*, kap. 5, §10)

”Struntet” i Visbyspråket består nästan genomgående, visar det sig i den anförda exemplsamlingen, i danska eller danskt influerade ordvarianter.

Slutord

Gotländskan är ”ett äkta alster av götiskan” och skulle som sådan kunna påräkna större uppskattning av de lärde, om dessa hade sig dess fornspråkliga kvaliteter bättre bekanta, hävdade alltså Lars Neogard i inledningen till sin ljudlära. Den forskning som under tre sekel följt i hans spår får väl sägas bekräfta detta omdöme, låt vara på väsentligen andra värdegrunder än hans. Vår tids värdering av gutniskans bokstavligen centrala position i Östersjöns brokiga historiska språkmosaik anfäktas inte av sådana förskjutningar.

LITTERATUR

Gislestam, T. (1976): *Gotländska hävdatecknare*. Visby.

Gotländsk ordbok (1918–1945) *På grundval av C. och P.A. Säves samlingar red. av ... H. Gustavsson*. Bd 1–2. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. A, Folkmål). Uppsala.

- Linné, C. von (1745): *Carl Linnaei ... Öländska och gothländska resa på riksens högloftlige ständers befallning förrättad åhr 1741. Med anmärkningar uti oeconomien, natural-historien, antiquiteter &c. med åtskillige figurer*. Stockholm och Upsala.
- Gustavson, H. (1940–48): *Gutamålet. En historisk-deskriptiv översikt*. Bd 1–2. Uppsala.
- Hannesdóttir, A. H. (1998): *Lexikografihistorisk spegel: den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, 23). Göteborg.
- Klintberg, M. (1972–1986): *Ordbok över Laumålet på Gotland. På grundval av Mathias Klintbergs samlingar utarbetad av Herbert Gustavson* (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. D, Dialektordböcker från Dalarna, Gotland och andra landskap). Uppsala.
- Körner, Sten (2008): *Slottsprästen Petreius berättar. Gotlands äldsta historiekrönika i gotländskt och europeiskt perspekti*. (Arkiv på Gotland 6. Gotländska studier 8.) Visby: S:t Knuts Gille.
- Lemke, O. W. (1868): *Visby stifts herdaminne. Efter mestadels otryckta källor*. Örebro.
- Olsson, B. & Nilsson, B., utg. (1998): *Samlade skrifter av Haquin Spegel 1. Guds Werk och Hwila 1–2* (Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, 25). Stockholm.
- Spegel, Haguin (1712): *Glossari Sveo-Gothicum eller Swenska Ordabook*. Lund.
- Swedberg, Jesper (1716): *Schibboleth. Swenska språketz Rycht och Richtighet*. Skara.
- Wennersten, O. V., utg. (1901): *Rudera Gothlandica: Guthi lands karmr : de priscis insulae istius colonis, opibus, munimentis, legibus, bellis, cladibus etc.: Reliquiae historicae ex dispersis hinc inde membranis collectae = Gothlandz godheet : eller kort beskrifning om then øøn samt desz inbyggjare och lägenheet : sammandra-gen utaf then ringa men ljkwäl sanferdiga underrättelsen, som ännu ther om lembnad är anno 1683 / af Haqv. Spegel*. Visby.
- Wallin, Georg d.y. (1747): *Gothländska samlingar 1*. Stockholm.
- Wallin, Georg d.y. (1776): *Gothländska samlingar 2*. Göteborg.
- Wollin, L. (1988): "Lars Neogard – gutamålets förste beskrivare." I: *Festskrift till Ingemar Olsson 25 augusti 1988* (MINS, 28). Sid. 397–412. Stockholm.
- Wollin, L. (2006): "Gutamål och götisk dröm. En förmodern dialektbeskrivare." I: *Regional språkhistorie: rapport frå eit seminar i regi av Det kongelige norske videnkabers selskab 14.–15. oktober 2005*. Utg. av J.R. Hagland. Sid. 47–64. Trondheim.
- Wollin, Lars (2009): "*Thet Gothlenska Tungomålet*". *Språkkapitlet i Lars Neogards Gautauminning (1732)*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adophi 108.) Uppsala.
- Wollin, Lars (2011): *Gutarnas "breda och grofwa flabb"*. När Gotlands dialekt upptäcktes. (Gotländska studier 9.) Visby: S:t Knuts Gille. Sid. 35–59.

Samiska

Lars-Gunnar Larsson

I stormaktstidens Sverige talades många språk. Av alla språken mellan Ingermanland i öster och Delaware i väster var naturligtvis några mer perifera, medan andra språk och deras talare var av central betydelse för Sverige. Språken kunde vara perifera eller centrala på olika sätt. Ett språk, latinet, intog en framträdande plats i den stormaktstida bildningens samhälle utan att någon modersmålstalare existerade (se Helander i denna volym). Samiska var latinets motsats: sedan många århundraden ett levande talspråk i norra Fennoskandien, och likafullt ett språk som först under 1600-talet tog sina första stapplande steg som skrivet språk. Trots sin föga framträdande position i officiella sammanhang var samerna och deras språk ändå av fundamentalt intresse för stormakten Sverige och det av flera, högst realpolitiska skäl. Mission och kolonisation brukar man sammanfatta bilden av samerna i 1600-talets Sverige med. Den bilden kan preciseras ganska avsevärt. Det rörde sig under 1600-talet snarare om statens försiktiga men målmedvetna arbete med att ta kontroll över lappmarkerna.

Samernas utbredning i Sverige

Talar man om samerna i Sverige så går tankarna slentrianmässigt till Lappland. Den insiktsfulle tillfogar att det finns samer i Jämtland och Härjedalen också, ja, ända ned till Idre sameby i nordligaste Dalarna (fig. 7:1). Men den som är extra väl påläst kanske ifrågasätter hur relevant det sydliga samiska området är när det gäller 1600-talet. Den uppfattning som sedan 1800-talets mitt varit förhärskande i Sverige och Norge är ju att samerna nådde ned söder om Jämtland först på 1500-talet (Wiklund 1925:114). Samers närvaro ännu längre söderut ansågs, framför allt kanske i Norge i slutet av 1800-talet (Nielsen 1891:26), vara ett resultat av en sentida expansion mot söder.

Den här frågeställningen förtjänar några kommentarer. Klart är nog att det norska

nationsbygget har färgat teorierna om en samisk expansion söderut. Det är ju, som Inger Zachrisson påpekat, ovanligt att en minoritet breder ut sig på majoritetens bekostnad. Själv har hon genom sina arkeologiska forskningsresultat, bl.a. vad gäller Vivallen i Härjedalen (senast Zachrisson *et al.* 1997), sökt påvisa en samisk närvaro längre söderut och under väsentligt tidigare år än vad t.ex. Yngvar Nielsen och K.B. Wiklund höll för möjligt. Hennes resultat har mött långtgående kritik (Baudou 2002), men de flesta delar uppfattningen om Vivallens samiska tillhörighet (Hansen & Olsen 2004:105). Därigenom har de facto gränsen för den samiska närvaron förskjutits bakåt i tiden och det möjliga geografiska kontaktområdet ökat, oavsett var sedan den samiska sydgränsen slutligen skall dras.

Frågan om samisk närvaro i söder hängde, framför allt i äldre forskning, också samman med frågan om Skandinavians urbefolkning: var det germaner eller var det samernas förfäder som var först? Den frågan är naturligtvis ointressant för ett symposium om språken i stormaktstidens Sverige och den är dessutom av den arten att den inte kan lösas med språkvetenskaplig metod. De äldsta skrivna texterna på samiska är, som framgår nedan, från 1600-talet och utgörs av översättningar. Ortnamnsforskningen, som av hävd tillmätts stor betydelse i dessa diskussioner (t.ex. Baudou 2002:13 f), är inte heller något ovedersägligt sanningsvittne, eftersom majoritet och minoritet inte utgjort jämbördiga parter vid karteringen. Här kommer jag att behandla den samiska närvaron i Sverige på 1600- och 1700-talen, perioder som är åtkomliga med språkliga källor. Att jag måste göra utvinkningar till 1700-talet beror på att en del intressant material tillkommer under 1700-talet; det vore ju t.ex. ofint att förbigå en person som Carl von Linné.

Men låt oss i alla fall börja mitt i den svenska Stormakten, Stormakten i dess egen storstilade, propagandamässiga självbespeglning! Låt oss titta i *Suecia Antiqua & Hodierna* från mitten av 1600-talet! På bilden över Hedemora i sydöstra delen av Dalarna ser man timmerhus och odlingar, gårdsgårdar och gångvägar mellan tomterna – och i förgrunden tre personer med renar. De som har varit renskötarna framför alla andra i Sverige är självfallet samerna. Är det då samer på en bild av Hedemora från 1600-talets mitt – vad skall det i så fall betyda? Först kan nämnas att i det ursprungliga underlaget för den här Hedemora-bilden fanns inte samerna och renarna med, men i det färdiga sticket har samerna och renarna lagts till (Rosander 1978:17; Svanberg 1999:39). Någon har alltså ansett att det funnits skäl till det. Kan det röra sig om samer som besöker Hedemora för att köpa och sälja på stadens marknad, exotiska gäster långväga ifrån? Eller är det en typisk vardagsbild från den tidens Hedemora där det alltid strök omkring samer runt gårdarna? Vore samerna på bilden fria fantasier, ett tomt skryt om exotiska folk som finns inom den nya stormaktens gränser, så skulle de väl kunnat utnyttjas också på bilderna av fler orter. Men samer och renar finns i *Suecia Antiqua & Hodierna* annars endast på illustrationer från Västerbotten, från Luleå och andra nordliga orter.

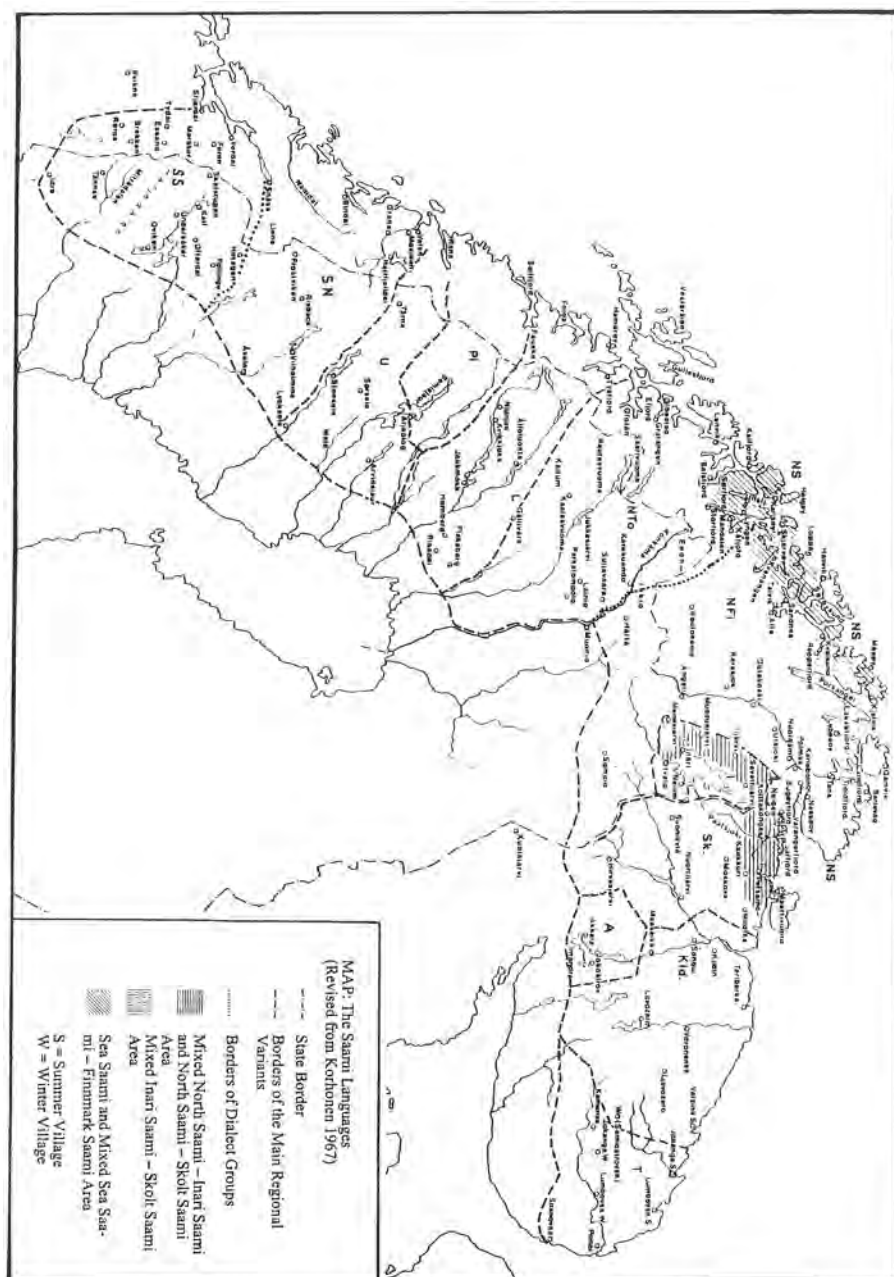

Fig. 7:1. De samiska språken och deras huvudsakliga dialektområden (Sammallahti 1998).

Nu finns det emellertid åtskilliga andra indikationer på att det före 1800-talets början funnits en samisk kulturform väsentligt längre söderut i Sverige än vad fallet är idag. Att samer besökt Distingsmarknaden i Uppsala sedan mycket länge är naturligtvis känt, men då är det fråga om handelsfärder, inte om en kontinuerlig närvaro. Men när den unge Carl Linnæus på sin Lapplands-resa kom till Jättendal i maj 1732 skrev han i dagboken (1975:18):

Strax jag var kommen framom i skogen, hinte jag 7 stycken lappar, som körde sina renar, 60 à 70, vilka hade sina späda lamm. Hornen voro på mesta avfallna och nya hade på flesta begynt spricka ut. Jag frågade dem, hur de kom att vara här nere. De sade sig här vid havssidan vara födda och här vilja dö, talte god svenska.

Samer ett stycke norr om Hudiksvall i Hälsingland, således. Samers närvaro i de trakterna kan styrkas bl.a. av arkeologiska fynd från Hornslandet (Westberg 1964), men jag lämnar här det arkeologiska materialet åt sidan.

Den forskare som betytt mest för frågan om samernas utbredning i Sverige under den period som detta symposium ägnas är utan tvivel Ingvar Svanberg. Det material han bygger på är framför allt reseskildringar och kyrkoboksmaterial. Varken Svanberg eller jag själv går således i några arkeologiska ledband (jfr Sköld 2004:36), vi ägnar oss inte ens åt samma tid som den Zachrisson undersöker. Svanberg (1999:53 f, 79) visar, framför allt med hjälp av kyrkoboksmaterial, att det fanns sockenlapska släkter i Gästrikland, Hälsingland, Dalarna m.fl. områden, släkter som gifte sig inbördes och vilkas språkliga avstånd till samer i nordligare områden var stort. I kyrkböckerna kan Svanberg följa sådana familjer genom 1700-talet och ned i 1600-talet, dvs. han når lika långt som en vanlig släktforskar som söker sina rötter i den obesuttna, svensktalande allmogen kan nå med lite tur.

En annan källa som ger närmare kunskap om samer i syd är Per Holmbergers ordlista *Vocabularium Linguae Lapponum mendicantium* från mitten av 1770-talet. Holmberger härstammade från Östergötland och bedrev studier i Uppsala mellan 1767 och 1777, då han återvände till Östergötland och blev lärare och slutligen präst. Under studieåren tycks Carl von Linné ha varit den lärare som betydde mest för honom. Holmbergers ordlista, som jag ägnat mig åt en längre tid (Larsson 1992, 2001, 2005), består av ca 1 600 samiska ord. Orden vittnar om samisktalandes lokala närvaro och det är en närvaro som inte kan förklaras som tillfälliga vistelser eller en nyligen inträffad inflyttning. Det finns t.ex. i ordlistan ungefär 50 ord som har med jordbruk att göra – naturligtvis till största delen lånade från svenskan – men det finns också drygt 40 ord från renskötselterminologin, där t.ex. systemet med klassificering av renar efter kön och ålder är i stort sett intakt. Intressant är också skomakarterminologin som, liksom skräddarterminologin, är tämligen omfattande i Holmbergers ordlista (Larsson

2005:64). Bland skomakartermerna finns en hel sats *mānā dsabmam viäckerin* som översätts med 'jag slår med hammaren'. Detta är ett entydigt exempel på en samisk anpassning till det omgivande, svensktalande majoritetssamhället, för i traditionell samisk skotillverkning används ingen hammare; man syr en samisk sko. Det finns fler skomakartermen som pekar i samma riktning som detta exempel.

Det allra intressantaste ordet i Holmbergers samiska ordlista är emellertid namnet på en blomma: *gosen milkie grasi* som Holmberger – som den gode Linné-lärlunge han var – översatte till dess latinska beteckning, *Ballota nigra*. Denna art, som heter bosyska på svenska, har inte bytt latinsk beteckning sedan Linné bestämde den 1753 (Larsson 2005:65 m. ref.). Dess viktigaste utbredningsområde är sydöstra Sverige, Öland och Gotland (Larsson 2005:65). Ju längre mot väster och norr man går, dess ovanligare blir bosyskan. Växtens nordgräns går genom Gästrikland och Västmanland och den har därför inte någon benämning i någon annan samisk dialekt (Máté 2003). Bosyskan användes i folkmedicinen, bl.a. som medicin för kreatur, och det är säkert den funktionen som återspeglas i dess samiska benämning: *gosen milkie grasi* 'kons mjölkgräs'. Den benämning på bosyskan som Holmberger redovisar kan inte förklaras på annat sätt än att hans samiska sagesmän levde och var hemmastadda någonstans i sydligaste Norrland eller norra Svealand. Bosyskan har sin givna nordgräns, Holmberger var väl förtrogen med floran och hans sagesmän kände till bosyskan.

Med hänsyn till vad som är känt om Holmbergers liv är det tre orter som kommer ifråga som uppteckningsort: Tolvfors bruk utanför Gävle och Larsbo bruk i Söderbärke eller möjligen Starfors utanför Heby är de nordligaste orter där Per Holmberger arbetat som informator och kunnat göra sina uppteckningar (Larsson 2001b:63 f). En analys av Holmbergers ordlista ger alltså vid handen att samiska talades vid mitten av 1770-talet i trakten av Gävle, Heby eller Söderbärke och att de samisktalande funnits där i minst ett par generationer. Tryggve Sköld (2004:38) kritiserar denna åsikt och försvarar i stället Wiklunds och Hasselbrinks traditionella uppfattning "att språket i vokabulariet är någon form av västerbottenssamiska". Språkformens nutida benämning säger såvitt jag förstår inte mycket om dess geografiska utbredning på 1600-talet.

Det finns således gott om vittnesmål om en samisk närvaro söder om lappmarken under 1600- och 1700-talen. Särskilt betydelsefulla är Svanbergs studier av genealogiskt material som alldeles entydigt visar att samiska släkter förekommit i skogsområdena norr om Mälaren och funnits där "åtminstone sedan 1600-talet" (Svanberg 1999:38). Dessutom framhåller Svanberg (1999:31) att sockenlapparnas förfäder inte dyker upp som tiggare på 1600-talet "utan som jägare och samlare med en renskötsel-form som kännetecknas av små hjordar med utnyttjande av skogs- och myrmarker som betesområden". Detta är ett mycket viktigt påpekande och en avgörande faktor i problemet är folkmängden i Sverige vid den här tiden (Larsson 1992:103 f).

Ett par påpekanden kan läggas till. 1729 började landshövdingen i Kopparbergs län

vidta åtgärder för att – som det hette – förpassa områdets samer *tillbaka* till Lappland. Småningom ändrade man sig på lokal nivå: bondbyarna behövde en och annan sockenlapp till att utföra för bönder föraktliga arbetsuppgifter, som hästslakt. Även samerna själva kom in med en vädjan till kungen att få bli kvar. Men kungens beslut blev förvisning av samerna den 1 juli 1730, men genomförandet uppsköts. Och då vädjade samerna än en gång hos kungen om att få stanna i Dalarna och slippa ge sig av till Lappland. Som skäl anfördes bl.a. att de var födda i Dalarna där deras förfäder bott i över 100 år och därför var de ”såväl uti det rätta [sic!] lapska språket, som uti deras [nordligare samers] seder oförfarna” (Svanberg 1999:33 f). Samma förhållande påpekas av Holmberger om hans samiska sagesmän: ”at sokenlapparnas och de uti lappmarken wistande Lappars språk äga en wärkelig åtskilnad uti Dialecten som är så stor at sokenlappen knapt håller det möjligt för sig, at förstå deras”. Språkliga förhållanden stöder inte tanken på samerna i Dalarna och Gästrikland skulle vara sena inflyttare från lappmarkerna. Svanbergs genealogiska resultat pekar entydigt på samma förhållande.

Det finns all anledning att göra skillnad mellan samisk närvaro och Sameland. I kärnområdet, Sápmi, dominerade samiska näringar eller härskade rent av i ensamt majestät. Men utanför kärnområdet fanns tydligen också samer på 1600- och 1700-talen, och de var medvetna om kärnområdet och kunde till och med anse att det ”rätta” samiska språket talades där. 1700-talets samer i Dalarna, statliga myndigheter vid samma tid och vår egen slentrianuppfattning sammanfaller: samerna finns i norra Sverige. Men en samisk närvaro utanför Sápmi är egentligen inte märkligare än det markanta finska inslaget i 1600-talets Stockholm, Ångermanland, Värmland eller Blekinge (Tarkiainen 1990:69 ff). Och dalfolkets arbetsvandringar vida omkring är ju också välkända (NU s.v. arbetsvandring). Vi tycks ha lätt att underskatta rörligheten i äldre tid.

Sammanfattningsvis kan man tänka sig ett samiskt kärnland där samiskt språk och kultur spelat en kanske dominerande roll och ett omfattande kontaktområde längre ned i Sverige. I den södra delen av detta område var samiska ett språk i periferin, det hörde hemma i bondesamhällets utkant. 1600-talets miljö var en annan än dagens, och de stora förändringarna ägde rum på 1800-talet. Vi måste tänka bort 1800-talets befolkningsökning, det moderna skogsbruket och 1900-talets urbanisering. Dessutom måste vi minnas att 1600-talets Sverige inte var ett land där etniciteten bestämdes av modersmålet (Larsson 2003:62 ff). Tvåspråkigheten var med största sannolikhet utbredd.

Ekonomi

Den svenska centralmaktens intresse för det samiska kärnområdet var naturligtvis först och främst ekonomiskt. Sveriges och Danmark-Norges kapplöpning till Nordkap var en kamp om kontrollen över sjövägen till norra Ryssland (Ahlström 1966:8). Utef-

ter Bottenvikens kust etablerades städer i handelssyfte. Och både i handeln och i beskattningen var det pälsverk från de kalla trakterna i norr man ville komma över; kalla vintrar ger djuren täta pälsar. Det handlade uppenbarligen om stora pengar, redan långt före vattenkraftens, gruvornas och skogsbrukets tid. På 1600-talet stred prosten Johannes Tornæus i Torneå förbittrat för att få behålla ensamrätten till sitt rika pastorat. När han sedan gick ur tiden kunde franska besökare som deltog i begravningen notera det överflöd som visades upp vid prästens begravning ”i ett så barbariskt och från övriga världen avlägset land” (Lidberg 2002:26). Tornæus förmögenhet byggde dels på prästernas rätt till pastoralier, dels på ersättning för ett översättningsarbete han utfört. Så länge lappmarkerna låg under kustförsamlingarna hade prästerna uppenbarligen goda möjligheter att skapa sig en förmögenhet. Det var tydligen ett av motiven för Tornæus envetna kamp mot att andra skulle verka i hans församling och mot att lappmarken skulle skiljas från kustförsamlingarna (för en utmärkt översikt se Lidberg 2002). Tornæus lyckades behålla sin rätt till lappmarken, men han var den ende prästen som hade framgång i den kampen. Och uppenbart är att det var pastoralierna som var det eftersträvsvärda.

En viktig inkomstkälla för svenska staten var malmfyndigheterna. Redan under medeltiden började man bryta malm i Sverige. Koppar från Falun och silver från Sala spelade mycket viktiga roller i den svenska ekonomin. Sala silvergruva var Gustav Vasas ögonsten (Tarkiainen 1990:65). 1634, mitt under brinnande krig, upptäcktes så silverfyndigheterna i Nasafjäll, upp mot norska gränsen i nuvarande Arjeplogs kommun. Fyndet kom som på beställning; det gällde att finansiera krigsinsatserna nere i Tyskland (jfr Lidberg 2002). Axel Oxenstierna anade rent av en fingervisning från högre makter i Nasafjälls-fyndet: ”Eftersom vi icke kunna komma därtill per pietatem, drager Gud oss därtill och öppnar oss dörren och visar oss vägen genom ett nytt silverbruk, så att vi komma däri per vitium avaritiæ” (Ahlström 1966:9). Förhoppningarna som knöts till silverfyndigheten i Nasafjäll var våldsamt uppskruvade; man talade rentav om att Sverige fått sitt Peru eller Västindien uppe i ödemarken (Ahlström 1966:9; Lidberg 2002:6). Nasafjäll bröts ut till egen församling 1640, fastän det enligt vissa uppgifter till en början var problem med att rekrytera präst (NU s.v. Nasafjäll). Hela det stolta gruvprojektet stupade emellertid på ett problem: transportsvårigheterna. 250 år senare skulle järnvägen göra fyndigheterna i Gällivare och Kiruna lönsamma (Ahlström 1966, t.ex. s. 267), men i Nasafjäll vid 1600-talets mitt förlitade man sig på malmtransporter utförda av samer med ren och pulka. Dessa tvingades transportera malmen till smälthytan i Silbojokk närmare fem mil från gruvan. Periodvis användes även längre transportleder (NU). För malmtransporter är nog järnväg lämpligare än pulka och dragren. Transporterna var säkerligen så slitsamma som det låter och dessutom drev bergmästaren Tiock ett hårt regemente vid gruvan. Missnöjet blev naturligtvis stort och problemen fick sin lösning 1659. Då gick dansk-norska trupper in över gränsen och brände ned både gruvanläggningarna

i Nasafjäll och smältverket i Silbojokk. Nasafjäll gick upp i Silbojokks församling, och med facit i handen kunde man konstatera att Nasafjälls gruva producerat 833 kilo silver under de knappa 25 år den varit i drift (NU). Projektet hade inte varit lönsamt, men det hade väckt förhoppningar.

Militärstrategiskt

Den viktigaste lärdomen av Nasafjälls-äventyret var emellertid en annan än man kanske tänker sig: man insåg att det gällde att hålla sig på god fot med samerna. Samer som använt sin trumma kom ibland lindrigt undan i de påföljande rättsprocesserna. Det kan enligt Widén (1980:269) bero på myndighetspersonernas rädsla för samisk trolldom. Det är naturligtvis möjligt att det bland svenska ämbetsmän på 1600-talet funnits en viss sådan fruktan och att de innerst inne ibland varit lite osäkra om ”de lapska trollkarlarnas” faktiska förmåga. Bland allmogen levde i alla händelser en sådan fruktan kvar länge. Det berättas om Gästriklands siste sockenlapp, Alfred Skoglund i Torsåker, att folk i socknen sökte upp honom för att han på magiskt vis skulle avslöja tjuvar (Westberg 1973). Redskapet var i det fallet en flaska brännvin som skakades om, och där kunde Skoglund få tjuvens bild att framträda. Intressantare än denna metod (jfr FoF:67) är emellertid att Alfred Skoglund dog först i maj 1904! Därför vore det i sig inte egendomligt om 1600-talsmänniskor hyste än större tilltro till samernas magiska kunskaper.

I diskussionerna om trolldomsprocesser och kolonisation, mission och beskattning finns emellertid en aspekt som knappast beaktats tillräckligt, fastän den nämns av Ahlström (1966:9 f), nämligen den rent militärstrategiska. Om vi betraktar Sveriges karta från tiden före freden i Brömsebro 1645 lägger vi märke till hur smalt det svenska territoriet var i höjd med Härnösand (fig. 7:2). Det var bara drygt fem mil mellan norska gränsen och Bottenvikskusten vid Härnösand. Visserligen erövrade Sverige stora områden under en 15-årsperiod runt mitten av 1600-talet, men Trondheims län kunde man behålla bara ett par år och Skåne kunde lätt ha återgått i danska händer under det skånska kriget 1675–79. I detta läge hade samer som tvingats utföra tunga malmtransporter flytt över till den norska sidan av gränsen. Och det påstods att de norska trupper som brände Nasafjäll 1659 hade haft med sig sådana samer som vägvisare inne på den svenska sidan (Göthe 1929:128; Ahlström 1966:10). Det militärstrategiska läget krävde därför en försiktig behandling av samerna samtidigt som man ville öka mängden bofasta, d.v.s. finsk- eller svenskspråkiga nybyggare. Nasafjäll hade också som sagt väckt förhoppningar. Gustaf Göthe (1929:171) talar därför i sin grundliga avhandling om Ume lappmarks kolonisation om malmletare och lantmätare som nyckelpersoner när staten ville öka sin kontroll över lappmarkerna. Malmletarnas uppgift är lättförståelig. Men lantmätarnas uppgift var, i varje fall i landshövdingen Johan

Graans tankevärld, att fastställa gränserna för de enskilda samernas lappskatteland. Därigenom kunde man också klarlägga hur många familjer ytterligare som kunde flytta in utan att man satte sig över samernas rättigheter. På sina håll, t.ex. i Bergskollegium (Göthe 1929:172), framkastades idéer om att undersöka ”om icke bemälte lappar på något sätt och medel stå till att avvärjas ifrån deras flyktighet”. Ökad övergång till bofasthet var tydligen tanken, men intressantare är att hotet om samernas ”flykt och avvikande”, d.v.s. övergång till norska sidan av gränsen, hela tiden finns med i kalkylen. Graans grundtanke var emellertid att lappmarken skulle kunna rymma både renskötare och nybyggare: ”Det är fuller sant, att åkermark, där säd kan sås, finnes icke uti lappmarkerna för den starka kölden och eljest själva ortens obekvämlighets skull”, skrev han i ett brev till Kungl. Maj:t 1670, men utan en noggrann kartläggning kunde man inte ”veta vilka orter, som kunna vara tjänliga att besätta med svenskt folk, där som gräs och lövskog finnes, vilket lapparna till deras renar intet behöva” (Göthe 1929:173 f). Kanske underlättades Graans förståelse för båda sidor i denna process av att hans farföräldrar varit samer (BL 190). Under alla omständigheter är hans vilja till en balansgång mellan grupperna alldeles tydlig. Graan hade uppenbarligen många syften med sin nybyggespolitik, men den skulle inte kränka samernas rätt. En sådan baktanke var att ett vardagligt umgänge mellan nybyggare och samer skulle civilisera samerna och få dem ”att avstå med deras lapptrummor, offrande, andra trolldomskonster och grova hedniska vidskepelser” (Göthe 1929:196). En ökad närvaro från kyrkans sida var också i högsta grad eftersträvarsvärd; det kan inte ha fallit i god jord att samer försökte räkna sig till godo kyrkobesök på norsk sida under sommaren. Det var för långt från deras sommarland ned till den svenska kyrkan i Lycksele. Ett kapell i Jillesnuole byggdes, där kapellanen Henrik Lyckselius Lappo, en same således, började sitt arbete 1673. Härigenom skulle samerna hållas på rätt sida gränsen året om (Göthe 1929:187).

I mångt och mycket var det Graans idéer som slog igenom i 1673 års lappmarksplakat. Han förefaller ha varit en mycket duglig ämbetsman och adlades för övrigt redan 1645, väl den ende av samisk börd som undfått en sådan ära (BL 191). Hans förtrogenhet med båda parterna var utan tvivel betydelsefull, liksom hans övertygelse att samers och nybyggares samboende i Lappmarken – med Göthes ord – näringsekonomiskt sett skulle utgöra en syntes, inte en antites. Ändå är det klart att Graan underskattade bl.a. fiskevattnens potential som konflikt (Göthe 1929:202, 242).

Det visade sig också att renskötseln inte kunde samsas med alla former av jordbruk. Konflikter mellan samer och svedjebrukande nybyggare från den östra rikshalvan blev allt vanligare. I Ume lappmark uppstod konkurrens mellan finsk- och samisktalande svenska undersåtar. Som en vetenskapshistorisk kuriositet kan de första finska nybyggarna i Örträsk nämnas. I början av 1670-talet flyttade finnar in och 1684 förbjöds samer Erik Persson att störa den inflyttade Johan Filipsson i skog och fiskevatten (Göthe 1929:271 ff). Konflikterna mellan samer och denne Filipssons ättlingar fortsätter

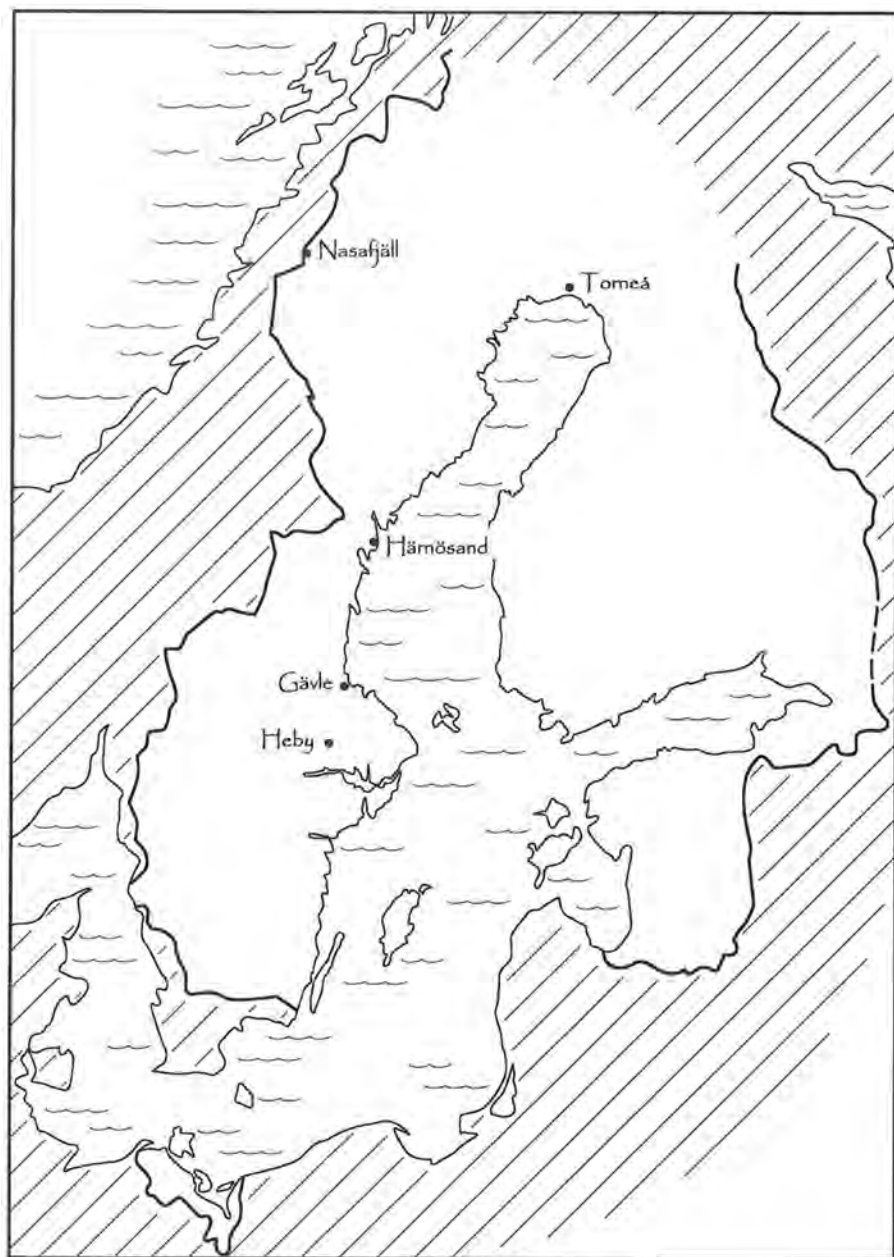

Fig. 7:2. Sverige före freden i Brömsebro

genom åren, och oftast är det den samiska sidan som får vika sig. Kuriositeten i sammanhanget är att en Samuel Samuelsson som nämns bl.a. 1705 sannolikt är sonson till den från Kemi inflyttade finnen Johan Filipsson, en av de första finnarna i Örträsk. Och Samuel Samuelsson var far till Johannes, som slutade sin bana som präst i Jokkmokk, känd som en av författarna till *Lexicon Lapponicum* från 1780. Men då hade han, på prästers sätt, tagit nytt släktnamn efter sin hemort Örträsk och hette Öhrling (Larsson 2001:342 f; Winkler 2005). Två av Johannes Öhrlings söner kom att arbeta med samiska i kyrkliga sammanhang. Men kanske hade alltså en av männen bakom *Lexicon Lapponicum* finska till modersmål, en fråga som jag ämnar återkomma till i annat sammanhang.

Samernas ställning i kärnområdet präglas under följande decennier av ett successivt tillbakaträngande. Fler nybyggare får etablera sig och samernas rätt till lappskattelanden försvagas. Efter 1750 började häradsrätterna allt oftare ta hänsyn till vem som hade störst behov av ett område när det gällde vem som skulle få ett skatteland (Lundmark 2002:44). Denna process går vidare; länsstyrelserna kan börja tala om samers ”av ålder nyttjade [sic!] lappland” (Lundmark 2002:54). Och sedan väl socialdarwinismen försett samhället med tankemodellen, ifrågasatte jurister i slutet på 1880-talet att nomader över huvud taget *kan* äga land. Frågan fick sin slutpunkt 1886 då riksdagen slutgiltigt ersatte äganderätten till individuella lappskatteländ med en kollektiv nyttjanderätt. Den poäng jag vill göra här är att samernas ställning försvagades i takt med att gränsen mot (Danmark-)Norge stabiliserades. I tider av oro och osäkerhet gick man försiktigare fram.

Schefferus Lapponia

När det gäller samernas förhållanden i 1600-talets Sverige är vi i den lyckliga belägenheten att vi har en omfattande beskrivning, Johannes Schefferus' *Lapponia*. Dessutom var det lyckligtvis så, att Schefferus byggde på dels förstahandsuppgifter (samerna Lars ”Spirzi” och Olov Matsson Sirma, den sistnämnde i varje fall student i Uppsala), dels uppgifter från präster som hade en nära kontakt med och god kännedom om samerna (Schefferus 1673: förord). Bland dessa präster nämner Schefferus själv Johannes Torneus i Torneå, komministern Samuel Rheen i Piteå och Olaus Petri Niurenus (Schefferus, 1673: [X]). De prästrelationer som Schefferus hade till sitt förfogande är väl kända och publicerade (SiS). Bland sagesmännen kan det vara skäl att i detta sammanhang också nämna Nicolaus Lundius Lappo, som var son till den förste same som blev präst, Andreas Petri Lundius. Denne var född i Arvidsjaur och blev präst vid gruvan i Nasafjäll, där Nicolaus föddes. Nicolaus själv verkade sannolikt vid skolan i Lycksele, men ganska litet är känt om honom (SiS:X f). Den information Schefferus byggde på ser alltså ut att ha varit så tillförlitlig som då var möjligt.

Än viktigare är emellertid själva syftet med publicerandet av *Lapponia*. Schefferus uppgift var att ge en realistisk bild av samerna, en motbild till den katolska propaganda som försökte förklara svenskarnas framgångar i 30-åriga kriget med att det i den svenska hären ingått tusentals samiska trollkarlar som förgjorde fienden med sin magi (Rydving 2006). Genom att framställa en realistisk bild av samerna kunde ju skälet till den svenska krigslyckan bara vara ett: den överlägsna skickligheten. *Lapponia* som utkom 1673 väckte stor uppmärksamhet ute i Europa och översattes före seklets slut till engelska, tyska, franska och holländska. Den svenska översättningen kom 1956. Jag lämnar här Schefferus *Lapponia* som är välkänd och lättillgänglig.

Mission på grund av kontrollbehov

Sveriges kontroll av Sameland skedde som vi sett bl.a. genom kyrkan. I flera bidrag i denna volym framhålls kyrkans roll som statens förlängda arm, och samma förhållande gäller naturligtvis i högsta grad samerna. Uppförandet av ett kapell i Jillesnuole upp mot norska gränsen skall ses i det ljuset, och genom 1600- och 1700-talen fortsattes arbetet med att systematiskt anlägga kyrkor i lappmarken (NU s.v. samer: kristnandet). En centralort i sammanhanget blev Lycksele, där skytteanska skolan grundades. Bildandet av Härnösands stift 1647 var naturligtvis också ett sätt att flytta fram centralmaktens positioner. Tidigt gjordes försök med att rekrytera samer som präster. Få av dessa gjorde sig bemärkta på önskvärt sätt, även om inte alla levde om som Lars Rangius i Jillesnuole (Wilson 2003). Först 1723 kom emellertid en kunglig förordning som krävde att präster i lappmarken skulle kunna samiska.

Vad som skall framhållas är att religionen, ”den rena lutherska läran”, tydligen tjänat som indikator på graden av kontroll över medborgarna. Goda svenskar var goda kristna. I det sammanhanget finns det skäl att upprepa något som kan verka chockerande för samer. Rättsprocesserna mot ”hedniska” samer var många gånger överraskande milda, kanske av de skäl jag anförde ovan. Ett undantag utgör dock processen mot pitesamen Lars Nilsson som 1693 avrättades, brändes på bål tillsammans med sina hedniska träbeläten. Självfallet var nämndemännen till övervägande delen samer (Göthe 1929:268; Edsman 1996:378). Det var den svenska ordningen som infördes; svenskarna tog kontrollen ekonomiskt, religiöst och militärt. Men modersmålet kunde inte tjäna som etnicitetskriterium i den mångspråkiga stormakten Sverige.

Samiska språket i 1600-talets Sverige

I 1600-talets Sverige fanns alltså ett vetenskapligt intresse för samerna, manifesterat både genom *Lapponia* och på andra sätt. Många svenskar hade vissa insikter i samiska språket och man insåg tidigt att samiska var besläktat med finska; inom ramen för den

mångspråkiga stormakten Sverige fanns förutsättningar för sådana iakttagelser (Larsson 2001c:82, 85).

Sedan gammalt trodde man att samerna var urbefolkningen i vårt land. Så trodde även Johan Ihre som letade samiska lånord och samiskt substrat i svenskan. Ett sådant lån var enligt hans mening svenskans *stor* som skiljer sig från andra germanska språk men visar stor likhet med samiska *stuoris* och bland ortnamnen av samiskt ursprung anför han (*f*)*Erken* i Uppland (LL: IX, XIX).

Visst finns det en lång rad ortnamn av samiskt ursprung i svenskan, ortnamn som dock inte ser ut som samiska. Pengsjön är ett klassiskt exempel (Dahlstedt 1976); det har ingenting med pengar att göra utan betyder 'hundsjön', ett vanligt samiskt sätt att benämna obetydliga sjöar. Orten *Kvikkjokk* kan också nämnas: det svenska namnet *Kvikkjokk* belagt 1671 är lånat från samiska *Guojkkajåhkå* 'forsån', medan dess lulesamiska namn *Huhttan*, känt sedan 1660-talet, kommer av svenskans *hyttan* (Swedell 2001:36). Även appellativer har lånats in i svenskan relativt tidigt. Svenskans *mudd*, belagt 1595, 'päls (helst av kalvskinn)' jfr saS. *muadta*; *päske*, belagt 1672, 'renskinnspäls med håren utåt' jfr saN. *beaska*; och *tolka*, belagt 1780, 'dras på skidor, cykel etc. efter ren, häst, motorfordon' jfr saL. *dålkkå* 'fara på skidor efter ren eller hund' (SAOB M 1513, P 3115 resp. SAOS; de samiska ordens former skall visa variationen, inte källan för resp. lånord). Intresset för varma pälsverk från norr återspeglas således i lånorden.

De första trevande försöken att skriva samiska på 1600-talet gav på det hela taget klena resultat. Nicolaus Andreæ's lilla sång- och mässbok från 1619 har en egenartad skriftform (jfr dock Söder 2001), men brukar antas föreställa pitesamiska. Storsatsningen var Johannes Tornæus översättning av mässhandboken, *Manuale lapponicum* som kom 1648. Detta arbete gav Tornæus en god del av hans förmögenhet (Lidberg, 2002:33). Av en framstående finsk forskare har han tilldelats hedersepitetet "samernas Agricola" (Itkonen 1948). Det är alldeles klart överord. Tornæus kunde själv inte samiska, om vi får tro honom på hans ord (Lidberg 2002:29 f), men han försökte leverera den beställning han fått. Han skulle nämligen skriva på den språkform som de flesta samer förstod, så löd drottningens direktiv. Eftersom variationen mellan de samiska "dialekterna" kan jämföras med variationen mellan de romanska "språken", var det ingen lätt uppgift att skapa ett sådant skriftspråk som skulle hjälpa de flesta av dessa utbildade människor att förstå den text som dessutom skulle förklara den nya läran. Tornæus blandade friskt språkformerna. Början av julevangeliet t.ex. visar upp ett virrvarr av dialektformer:

Cosse Jesus leij rieगतom Bethlehemis / Judin Ednamesn / Konuk Herodese aiken / wuoidne / tie potin / wijses-ålmag Lulle Ednamist tocko Jerusalem / ia jättin.

Den nordsamiska lokativen *Bethlehemis* 'i Betlehem' följs av den sydsamiska inessiven

Ednamesn 'i landet' och tidsadverbialen *aiken* 'i tiden' är en lulesamisk inessiv. Samma hoppande mellan de samiska varieteterna finns i genitivformerna, den sydliga *Judin* 'Judéens' och den nord- och lulesamiska *Herodese*. Resultatet blev således en text som ingen präst kan ha känt sig hemma i. Den användes kanske inte ens i Tornäus hemförsamling – för där användes finska som undervisningsspråk (Lidberg 2002:34)! 1667 utkom Olaus Graan i Piteå med en ABC-bok, en katekes och en frågebok. Även dessa blev ifrågasatta av språkliga skäl – och ortografidiskussioner har fortgått ända in emot 2000-talet. Samiskan fick sin första stabila språkform på 1700-talet, och särskilt när Per Fjellströms översättning av Nya Testamentet till samiska publicerades 1755: *Ädde Testament Same kiäli puoktetum*. Denna språkform blev känd som det sydlapska bokspråket och stod sig genom ett drygt sekel, men det är en annan historia, en senare (Korhonen 1981:55).

Om 1600-talet kan sammanfattningsvis sägas att kontakter med samerna fanns och det uppenbarligen i större delar av landet än idag. Kunskap om samerna fanns likaså, kontrollen över samerna och det svenska engagemanget i deras land ökade. Samiska började skrivas, men den språkliga variationen inom samiska var minst lika stor på 1600-talet som i våra dagar.

LITTERATUR

- Ahlström, G. (1966): *De mörka bergen*. Stockholm.
- Baudou, E. (2002): "Kulturprovinsen Mellannorrland under järnåldern". I: *Namn och bygd* 90, 5–36.
- BL = *Svenskt biografiskt lexikon*. Under red. av Erik Grill. Bd 17 (1967). Stockholm.
- Dahlstedt, K.-H. (1976): "Pengsjön. Ett ortnamn i södra Västerbotten och i norra Ångermanland med samiskt ursprung?". I: *Nordiska studier i filologi och lingvistik. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8 juli 1976*. Sid. 48–58. Lund.
- Edsman, C.-M. (1996): "Ett manuskript om 'Trolldomsrannsakningar i Lappmarken 1649–1739'". I: Dens., *Från silverfisken i Skaga till träguden i Silbojokk* (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:23). Sid. 369–385. Uppsala.
- FoF = *Folketro och folksed på Värmlandsnäs. Folkminnen från Näs härad*. Del 1 (1952). Utg. av R. Nilsson & C.-M. Bergstrand. Göteborg.
- Göthe, G. (1929): *Om Ume lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Uppsala.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. (2004): *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.

- Itkonen, E. (1948): "Lapin kansan Agricola". I: *Uusi Suomi* 27.12.1948 [Helsinki].
- Korhonen, M. (1981): *Johdatus lapin kielen historiaan* (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia, 370.) Helsinki.
- Larsson, L.-G. (1992): "Gemeindelappen und Schweden". I: *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 13.–15. November 1991*. Utg. av L. Honti et al. Sid. 97–110. Amsterdam.
- Larsson, L.-G. (2001a): "Kölcsönhatások a régi magyar-svéd finnugrisztikában." I: *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére* (Folia Uralica Debreceniensia, 8). Sid. 339–344. Debrecen – Jyväskylä.
- Larsson, L.-G. (2001b): "Sockenlapparnas språk". I: *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 2000*, 60–69.
- Larsson, L.-G. (2001c): "Stiernhielm, Skytte och Ihre — en äldre finsk-ugrisk forskningstradition i Sverige". I: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2001*, 79–87.
- Larsson, L.-G. (2003): "Majoritet, minoritet och modersmål". I: *Ut dicitur. Congressus upsaliensis anno linguarum Europæo MMI habendus/ Till språkets lov. Föredrag vid nationell konferens för akademiska språklärare den 27–28 april 2001*. Utg. av G. Ransbo. Sid. 57–65. Uppsala.
- Larsson, L.-G., (2005): "Saami Speakers in Central Sweden". I: *Folia Uralica Debreceniensia* 12, 59–68 (=http://mek.oszk.hu/03300/03363/03363.pdf).
- Lidberg, H. (2002): *Johannes Tornæus & Manuale Lapponicum* (Opuscula Uralica, 6). Uppsala.
- Linné, C. v. (1975 [1732]): *Caroli Linnæi Iter Lapponicum Dei gratia institutum 1732. Carl Linnaeus Lapplands resa år 1732*. Utg. av M. v. Platen & C.-O. v. Sydow. Stockholm.
- LL = Lindahl, E. & Öhrling, J. (1780): *Lexicon Lapponicum cum interpretatione vocabulorum sveco-latina et indice svecano lapponico*. Holmiæ.
- Máté, J., (2003): *A lapp növevénynevek etimológiai rétegei*. [Opulcerad kandidatavhandling i finsk-ugriska språk. Finnugor tanszék, Debreceni egyetem].
- Nielsen, Y. (1891): "Lappernes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedemarkens amt". I: *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog*, 2 [1890–1891], 19–52.
- NU = *Norrländsk uppslagsbok*. Bd 1–4 (1993–1996). Höganäs.
- Rosander, G. (1978): "På väg. Färdandes folk under tusen år". I: *Fataburen* [1978], 9–40.
- Rydving, H. (2006): "Gustav II Adolf och samerna". I: *Saga och Sed*, 15–27.
- Sammallahti, P. (1998): *The Saami languages. An introduction*. Käräsjojha.

- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (1893–). Lund.
- SAOS = *Samlingar till Svenska Akademiens ordbok*.
- Schefferus, J. (1673): *Laponia. Id est regionis lapponum et gentis nova et verissima descriptio*. Francofurti.
- SiS = *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige* (1983). *Facsimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. först publicerade av K.B. Wiklund 1897–1909. Med företal av Phebe Fjellström och efterskrift av Israel Ruong ånyo utgivna av Kungl. Skytteanska Samfundet* (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar, 27). Umeå.
- Sköld, T. (2004): "Ömsesidig kolartro". I: *The Sámi and the Scandinavians. Aspects of 2000 years of contact*. Utg. av J. Kusmenko (Schriften zur Kulturwissenschaft, 55). Sid. 35–39. Hamburg.
- Svanberg, I. (1999): *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar* (Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 21). Umeå.
- Swedell, U. (2001): *Finska och samiska ortnamn i Sverige* (Opuscula Uralica, 4). Uppsala.
- Söder, T. (2001): "Az első ismert lapp szöveg". I: *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére* (Folia Uralica Debreceniensia, 8). Sid. 561–567. Debrecen – Jyväskylä.
- Tarkiainen, K. (1990): *Finnarnas historia i Sverige* 1. Helsinki.
- Westberg, H. (1964): "Lämningar efter gammal fångstkultur i Hornslandsområdet". I: *Förnämnen* 59, 24–41.
- Westberg, H. (1973): "Vibylappen – Torsåkers sista sockenlapp". I: *Gefle Dagblad*, 14 juni 1973.
- Wiklund, K. B. (1925): "Lapparnes invandring till Skandinavien". I: *Föreläsningsbiblioteket* [utgivet av Oskar Eklunds bokförlag under redaktion av Mauritz Sterner] 20, 108–114.
- Wilson, K. (2003): "Lars Rangius – bråkstake och bibelöversättare på 1700-talet". I: *Oknytt* 24:3–4, 31–39.
- Winkler, E. (2005): "Die Öhrlings". I: *Libkkun lehkos! Beiträge zur Finnougristik aus Anlaß des sechzigsten Geburtstages von Hans-Hermann Bartens*. Utg. av C. Hasselblatt et al. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 65). Sid. 485–492. Wiesbaden.
- Zachrisson, I. et al. (1997): *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Statens Historiska Museum/Stockholm Monographs, 4). Stockholm.

Finska

Erling Wande

Historikern Matti Klinge, bland andra, har brukat beteckna finskans och svenskans relationer i Sverige fram till 1809 med ett begrepp från modern sociologi: finskan var i det forna riket periferins språk, svenskan befann sig hela tiden i centrum. Klinge och andra har hänvisat till axeln Stockholm-Åbo, med goda förbindelser sjöledes, där svenskan hade en stark ställning på båda sidor om vattnet. Hänvisningen till centrum/periferi kan också tolkas symboliskt: den gällde inte bara rent geografiskt utan också socialt. Administrationens och maktens språk var svenska, finskan utgjorde ett perifert språk, i synnerhet i Stockholm, och trots den större numerären av finstalande i Åbo, socialt även där. Trots detta kan man inte anse att finskan eller de finstalande var helt bortglömda och åsidosatta, att de skulle ha stått utanför det samhälleliga livet under det gemensamma rikets dagar. Finskan blev aldrig officiellt språk ens i den finska rikshalvan under den svenska tiden, men det fanns uppenbarligen både myndigheterna närstående och andra som insåg behovet av finska. Även vid sidan av 1600-talets bibelöversättning förekom svenska texter översatta till finska, inte minst lagtexter (se t.ex. Häkkinen 1994:98 f; de Smit 2006).

Finskans utbredning i riket på 1600-talet

Stockholm har från första början haft en finskspråkig befolkning, men en stor del av inflyttarna från Finland har under århundradenas lopp och ända in i våra dagar kommit från områden där det talades och talas svenska (Tarkiainen 1990:26). Den finska församlingen och dess tidiga grundande, år 1533, utgör bevis på tidig migration mellan den östra rikshalvan och huvudstaden. Under medeltiden, som man har ganska knapphändiga uppgifter om vad gäller migrationen, tycks flyttningen ändå till största delen ha skett från de centrala delarna av den östra landsdelen: området kring Åbo, Eigent-

liga Finland, Satakunda, Åland, Tavastland och Österbotten; och till framför allt Stockholm men också Arboga. Detta finns dokumenterat i städernas tänkeböcker (Tarkiainen 1990:32 f). Under 1500-talet skedde uppenbarligen en stor inflyttning till Stockholm, delvis på anmodan av kung Gustav. Staden upplevde då en kraftig expansionsperiod. Man brukar nämna som exempel att år 1544 var på Stockholms slott inte mindre än 41 av de 44 drängarna och smeddrängarna från Finland.

Finnmarkskolonisationens tid

Att finskan dominerade i perifera delar av den östra rikshalvan är otvivelaktigt, likaså att mycket av migrationen av finsktalande mellan länderna senare skedde från perifera områden till andra perifera områden. Den var med ett modernt begrepp mera rural-rural än rural-urban, som den varit under 1900-talet. Mönstret för migrationen från Finland började ändras i slutet av 1500-talet, då hertig Karl, senare Karl IX, lät kungöra för finnarna att kronan stödde dem som ville slå sig ned och ta upp hemman i ödemarker på den svenska sidan.

En viktig orsak till utflyttningen från Savolaxregionen, som är den mest kända och omtalade, var att en folkökning där krävde nya markområden och till slut var alla tillgängliga områden tagna i anspråk. Savolaxare hade redan tidigare expanderat västerut inom den finska landsdelen, mot Österbotten och havet (Pirinen 1982; återgiven hos Tarkiainen 1990:139). Denna utflyttning har satt sina spår också i de finska dialekterna i Österbotten, i den s.k. savolaxiska kilen (Hormia 1970:51).

En bidragande orsak till expansionen var att den speciella svedjebruksteknik som savolaxarna använde sig av, *huhta*-tekniken, krävde vidsträckta arealer. *Huhta*-tekniken var inte tidigare känd i den svenska rikshalvan, men ansågs passa bra för de aktuella landskapstyperna i mellersta Sverige. Senare under 1600-talet kom den här typen av svedjande i konflikt med den av den svenska statsmakten gynnade, kraftigt expanderande järnhanteringen och dess behov av träkol. Så småningom fick svedjefinnarna, inte bara på grund av detta utan också beroende på folkökningen inom gruppen, lämna svedjebruket och övergå till jordbruk och boskapsskötsel av gängse slag (De Geer & Wande 1990:94–95).

Finnarnas utflyttning till mellersta Sveriges ödemarker kan alltså sägas vara en utflyttning från en periferi till en annan. Den fortsatte internt på den svenska sidan genom att vissa av de inflyttade fortsatte längre västerut i landsdelen, från framför allt Gästrikland och Hälsingland till Dalarna och sist till Värmland, där finskan också levte kvar längst (fig. 8:1–2; pers. komm. Erik de Geer 2006; Wedin 2007). Framför allt från Värmland men också från andra delar av Mellansverige flyttade skogsfinnar så vidare över till norska sidan, i synnerhet till det intill Värmland liggande området Grue finnskog. De sökte sig alltså successivt längre västerut. Vissa områden var dock undantag-

na, exempelvis ödeskogarna mellan Väster- och Österdalälven, där dalfolkerna hade sina fåbodar och där också en del av skogarna var reserverade för Falu koppargruva.

Den första och största finnkolonisationsperioden var 1570–1680. Säkra siffror om hur många inflyttarna var finns inte. En vanlig uppgift i litteraturen är 10 000–12 000, en siffra som Eric De Geer (1988) anser överdriven. En del av de nybyggen som kom till anlades exempelvis av barn till de ursprungliga inflyttarna (De Geer & Wande 1990:95).

I slutet av 1600-talet – delvis också senare – skedde en inflyttning av nybyggare, som gynnades av skattelättnader, österifrån till delar av Norrland, främst Västerbotten och Ångermanland. Det kanske mest kända nybygget är Örträsk i södra Västerbotten, som upptogs av en Johan Filipsson Hiltunen från Kemi socken år 1671. Ättlingar bor fortfarande i trakten. Främst kom dock nybyggare från Österbotten.

Också Stockholm expanderade kraftigt under stormaktstiden, från ca 10 000 innevånare 1620 till omkring 60 000 på 1690-talet. Finska församlingen hade då omkring tusen medlemmar. En femtedel av dem sorterade under admiralitetet, andra arbetade i byggbranschen eller var notfiskare, hantverksmästare, formän eller bärare (Tarkiainen 1990:71, 96).

Finnarnas ursprungsorter i Stockholms kyrkoböcker

	Finska församlingen		Katarina församl.		Maria församl.	Församlings-tillhörighet okänd	Summa	
Egentliga Finland	317	43 %	211	30,5 %	1	17	546	37 %
Karelen	15	2 %	8	1,6 %	–	–	23	1,6 %
Nyland	45	5,6 %	144	21 %	2	10	201	13,5 %
Satakunta	158	21 %	39	5,7 %	–	2	199	13,5 %
Savolax	3	0,4 %	–	–	–	–	3	0,2 %
Tavastland	55	7,5 %	13	1,9 %	–	–	68	4,6 %
Åland	–	–	60	8,7 %	1	7	68	4,6 %
Österbotten, totalt	150	20,5 %	210	30,6 %	2	8	370	25 %

Tabell efter Tarkiainen 1990:96.

I Värmland har finskan levt kvar med något tiotal talare ännu i slutet av 1940-talet, då Richard Broberg (1967; 1970) tillsammans med den estniska språkforskaren Julius Mägiste, som verkade i Lund, bl.a. gjorde grammofoninspelningar av värmlandsfinska. Mägiste (1973) dokumenterade också finskbaserade ortnamn i Värmland i stort antal.

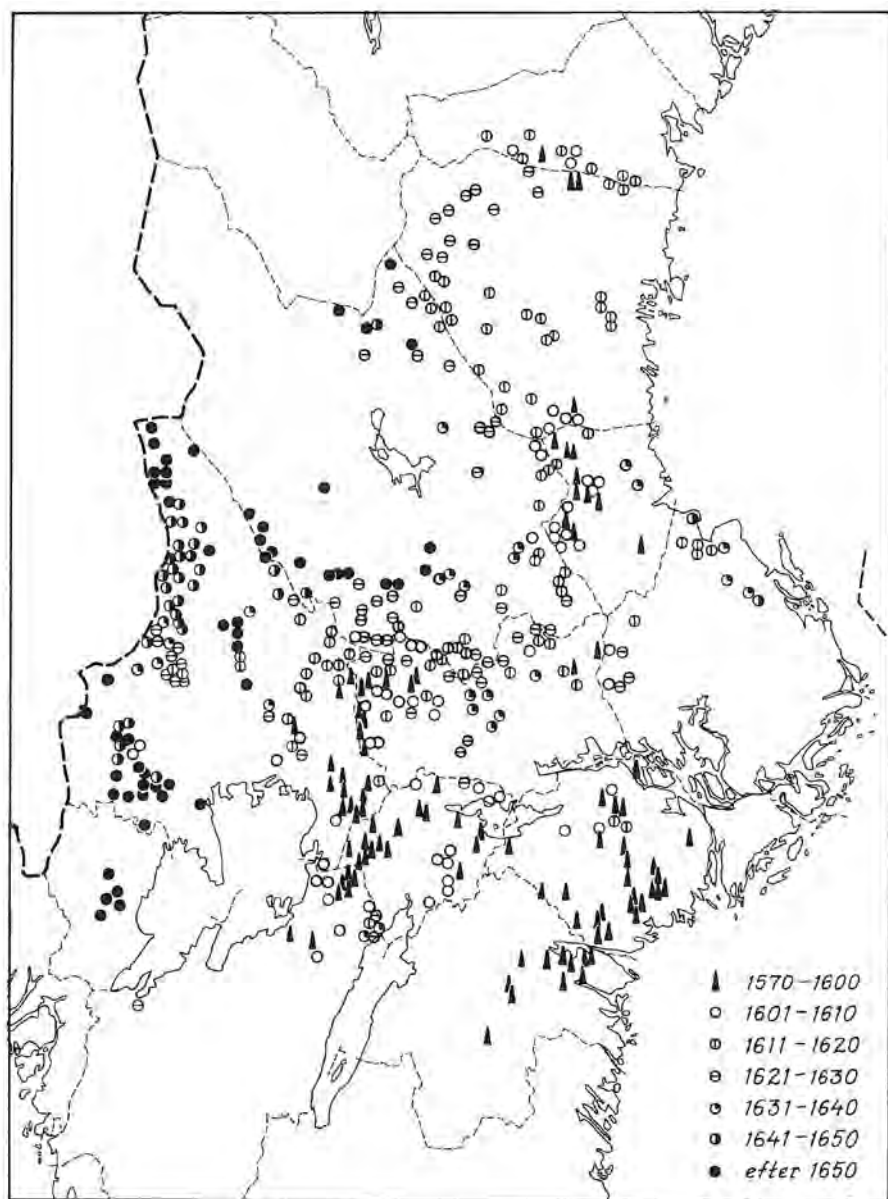

Fig. 8:1. Skogsfinnarnas spridning i Sverige från 1570 till efter 1650 (efter Broberg 1970).

När han hade kommit över från Estland under kriget hamnade han på ett flyktingläger i västra Västmanland och fick där höra talas om finskan i Värmland. Även andra samlade under 1920- och 30-talen material om värmlandsfinsk folktro och folkminnen, t.ex. den tornedalsbördige Matti Mörtberg (Söder 2011:12–13). Vid Finska institutet i Stockholm publicerades 2005 en licentiatavhandling om värmlandsfinskan av Riitta Taipale. Åtskilliga forskare från Finland, både språkmän och etnologer, har besökt Värmland, framför allt under 1900-talet. Finska släktnamn, finska eller finskbaserade men modifierade ortnamn lever kvar i alla delar av de gamla finnmarkerna eller finnskogarna (Mägiste 1970). Också i mellersta och södra Norrland finns det rikligt med finskbaserade ortnamn (Pellijeff 1985).

Bibeln på finska

Stormaktstidens stora finska språkprojekt var den bibelöversättning som kom år 1642, översatt från hebreiskan och grekiskan, som det står på titelbladet och tillägnad rikets överhuvud, drottning Kristina. Hon var inte bara svearnas, götarnas och vändarnas drottning, utan även storfurstinna över Finland, Estland och Karelen samt fröken av Ingermanland, och avbildas på ett av försättsbladen.

Faktiskt kom översättningsarbetet av Nya testamentet till finska igång relativt tidigt. Den svenska versionen av Nya testamentet var klar 1526 och den finska kom ut 22 år senare, 1548. Att arbetet med – eller åtminstone planerna på – en finsk översättning kom igång så pass tidigt berodde mycket på att Mikael Agricola och andra finska studenter hade studerat i Tyskland hos Philipp Melanchthon och Martin Luther. Där hade de hört Luthers språkligt-emancipatoriska budskap om att alla folk hade rätt att få höra Guds ord på sitt eget språk, inte på för dem obegripligt latin. I förbigående sagt har liknande tankegångar väckts i andra tider och i andra sammanhang, exempelvis av missionärer som gått ut i olika delar av världen, skapat skriftspråk för större eller mindre folkspråk och sett till att den kristna bibeln eller delar av den översattes till dessa språk. Ett exempel är den svenska kungamaktens införande av lutherska gudstjänster på finska i Ingermanland under det svenska väldets tid där 1617–1721 (Mustonen 1931). Motsvarande tanke har väckts även senare, som i början av 1900-talet i vårt land av bl.a. P.O. Petterssån, ångermanlandsbördig kyrkoherde i Korpilombolo församling i Tornedalen. Han bidrog till att en statlig utredning om ökat stöd till folkskoleväsendet i Norrbotten även tog upp frågan huruvida inte de finstalande i Tornedalen borde få åtminstone kristendomsundervisningen i skolan på sitt modersmål (*Betänkande och förslag* 1921). Grundidén var den lutherska. Petterssån var för övrigt välorienterad i tidens europeiska minoritetsdebatt och hänvisade både till det språkliga förtrycket av samerna i Norge och – med citat på franska – till det språkliga förtrycket av polsktalande inom det tyska väldet.

I den lutherska världen blev kungen kyrkans överhuvud och prästerskapet blev på sätt och vis kungens redskap för att föra ut den nya läran till allmogen. Olaus Petri uttryckte det i religiösa termer på följande sätt:

Wij Swenske höre och gudhi til så wel som annat folk, och thet måål wij haffue thet haffuer
gudh giffuit oss, så wel som han haffuer giffuet the Hebreer, Greker och Latiner theas
tungomåål, ...
(1915 [1531])

Språket i Agricolas översättning av Nya testamentet

I samma anda formulerade Mikael Agricola sitt program för finskan år 1554, några år före sin död: "Kylle se cwle Somen kielen, ioca ymmerdä Caikein mielen" (Nog hör han det som sägs på finska, Han som förstår allas tankar.).

Agricola omnämns även i ett annat sammanhang. I en brevväxling mellan Gustav Vasa och Martin Luther, där kungen frågar reformatorn om denne kan rekommendera någon av sina studenter som lärare i finska för Vasa-sönerna, föreslår Luther den unge men mycket framstående Agricola. Nu blev ju Agricola upptagen av att översätta Nya testamentet, eller leda det arbetet (han lär ha haft en grupp medarbetare till sitt förfogande), så Vasa-sönernas lärare i finska blev en annan, Martti Teitti. Men det är naturligtvis intressant att konstatera, att själve kungen såg kunskaper i finska som en viktig del i uppfostran av sina barn.

Riktigt i fas med det svenskspråkiga arbetet var man förstås inte ens med Nya testamentet, och hela Bibeln kom inte förrän 1642, efter det att två olika kommittéer arbetat på översättningen i 40 år. Både Nya testamentet och *Biblia* har naturligtvis spelat en viktig roll för det finska standardspråkets utveckling. 2007 var det 450 år sedan Mikael Agricola dog och hans minne firades i bl.a. Finland, Estland, Tyskland och Ryssland, under devisen "Eget språk, eget sinne" (fi. *Oma kieli, oma mieli.*). Det är nödvändigt att något kommentera Agricolas språk i Nya testamentet för att få perspektiv på 1600-talsbibeln.

Det har förts en lång diskussion om Agricolas språkliga bakgrund – trots att man numera är av uppfattningen att han hade en grupp medarbetare till sin hjälp talar man ändå mest om Agricola som skaparen av bibelns språk och finskans första standardisering. Agricola krönte sin bana med biskopsstolen i Åbo och var sin tids religiösa auktoritet i Finland.

Både Åbo och Viborg, där Agricola också hade vistats, var flerspråkiga städer – Agricola själv kom från östra Nyland, från Pernå-trakten, som t.ex. enligt Osmo Ikola sannolikt var svenskspråkigt vid tiden för hans födelse. För att göra en lång historia kort, så kan det konstateras att vetenskapens nuvarande ståndpunkt tycks vara att

Fig. 8:2. Titelbladet till den första översättningen av Bibeln till finska (1642; UUB, Cr: 7:3).

Agricola inte hade enbart svenska som modersmål, som det ibland hävdats, utan att han var kvalificerat tvåspråkig och hade mött de båda språken tidigt under sin levnad, liksom många andra som likt honom hade erfarenheter från de båda finska städerna. Tyska, speciellt lågtyska, förekom för övrigt också där.

En del synbarliga svecismer i översättningarna kan förklaras med att sådana förekom i de finska dialekterna kring Åbo, t.ex. att prepositioner används i stället för kasusändelser eller att en ofinsk ablativkonstruktion används som agentkonstruktion. Men det kan också som motvikt till detta konstateras att av de 6000 lexemen i de nytestamentliga översättningarnas ordförråd finns omkring två tredjedelar kvar hos de författare som kring år 1900 skapade de första skönlitterära verken på finska: Kivi, Aho, Leino, Sillanpää och andra. Den lexikala basen höll alltså mycket långt. Exakt samma andel av den ursprungliga vokabulären fanns kvar efter fyra auktoritativa bibelöversättningar ännu för något decennium sedan, exempelvis i översättningen av Matteusevangeliet.

Språket i Biblia

Agricolas språk är baserat på de sydvästfinska dialekterna kring Åbo men har inslag av östfinska, både i ordförrådet och i fråga om andra drag. Möjligen var det medvetna val, i syfte att göra även östligt boende finnar hemmastadda i bibelns språk. Agricola kunde här bygga på sina erfarenheter från Viborg och det sydöstligaste Finlands två- eller svenskspråkiga trakter.

Arbetet med *Biblia*, översättningen av hela skriften till finska, började 1602. Uppgifterna om dess fortskridande och ledning är knapphändiga, men det tycks ha letts av den lutherske biskopen Ericus Eric eller Eerik Sorolainen, trots att denne, så luthersk-reformert han var, ansågs ha en viss dragning till katolsk rit och mysticism. Till råga på allt hade han komprometterat sig gentemot hertig Karl i dennes kamp mot brodern Johan och dennes son Sigismund, och till och med fått tillbringa en tid i fängelse. Men han hade ett högt anseende inom kyrkan inom de båda stift där han verkat, Viborg och Åbo, och kung Karl blev mer eller mindre tvungen att utnämna honom till ledamot av kommittén.

Riktigt hur mycket Sorolainens kommitté åstadkom är inte helt klarlagt. Kring 1630 lär hans efterföljare på biskopsstolen i Åbo ha delat ut översättningsuppgifter åt ett antal präster. Detta hade i sin tur ha föranlett prästeståndet i Sveriges riksdag att år 1636 föreslå att översättningsuppdraget skulle tilldelas "lärde män". Två år senare tillträdde en ny kommitté och därefter gick allting mycket fort. Den nya kommittén leddes av den i Sverige födde Eskil Petreus, som endast hjälpligt kunde finska men som var så mycket större i fråga om teologisk lärdom och kunskaper i Bibelns ursprungsspråk. På bara fyra år hade man en översättning klar och 1642 kom alltså den tunga, för

att inte säga monumentala skriften av trycket. Den trycktes i Stockholm i en upplaga av 1200 exemplar. Den lär väga ca 6 kilo, vilket föranledde någon att fälla kommentaren, att man lätt skulle kunna slå ihjäl en ox med den. Försäljningen av *Biblia*, en foliant på 1500 sidor, gick ganska trögt. Den köptes i första hand förstås av församlingarna, för vilka den var obligatorisk, av prästerskapet, av förmögnare borgare men endast i undantagsfall av bondfolk. Tacksägelsegudstjänst påbjöds den 31 juli 1642, för att markera den betydelsefulla händelsen.

Den svenska regeringen hade gett den sista arbetande kommittén noggranna direktiv om översättningsarbetets inriktning. Viktigast var att översättningen skulle överensstämma med originalspråken och att den i alla stycken skulle följa Luthers tolkning av dessa. Översättningens språk skulle representera en ”ren finska”, som skulle vara möjlig att förstå överallt där finska talades. Senare tiders forskare har konstaterat att språket i det stora hela höll sig inom en av Agricolas språk präglad, åboensisk tradition, men ändå i högre grad standardiserad och stilistiskt enhetlig. Test som har utförts med försökspersoner har till och med visat att *Biblias* språk för dagens människa är lättare att läsa och förstå än vad Agricolas språk är. Kravet att den skulle vara originalspråken trogen men ändå förvalta det lutherska arvet var lätt att anamma för de två huvudöversättarna, eftersom både hade studerat i Wittenberg, där den lutherska läran fortfarande på 1600-talet hade en stark ställning. Den ena hade för övrigt sydvästhögså bakgrund, den andra var tavastlänning till börd. Gymnasieläraren Henrik Hoffman som renskrev översättningen lyckades hålla den ortografiskt enhetlig.

Denna gamla Bibels frakturstil kan väl i stort sett sägas ha en fonematisk ortografi, med vissa undantag. Man behöll t.ex.

1. *j* som markör av långt *i*-ljud, dvs. *i+j* motsvarar dagens långa *i*-ljud. *Kijtos sijtä* = *Kiitos siitä* 'Tack för det'. Andra ortografiska drag:
2. vårt *v* motsvaras i frakturstilen av *w*, medan *v* i gengäld i vissa fall kunde användas som motsvarighet till vårt *u*.
3. *k*-ljudet skrevs med *c* framför bakre vokal och i kombination med *k* för dubbeltecknat *k*-ljud: *caicki* = *kaikki* 'alla; allt; all'.
4. ibland skrevs *mp*, *nt*, *nk* och *lt* "mjukt" i enlighet med sydvästhögså, svenskpåverkat (?) uttal: *mb*, *nd*, *ng* och *ld*.
5. *x*, som håller på att komma in i dagens finska, bibehölls: *yxi*, *caxi* = *yksi*, *kaksi*.
6. *dz* bibehölls och befästes som skrivtecken även i andra utgivna texter i ord som *idze* = *itse* 'själv', *medzä* = *metsä* 'skog', *edzi* = *etsi* 'leta (imperativ); möjligen = *etsii* 'letar', *cadzo* = *katso* 'se!, titta!'. Med detta skrivtecken försökte man uppenbarligen återge den sydvästhögså, tonlösa dentalspiranten.
7. Inom stadieväxlingen användes som motsvarighet för starkstadiets *t* skrivtecknet <d>, en ortografisk vana som redan var relativt stabil.

Ingen av dessa ortografiska drag torde försäkra den nutida läsaren några större svårigheter. Ett problem är däremot

8. att man varit inkonsekvent i bruket av *dubbelteckning* kontra *enkelteckning* för långt och kort ljud, t.ex. *amulla* för *aamulla* 'på morgonen', *äni* för *ääni* 'röst', *usi* ~ *usi* för *uusi* 'ny'. Anledningen torde vara den sydfinska dialekten och dess "korthuggenhet", som översättarna var förtroga med. Detta bruk fanns kvar under hela det svenska väldets tid.

Man rensade också bort en del av de svenska lånord som man tyckte var onödiga hos Agricola och som kanske vållade de enbart finskspråkiga problem, sådana som *falski* 'falsk', *förbannattu* 'förbannad', *klooki* 'klok', *krooppi* 'grop', *timantti* 'diamant', *apoteekkari* 'apotekare', *kamari* 'kammare', *katti* 'katt'.

Man justerade i viss mån också ordföljden men den bär fortfarande en viss främmande prägel, kanske under inflytande från de lärdes kunskaper i latin, tyska och svenska.

Trycksatsen till *Biblia* behölls i Stockholm och användes senare för nytryck. Det var ett slags *print on demand*-princip som tillämpades, och man ändrade ibland något i försättsbladen. Prästerna började också uttrycka behov av en mindre tungt vägande skrift för användning ute i fält, kanske inte en direkt light-version, men något som kanske skulle kunna jämföras med vår tids pocketupplagor. Faksimilutgåvan, som första gången kom ut 1942 och trycktes på nytt av WSOY år 1971, väger ungefär 2 kilo och är nedbantad till två tredjedelar av originalets omfång.

Förutom Bibeln kom också en del annan religiös litteratur ut i översättning, t.ex. Jaakko Finnos psalmbok, dessutom några få psalmer och andra originaltexter på finska.

Finska språket i förvaltningen

Prästerna var ju det stånd som hade den mest direkta kontakten med allmogefolket, som i stora delar av landet var enbart finstalande. Prästerna hade som sitt uppdrag inte bara att predika Guds ord, utan de var också den världsliga maktens förlängda arm i den meningen att de i samband med gudstjänsterna skulle läsa upp kungörelser och förordningar och annat som var påbjudet av de förvaltande myndigheterna. Från 1584 fanns ett påbud om att finska skulle användas även i detta sammanhang, vilket innebar att prästerna ofta själva fick översätta texterna från svenska. Detta var tydligen för många präster rätt betungande. På 1700-talet klagade till exempel en prost, Per Kalm, hos sin biskop på detta. Det vore tillbörligt, menade Kalm, "att Landshöfdingarna, Cronofogdarna och de andra små embetsmän ville förfärdiga sina publicationer på finska och ej som härtills på svenska. Presterna skola vid tolkandet vara liksom deras drängar."

Regelbunden översättningsverksamhet av kungörelser och plakat kom till stånd först på 1700-talet, närmare bestämt 1735, då Kanslikollegiet i Stockholm anställde en translator. Däremot översattes redan på 1580-talet Kristoffers landslag, som sedan översattes på nytt både 1601 och 1648. Även Magnus Erikssons stadslag översattes ungefär samtidigt.

Det kan kanske noteras som intressant, att rättegångsbalkens påbud "Och ägher Laghman uppå alla sina Dom Breff giva på Swensko" i 1580 års översättning återges med "på svenska och finska" och sedan i 1601 års version med "maan kielellä" ('på landets språk'), vilket har tolkats som att åtminstone översättarna hade ambitionen att göra finskan till ett rättsgiltigt språk.

Den kyrkliga lagstiftningen var uppenbarligen fortfarande viktigare än den världsliga, eftersom 1686 års kyrkolag bara två år senare utkom även på finska. Kyrkan sågs naturligt nog som en gren av statsförvaltningen.

Finska språket i armén

Armén var den viktigaste maktfaktorn under stormaktstiden. Och eftersom den till stor del bestod av en bondehär, användes av naturliga och tvingande skäl den finske bondens språk som kommandospråk, vilket också officerare av främmande extraktion fick lära sig.

Man hade också år 1642 givit ut krigsmaktens viktigaste rättesnöre, Krigsartiklarna, på finska. I förordet formulerar översättaren Hardevicus Henrici Speitz nära nog ett språkpolitiskt program: "Såsom det sannerligen är en stor belastning här i världen om en oskyldig människa mot lag och rättvisa, till Guds förskräckelse, skulle lida övervåld och orätt, synes det också alltigenom skadligt om undersåtarna och tjänarna inte först finge något veta om sin egen Herres vilja." Och han hänvisar till att Herren Zebaoth själv älskar också sitt egendomsfolks alla språk likaväl som han känner alla fåglar på bergen.

Men att mångspråkigheten inom armén kunde innebära ett problem framgår av en skrivelse av Karl XI 1689, där han bl a säger: "... hälle Wij till vår tjänst nödigt och nyttigt wara, ... at Finska Knechten, då så wäl som den Swenska, må förstå enär commendering uti Swenska Språket sker." Man kan jämföra med det omvända förhållandet i dagens finländska armé, där kommandospråket även vid Nylands brigad fortfarande är finska.

Finska språket vid riksdagarna

De finska landskapen hade rätt att på jämlika villkor med andra landskap delta i riksdagens arbete. Sedan 1362 hade man ju för övrigt haft rätt att delta i valen av sveako-

ningar. Praktiska skäl, de långa avstånden till huvudstaden, de svåra kommunikationsförhållandena och kostnadsskäl gjorde dock att i synnerhet de finska bönderna var underrepresenterade. För de högre stånden utgjorde språket inget problem, men i bondeståndet fanns dessutom representanter som inte förstod svenska.

Första gången påtalades problemet i riksdagsprotokollet den 26 oktober 1635, då Clas Fleming omnämnde klagomål från Finlands allmoge att de inte förstod svenska och därför inte kunde delta i debatten. Den åtgärd som vidtogs var att man uppdrog åt Riksrådet att leta upp en god finsk skrivare, som kunde vara behjälplig med tolkning. Oftast löstes väl problemet så att en svenskkunnig ståndsbroder hjälpte till vid behov. Det var uppenbarligen också ofta så att kyrkoherden i Stockholms finska församling fungerade som ett slags ombud för de finska ledamöterna av bondeståndet.

Folkundervisningen

Den lutherska ideologin krävde att inte bara de högre stånden utan också allmogen skulle få tillägna sig vissa baskunskaper. Redan i mitten av 1500-talet stadgades att de som för första gången mottog nattvarden skulle kunna budorden, Fader vår och trosbekännelsen, och kyrkan blev i praktiken ålagd att meddela elementär folkundervisning. Till en början var det frågan om utantillinläring, men man insåg senare behovet av att bibringa folket elementär läskunnighet. År 1618 fastslogs klockarnas roll som lärare, och senare i nya stadganden ett par gånger ytterligare under detta århundrade klockarnas och prästernas/kaplanernas ansvar i sammanhanget.

En speciell aktion för läskunnighet genomfördes på 1660-talet, då den västmanlandsfödde prästen Johan Gezelius blev biskop i Åbo och påbjöd att man där skulle inrätta ambulerande skolor. Eftersom det inte fanns något egentligt undervisningsmaterial efter Agricolas *ABC-kiria* lät han ge ut en ABC-bok som innehöll Luthers lilla katekes med därtill hörande frågor samt ett urval av bibelspråk. Boken, som kom ut 1666, kallades *Yxi lasten paras tawara*, och när den senare samma år utkom på svenska, *Ett rätt barna-klenodium*. Den här lilla skriften gjorde snabbt Åboregionen till det område där läskunnigheten anses ha varit bäst i hela landet, men den fick så småningom ett väldigt genomslag i hela landsdelen och blev under ett par hundra år en hörnsten i folkundervisningen i Finland. Den kom ut i 123 upplagor, den sista år 1889.

Den egentliga skolundervisningen handhades av städernas trivialskolor, pedagogier och gymnasier. Så fick t.ex. Torneå ganska snart efter det att staden i början av 1600-talet fått stadsrättigheter av Gustav II Adolf en pedagogi, som lockade till sig finsspråkiga eller tvåspråkiga ungdomar från området. Undervisningsspråket vid pedagogierna var till en början latin, sedan, på 1700-talet svenska, och finska användes troligen ibland som hjälpspråk i de lägre klasserna.

Åbo akademi och finska språket i den vetenskapliga världen

Åbo akademi grundades 1640, under Per Brahes tid som generalguvernör i Finland. Akademin fick stor betydelse för rekryteringen av finsskunniga präster och tjänstemän. Per Brahe formulerade sig i en reseberättelse främst riktad till kungen och rikets övriga ledning på följande sätt om språket: "... Ty woro och mykit Rådsampt at den Swenska unga Adelen lade sigh på att lära Finska, hwilket tungomål emot skiäl förachtas och woro nytigare än Fransösisk och Italiensk. I anseende at Storfurstendömet Finland är then förnämsta och drygaste deelen av E.K.M:tz och Sweiges Crona såsom Schlavonien en tiijd war i det Tyska Riket ...", o.s.v.

I en inlaga till biskopen i Åbo säger han: "Vthan såge wij äfwen gerna deth Edhers Ärewördighet brackte tyskar och Swänskar att lära dhet Finska Tungomål, som är icke af någon oäfwen elegantia dictionis, dhet som också lende till wåre landskapers heder."

Åbo akademi hade under sitt första år 186 studenter, av vilka 96 var hemmahörande i Finland och 69 kom från Sverige. Under 1600-talet studerade inemot 5000 studenter vid lärosätet, av vilka 64% var från Finland och 29% från Sverige. Akademin lockade till sig studenter också från andra håll, framför allt från de baltiska provinserna. Flertalet var under 1600-talet prästsöner. Borgarståndets andel var ca 14% och bondeståndets under 10%. Adelns ungdomar studerade utomlands.

Resultatet av akademins arbete kan avläsas i att medan under 1600-talet ca 40% av de högre ämbetsmännen i Finland rekryterades från den egna landsdelen, så hade andelen omkring år 1700 stigit till ca 60%.

Ungefär hälften av akademins professorer kom före 1700 från Sverige. Sedan ökade det finska inslaget vartefter, så att år 1808 akademins samtliga 15 professorer var hemmahörande i Finland.

Redan före akademins tillkomst hade intresset för finskan faktiskt vaknat i den vetenskapliga världen. Uppsalamagistern Ericus Schroderus gav 1637 ut ett litet fyrspråkigt lexikon, *Lexicon Latino-Scondicum*, med latin-svenska-tyska och finska som språk. För finskans del är det den första systematiska ordsamlingen.

På Per Brahes tillskyndan fick man också den första finska grammatiken, *Linguae Finnicæ brevis institutio* (1649), som följde den latinska grammatikens mönster. På 1700-talet fick man sedan en ny grammatik, som mera tog hänsyn till finskans särart, Barthold Vhaels *Grammatica fennica*. Inspirerad av Olof Rudbeck författade Daniel Juslenius i Åbo år 1700 en avhandling, *Aboa vetus et nova* (Det gamla och det nya Åbo), där han gav finskan en gloriös forntid. Han framhöll att finskan måste höra till de urspråk som uppstod i samband med den babyloniska språkförbistringen, eftersom "det är helt olika alla andra av oss kända språk".

Finskan i två utkantsområden av det svenska väldet

Genom migrationen från Savolax och andra östliga regioner till delar av Mellansverige och Värmland uppkom finska bosättningar där. Men finskan hade dessutom en utbredning i två andra utkantsområden, en nordlig kring Tornedalen och en sydostlig i Ingermanland. Det kan finnas skäl att i korthet ta upp dessa, inte minst för att deras perifera läge geografiskt och kulturellt på sätt och vis accentuerats genom de stora europeiska krigen och den allmänna politiska utvecklingen under 1800- och 1900-talen, och även för att kontakter av ett slag som aldrig tidigare i historien funnits mellan just dessa två områden på ett märkligt sätt skapats genom perestrojkan, med genklang-er in i vårt århundrade.

Tornedalen

Redan på 1500-talet hade Torneå vid Torneälvens mynning i Bottenvikens nordligaste del en särställning på Nordkalotten genom sin marknad som beskrivits av bl.a. Olaus Magnus, Sveriges siste katolske ärkebiskop, som besökte den år 1519.

Denna stad har ett särdeles vackert och förmånligt läge och ingen annan handelsplats i hela trakten upp emot Nordpolen är mera besökt än detta Torneå. Här församlas nämligen vitrys-sar, lappar, bjarmer, bottningar, finnar, svenskar, tavaster och hälsingar; dessutom komma åtskilliga från Norge över de höga fjällen och de vidsträckta ödemarkerna, liksom över Jämt-land.

(Efter Groth 1984:57, 59)

Under 1600-talet blev dessa nordliga regioner populära mål för såväl utrikes som inrikes resenärer, en trend som fortsatte under 1700-talet och senare. År 1600 besökte kartografen, tillika Sveriges förste riksantikvarie och alltså en representant för central-makten, Johannes Bureus, Torneå marknad. Under sin resa noterade han – liksom drygt hundra år senare Carl von Linné – att det gick en skarp gräns mellan svenskt och finskt språkområde mellan byarna Sangis och Säivis. Öster om denna gräns domine-rade finskan: ”Thär är alt finskt folk” ... ”Thär bo mest allesammans finnar, i mål och sedher” (Groth 1984:61). I stort sett har gränsen mellan finskt och svenskt i norr gått i skogslandet mellan Torne och Kalix älvar ungefär upp till Polcirkeln och sedan svängt västerut till trakterna söder om Gällivare och norr om Lule lappmark.

Torneå fick ett ytterligare uppsving under 1600-talet, då orten förlänades stadsrät-tigheter 1621 och den första skolan i den nordliga delen av det gemensamma Sverige-Finland inrättades 1630. Skolan var en trivialskola, som också ofta kallats Torne peda-gogi (Slunga 1993).

Keksis kväden – de första allmogekvädena på finska

Den äldsta genuina allmogedikten på finska, bevarad i gamla avskrifter, härstammar från den nuvarande svenska delen av Tornedalen, ungefär från tiden för de första franska resenärernas besök i trakten. Det är ett kväde om den svåra islossningen i Torne älv 1677, fyra år före fransk-klassicismen Jean-François Regnards besök i Tornedalen. I detta kväde avhandlas både dråpligt och humoristiskt autentiska händelser vid den förödelse som den kraftiga vårflodens åstadkom, vilka stämmer överens med fakta i samtida, officiella handlingar (Wahlberg 1988). Kvädet skrevs av bonden och skalden Antti Mikkelinpoika Keksi (omkr. 1622–1705) från Torakankorva norr om Övertorneå (fi. Matarinki), och levde i muntlig tradition i omkring hundra år innan det första gången nedtecknades. En uppteckning förvaras på universitetsbiblioteket Carolina Rediviva i Uppsala, ytterligare tre på universitetsbiblioteket i Helsingfors. Dessutom kan nämnas att detta snart 350 år gamla kväde har satt avtryck i den allra modernaste svenska litteraturen. Den tornedalsbördige arkitekten och författaren Lars Mikael Raattamaa har i sin diktsamling *Helgonlegender: väv* år 2000 vävt in delar av kvädet i sina egna dikter. En av Sveriges mest omhuldade yngre poeter, Övertorneåbördige David Vikgren, gav år 2011 ut en kollektiv nyöversättning och vidarediktning av Keksis kväde om islossningen i Torne älv år 1677.

Keksis humoristiska och drastiska formuleringskonst tar sig uttryck också i andra kväden på traditionell, finsk kalevalameter, vilket följande utgör ett prov på:

När som prästen steg i stolen
för att klämma ur postillan
fanns ej ord för predikanten
Ruskola-barnen, flygande fåglar
eller Matarinkis usla ungar
åter sluppit in i prästgår'n.
Mycket härverk där de drevo,
Bibeln revo de i bitar,
plockade itu postillan,
psalmboken de slet o sänder,
evangelierna åtskils,
togo Matheus med på vägen.

Dessa tomedalska lymmelstreck finns nedtecknade i en nidvisa av Keksi över den oduglige prästen Nicolaus Ulopolitanus, bördig från Uleåborg och verksam som kyrkoherde i Övertorneå (fi. Matarinki) i Tornedalen åren 1639–1676. Även innan hans postilla blev länsad på sitt innehåll uppges Nicolaus endast med svårighet ha kunnat läsa ur densamma. Och inte var han heller särskilt skickad i konsten att ”få predikan samman”. Hans prästgärning karaktäriseras i visan kortfattat med: ”Djäknens lärdom, prästens lön”.²

2 De båda kvädena finns publicerade i original och i svensk översättning i en volym i Tornedal-

Ingermanland

Det Ingermanland som tillföll Sverige vid freden i Stolbova 1617 hade tidigare i historien varit underordnat Novgorod. Det omfattade då landområden norr och söder/sydväst om floden Neva och den östligaste delen av Finska viken. Ingermanland blev 1641 ett generalguvernement inom det svenska väldet. En centralort blev Narva. De finsk-ugriska ursprungsbefolkningarna, voter och ingrer, tillhörde den rysk-ortodoxa kyrkan (se Virve Raags bidrag i denna volym). På grund av hårda krav från den svenska kungamakten om övergång till lutherdomen flydde en stor del av den ortodoxa befolkningen till Ryssland. En inflyttning av finskspråkiga framför allt från Savolax (fi. *savakot*) och Äyräpää-området på Karelska näset (fi. *äyrämöiset*) ersatte till stor del den rysk-ortodoxa befolkningen (Engman 1992:463; Svanberg 1988:158 f). Många av inflyttarna var läskunniga, och genom den lutherska kyrkans försorg fördes finsk läskunnighet och finsk mentalitet vidare till kommande generationer. Den ortodoxa kyrkan hade inte på samma sätt bemödat sig om att sprida bildning bland folket. En viktig skillnad var att den lutherska kyrkans gudstjänster hölls på folkets språk, vilket inte var fallet inom den ortodoxa kyrkan (Mustonen 1931:2). Kyrkan hade en kulturellt viktig funktion också genom att den fram till dess att det allmänna folkskoleväsendet infördes (1861) anordnade läsundervisning och husförhör, inrättade bibliotek i de kyrkliga församlingarna, inrättade söndagsskolor och konfirmationsundervisning och medverkade till bildandet av sångkörer (Mustonen 1931:18 f). Den finskspråkiga befolkningen dominerade sedan tills Ingermanland år 1721 åter blev en del av det ryska riket och förryskning tog fart (Gröndahl 1997:23). När S:t Petersburg anlades kom den finskspråkiga bondebefolkningen också i kontakt med den framväxande stadskulturen, bl.a. på grund av att många kom att medverka i stadens uppbyggnad (Svanberg 1988:158 f).

Inflyttarna från Finland på 1600-talet bar med sig en finsk folkdiktningstradition vilken blev ett viktigt inslag i det ingermanländska kulturlivet genom seklerna. Det har antagits att det i denna i hög grad kalevalapräglade tradition också fanns skandinaviska inslag, och att dessa sedan i det mångkulturella Ingermanland uppblandades med slaviskt stoff liksom från de andra närliggande finsk-ugriska och baltiska folkens kulturer (Gröndahl 1997; Karhu 2002). Traditionsbärarna, de som framförde sångerna – där gråtkväderna var ett markant inslag, delvis slaviskt präglat – var till en övervägande majoritet kvinnor (Gröndahl 1997:21 f).

ica-serien (Wahlberg 1988). Kommentarererna till kväderna och redogörelsen för Keksi som bondeskald svarar docent Erik Wahlberg för. Översättningen av nidvisan har Wahlberg gjort tillsammans med professor Tryggve Sköld. Kvädet om islossningen har översatts till svenska av professor Björn Collinder.

Periferierna möts

Intresset för Ingermanland och den finskspråkiga kulturen i området har varit stort i Finland, bland vetenskapsmän från olika discipliner, språkforskare, litteraturforskare, etnologer och andra kulturforskare. I slutet av 1900-talet har en kontakt av ett annat slag etablerats till Ingermanland. Laestadiansk missionsanda har bidragit till att präster och predikanter från svenska Tornedalen och olika delar av Finland medverkat vid religiösa stormöten bland lutheraner i det gamla ingermanländska området. Man har flera gånger besökt området, byar som Toksava och Kolpina, med finska som predikospråk. En del gamla kyrkor har återuppbyggts samtidigt som kunnigheten i finska snabbt minskat. De finstalande idag är i regel i 70-årsåldern.³

REFERENSER

- Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu Suomeksi* (1971) [1642] [Faksimilutgåva]. Helsingfors.
- Betänkande och förslag*. (1921): *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finstalande delarna av Norrbottens län, utarbetat av statsrådet och chefen för Kungl. Ecklesiastikdepartementet den 6 juni tillkallade särskilda sakkunniga*. Stockholm.
- Broberg, R. (1967): "Invandringar från Finland till mellersta Skandinavien före 1700". I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 90, 59–98.
- Broberg, R. (1970): "Invandringar från Finland till Sverige före 1700-talet i verklighet och tradition". I: *Migrationen mellan Sverige och Finland* (Nordisk utredningsserie, 14). Sid. 91–112. Stockholm.
- De Geer, E. & E. Wande (1990): "Finnar". I: *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Utg. av I. Svanberg & H. Runblom. Sid. 94–109. Stockholm.
- Engman, M. (1992): "Ingermanland". I: *Nationalencyklopedin*. Bd 9. Sid. 462–463. Höganäs.
- Groth, Ö. (1984): *Ur Norrbottens historia* (Norrbotten, 1). Luleå.
- Gröndahl, S. (1997): *Den ofullkomliga traditionen. Bilden av Ingermanlands kvinnliga runotradition* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensis, 27). Uppsala.
- Hormia, O. (1970): *Finska dialekter. En översikt*. Stockholm.
- Huovinen, S. (1986): *Finland i det svenska riket*. Stockholm.

3 Pers. komm. kyrkoherde Karl-Erik Tjäder, Korpilombolo. Enligt Tjäder krävdes ingen tolkning till ryska vid de första mötena i början av 1990-talet, vilket däremot är fallet i dag.

- Huovinen, S., utg. (1993): *Ingermanland – om land och folk*. Stockholm.
- Häkkinen, K. (1994): *Agricolasta nykykieleen*. Helsingfors.
- Karhu, E. (2002): *Isien sanoma. Tutkielma karjalaisesta ja inkeriläisestä kansankulttuurista* (Juminkekon julkaisuja 18). Kuhmo & Petroskoi.
- Mustonen, J. (1931): *Inkerin suomalaiset seurakunnat*. Helsinki.
- Mägiste, J. 1970 [1966–1970]: *Värmlandsfinska ortnamn*. Bd 1–3. Helsingfors.
- Pellijeff, G. (1985): ”Suomalaisia paikannimiä Keski-Ruotsissa”. I: *Virittäjä* 89, 454–470.
- Petri, O. (1915 [1531]): *Orsack hwar före Messan böör wara på thet tungomål som then menighe man forstondelighit är*. I: Dens. *Samlade Skrifter*. Utg. av B. Hesselman. Bd 2, s. 389–404. Uppsala.
- Piipakielestä kirjakielenksi*. 2000. Helsingfors.
- Pirinen, K. (1982): *Savon historia*. Bad 2:1. *Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Pieksämäki.
- Raattamaa, L.M. (2000): *Helgonlegender: väv*. Bonniers. Stockholm.
- Svanberg, I. (1988): ”Ingermanlänningar”. I: *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Utg. av I. Svanberg & H. Runblom. Sid. 158–162. Stockholm.
- Slunga, N. (1993): ”Kyrka och skola – prästerskap och kyrkligt liv”. I *Tornedalens historia II. Från 1600-talet till 1809*. Sid. 280–313. Haparanda – Torneå.
- Smit, M. de (2006): *Language contact and structural change. An Old Finnish case study* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Fennica Stockholmiensia, 9). Stockholm.
- Söder, T. (2011): *Matti Mörtbergs värmlandsfinska uppteckningar. Sammanställda och kommenterade av Torbjörn Söder*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 118.) Uppsala.
- Taipale, R. (2005): *Värmlanninsuomalaisten kielenvaihdosta ja kielen kuolemasta. Kolmen metsäsuomalaisen kupin toiminnasta* [Licentiatavhandling, Stockholms universitet, Finska institutionen]. Stockholm.
- Tarkiainen, K. (1990): *Finnarnas historia i Sverige*. Bd 1: *Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid* (Nordiska museets handlingar, 109). Stockholm.
- Tarkiainen, K. (1993): ”Ingermanland som svensk provins”. I: *Ingermanland – om land och folk*. Utg. av S. Huovinen. Sid. 33–41. Stockholm.
- Vikgren, D. (2010): *Anttikeksiskväde*. Black Island Books. Luleå.
- Wahlberg, E. (1988): *Bondeskalden Antti Keksi* (Tornedalica, 45). Luleå.
- Wedin, M. (2007): *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. Falun.

Latin

Hans Helander

Latinet hade under medeltiden varit kyrkans, skolornas och universitetens övernationella språk, med en självklar status som mediet för allmäneuropeisk kommunikation.

Renässansen satte på ett nytt sätt latinet och den klassiska bildningen – inklusive grekiskan – i centrum för all undervisning och gav därmed latinet en position som var ännu stadigare förankrad, intellektuellt och ideologiskt, än den tidigare hade varit.

Latinet förblev det dominerande lärdomsspråket i Europa genom hela 1600-talet och in i 1700-talet. Ännu kring sekelskiftet 1700 var ännu majoriteten av de vetenskapliga verk som trycktes i Europa skrivna på latin.¹ Visst författade enskilda vetenskapsmän sina verk på folkspråken, men vad som hände i sådana fall var att arbetet i fråga, om det befanns vara av intresse, genast översattes till latin för att få spridning.²

Det mesta av vad en bildad människa visste inom sina ämnesområden tillägnade hon sig genom studier av litteratur skriven på latin, och på latin ventilerades alla tidens stora frågor och upptäckter.

Med andra ord: den litteratur som producerades på latin under den nya tidens första århundraden rör nationalstatens uppkomst, den beskriver de geografiska upptäckterna, den behandlar den protestantiska rörelsen och motreformationen, och den belyser den vetenskapliga revolutionen på alla områden. Bakom texterna ligger samma krafter som danade det moderna Europa.

Latinet var förmedlaren av alla dessa nya idéer, trossatser och kunskaper, som ut-

1 Standardverket på det nylatinska området är IJsewijn & Sacré (1990–98). En diskussion av forskningen om nylatinet, dess mål och metoder finns i Helander (2001). En briljant studie av ämnesområdet föreligger i Waquet (1998). De specifika dragen hos det vetenskapliga latinet har undersökts av Benner & Tengström (1977).

2 Galileis *Dialogo intorno ai due massimi sistemi del mondo* blev känd för Europa i första hand genom den latinska utgåvan av 1635. Cartesius fysik spreds på samma sätt främst genom en latinsk översättning som trycktes i sex editioner mellan åren 1682 och 1739 (Waquet 1998:107 ff).

vecklades från tidig renässans fram till slutet av 1700-talet. Detta var en lång period av dynamisk förändring. De italienska lärdes värld på 1400-talet var helt annorlunda än de europeiska förhållandena under de intoleranta och turbulenta 1500- och 1600-talen; och 1600-talets värld av religionskrig och kungligt envælde kom under 1700-talet att avlösas av Upplysningens värld, vars grundläggande föreställningar och övertygelser skilde sig radikalt från föregående epoks. Den latinska litteratur som producerades under dessa århundraden kom givetvis att avspegla de processer som i grund förändrade Europa.

Den svenska latinlitteraturen utgjorde egentligen inget undantag från det allmänna västeuropeiska mönstret. Men Sverige trädde med avsevärd försening in i den stora europeiska kulturgemenskapen som fullvärdig nation. Fördröjningen skänker en speciell prägel åt den svenska utvecklingen och får det svenska 1600-talet att framstå som en ytterligt dynamisk period. Inom loppet av några få generationer gick Sverige från ett tillstånd av intellektuell efterblivenhet till att bli ett land med goda utbildningsförhållanden, stadiga gymnasier och goda universitet.³

Undervisningen vid Uppsala universitet hade visserligen återupptagits år 1595, men det var först under Gustav II Adolf som saker förändrades mera genomgripande. De gustavianska donationerna 1624 möjliggjorde en snabb tillväxt för universitetet, som kunde svara mot ambitionerna hos den nation som nu var på språng mot en stormaktsställning.

Ytterligare och helt avgörande stimulans gav de framstående europeiska lärde som under Gustav Adolfs och Kristinas tid kallades till Sverige, som mot århundradets mitt hade säkrat sin position som en dominerande militärmakt i norra Europa. De var lysande företrädare för den yppersta europeiska bildningen, klassiska filologer och lärda män med encyklopediskt vetande som Johannes Loccenius (från Holstein); Johannes Freinshemius, Johannes Schefferus och Johannes Boeclerus (alla tre från Strassburg); Isaac Vossius och Nicolaus Heinsius (båda från de fria Nederländerna, lärda söner av faktiskt ännu mer lärda fäder); och deras vistelser i Sverige gav kraftig stimulans till den svenska lärdomens uppblomstring. Bland dessa utländska lärde måste man också nämna den store Cartesius, även om han inte hör hemma i den skara filologer som jag nu koncentrerar mig på. På kortare besök kom Gerhard Vossius, Daniel Heinsius (fig. 9: 1) och Claudius Salmasius. Försöken att knyta alla dessa lärdomsgiganter, dessa polyhistorer, till det svenska namnet dokumenterade den unga stormaktens ambitioner att hävda sig lika väl på intellektets arena som på krigets, lika väl

3 Latinkulturen i stormaktstidens Sverige har på ett insiktsfullt sätt belysts av Lindroth (1989). Latinets användningsområden i Sverige under Nya Tiden har i översiktlig form skildrats av Aili (1995:129–158). Jämför också Tengström (1973). Johannesson (1973) behandlade på ett banbrytande sätt den latinska barocklitteraturen. En studie av 1600-talets latinlitteratur i Sverige har publicerats i Helander (2004).

i tjänst hos Apollo, muserna och Minerva som hos Mars, som man gärna uttryckte saken på den här tiden.

Latinet och den romerska antiken stod i centrum för den högre undervisningen, med en dominans som verkar förkrossande. Låt oss för klarhetens skull se på förhållandena vid Uppsala universitet. Där fanns inte någon lärostol i latin; det behövdes inte, ty *fyra* av professorerna ägnade i det närmaste hela sin tid till undervisning i den latinska litteraturen (på latin förstås!):

- Professorn i vältalighet, *professor eloquentiae*, hade nästan uteslutande romersk vältalighet som sin materia och föreläste år efter år över Ciceros tal;
- Professorn i poesi, *professor poeseos*, undervisade nästan enbart om romersk metrik och verskonst, och han belyste i sina föreläsningar de stora augusteiska skalderna, Vergilius, Horatius och Ovidius, och dessutom i regel Terentius komedier.
- Innehavaren av den år 1625 inrättade skytteanska professuren *Professor Skytteanus* hade både politiken och vältaligheten som sin arena. Den materia som utnyttjades för belysning av det rätta statsmannaskapet var även i det fallet den *antika* historien: Ciceros tal, förstås, och dessutom de stora romerska historiograferna, Sallustius, Livius, Suetonius och Tacitus. Denna lärostol besattes för övrigt under århundradet av eminenta begåvningar, hämtade från utländska universitet: först Johannes Simonius (1625–1627), sedan av några av de lärdomsljus jag nämnt tidigare, nämligen Johannes Loccenius (1627–1642), Johannes Freinshemius (1642–1647) och Johannes Schefferus (1648–1679).
- Professorn i historia, *professor historiarum* föredrog nästan uteslutande den antika historien, gärna med utgångspunkt från de mer kortfattade sammanställningar man finner hos Velleius Paterculus, Florus, Eutropius och Justinus.

Om man vid sidan av detta tänker på att alla föreläsningar hölls på latin, i alla ämnen, från teologi, historia och filosofi till matematik och medicin; och att alla dissertationer skrevs på latin, förstår man att även de medelmåttiga studenterna förskaffade sig en god färdighet i det gamla romarspråkets rätta behandling. Det säger sig ju också självt att de bästa blev oerhört skickliga på området och uttryckte sig på latin med stor elegans, både i skrift och i tal. Latinet blev den vetenskapliga diskursens, tankens och analysens självklara språk. Bekant är den incident som Erik Benzeliuss d.y. har förmedlat till oss: förslag kom vid sekelskiftet 1700 att åtminstone några av föreläsningarna skulle hållas på svenska, men professorerna vägrade och skrev i sitt yttrande att det skulle vara för svårt för dem: "Ty vad var och en ting heter på Latin är bekant, men huru det översättes på Svenska behövs eftertanka till" (Forssell 1883:4).

Man kände sig i själva verket ofta ganska hjälplös på svenska. Om Andreas Ryde-

SERENISSIMO. POTENTISSIMO
INVICTISSIMO. PRINCIPI

GUSTAVO. MAGNO

EIVS. NOMINIS. SECUNDO. D. G.
SVECORVM. GOTHORVM. VANDALORVM. REGI MAGNO. FINNONIAE
PRINCIPI. ESTHONIAE CARELIAE-
QVE. DVCLINGRIAE. LIVONIAE, &c.
DOMINO. BOHEMIAE. GERMANIAE-
QVE. A. CODANO. SIN. AD. CON-
FLVENTES. QVAQVA. VENIT. VI-
CTORI. LIBERATORI. PIO. FELI-
CI. AVGVSTO. EXEMPLO. REGVM.
PRINCIPVMQVE NATO

D. D. D.

DANIEL HEINSIVS.

DANIELIS HEINSII
PANEGYRICVS,
GVSTAVO MAGNO

Suecorum, Gothorum, Vandalorum Regi, &c.

consecratur.

I hac coram Ma-
jestate Tua dicerem,
Auguste, dubitan-
dum non est, quin
& manus illagen-
tium victrices, quae
tot osculis, tot gra-
tulationibus defa-
tigantur, & celestis ille animus, quem
universa nunc Europa loquitur, &
vultus ille, quem Mars habitat, fa-
cundiam dicenti aspirarent. Nam, si
oratores priscae, cum ad pulvinaria
A Deorum

Fig. 9:1. I eleganta latinska verk presenterade den unga uppåtstigande svenska nationen för den stora europeiska publiken sin egenart, sitt land och sin historia. Vi ser här inledningen till en hyllning, en panegyrik, till Gustav II Adolf, Gustavus Magnus, 'Gustav den store' (namnet här i dativ, Gustavo Magno), som är skriven av Daniel Heinsius. Den ingår i en samlingsvolym av lovtal till kungen som trycktes i Leiden 1637. Bland övriga författare märks Gustav Gustavson Vasaborg, konungens illegitime son. (UUB, W-n rar 147)

lius, den store lundensaren som kom att kallas den svenska filosofins fader (d. 1738), har sagts att om man jämför hans svenska prosa med hans latin, så framstår svenskan som ett barns språk, medan latinet verkar vara skrivet av en mogen och vis man (Ek-lund 1899:212).

Det var alltså inte konservatism som ledde till denna dominans för latinet. Argumenten för latinbruket var faktiskt vid denna tid överväldigande, det inser man om

man betänker grundförutsättningarna: *fyra* tunga, goda och helt övertygande argument för latinet anmälde sig nog för de flesta:

1. Den internationella aspekten: man blev, vilken vetenskap man än företrädde, förstådd av kolleger ute i Europa. Latinet var *commune vinculum humanitatis*, ett band som förenade hela (den lärda) mänskligheten.

2. Det var alltså lättare att uttrycka sig på latin. Där fanns en hel antik värld att spegla sig i, att pryda texten med, en förråds-kammare för uppfinningsförmågan och för den vackra diktionen, det som på latin kallades *inventio* och *elocutio*. Där fanns också specialterminologin, där fanns ordförrådet och den lämpliga fraseologin.

3. Det var faktiskt möjligt att inom teologin, inom statsvetenskapen och inom alla naturvetenskaperna diskutera teser och synpunkter som annars var känsliga och rentav farliga i 1600-talets autokratiska och ortodoxa värld. Även här fick man givetvis vara försiktig så att man inte kunde anklagas för majestätsbrott eller heterodoxi, men friheten var ändå större när samtalet fördes på latin och begränsades till den lärda världen, till *res publica literaria*, som man sade (Helander 2004:24 ff).

4. Det var en fördel för ett litet land som Sverige att inte behöva använda något annat lands språk, utan ett som stod över nationalspråken. Inte minst i diplomatiska sammanhang var detta viktigt, och på det området höll man sig enligt protokollet till antingen latin eller svenska. Att gå fransmännen till mötes var det inte fråga om.

Låt oss se på det första argumentet, vikten av att göra sig förstådd ute i Europa, och konkretisera det med några exempel. Den svenska stormakten manifesterade sig alltså på latin och skapade sin image gentemot Europa i skrifter på detta språk. Främst gällde det vissa centrala områden: man måste lovprisa de svenska konungarna och de svenska vapnens segertåg på kontinenten, det gällde att vederlägga de anspråk som rikets fiender förde fram, och att tydliggöra den fullständiga moraliska uselheten hos andra furstar och folk, danskar och ryssar, exempelvis. Här spelade svenska historieskrivare en betydande roll, inte minst de som bar den ståtliga titeln rikshistoriografer, *historiographi regni*. Flera av de inkallade europeiska lärdomsljusn beklädde denna post, i en imponerande rad från holländaren Daniel Heinsius och holsteinaren Johannes Loccenius fram till den store tyske naturrättsteoretikern Samuel Pufendorf (fig. 9:2). Kända svenskar som under 1600-talet innehade titeln *historiographus regni* var Johan Widekindi, Klas Örnhielm, Petrus Lagerlöf och Olof Hermelin (Helander 2004:19). Till hyllningskören slöt sig entusiastiska latinskalder i hela norra Europa. Böhmare, holländare och franska hugenotter skrev hjältepos till Gustav II Adolfs ära under titlar som *Gustavis*, 'Gustaviden' (fig. 9:3) eller *Adolphis*, 'Adolfiden' (Helander, 2004:378 ff).

Det stora gotiska förflutna skulle också lyftas fram på lämpligt sätt, så att Sverige kunde framstå som likvärdigt med, eller ännu hellre helt överlägset de andra europeiska nationerna (Helander 2004:398 ff).

Den antikatoiska propagandan var ett annat viktigt område där det gällde att med skickliga och övertygande argument leda i bevis att påvekyrkan var roten till det onda

som drabbat Europa, samt att papismen var identisk med Uppenbarelsbokens babyloniska sköka och det apokalyptiska vilddjuren. Här utnyttjade man den antika litteraturens hela arsenal av allmänna invektiv, Hadesskildringar och monsterkataloger (Helander 2004:319 ff).

Över huvud taget hade latindiktningen en oerhörd status, under hela århundradet. Produktionen av latinsk tillfällesdiktning ökar över decennierna under den här tiden. Det är också för övrigt typiskt och representativt att under århundradets senare del, under det karolinska tidevarvet, de handlingskraftiga och hårdföra sekreterare som vid Karl XI:s och Karl XII:s sida med fast hand styrde riket nästan samtliga var lysande latinförfattare: Erik Lindschöld, Johan Paulinus Lillienstedt, Johan Bergenhielm, Olof Hermelin.

Det svenska väldets naturrikedomar, gruvdrift och näringar skulle också presenteras på latin för den europeiska publiken. Så skedde i en rad geografiska översiktsverk, exempelvis i Andreas Bures *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio*, "Den nordiska världens nya och exakta beskrivning" (1626) och Michael Wexionius Gyldenstolpes *Epitome descriptionis Sueciae*, "Sammanfattande skildring av Sverige" (1650). Erik Dahlberghs väldiga planschverk *Suecia antiqua et hodierna* påbörjades på 1680-talet. Tanken var att arbetet skulle ges ut med förklarande texter på svenska, latin och ett par moderna europeiska språk, och en rad av de ovan nämnda rikshistoriograferna (Loccenius, Örnhielm, Lagerlöf och Hermelin) arbetade utan större framgång med det alltför ambitiöst upplagda projektet. Det hela stannade vid ett provtryck på c:a 100 sidor (1698), med text enbart på svenska och latin, författad av Petrus Lagerlöf.

Ett latinskt poetiskt arbete på detta område som kom nära sin fullbordan var Olof Hermelins storslaget anlagda diktverk om Sveriges städer, *Hecatompolis Suionum*, "Svenskarnas hundra städer", som den blivande professorn, rikshistoriografen och statsmannen arbetade med från sin ungdom på 1680-talet och uppenbarligen försåg med tillägg och rättelser ännu under 1690-talet. Här beskrivs på eleganta elegiska distika städerna i Karl XI:s rike, från Ystad i söder till Torneå i norr, från Marstrand i väster till Nyens skans i öster. I flera europeiska stater fanns redan en stadsdiktning av denna typ till respektive lands ära, genremässigt rätt väl definierad och i regel formulerad på elegiska distika, och Hermelins tanke var att det svenska väldet skulle få en motsvarighet. De ansvarsfulla diplomatiska uppdragen under Stora nordiska kriget hindrade emellertid skalden från att föra verket till tryckfärdigt skick. *Hecatompolis* har ändå till slut kommit i tryck, med översättning och kommentarer (Hermelin 2010). Diktverket är en högstämd hyllning till Sveriges av Den Högste så rikt välsignade land, med inspirerade beskrivningar av gruvnäringens städer, av de rikt blomstrande handelsorterna och av de fästningsstäder som vid gränserna kan slå tillbaka alla fientliga angrepp. Representativ är dikten om Nyens skans, den yttersta utposten i öster mot det ryska barbariet. Den latinska texten citeras här, följd av Tore Wretös över-

SAMUELIS LIBERI BARONIS de PUFENDORF
De
REBUS
A
CAROLO
GUSTAVO
SVECIÆ REGE
GESTIS
COMMENTARIORUM
LIBRI SEPTEM
ELEGANTISSIMIS TABULIS ÆNEIS
EXORNATI
Cum
TRIPLICI INDICE.

NORIMBERGÆ
Sumptibus CHRISTOPHORI RIEGELII.
Literis KNORZIANIS,
ANNO M.DC.XCVL.

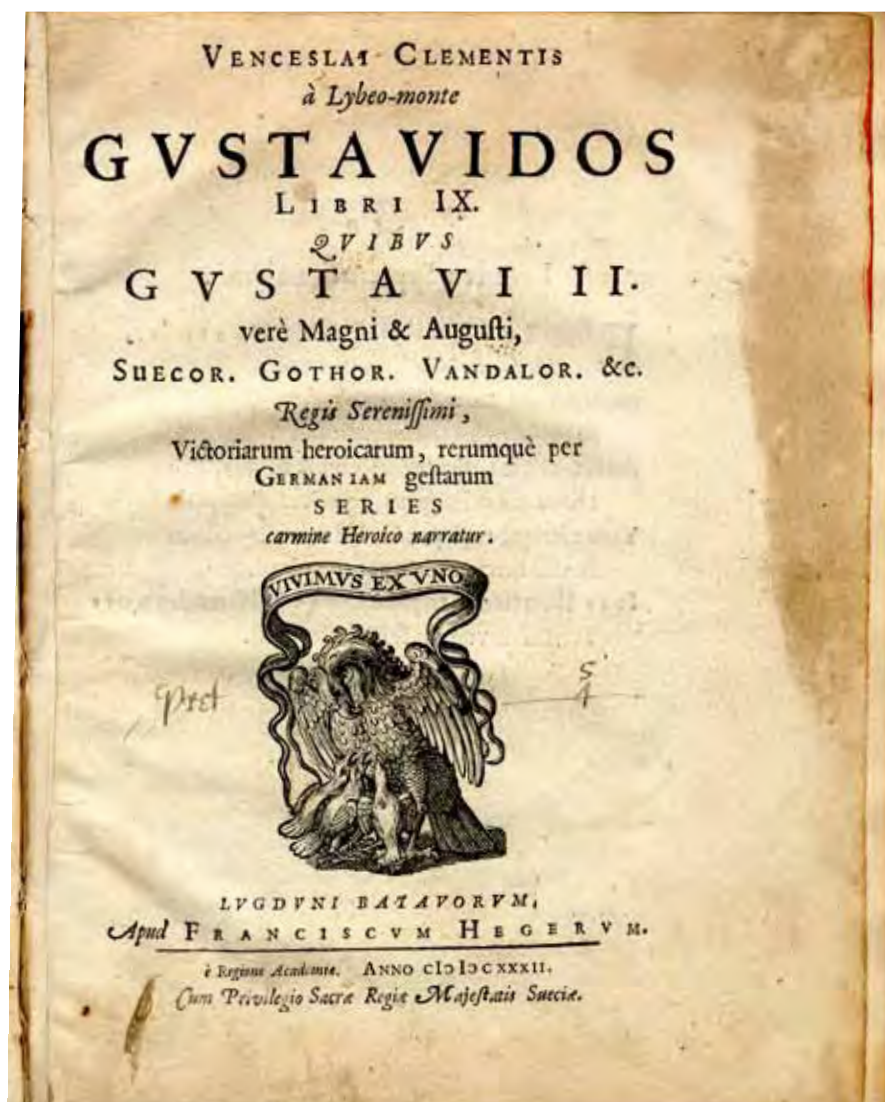

Fig. 9:2. Samuel Pufendorf (1632–1694) skildrade som historiographus regni Karl X Gustavs regering i ett magnifikt historieverk, postumt tryckt i Nürnberg 1696 under titeln *De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rege, gestis*, "Om Karl Gustavs, Sveriges konungs, bedrifter". (UUB, Obr. 6:17)

Fig. 9:3. Böhmarens Venceslaus Clemens (1589–1636) hyllade Gustav II Adolfs i ett inspire-
rat versepos, *Gustavis*, 'Gustaviden', tryckt i Leiden 1632. (UUB, Cr. 5:118)

sättning. Staden för här själv sin talan:

NYA.

Codani servo custos bene limina ponti

Et resero geminos janua prisca sinus.

Niva paludosis me lenis obambulat undis,

Aggeris et validi fossa tuetur ope.

5 *Ipsa suam sensit frenari hoc obice fraudem*

Sarmata, finitimis maxima pestis agri.

Inque cava per me tandem repressa paludes

Barbara faex didicit foedera certa pati.

Abnuit infidae substernere tergora classi

10 *Et famulis Tethys praetulit ire vadis.*

Nyen

God är den vakttjänst jag gör vid Östersjöns yttersta ände;

länge jag varit en port öppen åt sjö och åt hav.

Lugn strömmar Neva förbi med dygt vatten runtom mig,

mäktigt det skansverk är som jämte vallgrav ger skydd.

5 Själv fann sarmaten sig mot sådana hinder stå maktlös,

denne förfärlige ryss, hatad av gränslandets folk.

Sedan till sist jag tvingat den ut i träskmarkens gömslen,

insåg barbarernas hop vikten av ordhållighet.

Tethys ej upplät sin våg åt denna trolösa flotta,

10 hellre med flödena här ville hon gagna vår sak.

Det gällde också att i lärda traktater, dissertationer och avhandlingar summera det ständigt ökande vetande i alla discipliner som kännetecknade det dynamiska 1600-talet. Hur mycket mer visste man inte mot slutet av detta sekel än under dess början! Man hade helt andra kunskaper än människorna vid 1500-talets slut på alla områden, inom geografin, astronomin, ja, inom samtliga naturvetenskaper, inom medicinen, hur mycket mer visste man inte om de orientaliska språken och inom den klassiska filologin, där lexikografin och realiakunskaperna under århundradets lopp utvecklats i mycket snabb takt.

Låt oss sedan se på det andra argumentet, det faktum att användandet av latinet för med sig hela den antika världen, med dess historia och *exempla*, den antika citatskatten, hela denna förrådskammare för uppfinningsförmågan och för den vackra diktionen. Man kan illustrera den saken genom ett prov på översättning från svenska till latin, hämtat från Olof Rudbecks *Atlantica*. När denne i slutet av 1670-talet planerade att trycka första bandet, tänkte han sig att det skulle räcka att publicera det enbart på svenska. Han övertalades emellertid av goda vänner att ta med en latinsk översättning, som skulle tryckas parallellt på varje sida. För första bandets vidkommande utfördes

översättningen av en mycket skicklig latinist, Andreas Norcopensis, professor i vältalighet i Uppsala (1672–1687). (Norcopensis adlades senare under namnet Nordenhielm och har för eftervärlden blivit känd som den unge Karl XII:s lärare.) Om man ser på en sida av detta berömda verk så slås man av det faktum att den latinska texten är så mycket längre än den svenska (fig. 9:4). Så skriver exempelvis Rudbeck i första bokens första kapitel, §3, och Norcopensis översätter:

Man måste icke heller af de gamla Greker och Latiner vänta den fullkomligheten till Orternas beskrifning/ som man nu i dagh them hafwer uthi Blau och Jansonii Atlante [det sista betyder ”i Blaus och Janssonius’ atlasverk”].⁴

Denique admittimus etiam orbis terrae loca omnia a Graecis Latinisque Scriptoribus minime quidem ea diligentia aut felicitate olim expressa ac postmodum delineata fuisse, qua usi sunt his nostris temporibus in Atlante suo, viri incomparabiles Blavius Janssoniusque.

Vi finner 28 ord i svenskan, mot 38 i den latinska versionen. Detta beror alldeles tydligt på de stilistiska ambitioner som automatiskt följde med bruket av latin. Man noterar bland annat följande:

1. Rudbecks enkla ord motsvaras av synonympar.
Fullkomlighet: *diligentia ac felicitate*;
Beskrivning: *expressa ac delineata*, som attribut till *loca*.
2. Det beskrivande och berömmande adjektivet *incomparabilis*, ’ojämförlig’ har lagts till kartografernas namn.
3. Frasen ”Greker och Latiner” översätts med ”grekiska och latinska författare”: *Graecis Latinisque scriptoribus*;
4. Rudbecks ”Orter” har översatts med det fylligare uttrycket ”hela världens alla platser”: *orbis terrae loca omnia*.

Det var alltså lättare att uttryck sig på latin även i den meningen att vältaligheten och det sköna språket följde med språket, nästan med automatik.

Det var lätt även på ett annat sätt, som berörts tidigare: i latinet fanns specialterminologin, där fanns ordförrådet och den lämpliga fraseologin. Med latinet följde också de rätta benämningarna på allt det som stod över det mest vardagliga. Därför var s.k. språkväxling oerhört vanlig. Meningarna kan plötsligt glida över i latinska uttryck eller hela satser, i synnerhet när det gäller iakttagelser på vetenskapens område.

Här följer ett konkret exempel på språkväxling från 1600-talets mitt ur Uppsala universitets konsistorieprotokoll. Det rör närmare bestämt ett sammanträde som ägde

4 Blau (Johan Blavius, 1596–1673) och Janssonius (Jan Janssen, 1612–1664) var framstående kartografer under 1600-talet.

rum den 1 mars 1644. (Jag har förkortat texten något genom att utesluta ett par av paragraferna.)

Protokoll hållet vid Konsistorii sammanträde i närvaro af Universitetets Kansler, Johan Skytte, Upsala d. 1 Mars 1644.

1. Martii.

Samman kalladhe *praelustris Dominus Johannes Skytte*, L. B. in Duderhoff etc. [d.v.s. den lysande Herr Johan Skytte, friherre till Duderhoff etc.] *academiae Vpsal. cancellarius* [kansler vid Uppsala Universitet], *reverend. Dn. archiepiscopum procancellarium, illustrem et magnificum Dn. rectorem, Benedictum Oxenstierna* [den vördnadsvärde herr ärkebiskopen, prokanslern, den framstående herr rektor illustris Bengt Oxenstierna⁵], och *dominos professores* [och herrar professorer] alla samt teligen *in aedes Skyttianas* [till Skytteanums byggnad], der till at *consultera* och *deliberera de statu et rebus academiae* [d.v.s. för att rådslå och överlägga om universitets ställning och förhållanden]. Och då

I) Först, frågade hans excellentz *in communi*, om något *pro tempore* wore som *turberade statum academiae*? [d.v.s. om något för tillfället vore som störde universitets ställning, tillstånd] Der på swarade *magnificus rector*, i förstonne tackandes hans excellens för den åhoga, hans excellens för *academiae* wälstånd drager och det omaket, at hans excell. wil när lägenheet gifz *invisere academian* [besöka akademien], sådan, at *pro tempore*, der öfuér man sig beswåra måtte, icke något finnes thet *statum academiae turberar*.

II) Der näst frågade hans excellens: om professores få riktigt vth deras deputerade *salaria af quæstore*? [om professorerna fick ut de löner av skattmästaren som tillkom dem] Der till bejakade alla *domini professores*.

Man noterar att de latinska orden alltid infogas i den svenska texten med den latinska böjningsform (den kasusform) som det grammatiska sammanhanget motiverar. Den principen är välbekant för de flesta när det gäller latinets genitiv. Vi möter även i vår nutida svenska latinska genitiver på *-i* (av ord på *-us* och *-um*) i stelnade fraser i alla möjliga sammanhang. Man säger exempelvis "efter Kristi födelse" (inte "efter Kristus' födelse"), "Berzeli[i] park" (inte "Berzelius' park"), "Nationalmusei vänner" (inte "Nationalmuseums vänner"), o.s.v. I denna text står i rubriken, efter samma princip, *Consistorii sammanträde*. Men i vår text går man alltså längre än så och tillämpar principen på alla de böjningsformer som substantiv och adjektiv kan ha. I inledningen står det att Johan Skytte sammankallade en rad personer. Johan Skytte är subjekt i den meningen, de sammankallade personerna blir då akkusativobjekt och förses alltså i vår text med latinska akkusativändelser: *reverendissimum Dominum archiepiscopum procancellarium ... dominos professores*, etc. Likaså uppträder de latinska substantiv som står efter prepositioner i de kasusformer som det latinska språkets regler föreskriver. Mötesplatsen är *aedes Skytteanae*, 'den skytteanska byggnaden', men i texten uppträder frasen i akkusativ efter prepositionen *in* (som här anger riktning), *in aedes Skytteanas*.

5 Det är den då helt unge Bengt Gabrielsson Oxenstierna, som något mer än tjuu år senare själv skulle bli universitetskansler.

tis verbis fateri cogatur, se multa nomina Germanica vix elapsi posse ere Romano, id quod suo loco pluribus verbis ostendetur. Veris igitur locorum nominibus inveniendis maxime conducunt ea, quæ monumentis aut viva voce ipsorum indigenarum continentur, quibus saltem hoc concedi poterit, quod ipsa nominum impositio ab eis olim facta, suspicione adulationis vacet, utri virorum insignium ob res præclarè gestas, vel etiam loci alicujus ob amœnitatem suam, celebrationes eâ persæpe non careant. Ac propterea quam diligentissimè scrutari debent præsei regionis alicujus incolæ, præcæque illius nomina, ab illis cum incolis tum nominibus, quibus postmodum vel hodieque celebrari cœpta est. Veteres proinde Geographos & historiarum Scriptores magna afficiant injuria, qui ad eos reprehendendos nimis proni sunt, quoties in eorum scriptis gentē hanc vel illam, alii, quam in quo nunc habitat, loco assignatam legunt: habitationes enim cum tempore facile mutari potuisse, & motas esse dubitat nemo. Si tamen veterem Geographum erroris convincere omnino juvabit, alius sanè scriptoris, qui ætate & auctoritate par ei vel superior fuerit, testimonio, aut etiam rationibus in ipsâ loci naturâ, quæ mutari plerumque nescit, fundatis conficienda res erit: commenti enim in nostro cœlebelli nuper enati, & ad opinionem à nobis animo jam ante conceptam compositi, partes plane nullas hic esse volumus. Denique admittimus etiam orbis terræ loca omnia à Græcis Latinisque scriptoribus minimè quidem eâ diligentia aut felicitate olim expressa & delineata fuisse, quâ usi sunt his nostris temporibus in Atlante suo, viri incomparabiles Blavius Jansoniusque: verum suspicere debere contendimus, si modo apud

vetera

sol. 52.) sigh inthet alla ord angående Tyfstand kunnat utslåa med een Romersk tunga. Hvilket alt skal på sit rum virdere betvivles. Alro thesere visseja witnen till orternas rätta namn / der man them kan hafva off Indbyggarnas egen Sagor eller Sägner: ty uti namnet kan inthet beskreivas sådant höfdaude, som det icke eno Personas bedrifte eller rumo skönhet och lustigheet hafva afmållet. Omarsföre måste man wäl tillse / med hwadh Zolt och med hwadh namn en ort hafwer varit uti förra tider / och med hwadh Zolt och namn hon uti senare tider är bebyggd och nämnd. Ty gäta the alla som alt för lätt the gamla Geographos eller Historicos lasta för det att the sålita åtskilliga Zolt på andra rum än dhe wid denna tidheta stannas / som ale effter een lång tid hafwer funnat ombrytas. Veshan vill man een gammal Geographi mening fullkosta / så måste det icke igenom dem som wid samma tidh lefwat hafwa och ertörna bestrifwit / och andra stora stål / som uti Naturen äro såsom ombryteliga. Ty innt gäller hwadh wis vilia effter wdr Hierna updrakta. Man måste icke heller off dhe gamla Greker och Latiner wända dhe fulkomligheten till orternas bestrifning / som man nu i dogh them hafwer uti Blau och Jansonii Atlante, utan när man finner dhe hos the gam-

B 2

510

Fig. 9:4. Ur Rudbecks Atlantica, bok I. Det i uppsatsen citerade stället återfinnes längst ned på sidan. (UB, Leufstasaml. F145:1)

Man skall *deliberera* (d.v.s. rådslå) om akademiens *status et res*, d.v.s. 'universitetets förhållanden och tillstånd', men prepositionen *de* kräver en speciell form (som heter ablativ) och därför möter vi i texten *de statu et rebus*, och sedan står som bestämning därtill den efterställda genitiven *academiae*, 'akademiens', "Universitetets".

Så här går det på i hela vår text: under första paragrafen finner vi frasen *pro tempore*, 'för tillfället', med det välbekanta ordet *tempus*, 'tid', 'tillfälle' i ablativformen, som prepositionen *pro* kräver. Sedan påträffar vi återigen uttrycket *status academiae*, 'akademiens tillstånd', men nu med huvudordet i akkusativ (*statum academiae*), eftersom det är direkt objekt till *turberar*, 'stör'.

Genomgående möter vi den latinska pluralformen av professor, *professores*.

Vi kan nu gå vidare i texten, med fjärde paragrafen:

IV) Förtäljer hans excellens, at *in aula* klagas öfuer, at een stoor och rundh tijdh om åhret läsa *professores* intet vthi *academien*, så at om man skulle begynna *supputera* thessa stora *ferias* [d.v.s. beräkna dessa stora ledigheter], så aflöper halfua åhret som intet läses *publice* [d.v.s. då intet föreläses publikt, offentligt], huarföre säija the, at the intet kunna sända sina barn til *academien*, ty ther läses intet. Ändock, sade hans excellens, iag intet tuiflar om *professorum* flijt, at the iw läsa så länge the hafua några *auditores* [åhörare] quar, men huadh medel skal man tijdigt vthsee der emot, at *studiosi* [de studerande] reesa ifrån *academien*, efter sig lemnandes *auditoria vacua* [tomma lärosalar], huar uthaf itt sådant taal på på professorerna och *academien* vpkommer, at the läsa intet *publice*.

Vi såg här frasen *supputera thessa stora feras*, 'beräkna dessa stora ferier', med ordet *feriae* i akkusativ, eftersom det är objekt i satsen. Några rader längre ned talas det om *professorum flijt*, 'professorernas flit', med ordet *professor* denna gång i genitiv plural. Den formen känner många för övrigt igen i frasen *curator curatorum*, 'kuratorernas kurator'. Ännu några rader längre ned läser vi om de studerande, *studiosi*, pluralis av *studiosus*. De sägs lämna efter sig *auditoria vacua*, 'tomma lärosalar', plural av *auditorium vacuum*. Denna pluraländelse på *-a* av ord på *-um* kan för övrigt sägas leva kvar i svenskan: många talar ännu idag om ett *centrum* men flera *centra*. Vi går vidare till den elfte paragrafen:

XI) Bewiliades och af hans excell., at man *interea* må gifua enom *extraordinario*, som *linguam gallicam* instillerar *juventuti*, 100 Dr. koppermünt. [d.v.s. att man tillfälligt må giva 100 daler kopparmynt till en extraordinarie lärare som droppar in (alltså bibringar) det galliska (franska) språket i ungdomen].

Linguam gallicam är direkt objekt i denna sats och därför står ordet här i akkusativ; *juventuti* är dativ för att markera att det rör sig om föremålet för indroppandet av kunskap. Vi noterar att undervisningen i franska icke fanns på universitetets ordinarie program; sådant ansågs ligga helt utanför ett universitets uppgifter; om den förekom

sköttes den av just sådana här personer, som kallades exercitiemästare och jämfördes med lärare som undervisade i dans, fäktning och ridning.

Sammanfattningsvis kan man väl säga att den här texten vittnar om att svenskan hade en lång väg att gå mot sin emancipation!

Och det tål att upprepas: det som en bildad människa visste vid denna tid hade han nästan undantagslöst inhämtat i litteratur på latin.

Latinet behöll också hela århundradet ut en synnerligen stark ställning i hela Europa. Fram till 1680 var majoriteten av de böcker som publicerades vid den stora mässan i Frankfurt fortfarande på latin. Av de arbeten som publicerades i Oxford mellan 1690 och 1710 var mer än 50% på latin.

Latinlitteraturens värld under 1600-talet var sålunda inte en skyddad vrå för tillbakadragna kammarlärde, som under ängslig imitation av klassikerna odlade en antikverad passion för gamla tider. Tvärtom! Det var en litteratur som stod mitt i tidens stora strider, för Kung och Fosterland och Den Enda Sanna Religionen. Och det var alltså också en litteratur som speglade tidens forskningsfront inom alla discipliner. Det var under hela århundradet och långt in i nästa den huvudsakliga vehikeln för tidens expanderande vetande och idéer.

LITTERATUR

- Aili, H. (1995): "Sweden". I: *A History of Nordic Neo-Latin literature*. Utg. av M. Skaft Jensen (Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures, 32). Sid. 129–158. Odense.
- Benner, M. & E. Tengström (1977): *On the Interpretation of Learned Neo-Latin* (*Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, 39). Göteborg.
- Eklund, J.A. (1889): *Andreas Rydelius och hans lifsåskådning*. Stockholm.
- Forssell, H. (1883): *Minne af Erkebiskopen Erik Benzeliuss den yngre* (Svenska Akademiens handlingar, 58). Stockholm.
- Helander, H. (2001): "Neo-Latin studies: significance and prospects". I: *Symbolae Osloenses* 76, 5–44; 85–93.
- Helander, H. (2004): *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas* (*Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia*, 29). Uppsala.
- Hermelin, O. (2010): *Hecatompolis Suionum. Svenskarnas hundra städer*. Översättning av T. Wretö, latinsk textetablering av B.E. Thomasson, kommentar av H. Helander. Stockholm.

- IJsewijn, J. & D. Sacré (1990–1998): *Companion to Neo-Latin Studies*. Bd 1–2 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 5, 14). Leuven.
- Johannesson, K. (1968): *I Polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*. Uppsala.
- Lindroth, S. (1989): *Svensk lärdoms historia*. Bd 2: *Stormaktstiden*. Stockholm.
- Tengström, E. (1973): *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt*. Lund 1973.
- Waquet, F. (1998): *Le Latin our l'empire d'un signe. XVIe –XXe siècle*. Paris.

Tyska

Bo Andersson

För att ge en kort orientering om tyskans ställning i 1600-talets Sverige tänkte jag börja med att presentera några exempel.

Någon gång under åren 1630–1632 får Gustav II Adolf, som befinner sig med armén i Tyskland, ett brev från sin dotter Kristina. Det är det första bevarade brevet av hennes hand. Hon är vid den här tiden fyra, fem år gammal och har säkert fått hjälp av sina lärare med utformningen av texten. Hennes brev börjar: ”Gnedigste hertzlibe herr vatter” och undertecknas med: ”E[urer] K[öniglicher] M[ajestät] gehorsame dochter Cath Christina” (Åslund 2005:13).

Tyska verkar alltså ha varit den kungliga familjens ”hemspråk”, vilket inte är så egendomligt när man betänker att Gustav II Adolfs gemål, drottning Maria Eleonora, var född prinsessa av Brandenburg. Tyska var uppenbarligen också det språk som Gustav II Adolf hade talat med sin mor, drottning Kristina d.ä., född prinsessa av Holstein-Gottorp. De bevarade breven till henne är nämligen samtliga skrivna på tyska (Gustav II Adolf 1861:586 ff, 634 f).¹

Inte bara i den kungliga familjefären hade tyskan en stark ställning utan även i det offentliga politiska livet. Lite överraskande för oss är den mångspråkighet som exempelvis förekom i adelsståndets riksdagsförhandlingar. Den 16 oktober 1644 voterade ståendet i frågan om adelns kostnader för rusttjänsten och då lät det så här:

1 Intressant är i det här sammanhanget att Gustav II Adolf uppenbarligen lärde sig läsa och skriva på tyska innan han gjorde det på svenska. Se Ahnlund (1963:18) och Oredsson (2007:37). Jfr även Junkelmann (1993:52): ”Aufgrund der deutschen Abstammung seiner Mutter und des starken Einflusses, den Deutschland auf das damalige Kulturleben in Schweden ausübte, dürfen wir annehmen, daß Gustav Adolf von Kindheit an die deutsche Sprache kaum weniger vertraut war als die schwedische“.

Joachim Transebe: Nach den guttern wie sie einbringen undt nach eines jeden Vermuegen.
Jacob Steinb[erg]: Von sein Eigenthumb undt nach eines jeden Lohn undt Lehnung.
Lov. De Geer: Nao den paorden iss wol gutt maor beter nao Vermoegenheit.
Jörgen Schildt: Nach dem Rossdienst undt nach jeder Marck so er verrossdiensten muss.
Joh. Appelp[ren]: Effer rosstiensten och marketals förmedelst samma verderingh.
Oluf Rosemsch[öld]: Effer rosstiensten och dess verderingh.
Class Plannting samma meening.
And. Swensche samma manier.
Casp. Liliencron blifver vid Louis de Geers mening ...
 (Riksdagsprotokoll, 1904:295f.)

I riksdagsförhandlingarna var det alltså helt accepterat att ledamöterna talade det språk som för dem kändes naturligt: svenska, tyska eller nederländska, och att de räkade med ömsesidig förståelse. Det intressanta med en votering av det här slaget är för övrigt också att man avgav sina röster i omvänd rangordning ("den nederste skulle begynne"), för att alla åsikter skulle komma till tals och för att de med högre status inte skulle kunna styra besluten i en bestämd riktning.² Jag har citerat voteringsinledning i adelsståndets tredje klass och det är just där man finner de adelsmän som avgav sina röster på tyska och nederländska; de följande rösterna i klassen och de i de båda andra, högre klasserna är alla på svenska. Detta innebär alltså att de som talar tyska och nederländska är de som senast introducerats i Riddarhusets tredje klass. Förmodligen fick man uppleva ett stort inslag av mångspråkighet under hela 1600-talet, eftersom en mycket stor andel av de nyintroducerade adelsmännen var tyskspråkiga; de kom från Tyskland eller från det tysktalande Baltikum.³

Naturligtvis finns det även exempel på reaktioner, när det gäller användandet av tyska i 1600-talets Sverige. I protokollet från Riksrådets sammanträde den 3 augusti 1639 kan man läsa följande:

Richz-Cantzleren [Axel Oxenstierna] improberade [kristiserade] den ovana, som een deel aff dhe swenske bruka, att dhe, förachtandes sitt egitt modersmål, skriffwa sina breff på tyska till H. K. M:tt och Regeringen, och hölt nödigt, att man 1. för-mante alla ministros regios, att dhe dermed afstå. 2. swarade på alla uthlednsche breff, som intett ähre skriffne på latin, både från konungar, potentater, republicer och städer, på vårt tungemål (cit. efter Hernlund 1883:12, not 1).

Axel Oxenstierna vill här uppenbarligen framstå som svensk språkpatriot och det finns även andra uttalanden från hans sida i samma riktning. Om man bläddrar bland de

2 För en diskussion av det rationella beslutsfattandet under 1600-talet, se Åslund 1989.

3 En snabb genomgång av adelns riksdagsprotokoll från 1600-talet visar dock att det egentligen bara är det citerade stället, där en votering återges så ordagrant. Ståndets sekreterare nöjer sig annars med sammanfattningar.

brev som han fick från de ledande svenska fältherrarna i Trettioåriga kriget så kan man dock konstatera att många av dem är skrivna på tyska, utan att detta tydligen gav upphov till några protester från rikskanslerns sida. Däremot väckte de tyska breven från exempelvis Gustaf Horn, Johann Banér och Carl Gustaf Wrangel misshag hos nationalistiska svenska historiker under 1800-talet; svenska fältherrar förväntades nu skriva sina brev på svenska. Men förklaringen till bruket av tyska är ganska enkel.⁴ Carl Gustaf Wrangels egenhändiga brev till rikskanslern är exempelvis skrivna på svenska, medan språkvalet i hans dikterade brev styrs av om det fanns tillgång till någon svensk-språkig sekreterare i fältkansliet: annars anlätades en tysk sekreterare. Likadant gör för övrigt rikskanslern själv, trots att han i Riksrådet kritiserar bruket av tyska. I månads-skiftet februari/mars 1636 befinner han sig i Wismar, där han skriver två brev till Johann Banér, då överbefälhavare för den svenska hären i Tyskland. Den 29 februari skriver kanslern på tyska, dagen efter, den 1 mars, på svenska (Oxenstierna 1956:212 ff.). Det är helt enkelt den jourhavande sekreterarens språkliga kompetens som avgör valet av språk.

Denna variation och utpräglad praktiska syn på språk, som man möter under 1600-talet, är onekligen påfallande mot bakgrund av de föreställningar om nationell språklig och etnisk homogenitet som bildat utgångspunkt för tänkandet kring konstruktionen av nationer sedan slutet av 1700-talet.⁵ Som redan framgått av inledningen till den här volymen förväntas en modern nationalstat att präglas av homogenitet vad gäller språk och nationell härkomst/etnicitet, medan det råder politisk frihet och religionsfrihet. Under 1600-talet ansåg man däremot att det var enhet i religionen som var den viktigaste faktorn för att hålla en stat samman; religionsfrihet var ett för tiden okänt begrepp. Tidigmoderna statsteoretiker betraktade religionen som samhällets kitt – ”*religio vinculum societatis*” – och det betydde att bara en konfession kunde vara tillåten i en välfungerande stat.⁶ I det Svenska riket var det självklart en evangelisk-luthersk konfession som utgjorde detta *vinculum*.⁷ Men inte bara religionen var central för den politiska och sociala ordningen. Undersåtarna i en tidigmodern stat var även bundna till härskaren genom en trohetsed som förnyades vid varje kröning. Det fanns alltså inget utrymme för avvikande religiösa föreställningar eller politiska uppfattningar som skiljde sig från dem som företrädades av furste och stat. Om en undersåte var av svensk härkomst eller talade svenska någorlunda väl var däremot ganska ointressant i sammanhanget. Det viktiga och avgörande var den religiösa och politiska lojaliteten.

4 Se utgivaren Per SONDÉNS förord till band 8 av Oxenstiernas brevväxling (Oxenstierna 1897).

5 För en allmän diskussion, se exempelvis Anderson 1991. Jfr även Hagerman 2006 och Söhrman 1997. För en diskussion av problemkomplexet språk och nation, se bidragen i Gardt 2000.

6 För en utförlig diskussion, se Dreixel 1970:380 ff. För Sverige, Montgomery 1984.

7 Att ha främmande trosutövarer inom landet, exempelvis valloner vid järnbruken, upplevdes som starkt problematiskt. Se t.ex. Hållander 1999.

Tyskans ställning

Tyska talades inte bara inom kungafamiljen, i Riksdagen och i statsförvaltningen. Den hade, framför allt lågtyskan, av tradition en mycket stark ställning i de nordiska städerna överhuvudtaget (Ahnlund 1929). Berömd är regleringen i Magnus Erikssons stadslag, där det sägs att städernas borgmästare och rådmän till hälften ska vara svenskar och till hälften tyskar. Enligt en beräkning från slutet av 1400-talet utgjorde tyskarna ca 35% av Stockholms hela borgerskap och 40% av husägarna samt stod för 50% av skatteintäkterna. Tvåspråkigheten svenska – lågtyska var mycket utbredd, vilket tydligt visar sig i den starka påverkan som svenskan utsattes för, framför allt på det lexikala planet (Wessén 1967; Moberg 2004). Men relationen mellan Stockholms svenska och tyska befolkning var definitivt inte utan konflikter. Enligt legenden inträffade 1389 de s.k. Käpplingemorden, där en paramilitär organisation bland Stockholms tyska borgare sägs ska ha bränt inne ungefär 70 svenska borgare i en lada på Käpplingen, nuvarande Blasieholmen (Svanberg & Tydén 1992:42 ff). Fastän händelsen verkar sakna historisk realitet så säger ändå uppkomsten av en sådan legend något om spänningarna mellan svenskt och tyskt i senmedeltidens Stockholm.

För medeltidens del talar man ofta om Stockholm som en i det närmaste tysk hansestad där tyska köpmän hade stort ekonomiskt inflytande. Under slutet av 1500-talet förändras bilden något. Enligt beräkningar av Stockholms befolkning i slutet av 1500-talet verkar den tyska andelen då ha uppgått till ca 12% av samtliga familjer. De tyska köpmännen och hantverkarna hade dock fortsatt en mycket stark ekonomisk position (Lager 1966:24 f). Tyska familjer dominerade även under 1600-talet den mycket vinstbringande Östersjöhandeln (Stadin 2003). Detta ledde bland annat till ständiga klagomål från svenska hantverkare och köpmän. 1618 klagade exempelvis de svenska skomakarna över att de trängdes ut ur skomakarskrået av utlänningar, d.v.s. tyskar. Stadens magistrat reglerade då att Stockholms skomakarskrå skulle bestå av 50 mästare, varav 30 skulle vara svenskar och 20 tyskar (F. Lindberg 1964:128). Det är svårt att beräkna det tyska inslaget i Stockholms befolkning under 1600-talet, men det verkar ha ökat med tiden. Erik Dahlberg författar – på tyska – omkring år 1662 en Stockholmsbeskrivning. Där skriver han att antalet tyskar i Stockholms borgerskap "an diesem Orte so erwachsen Undt Zu Genommen, das man den dritten Theill der Burger Vor Teutsche heldt Wie dan die Teutsche Sprache Alhie fast so Gem[ein] als die Schwedische ist" (Bolin & Vennberg 1925:24 f).⁸ Man kan alltså utgå ifrån att det tyska befolkningsinslaget i Stockholm var betydande. Det rörde sig också om en grupp som kulturellt var mycket dominerande. Det tyska borgerskapet i Stockholm hade en hög bildningsnivå och moderna kulturella och religiösa intressen (Ridderstad 1975:253

8 För en ganska ingående diskussion av den tyska befolkningsandelen i Stockholm under 1600-talet, se Drees 1987:74 ff.

ff). Tyska församlingen spelade en viktig roll i Stockholms kulturliv med ett mycket rikt musikliv – att nämna är här framför allt familjen Düben, vars medlemmar även var verksamma vid hovet.⁹ Stockholm besöktes under 1600-talet också av en rad tyska teatergrupper. Det är säkert betecknande att den äldsta svenska teateraffischen som finns bevarad rör en föreställning av dramat *Der große Altamiro*, som uppfördes i Lilla bollhuset 1682.¹⁰ Svenska kungar porträtterades av invandrade tyska konstnärer som David Klöcker Ehrenstrahl och hans systerson David von Krafft d.ä. Intressant är även att notera att Tyska skolan under stora delar av 1600-talet var det enda gymnasiet i huvudstaden. 1640 grundades visserligen ett svenskt gymnasium, men detta tvingades upphöra redan 1668 på grund av vikande elevunderlag och flyttades i stället till Gävle (Andrén 1967:288 f).

Det tyska kommersiella och kulturella inslaget i Stockholm och andra handelsstäder var alltså betydande. Om man ser till den språkliga situationen i medeltidens svenska städer så måste man räkna med att stora befolkningsgrupper var i alla fall passivt tvåspråkiga – det gällde då svenska och lågtyska – och att det därigenom förelåg goda möjligheter till semikommunikativ förståelse, d.v.s. man talade sitt eget respektive språk och räknade med att kunna bli förstådd av en samtalspartner, precis som talare av de nordiska språken brukar göra, då de kommunicerar med varandra (Braunmüller 1997). Man har också föreslagit att talare av de nordiska språken under 1500- och 1600-talen på samma sätt kan ha haft passiv tillgång även till högtyska via lågtyskan (Braunmüller 2000). Men den tesen motsägs bl.a. av det faktum att det finns en rik översättningslitteratur från högtyska. Om det utan vidare hade varit möjligt att förstå högtyska hade man kunnat bespara sig den mödan.¹¹ Man måste dock anta att det högtyska inslaget i en stad som Stockholm under 1600-talet var så betydande i det kommersiella och kulturella livet att stora delar av befolkningen, åtminstone i stadens mellersta och övre sociala skikt, var tvåspråkiga: svenska och högtyska.¹² I de exempel jag behandlar här är det hela tiden fråga om tyskt skriftspråk; det rör sig då genomgående om högtyska. Hur det förhöll sig med lågtyskan i 1600-talets Sverige skulle förtjäna att undersökas närmare.

Frågan som ställer sig är naturligtvis hur man under 1600-talet lärde sig tyska. Förmodligen var den språkliga miljön i flera städer sådan att detta skedde mer eller mindre

9 En utförlig framställning av tyska församlingens historia finns i Lüdeke 1823. Om musiklivet i tyska kyrkan informerar Nordlind 1944–45.

10 För en diskussion av teatersituationen i Stockholm på 1600-talet, se Dahlberg 1992. Uppförandet av *Der große Altamiro* beskrivs på s. 205 ff.

11 Se Glück 2002:293. Högtyskan var det dominerande källspråket för 1600-talets översättningslitteratur. Se Hansson 1981:29.

12 Tyskan verkar f.ö. även ha fungerat som lingua franca i det vidsträckta svenska riket under 1600-talet (Roberts 1979:83). I Danmark förhöll det sig på samma sätt (Vinge 1992:129).

naturligt. Men det fanns även läroböcker.¹³ Den mest spridda av dem författades av prästen Swen Ingemarsson Tiliander (1637–1710).¹⁴ Han hade varit huspredikant hos den svenske guvernören i provinsen Bremen-Verden under åren 1667–73, och i provinshuvudstaden Stade publicerade han 1670 en lärobok i tyska för svenskar, som har undertiteln: *En rätt och nyligen upfunen Geenstig / Wijsandes huru man behändiget kan Genera i Tyskan fatta / jämväl alla nödige Regler / som en Svensk hafwer at achta / den Tyskan bra wil [...]*. Den utkom senare i Västerås 1672, och i Stockholm och Dorpat i två olika upplagor 1691; under en annan titel trycktes den slutligen i Stockholm 1699. Den upplaga jag har haft tillgång till är den från Dorpat 1691.

Tilianders lärobok innehåller delar som man direkt känner igen från en traditionell skolgrammatik. Den innehåller genusregler för substantiv, regler för adjektivböjning, starka verb, inblickar i den tyska syntaxen, o.s.v. Den är alltså inte alls avsedd som nybörjarbok, utan den vänder sig till den som redan har rudimentära praktiska kunskaper i tyska språket, uppenbarligen förvärvade i en tvåspråkig svensk-tysk miljö. Tiliander skriver:

Ganska många aff wåre Herrar Landzmän äro wäl / som Tyska både förstå och tala / förnemb-
ligast dhe i Köpstädher boende / och elliest andre i studier förfahrne; Men en del deraff gåår
som mig i begynnelsen / dhe hafwa ingen rättelse / dher effter the måtte pröfwa / om dhe
rätt eller orätt kunna dhett dhe tahlä.

(Tiliander 1691:4)

Tiliander konstaterar alltså att det finns många svenskar som har färdigheter i muntlig kommunikation på tyska. Den tes han sedan driver i sitt förord låter egentligen väldigt aktuell. Han menar nämligen att det inte räcker med att bara kunna göra sig förstådd på tyska, utan att det även krävs formell språklig korrekthet i tal och skrift. Man måste faktiskt lära sig exempelvis tyska artiklar, vilket Tiliander demonstrerar med ett tids-
typiskt exempel. Det går inte an att säga "Er traget einen schönen Perück" / Han drager een wacker Piruk [!], utan det ska vara: "Er traget eine schöne Perück / ty dhett heter: Die Perucke" (4). Det räcker inte med att bara kunna göra sig förstådd, utan en svensk måste inse att det låter fruktansvärt för tyska öron med felböjd tyska. Grammatiska fel kan t o.m förorsaka fysiska men hos den tyske samtalspartnern. Tiliander utbrister: "Mon icke sådan Tyska gällaa i öronen / at tarmwred deraff snart kunde förorsakas" (7). Att läroboken kunde ges ut i fem upplagor under loppet av 30 år visar att det fanns en stor krets av människor med kommunikativa färdigheter i tyska som

13 Det vore mycket intressant med en ingående undersökning av 1600-talets läroböcker i tyska för svenskar. Några antydningar finns i Glück 2002:308 f, men där saknas största delen av materialet.

14 För hans biografi, se Virdestam 1929:25 f. Som en kuriositet kan nämnas att Swen Ingemarsson Tiliander var morbror till Linnés far, Nicolaus Linnæus, och att denne bodde i sin morbrors familj i två år innan han blev djäkne vid Växjö skola (Virdestam 1927:383).

kände behov av att behärska språket även i formellt avseende.¹⁵

Vad gäller den högre undervisningen i tyska i Sverige så fanns Tyska skolan i Stockholm, där eleverna bl.a. framförde dramatik på latin och tyska (Ståhle 1975:156, 187; Drees 1986:189 ff). Vid Uppsala universitet tillträdde den förste tyske språkmästaren sin tjänst 1694 (Taube 1963:34 ff). Han hette Martinus Schütte, men om hans undervisning vet vi egentligen ingenting. Han verkar dock ha varit mest intresserad av teologiska frågor och gällde som universitetets mest fanatiska förkämpe för den lutherska ortodoxin.

Under åren 1719–50 var Andreas Heldmann verksam som tysk språkmästare i Uppsala. I en lärobok utgiven 1726 påstår han att hans studenter tillägnar sig alla väsentliga färdigheter i att förstå, läsa, tala och skriva tyska på 6–8 veckor, om de använder hans undervisningsmaterial (Heldmann 1726:4). Fast hans lärobok ser faktiskt ut som en ganska traditionell grammatik, förutom några vardagsdialoger sist i boken. Man kan där lära sig praktiska nyttigheter, exempelvis hur man på tyska hyr ett rum, försöker pruta på priset och sedan kommer överens med värdinnan om städning, tvätt och regelbundna måltider.

När det gäller tyskans ställning i Sverige under 1600-talet kan man alltså konstatera att en stad som Stockholm måste ha haft en stor befolkningsandel som var tvåspråkig. Intressant är i det sammanhanget att det i huvudstaden under den största delen av århundradet bara fanns ett tyskt gymnasium. Det spelades teater på tyska och det är över huvud taget tydligt att en stor del av kulturlivet i huvudstaden dominerades av invandrade tyskar och av svenskar av tysk härstamning. Jag har redan nämnt David Klöcker Ehrenstrahl, David Krafft d.ä. och musikerfamiljen Düben. Ett vidare exempel är arkitekten Nikodemus Tessin d.ä., född i Stralsund.

Det tyska inslaget i 1600-talets svenska kultur var alltså betydande. I det följande skall jag belysa det tyska inflytandet lite närmare med hjälp av några litterära exempel. Det skrevs nämligen mängder av tysk lyrik i Sverige. Jag kommer att diskutera några representativa lyriska texter som belyser viktiga funktioner som den tyska litteraturen hade i stormaktstidens Sverige.

Tysk lyrik

Lyrik på tyska skrev många av de mest kända svenska diktarna under 1600-talet. Man kan nämna Lars Johanson (Lucidor), Samuel Columbus, Georg Stiernhielm, Gunno Eurelius Dahlstierna, Johan Runius, Maria Aurora von Königsmarck, Lars Wivallius och Sophia Elisabeth Brenner. Till detta kommer en rad diktare som idag är fullständigt okända. Den tyske litteraturvetaren Jan Drees (1987; 1995) har undersökt tysk tillfällesdiktning tryckt i Stockholm och Uppsala åren 1613–1719 och har funnit inte

15 Andra läroböcker av liknande slag är Barenius 1691 och Jenisch 1698.

mindre än 500 namngivna författare. Till detta kommer mer än 100 initialer och pseudonymer, som han inte har lyckats tolka. Vad gäller antalet dikter så visar hans bibliografiska sammanställning av den tyska tillfällespoesin från Stockholm och Uppsala att det under perioden utkom inte mindre än 1 098 olika tryck. Eftersom många av dessa innehåller mer än en dikt rör det antagligen om sammanlagt mer än 2 000 tyska dikter. Detta är ett överraskande stort antal och visar påtagligt hur viktig tyskan var som litterärt språk.¹⁶

Innan jag fortsätter min diskussion vill jag stanna lite vid den kulturella företeelsen 'tillfällesdiktning'.¹⁷ Men detta begrepp menas lyriska texter som författades till ett bestämt tillfälle: oftast bröllop och begravningar. För oss är väl lyrik en litterär genre där ett diktjag uttalar sina innersta känslor. En diktare på 1600-talet skrev däremot texter för ett bestämt tillfälle, ofta på anmodan av en uppdragsgivare eller för att erhålla ett arvode eller vinna andra fördelar. Texterna skulle fungera i ett offentligt sammanhang. En tillfällesdikt hade som uppgift att ge extra glans i samband med en offentlig ceremoni.

En intressant bild av 1600-talets svenska kultur får man om man jämför de språk som används i tillfällesdiktningen. Carl Ivar Ståhle (1975:293) har undersökt de bröllops- och begravningsdikter som finns i Kungliga biblioteket och visat hur förhållandet är mellan dikterna på latin, svenska och tyska under åren 1640–1680 (tab. 10:1).

Bröllops- och begravningsdikter (i %-tal) under perioderna	latin	svenska	tyska
1640–49	81	11	8
1650–59	60	29	11
1660–69	51	39	10
1670–79	33	54	13

16 Hur stort det sammanlagda antalet tillfällestryck är har visat sig vara svårt att uppskatta. Swahn (1963) räknar med 6 000 tryck från 1600-talet. Enligt Kurt Johansson finns det sammanlagt ca 12 000 enskilda tillfällesskrifter i Uppsala universitetsbibliotek och i Kungliga biblioteket (uppgift efter Hansson 1975:47).

17 För en diskussion av begreppet, se Ridderstad 1981; 2005. Jfr även Segebrecht 1977.

Vi ser här hur den relativa frekvensen för latinska dikter avtar, medan de svenska dikternas proportionella andel ökar. Här återspeglas det faktum att uppvaktningen med tillfällesdikter sprider sig från den lärda världen till borgerliga grupper. Intressant är att de tyska dikternas relativa frekvens är mer eller mindre konstant. Om man ser till produktionen av tillfällesdikter i absoluta tal – en fråga som Stähle inte beaktar – kan man konstatera att det föreligger en massiv ökning av antalet dikter under senare hälften av 1600-talet (Drees 1986:119).

Varför skriver man då tillfällespoesi på tyska? Ofta riktar sig dikter på tyska till en tysk adressat. Brudparet eller den döde har alltså tysk anknytning. Men det kan även förhålla sig så, att olika språk har olika status. Lars Johansson (Lucidor) skriver exempelvis mer tyska dikter till högadliga adressater än till lågadliga; dikter på tyska har alltså uppenbarligen högre status (Hansson 1975). Man kan även nämna att Lucidor var en mycket polyglott diktare. Det finns texter där han använder inte mindre än sju olika språk.

I det följande kommer jag att diskutera några exempel som belyser olika aspekter av det tyska språket och den tyska kulturen i Sverige under 1600-talet. Exempelen är

- 1) Lars Wivallius, som diktade en visa som han ansåg skulle kunna vara användbar som krigspropaganda i trettioåriga kriget.
- 2) Johannes Loccenius, professor i Uppsala, som publicerade en hyllningsdikt till Gustav II Adolfs begravning 1634.
- 3) Grevinnan Maria Aurora von Königsmarck, som tillsammans med andra högadliga hovdamer skrev emotionellt intensiv religiös lyrik vid hovet i Stockholm.
- 4) Profetissan Eva Margaretha Frölich och hennes nationella eskatologi.

Lars Wivallius

Om Lars Wivallius (1605–69) skriver Birger Bergh (2005:52) att ingen ”miljö har varit gynnsammare för hans författarskap än ... fängelset, och allt han skriver har ett och samma syfte: att vinna friheten”. Tyska dikter till myndigheterna i Nürnberg skrev han då han satt fängslad där under åren 1627–28, och från fängelset i det då danska Kristianstad uppvaktade han några år senare kung Kristian IV med dikter på latin. Sedan han flytt ur fängelset i Kristianstad undan en hotande dödsdom kom han sommaren 1631 till Stockholm, där han dock snart kom att anklagas för att ha haft kontakter med agenter för Sveriges katolska ärkefiende, Polen. Wivallius satt i häkte och det såg ut som om det förelåg små möjligheter att undkomma med livet.

I fängelset utvecklar Wivallius en febril aktivitet. Han försöker övertyga myndigheterna om att han skulle kunna vara användbar för Sveriges politiska mål som visionär

och poet. Han hänvisar till stora nedgrävda skatter som han känner till, men han författar även en dikt över Gustav II Adolf som han uppenbarligen anser skulle kunna vara lämplig för den svenska krigspropagandan i Tyskland. Dikten hyllar inte bara kungen utan innehåller även en vision om en protestantisk seger i kriget; med det konfessionspolitiska ställningstagandet ville Wivallius säkert antyda det absurda i anklagelsen att han skulle företräda polska, katolska intressen.

Dikten över Gustav II Adolf inlämnades till det kungliga kansliet den 13 september 1631. Den beskriver den svenske kungens stora framgångar som Guds utvalda redskap.¹⁸ I diktens första del, som omfattar 31 strofer, beskriver Wivallius hur kungen kämpar mot Antikrist, d.v.s. de katolska fienderna. Hela den första delen är lagd i kungens mun. I första strofen säger han:

Gustavus ein Sved gebohren
Bin ich eins Königs Sohn,
Von Gott selbst ausserkohren
zu Königliche Ehr vnd Kron,
Dass ich soll helffen fechten
Für die Christliche lahr,
All' falsche Rott: vnd sechten
Durch Gott austroten gahr.¹⁹

Den svenske kungen beskrivs här i en för samtiden viktig roll, nämligen som den kristne riddaren (*miles christianus*) – en mycket vanlig strategi i tidens svenska krigspropaganda (Tschopp 1991:183 ff).²⁰ I dikten uttrycks tydligt att kungen och alla hans undersåtar är villiga att offra livet för den protestantiska saken.

Diktens andra del omfattar 25 strofer. Där tilltalas Gud och texten beskriver vad som kommer att hända efter den protestantiska segern över Guds fiender. Människorna kommer då att leva i ett rike med tydliga drag av paradiset. Wivallius' dikt har ett tydligt apokalyptiskt perspektiv.

Poeten har för sin visa valt en populär versform, den s. k. hildebrandsstrofen.²¹ För litterärt bevandrade medlemmar av Riksrådet och kungliga kansliet, dit han lämnade sin visa, bör formen ha väckt associationer i olika riktningar. Sverker Ek (1930:64 ff) har påpekat att Wivallius' skildring av det paradisiska fredsriket tydligt knyter an till

18 Det rör sig vid den här tidpunkten om ett stort mått av önsketänkande, eftersom den första stora svenska segern i kriget kom först med slaget vid Breitenfeld den 7 september 1631. Nyheten om segern kan knappast ha nått Stockholm redan inom en vecka.

19 Dikten finns i Schück 1893–95: bd 2, 69–75. Wivallius' inledning till dikten finns på s. 19 f.

20 För en allmän diskussion av *miles christianus*-begreppet, se Wang 1975.

21 För en kort beskrivning av formen, se Lilja 2006:485 f. För strofens tradition i svensk litteratur fram till mitten av 1600-talet, se Källquist 1934:29 ff. För en beskrivning av strofen i tysk litteratur, se Frank 1993:573 ff.

samtida majvisor med skildringar av den inbrytande sommaren. Men hildebrandsstrofen hade vid tiden omkring 1630 även andra intressanta litterära användningar. I Kalmar trycktes 1626 en hyllningsdikt till den svenske kungen, "Visa om K. Gustaf Adolf", där det bl a heter:

Vthi all Land berömmes /
hans dygd och manlighet /
Ey bör aff oss förglömmes
Han sinnes stadigheet

(Hyltén-Cavallius & Stephens 1853:246).²²

Men inte bara furstepanegyrik kunde vara ett lämpligt ämne för hildebrandstrofer, utan även det apokalyptiska motivet finns representerat i den versformen i Wivallius' samtid. Under 1520-talet skrev Olaf Suensson, skolmästare i Stockholm och från 1531 stadens sekreterare, en psalm med titeln "GVdh Fadher Wilie wij prijsa", där han – precis som Wivallius – förutspår att Antikrists värde närmar sig sin snara undergång (Liedgren 1926:109). Psalmen finns med i 1600-talets psalmböcker. I en av stroferna heter det:

Förminskas skal titt wälde
Tu grymme Antichrist /
...
Ytterst skal Gudz Ande
Som går aff Christi mun /
Tigh dräpa förvthan wända
Så ändas werldzens stund

(Psalmboken 1616, bl. 136^v)

Wivallius arbetar alltså mycket medvetet med associationer i sin dikt om hjälten Gustav II Adolf, hans seger över onskans makter och det inbrytande paradisiska fredsriket. Tematiken är dock inte unik för Wivallius; det finns mängder av texter från åren 1630–1632 som ser den svenske kungen, "Lejonet från Norden", i ett apokalyptiskt perspektiv.²³

Lars Wivallius behärskade ett flertal tungomål och erbjöd den svenska regeringen att skriva texter "på swänska, latin, tyska, fransösiske och kan skee italiensk språk" (Schück 1893–95: bd 1, 169). För dikten om Gustav II Adolf valde han dock tyska. Det-

22 'Stadigheet' är den svenska översättningen av det neostoiska begreppet *constantia*. För en diskussion av neostoicismen under den tidigmoderna tiden, se B. Lindberg 2001.

23 För en diskussion om "Lejonet från Norden", se Nordström 1934 och Tschopp 1991:229 ff. De apokalyptiska motiven finns tydligt beskrivna i Tschopp 1991:192 ff.

ta var ett bra språkval för en som ville undgå dödsstraff genom att framstå som politiskt användbar. Wivallius menade att hans förmåga att författa politiska visor på tyska skulle kunna vara av största nytta för den svenska krigspropagandan. Wivallius' "Gustavus ein Sved geböhren" är ett tydligt exempel på hur tysk lyrik skulle kunna vara användbar som ett viktigt medel för den psykologiska krigsföringen i trettioåriga kriget.

Johannes Loccenius

Mot bakgrund av den viktiga roll som människor av utländsk härkomst spelade för det svenska kulturlivet under 1600-talet skulle man kunna tänka sig att även många av professorerna vid Uppsala universitet kom från utlandet. Men så var faktiskt inte fallet. Under åren 1620–99 utnämndes 118 professorer vid universitetet, och endast tolv var utlänningar (Niléhn 1981). Fem av dessa uppbar intressant nog den prestigefyllda skytteanska professuren i politik och retorik, och de kom alla från Tyskland. Det skulle dröja mer 70 år, till 1698, innan den skytteanska professuren tilldelades en infödd svensk.

En av de skytteanska professorerna var Johannes Loccenius (1598–1677).²⁴ Han föddes i Holstein och studerade i Helmstedt, Rostock och Leiden. 1625 blev han av Johan Skytte kallad till Uppsala. Först var han professor i historia, sedan skytteansk professor, vidare professor i juridik och universitetsbibliotekarie. Han var senare även verksam som svensk rikshistoriograf och som preses i Antikvitetskollegium.

Loccenius författade en rad juridiska arbeten och gäller som en av grundläggarna av den svenska vetenskapliga juridiken.²⁵ Han var också en framstående latinpoet.²⁶ Intressant nog publicerade han även två dikter på tyska i samband med Gustav II Adolfs begravning 1634; de verkar vara de enda texter som han lät trycka på sitt modersmål. De utkom i Uppsala hos den akademiske boktryckaren Eskil Mattson under titeln *THRENI Oder Christliche Leichklag* (fig. 10:1). Det skrevs mängder av sådana här dikter på tyska om den döde svenske kungen, och rimorden brukade ofta vara "Held", "Welt" och "Feld". Precis så låter det i första strofen i en av Loccenius' båda dikter:

Der Edlest Held / ein Ehr der weld /
Bei Lützen auff dem offnen Feld
Gefallen ist / vnd nun da ligt
Jm Sarc / der so viel Feind bekrigt

24 För information över hans biografi, se Jägerskiöld 1982–84.

25 För en översikt över hans juridiska arbeten, se Almquist 1946:111 ff.

26 Så karakteriseras han i Ellenius 2005:478 med anledning av den latinska inledningsdikten till en beskrivning av trädgården på Magnus Gabriel de la Gardies Jakobsdal.

THRENI
Oder
Christliche Leichklag/
Über den hochbetrübten doch hochseligsten vnd
Glorwürdigsten Födelichen hin-
gang/ des weyland
Durchleuchtigsten / Großmächtige-
sten/ vnüberwindlichen Fürsten
vnd Herrn/
Herrn GUSTAVI
ADOLPHI MAGNI,
Der Schweden/ Gothen vnd Wens-
den Königes etc.
Auf Christlicher schuldigster condolentz
aufgesetzt von
Johanne Loccenio D.
In Regia Academ. Upsal. Histor. Prof.
ordinario & Skyttiano Eloq.
prof. extraord.

Gedruckt zu Upsal/ bey Eschil Nasson.
Im Jahr Christi 1634.

Fig. 10:1. Titelbladet till Johannes Loccenius THRENI Oder Christliche Leichklag (1634). (UUB, Personverser till Kungl. personer [Gustaf II Adolf].)

Den döde kungens skicklighet som krigare understryks vidare:

Nie hat gefehlt Gustafs Pistol /
Der Feind eß erfahm allzuwol /
Sein Schwerdt auch nie lär widerkam /
Vons Feinds Blut bestrichen satsam.

Slutligen framhäver Loccenius sin egen emotionellt laddade relation till den fallne kungen. Han skriver:

Es ist mir leid umb dir mein wonne /
Mein beste Frewd vntr der Sonnen /
Kein lieb (negst Gotts) untr menschen schaar
Mir lieber als die deine war.

Fascinerade är hur svårt det uppenbarligen var även för en framstående latinpoet att dikta på tyska. Naiviteten och plattheten i framställningen är onekligen påfallande, särskilt om man jämför med andra samtida Gustav Adolf-dikter.²⁷ När det gäller formen måste man dock vara lite rättvis. Loccenius hade med all säkerhet inte någon större kontakt med den modernaste tyska litteraturen och den versreform som hade genomförts av Martin Opitz och hans *Buch von der deutschen Poeterey* (1624). Enligt de nya reglerna för tysk vers skulle denna vara accentuerande och bestå av en regelbunden växling mellan betonade och obetonade stavelser. I Uppsala – liksom i Sverige i övrigt – diktade man 1634 dock fortfarande enligt ett strikt stavelseräknande mönster, som för oss känns mycket främmande.²⁸ Principen för Loccenius' vers är att raderna innehåller åtta stavelser; en rad som "Vons Feinds Blut bestrichen satsam" uppfattas då inte som metriskt störande.

Loccenius' dikt om den döde Gustav II Adolf liksom Wivallius' visa var avsedda att fungera i den offentliga sfären. Tysk lyrik hade dock även en viktig funktion i privat-sfären. En person som belyser mångspråkigheten i 1600-talets Sverige är Aurora von Königsmarck (1662–1728), som skriver litterära texter på svenska, latin, franska och tyska. Hos henne blir det tydligt att tyskan har en viktig funktion som religiöst språk för den enskilde.

Aurora von Königsmarck

I de rapporter som drottning Kristinas lärare, Johannes Matthiæ, lämnade in till Riksrådet rörande den unga drottningens uppfostran finns redogörelser för det behandlade undervisningsstoffet. Huvudsakligen lästes texter på latin, men exempelvis Luth-

27 För en översikt över sådana texter, se Milch 1928:28 ff.

28 För en diskussion av den stavelseräknande versen i Sverige, se fr.a. Stähle 1975:126 ff.

ers katekes lästes på både latin och svenska. På tyska läste Kristina vissa bibeltexter, exempelvis avsnitt ur Psaltaren, och tyskan var dessutom språket för böner och psalmer (Åslund 2005:229 f). Detta måste man tolka så, att tyskan var det språk som var starkast associerat med religionens existentiella dimension. I 1600-talets Sverige lästes mängder av tysk andaktslitteratur, och det trycktes även sådana texter i svenska tryckerier, uppenbarligen avsedda för en inhemsk publik (Lindquist 1939:415). Man kan exempelvis nämna en utgåva av Johann Arndts kända bönbok *Paradijsz Gärtlein*, utgiven på tyska i Stockholm 1696. Tyskans roll som religiöst språk framgår även av exempelvis en likpredikan över adelskvinnan Maria Mörner, död 1643. På sin dödsbädd läste hon bibelord på svenska och därtill "någhra Tyske Böner och Språk aff the H. Skriffit, så länge som hon tala kunde" (cit. efter Lindquist 1939:415, anm. 5).²⁹ Det är därför ingen större överraskning att Aurora von Königsmarck (1662–1728) skriver dramatiska texter och hyllningsdikter till Karl XII och August den starke på franska,³⁰ men däremot religiös lyrik på tyska.

von Königsmarcks religiösa lyrik på tyska finns i ett vackert blått band med silverbeslag som förvaras i handskriftsamlingen på Carolina rediviva. Samlingen har titeln *Nordischer Wejrauch* (fig. 10:2) och innehåller dikter inte bara av von Königsmarck själv utan även av hennes syster Amalia och av deras kusiner Ebba Maria och Johanna Eleonora de la Gardie. Det rör sig alltså om kvinnor ur adelns allra högsta skikt. Samlingen tillkom under 1680-talet, då de fyra kusinerna var hovdamer hos drottning Ulrika Eleonora. Samlingen ger uttryck för en starkt emotionell pietistisk religiositet.³¹

Pietismen var ganska ovanlig i Sverige under 1680-talet, men hovkretsarnas intresse för nya religiösa former noterades bl.a. av kyrkoherden i Riddarhomskyrkan, Johannes Vultejus, i ett brev till Johann Friedrich Mayer, som senare blev superintendent i

29 I Sahlstedts *Biblis kwinno-spegel* (1723) heter det att det är viktigt att kvinnor lär sig språk, särskilt tyska "ther uti man så många dyrbara böcker / Christendoms wäsendet angående / hafwer för en Christelig Qwinna wäl till pass" (cit. efter Nilsson 1973:132).

30 På franska lät hon även uppföra Racines drama *Iphigenie* i Stockholm 1683 med så gott som uteslutande kvinnor i rollerna; även grekiska hjältar som Agamemnon, Achilles och Odysseus gestaltades av kvinnor. Hon skrev även en prolog på franska som hyllar Karl XI. För en diskussion av föreställningen, vars tendens har vållat viss debatt, se Olsson (1979). För rollbesättningen, se Mörner 1913. Under de första åren av 1700-talet skrev Aurora von Königsmarck en rad dikter till Karl XII, eventuellt även en på tyska (Woods 1996:76 f). För exempel på franska dikter till Karl XII och August den Starke, se Hanselli 1867:105 ff. Där finns också en hyllningsdikt till den döda Ulrika Eleonora på tyska (Hanselli 1867:92 ff). Med all sannolikhet skrev eller översatte von Königsmarck också redan 1680 ett tyskt Singspiel med titeln *Die drey Töchter Cecrops* (Olsen 1988). För vidare information om von Königsmarcks biografi se – förutom Mörner 1913 – Jordan 1974, Beckman 1998 och Krauss-Mayl 2006.

31 Jag citerar efter handskriften i Uppsala universitetsbibliotek. Denna har aldrig tryckts. Woods 1988 innehåller texten som den föreligger i en senare handskrift, nu i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel. Ur den kritiska apparaten låter sig dock texten i Uppsalahandskriften rekonstruera.

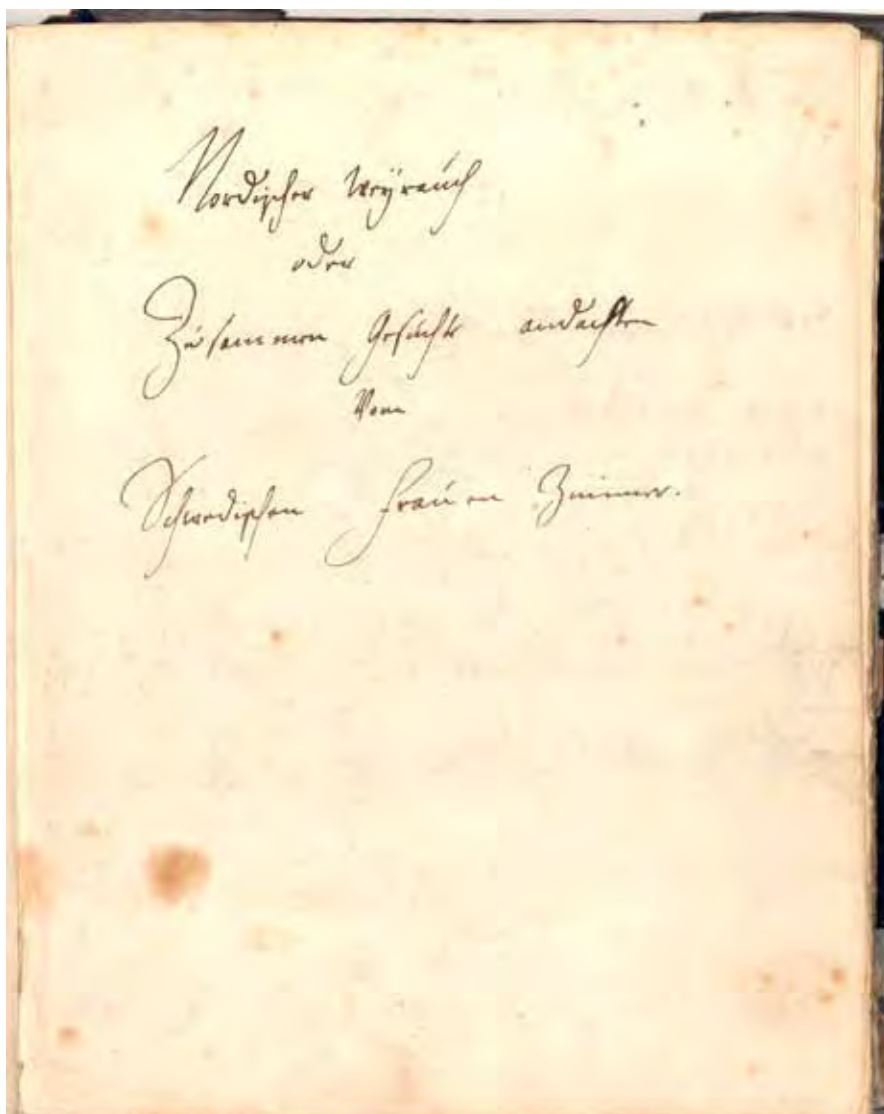

Fig. 10:2. Titelsidan till Nordischer Weyrach av Aurora von Königsmarck m.fl. (UUB, V 278)

svenska Pommern och kom att bli känd under öknamet 'pietistdödaren'. Enligt Vultejus finns det i Sverige och särskilt i Stockholm synkretister, pietister, kväkare och andra kättare, men de har för det mesta sina klor indragna, precis som katterna. Han måste dock konstatera att dessa grupper även har sina försvarare; "Und wollte Gott, dass sie auch nicht vornehme allierte hätten" (cit. efter Pleijel 1935:32). Med dessa förnäma allierade avser han med all säkerhet drottning Ulrika Eleonora och hennes krets. Vultejus kritiserar alltså drottningen för bristande renlärighet. Intressant är i sammanhanget för övrigt att den svenska drottningen brevväxlade med pietismens grundare, Philipp Jacob Spener. Hon erbjöd honom tjänsten som kyrkoherde i Tyska församlingen i Stockholm, men Spener avböjde (Pleijel 1935:25 ff).

För att ge ett intryck av den lyrik som skrevs i kretsen kring drottning Ulrika Eleonora citerar jag några strofer av Aurora von Königsmarck ur *Nordischer Wejrauch*. Det är här definitivt fråga pietistisk religiositet: ett intensivt betraktande av det egna inre livet, ett avståndstagande från världen och en stark religiös känslomässighet. I en av dikterna beskrivs människans flammande kärlek till Gud:

Ich wil die liebe laßen flammen /
Das Herze Seel' und Geist Zu sammen /
Dein Süßes opffer seÿ genand /
Ein Ewigs Feuer dir entbrant.

O Laß Mein Lieben und Mein lallen /
von lob und liebe dir gefallen /
Lass nicht Mein Opfer sein Veracht /
Die liebe hatt es dir gebracht.

I en annan dikt, "Verlangen nach dem Himmel", heter det bl.a.:

O Zions Herr nimm mich in gnaden an /
Daß ich beÿ dir mich Ewig freuen kan /
Hir muß sich Freud und traurigkeit stetz mischen
Beÿ dir will ich der trähnen bach abwischen

Det här är ett helt annat litterärt formspråk än det som vi mötte i Wivallius' visa om Gustav II Adolf och i Loccenius' devota hyllning till den döde kungen. Man kan alltså konstatera att tyskan som lyriskt språk hade stor bredd i 1600-talets Sverige.

Efter denna diskussion av den tyska lyriken i Sverige vill jag slutligen nämna något om profetissan Eva Margaretha Frölich, som under slutet av 1600-talet formulerar en nationell svensk eskatologi.

Eva Margaretha Frölich

Eva Margaretha Frölich (?–1692) är idag så gott som helt bortglömd. Under slutet av 1600-talet väckte hon dock stort uppseende.³² Hon var dotter till en österrikisk officer som hade trätt i svensk tjänst under trettioåriga kriget. Under början av 1680-talet bodde Frölich i Riga, där hon bl.a. fick kungligt privilegium på en textilmanufaktur. Hennes intresse var dock i första hand inriktat på politik och teologi. 1682 reste hon till Stockholm och begärde audiens hos Karl XI, för att inför honom framföra ett budskap som hon och en guldsmed i Riga vid namn Berndt Dörchman hade fått ta del av i visioner. Enligt dessa visioner skulle Karl XI bli herre över kristenheten. Som ledare av ett förbund bestående av honom själv och tre andra protestantiska furstar, kungen av Danmark, kurfursten av Sachsen och hertigen av Lüneburg, skulle han först besegra de antikristliga, katolska staterna i Europa, anförda av Ludvig XIV. Därefter skulle Karl XI som ledare för en protestantisk allians tåga mot Jerusalem. Efter ankomsten skulle hans uppgift vara att bygga upp templet och omvända 144 000 judar till kristendomen. Detta skulle bli inledningen till det tusenåriga fredsriket, då Karl XI skulle komma att regera över världen från Davids tron i Jerusalem. Det rör sig här om tydligt apokalyptiska föreställningar med paralleller i andra stater under den tidigmoderna tiden.

Frölich lyckades få audiens hos den svenske kungen, men hennes försök att sprida sitt teologisk-politiska budskap i Stockholm ledde snart till att de kyrkliga och världsliga myndigheterna ingrep för att tysta henne. Man ville undvika social och religiös oro. 1684 blev Frölich landsförvisad. Hon uppehöll sig först i Dresden, men blev redan 1685 utvisad från Kursachsen, varefter hon begav sig till den enda plats i Europa där radikala religiösa idéer av hennes slag kunde tolereras: Amsterdam. Där utvecklade hon en intensiv litterär verksamhet och publicerade en rad traktater på tyska och nederländska; de handlar alla om Karl XI och den närmaste apokalyptiska framtiden.

Frölichs tänkande var med all säkerhet präglat av krigen mellan de protestantiska makterna i Europa under 1670-talet. Hon var uppenbarligen övertygad om att ett svenskt förbund med den katolska stormakten Frankrike, vilket lett till att Sverige dragits in i ett förödande krig under slutet av 1670-talet, bara kunde leda till politisk och militär katastrof. Frölichs idéer verkar i vår tid besynnerliga, och även många i hennes samtid ställde hennes mentala normalitet i fråga. Men om man ser lite närmare på hennes politisk-teologiska utopi så kan man konstatera att hon föreställer sig den kommande harmoniska världen som en enda stor tidigmodern stat. I inledningen till den här volymen finns en kort schematisk framställning av hur en sådan stat, exempelvis Sverige under 1600-talet, präglas av heterogenitet i avseende på språk och nationell

32 För en översikt över Eva Margaretha Frölichs biografi och hennes tänkande se Andersson 1990; 1991.

härkomst/etnicitet, medan religion och politik förutsätts vara homogena. Om man går till Eva Margaretha Frölichs harmoniska världsstat så föreställer hon sig att den ska vara organiserad på precis samma sätt. Språk och nationell härkomst/etnicitet kommer inte att spela någon roll. Karl XI kommer att bilda en allians med kungen av Danmark, kurfursten av Sachsen och hertigen av Lüneburg och bli ledare för alla utvalda folk; frågor om språk och nationalitet har i hennes föreställningar om det kommande fredsriket förlorat all betydelse. Katolikerna kommer dock att besegras och försvinna från världsarenan; Karl XI kommer att regera en global stat, där alla är lutheraner och accepterar hans valde.

Man föreställer sig kanske att storhetsfantasier av Eva Margaretha Frölichs slag skulle ha kunnat vara användbara för den svenska staten under slutet av 1600-talet, men så var inte fallet. Hon sågs som företrädare för en individualistisk religion i och med att hon återopade egna uppenbarelser, och utgjorde därför ett uttryckligt hot mot den sociala och religiösa ordningen. Dessutom var hennes idéer – politiskt sett – hopplöst föråldrade vid den tid då hon framträdde. I samband med den westfaliska freden 1648 hade härskarna och diplomaterna i Europa förstått att det inte längre var möjligt för någon europeisk stat att resa anspråk på politisk hegemoni. I stället måste man acceptera ett system reglerat genom jämviktsförhållanden mellan staterna (Lundkvist 1988:226 f; Burkhardt 1992:198 ff). Det blev alltså nödvändigt för Europas nationer att lära sig acceptera varandra. Alternativet var ett ständigt pågående trettioårigt krig, vilket man med alla medel ville undvika. Inomstatlig homogenitet i religiöst och politiskt avseende kom därför att kombineras med europeisk heterogenitet när det gällde konfession och politik, och detta framstod som ett acceptabelt politiskt och konfessionspolitiskt arrangemang, förutsatt att staternas intressen kunde balanseras mot varandra. Frölich reagerade på något som hon ansåg vara politisk-teologisk dubbel bokföring. Hon kunde inte acceptera att det fanns olika konfessioner och politiska intressen i Europa, utan för henne kunde världen bara bli harmonisk om den organiserades enligt den modell som gällde för den politiska och konfessionella homogeniteten i en enskild stat.

Om Karl XI kände sig smickrad av Eva Margaretha Frölichs idéer vet vi inte. Han tog henne förmodligen inte riktigt på allvar. Han var heller inte intresserad av några genomgripande politiska och militära omvälvningar. I stället stod dynastins och landets fortbestånd i centrum för hans uppmärksamhet. Betecknade för hans perspektiv är att han i slutet av 1600-talet lät planera ekar så att den svenska flottan omkring år 2000 skulle ha tillgång till prima virke för skeppsbyggnad. Lars Wivallius – i visan om Gustav II Adolf – och Eva Margaretha Frölich väntade sig snabba och radikala apokalyptiska förändringar. I motsats till deras syn på historiens förlopp präglades det politiska klimatet under det sena 1600-talet av föreställningar om politisk stabilitet, där perspektiven sträckte sig århundraden framåt i tiden.³³

33 För en diskussion av de olika tidsperspektiven under den tidigmoderna tiden, se Koselleck 1989.

die ersten sieben bücher hab
 ich deucken lassen wie ich
 noch als ein kint in der val
 schen lehr meiner lehrer
 gefunden das chrisus gott
 selbst sey aber nach der zeit
 hat mich gott der herr auch
 in den punct die augen
 geöffnet das ich sein wort
 fleisch unttersucht habbe
 und gefunden das dies ein
 falsche antiteufische lehr
 ist die von dem teufel
 durchs papsthum eingeführt
 ist und lutherus und
 kalvinus und menius
 und alle rechten aufgenom
 men die reutern haben
 dar by gebliben das ein
 god in drey person sey
 aber die reutern haben
 fast das sie zwey götter pla
 yben zu dieser zeit es ist
 der 45 pfeiler und 1 cup
 an die chreer auf das da
 sint jarliche friden reich
 theil als die zuteufische
 welt wovon im cap 2 steht
 aber paulus sagt in der 1 cor
 nint 8 das dar wol viele
 götter genant worden es
 sey in dem himmel oder
 auf erden wie sie in dem
 heidenthum hatten das sie

viele götter in den himmel
 nannten und in den 82
 psalm künige und oberden
 götter genant werden und
 sint viele herren die untter
 ihnen richten aber er
 sagt so haben wir doch nur
 einen gott den vatter vor
 dem alle dinghe sint und
 einen herren jesum chrisi
 durch dem alle dinghe sint
 das ist von gott sint wir alle
 geschaffen und durch chrisi
 müssen wir alle selich
 werden
 aber er pent chrisum keinen
 gott auch den heiligen geist
 nicht vor die dritte person
 darum hab ich in die drey
 letzten bücher hiervon geschre
 iben das selbe mus mit
 andacht in der bibel untter
 sucht werden als das heilige
 woord gottes woru eich
 heitzlich vermaent und
 raet der herren jesu
 chrisi
 seine geistliche braut
 freunden propheten
 und dinge die
 Eva margaretha Frölich

Fig. 10:3. Eva Margaretha Frölichs förord till en samlingsvolym av hennes skrifter. (KV-HAA, Bibl. rar)

Slutord

Sentida betraktare brukar förvånas över tyskans starka ställning i 1600-talets Sverige. Den berodde på att riket omfattade en rad tyska provinser och att många tyska "experter" på det militära, administrativa, kulturella och kommersiella området hade invandrat till det egentliga Sverige, särskilt till huvudstaden Stockholm.

Mot den bakgrunden är det knappast överraskande att tyskan var viktig. Vi finner

en rad tyska konstnärer och musiker som är verksamma i landet liksom många personer som skriver texter på tyska. Under perioden kan man identifiera inte mindre än 500 författare till tyskspråkig tillfällespoesi i Stockholm och Uppsala. Jag har givit några exempel på den tyska lyrik som skrevs i Sverige under 1600-talet, allt ifrån Lars Wivallius' hyllning av Gustav II Adolf som apokalyptisk hjälte till Aurora von Königs-marck innerliga religiösa poesi. Jag har också gett en inblick i Eva Margaretha Frölichs apokalyptiska tankevärld.

Inte bara tyskans starka ställning är påfallande, utan även hur naturlig mångspråkigheten verkar ha varit. Detta berodde på att nationer under den tidigmoderna tiden inte konstruerades utifrån storheter som folk och språk, utan i stället utifrån gemensam religion och lojaliteten till en bestämd kunglig dynasti. De båda förstnämnda faktorerna ansågs bilda grundvalen för ett välfungerande samhälle.

LITTERATUR

- KB Kungliga biblioteket, Stockholm
KVHAA Vitterhetsakademiens bibliotek, Stockholm
UUB Uppsala universitetsbibliotek

Otryckt litteratur

- Königsmarck, Maria Aurora, m fl.: *Nordischer Wejrauch oder Zusammen Gesuchte Andachten Vom Schwedischen Frauen Zimmer* (U: V 278).
Frölich, Eva Margaretha: Handskrivet förord till samlingsvolym av egna skrifter (KVHAA: Bibl. Rar).

Litteratur tryckt före 1800

- Arndt, Johann (1698): *Paradijsz Gürtlein welches voller christlichen Tugend-Gebete erfüllet*. Stockholm (KB: F1700 / 976)
Barenius, Georg (1691): *Nova GRAMMATICA LINGUÆ GERMANICÆ præceptis brevissimus Comprehensa. Oder Neue Deutsche Sprachlehre / grundkürzlichst begriffen*. Stockholm (UUB: Sv avd. Språkvet. Sbd. [Obr. 41:331]).
Heldmann, Andreas (1726): *GRAMMATICA GERMANICA SVETHIZANS, Eller Den bäste Genvägen Till Tyska Språket, För En Swänsk / [...] Stockholm och Uppsala* (U: Språkvet. Sbd. [UUB: Obr. 48:373]).
Jenisch, Christian (1691): *Kurtze und Einfältige Vorbereitung / Zur Erkenntnis Deutscher Sprache Jn Deutsch und Schwedisch Auff gesetzt und mit einem Anhang von zweyhundert auserlesenste Sprichwörtern [...] Stockholm* (UUB: Sv avd. Språkvet. Sbd. [Obr. 41:331]).

- Loccenius, Johannes (1634): *THRENI Oder Christliche Leichklag/ Vber den hochbetrübten doch holdseligsten vnd Glorwürdigsten Tödlichen hingang / des weyländ Durchleuchtigsten / Gorßmächtigsten / vnüberwindlichen Fürsten vnd Herrn / Herrn GUSTAVI ADOLPHI MAGNI, Der Schweden / Gothen vnd Wenden Königes etc. [...]* Vpsal (UUB: Personverser till Kungl. Personer [Gustaf II Adolf], 4:o).
- Psalmboken (1616): *Then Swenska Psalmboken / medh flijt öfwerseed och corrigerat sampt medh Notuter öfwer några förnemliga Psalmer förbättrat [...]* Upsala (UUB: Rar 10:551).
- Tiliander, Swen Ingemarsson (1691): *Compendiosa nuper adinventa SEMITA, TRANSMITTENS in plenam convenientiae & disconvenientiae generum in linguis svecica & germanica, cognitionem [...]* Dhet är: En rätt och nyligen uppfunnen Geenstig / Wijsandes huru man behändiget kan **Genera** i Tyskan fatta / jämväl alla nödige Regler / som en Svensk hafwer at achta / den Tyskan lära wil [...] Dorpt (UUB: Sv avd. Språkv. Sbd. [Obr. 41:331]).

Litteratur efter 1800

- Ahnlund, N. (1929): "Svenskt och tyskt i Stockholms äldre historia". I: *Historisk tidskrift* 49, 1–34.
- Ahnlund, N. (1963): *Gustav Adolf der store*. Stockholm.
- Almquist, J.E. (1946): *Svensk juridisk litteraturhistoria*. Stockholm.
- Andersson, B. (1990): *Die fröhliche Botschaft einer tausendjährigen Prophetin. Einige ideengeschichtliche und rhetorische Bemerkungen zu Eva Margaretha Frölichs Traktat Eine Warhaftig PROPPHECEYUNG/ Und außlegung über 2 Pet. Cap. 3. (1686)* (Schriften des Deutschen Instituts der Universität Stockholm, 20). Stockholm.
- Andersson, B. (1991): "Eva Margaretha Frölich. Nationell eskatologi och profetisk auktoritet". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* [92], 57–81.
- André, Å. (1967): "Kyrka och skola". I: L. Cornell et al.: *Den svenska historien*. Bd 4: *Gustav Adolfs och Kristinas tid, 1611–1654*. Sid. 286–289. Stockholm.
- Beckman, M. (1998): *Aurora von Königsmnarck. Svenska bland härförare i stormakts-tidens Europa*. Stockholm.
- Bergh, B. (2005): *Lars Wivallius. Skojare och skald*. Stockholm.
- Bolin, G. & E. Vennberg (1925): "En Stockholmsbeskrivning av Erik Dahlberg från omkring år 1662". I: *Samfundet Sankt Eriks årsbok*, 1–36.
- Braunmüller, K. (1997): "Communication Strategies in the Area of the Hanseatic League. The Approach by Semi-Communication". I: *Multilingua*, 16, 365–373.
- Braunmüller, K. (2000): "Voraussetzungen für die Übernahme hochdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen". I: *Hochdeutsch in*

- Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich, 14.–16. Mai 1998.* Utg. av H.-P. Naumann & S. Müller (Beiträge zur Nordischen Philologie, 28). Sid. 1–18. Tübingen – Basel.
- Burkhardt, J. (1992): *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt/M.
- Burke, P. (1992): *The Fabrication of Louis XIV*. London – New Haven.
- Dahlberg, G. (1992): *Komediantteatern i 1600-talets Stockholm* (Monografier utgivna av Stockholms stad, 106). Stockholm.
- Drees, J. (1987): *Die soziale Funktion der Gelegenheitsdichtung. Studien zur deutschsprachigen Gelegenheitsdichtung in Stockholm zwischen 1613 und 1719*. Stockholm.
- Drees, J. (1995): *Deutschsprachige Gelegenheitsdichtung in Stockholm und Uppsala zwischen 1613 und 1719. Bibliographie der Drucke nebst einem Inventar der in ihnen verwendeten dekorativen Druckstöcke* (Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmiensis, 56). Stockholm.
- Ek, S. (1930): *Lars Wivallius visdiktning* (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola. N.F., 24). Göteborg.
- Ellenius, A. (2005): "Miljö och mentalitet". I: *Signums svenska kulturbistoria. Stormaktstiden*. Sid. 443–485. Lund.
- Frank, H.J. (1993): *Handbuch der deutschen Strophenformen*. Tübingen – Basel.
- Gardt, A. (2000): *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Berlin – New York.
- Glück, H. (2002): *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin – New York.
- Gustaf II Adolf (1861): *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*. Utg. av C.G. Styffe. Stockholm.
- Hagerman, M. (2006): *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm.
- Hanselli, P. (1867): *Samlade vitterhetsarbeten af Märta Berendes, Ebba Maria och Joh. Eleonora de la Gardie, Amalia Wilh. och Maria Aurora von Königsmarck, Thorsten Rudeen samt Carl och Ulrik Rudenschöld*. Uppsala.
- Hansson, S. (1975): "Bröllopslägrets skald och bärens". *En studie i Lucidors tillfällesdiktning*. Göteborg.
- Hansson, S. (1981): "Afsatt på swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur" (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 5). Göteborg.
- Hernlund, H. (1883): *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden. Bidrag till modersmålets historia*. Stockholm.
- Hyltén-Cavallius, G. & G. Stephens, utg. (1853): *Sveriges historiska och politiska visor*. Första delen: *Från äldre tider intill år 1659*. Örebro.

- Hållander, T. (1999): *Vägen in i sockenkyrkan. De uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636–1693*. Uppsala.
- Jordan, A. (1974): *Aurora von Königsmarck*. Bergisch Gladbach.
- Junkelmann, M. (1993): *Gustav Adolf (1594–1632). Schwedens Aufstieg zur Großmacht*. Regensburg.
- Jägerskiöld, S. (1982–1984): "Johannes Loccenius". I: *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd 24. Utg. av B. Lager-Kromnow. Sid. 77–82. Stockholm.
- Kosselleck, R. (1989): *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/M.
- Krauss-Meyl, S. (2006 [2002]): "Die berühmteste Frau zweier Jahrhunderte". *Maria Aurora Gräfin von Königsmarck*. Regensburg.
- Källquist, E. (1934): *Thet svenska språketz klagemål. Litteraturhistorisk undersökning jämte text och tolkning*. Uppsala.
- Lager, B. (1966): "Stockholms befolkning på 1500-talet". I: *Historia kring Stockholm. Vasatid och stormaktstid*. Sid. 13–34. Stockholm.
- Liedgren, E. (1926): *Svensk psalm och andlig visa. Olaus Petri-föreläsningar i Uppsala mars 1924*. Stockholm.
- Lilja, E. (2006). *Svensk metrik*. Stockholm.
- Lindberg, B. (2001): *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*. Stockholm.
- Lindberg, F. (1964): *Hantverk och skråväsen under medeltiden och äldre vasatid*. Stockholm.
- Lindquist, D. (1939): *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker*. Stockholm.
- Lüdeke, J.A.A. (1823): *Denkmal der Wieder=Eröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm zur öffentlichen Gottes Verehrung, nach vollendeter Ausbesserung, 1821. Eine Predigt mit diplomatisch=historischen Beilagen [...]* Stockholm.
- Lundkvist, S. (1988): "Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele 1632–1648". I: *Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven*. Utg. av K. Repgen (Schriften des Historischen Kollegs, 8). Sid. 219–240. München.
- Milch, W. (1928): *Gustav Adolf in der deutschen und schwedischen Literatur* (Germanistische Abhandlungen, 59). Breslau.
- Moberg, L. (2004): "Det tyska inflytandet på svenskan". I: *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Utg. av J. Christensson. Sid. 417–431. Lund.
- Montgomery, I. (1984): "...enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundval till ett ... varaktigt regemente ...". I: *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle. Föreläsningar vid ett svensk-finskt rätthistoriskt tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 18–20 april 1983*. Utg. av G. Inger (Rätthistoriska studier, 9). Sid. 47–66. Stockholm.

- Mörner, B. (1913): *Maria Aurora Königsmarck. En krönika*. Stockholm.
- Niléhn, L. (1981): "Brain-gain' under stormaktstiden. Professorerna i Uppsala". I: *Historisk tidskrift* 44, 157–169.
- Nilsson, R. (1973): *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*. Lund.
- Nordlind, T. (1944–45): *Från tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur svenska musikens historia från Vasaregenterna till karolinska tidens slut*. Bd 1–3. Stockholm.
- Nordström, J. (1934): "Lejonet från Norden". I: *Samlaren* N.F. 15, 1–66.
- Olsen, S. (1988): „Aurora von Königsmarck's Singspiel *Die drey Töchter Cecrops*". I: *Daphnis* 17, 467–480.
- Olsson, B. (1979): „Aurora Königsmarck och 1600-talets feminism“. I: *Karolinska förbundets årsbok*, 7–23.
- Oredsson, S. (2007): *Gustav II Adolf*. Stockholm.
- Oxenstierna, A. (1897): *Skrifter och brevfexling*. Senare afdelningen. Bd 8: *Gustaf Horns brefjämte bihang, Lennart Torstenssons brefjämte bihang, Carl Gustaf Wrangels bref*. Stockholm.
- Oxenstierna, A. (1956): *Skrifter och brevväxling*. Första avdelningen. Bd 15: *Brev 1636*. Stockholm.
- Pleijel, H. (1935): *Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung* (Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd 1, Bd 31:4). Lund.
- Ridderstad, P. (1975): *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400–1765* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Filologisk-filosofiska serien, 14). Stockholm.
- Ridderstad, P. (1981): "Vad är tillfällesdiktning?". I: *Personhistorisk tidskrift* 76, 25–41.
- Ridderstad, P. (2005): "Diktning för tillfället". I: *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Sid. 513–529. Lund.
- Riksdagsprotokoll (1904): *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll*. Del 1–3. Stockholm.
- Roberts, M. (1979): *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*. Cambridge.
- Schück, H. (1893–1895): *Lars Wivallius hans lif och dikter*. Bd 1–2. Uppsala.
- Segebrecht, W. (1977): *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*. Stuttgart.
- Snickare, M. (1999): *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*. Stockholm.
- Stadin, K. (2003): "Seventeenth Century Baltic Merchants". I: *Baltic Towns and Their Inhabitants. Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area*. Utg. av densamma (Södertörns högskola. Research Reports, 2003:2). Sid. 56–73. Huddinge.

- Ståhle, C.I. (1975): *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*. Stockholm.
- Swahn, J.-Ö. (1963): *I glädje och sorg. Personverser från Kungl. Amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona 1728–1799 jämte en inledning om personverserna som festsed*. Karlskrona.
- Svanberg, I. & M. Tydén (1992): *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*. Stockholm.
- Söhrman, I. (1997): *Språk, nationer och andra farligheter*. Stockholm.
- Taube, G. (1963): *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala* (Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet, C. Organisation och historia, 5). Uppsala.
- Tschopp, S. (1991): *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635* (Mikrokosmos, 29). Frankfurt [et al.].
- Wang, A. (1975): *Der 'miles christianus' im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit* (Mikrokosmos, 1). Frankfurt/M.
- Wessén, E. (1967): *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden* (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård, 12). Stockholm.
- Vinge, V. (1992): *Dänische Deutsche – Deutsche Dänen. Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300–1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert* (Sprachgeschichte, 1). Heidelberg.
- Virdestam, G. (1927–1929): *Växjö stifts herdaminne*. Bd 2–3. Växjö.
- Woods, J.M. (1988): "Nordischer Weyrauch: The religious Lyrics of Aurora von Königsmarck and her Circle". I: *Daphnis* 17, 267–326.
- Woods, J. (1996): "Useful Verse by Aurora von Königsmarck". I: *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600–1700*. Utg. av B. Andersson & R.E. Schade (Studia Germanistica Upsaliensia, 35). Sid. 71–77. Uppsala.
- Åslund, L. (1989): "Pro et contra och consultatio i 1600-talets svenska riksråd (1626–1658)". I: *Sammlaren* 110, 7–25.
- Åslund, L. (2005): *Att fostra en kung. Om drottning Kristinas utbildning*. Stockholm.
- Åström, S.-E. (1973): "The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power 1632–1697. I: *Sweden's Age of Greatness*. Utg. av M. Roberts. Sid. 58–101. London.

Nederländska

Ingrid Wikén Bonde

Kontakter mellan Sverige och Nederländerna

Handelsmän från Nederländerna kom under historiens gång vid flera olika tidpunkter till Sverige. Bland annat fick nederländska köpmän redan 1475 av Sten Sture d.ä. privilegier att fritt besöka alla köpstäder i Sverige. Mellan 1530 och 1630 växte antalet nederländska skepp som passerade Öresund från 500 per år till mer än 1500 per år (Svanberg 1990:115).

I början av 1600-talet gick det ekonomiskt bra för norra och västra Europa. Östersjöhandeln blomstrade. I utbyte mot oxar, spannmål och timmer levererade holländarna salt, kläde, vin och andra lyxvaror till Östersjöländerna. Finans- och kreditväsendet i Amsterdam och Hamburg utvecklades (Wetterberg 2002:16). Europas furstar lånade pengar i Amsterdam för att betala krigskostnader. I Sverige kontaktade man nederländska bankirer för lån till bland annat Älvsborgs lösen. Krigskonsten vidareutvecklades i Nederländerna under kriget mot Spanien och flera svenskar lärde sig den nya tekniken i Generalstaternas tjänst. Många nederländska invandrare med kunskaper inom hantverk och vetenskaper hade rekryterats av svenska kungar ända sedan Gustav Vasas dagar. Denna invandring intensifierades under 1600-talet.

Karl V (1500–58), 1519–56 kejsare över ”det heliga tysk-romerska riket”, abdikerade 1555 och överlämnade Nederländerna till sonen Filip II (1527–98) under vars regerings-tid Nederländerna började kämpa för ekonomisk och religiös frihet (1568–1648). Områdets norra del erkändes slutgiltigt som självständig republik vid freden i Münster 1648. 1556 ärvde Filip också Spanien och dess kolonier. När 1585 staden Antwerpen intogs av spanjorerna innebar det att de norra och de södra ”spanska” Nederländerna skiljdes åt, och det ledde till att Amsterdam så småningom övertog Antwerpens roll som handelscentrum. Många rika och kunniga flamländare flydde till de befriade om-

rådena i norr och deras inflyttning medförde ett uppsving för Republikens ekonomi, handel och kultur.

Från slutet av 1500-talet var Generalstaternas förenade provinser det ekonomiskt mest framgångsrika landet i Europa. Religionskriget och upproret mot Spanien slog dock ekonomiskt mot vallonernas områden i söder. De sökte sig till andra länder med hjälp av kapital från bankirer i Amsterdam och Antwerpen (Wetterberg 2002:42).

Förhållandet mellan de båda stormakterna Sverige och den nederländska Republiken växlade mellan vänskap och rivalitet. Nederländarna ville inte att två protestantiska makter skulle föra krig mot varandra, men den danska Öresundstullen var impopulär (Wetterberg 2002:168). Man ville inte att något annat land skulle bli så mäktigt att Nederländernas intressen hotades, och stödde därför omväxlande Sverige och Danmark. Även förvecklingarna kring kolonierna Nya Sverige och Nieuw Nederland illustrerar denna ambivalenta hållning. Handelskompaniet Nya Sverige upprättades 1637 med nederländskt kapital och nederländsk erfarenhet, men kolonin dukade under efter arton år i konkurrensen med holländarna.

I sitt ställningstagande till den interna maktkampen i Republiken stod Sverige nära de mera måttfulla arminianerna, motståndare till de "fundamentalistiska" gomaristerna. Huset av Oranien stödde gomarismen då denna hade bredd folkstöd. Juristen m.m. Hugo Grotius (1583–1645) blev under denna maktkamp dömd till livstids fängelse men flydde till Paris och blev svensk resident. Joost van den Vondel, som också sympatiserade med arminianerna, visade sin uppskattning genom flera dikter till Gustav Adolf och Kristina. Men man var tvungen att vara försiktig. Den nederländske residenten i Stockholm lyckades stoppa uppförandet av en pjäs som kritiserade att myndigheterna lät en folkmassa lyncha bröderna De Witt 1672.

Det språkliga fältet

Republikens stora inflytande på omvärlden avspeglades i någon mån, men inte alltför starkt, på det språkliga området. Latin och tyska hade sedan länge fungerat som *linguae francae* inom handel, vetenskap, politik och religion. Det språkliga fältet var således redan upptaget. Franskan spred sig under 1600-talet över hela Europa, även i Nederländerna, som kommunikationsspråk för de högre samhällsklasser som hade råd med kultur. Att det språkliga utrymmet redan var upptaget gällde också för de nederländska kolonierna i Ostindien. Där hade portugisiska och malajiska länge fungerat som kommunikationsspråk. Nederländskan ersatte inte dessa språk när holländarna tog över områden som tidigare varit portugisiska handelsområden. Endast på Formosa, där portugiserna inte hade hunnit före, började nederländskan under kolonialstyret fungera som det språk som befolkningen talade sinsemellan, när dialekterna skilde sig för mycket åt. När holländarna miste Formosa avbröts dock denna utveckling (Groeneboer 1994:379).

Trots tyskans och latinets dominans kunde dokument som innehöll avtal, fakturor och förfrågningar utan problem skickas på nederländska till svenska adressater. På Skokloster finns fakturor på nederländska bevarade för varor som Carl Gustav Wrangel beställt. I Axel Oxenstiernas brevväxling med Louis de Geer 1621–45 förekommer fem brev på högtyska, fjorton på nederländska och tre på franska till kanslern. Antingen kunde kanslern läsa nederländska eller så fanns det handläggare i hans omgivning som kunde föredra ärendena i översättning. Någon utbildning i nederländska hade han enligt sin biografi inte fått. När Oxenstierna (1583–1654) som sextonåring skickades på sin för adelns unga män obligatoriska bildningsresa till kontinenten besökte han till skillnad från många andra inte nederländskspråkigt område. Resan gick 1599 till Rostock, där han under ett års tid läste mycket klassiska språk, 1600 till Wittenberg, där han stannade i två år, och sedan till Jena. Därefter vidtog en peregrination under vilken han enbart passerade tyska städer. Wetterberg (2002:658) meddelar i sin biografi över kanslern att Oxenstierna kunde franska och tyska men föredrog att tala latin, till exempel med Richelieu, till dennes förtret. Han besvarade flera gånger andras modersmål genom att själv tala eller skriva på svenska. När han 1612 blev rikskansler var kansliet indelat i en svensk, en tysk och en latinsk avdelning. Från 1618 ersattes denna språkliga indelning av en regionindelning. Det fanns en avdelning för England, Frankrike och Nederländerna, en annan för tyska furstar och städer och en tredje för Danmark, Polen och Östersjöländerna. Att Oxenstiernas korrespondens under hans år i Tyskland i allt större utsträckning kom att föras på tyska måste anses naturligt.

Oxenstierna skaffade sig ett nät av rapportörer i Europa, ofta utländska kontakter. De första av dessa var tre holländare, Jacob van Dijck, Daniel Heinsius och Jan Rutgers. På grund av penningbehovet för Älvsborgs lösen var Amsterdam en av den svenska diplomatins knutpunkter (Wetterberg 2002:281). Rutgers (1589–1625) ordnade det första penninglånet till Älvsborgs lösen.

De stora nederländska lärdes verk skrevs och lästes på latin. Så läste Gustav Adolf flamländaren Justus Lipsius' arbete om statsrätt på latin, och han bar ständigt med sig holländaren Hugo Grotius' *De jure belli et pacis* (1625). Idéerna överfördes, men inte på upphovsmännens modersmål. Nederländska konstnärer målade makthavarna. David Beck kom 1647 till Sverige och blev Kristinas hovmålare. Men konsten klarar sig utan språket. Den moralistiska hybriden mellan språk- och bildkonst, emblemadiktningen, var flerspråkig och krävde knappast kunskaper i nederländska.

Viss läsförståelse torde dock ha förekommit bland bildade personer. Vondels dikter till de svenska furstarna förblev oöversatta fram till 1900-talet, medan moralistisk diktning för de bredare folklagren, som Jacob Cats' levnadsvisdom och *Rävsagans* varnande exempel, bearbetades och utkom på svenska, den senare via lågtyskan.

I officiella sammanhang togs dock hänsyn till mängden nederländskspråkiga i norra Europa. Vid Gustav Adolfs överfart till Pommern 1630 delades ett krigsmanifest ut

i form av ett propagandaflygblad på tyska, latin, franska och nederländska (Wetterberg 2002:516). Det måste betyda att det förekom så många nederländskkunniga i området att det lönade sig att försöka övertyga också dem om det svenska fälttågets syfte. Kanske var nederländska legosoldater målgrupp för översättningen till nederländska, tillsammans med invandrade nederländare och den del av befolkningen i norra Tyskland som på grund av sitt lågtyska modersmål bättre förstod nederländska än högtyska.

”Drottning Kristina förstod nederländska!”

Evert Wrangel hävdar i sitt monumentala verk om de svensk-nederländska förbindelserna under 1600-talet att både Gustav Adolf och Kristina förstod ”holländska” (Wrangel 1897:202), någonting som tacksamt snappats upp och förts vidare i nederländska publikationer om detta språks betydelse i världen.¹ Wrangel nämner också att Gustav Adolfs svåger, Johan Kasimir, brevväxlade med Grotius på ”holländska”.²

Men hur mycket nederländska behärskade drottningen egentligen? Leif Åslund, som studerat Kristinas utbildningsgång, menar att man hade för vana att beundrande överdriva Kristinas färdigheter på olika områden. Han citerar en fransk diplomat som hävdar att Kristina talade franska som om hon var född i Louvren och latin som sitt modersmål och dessutom svenska, tyska, flamländska och grekiska. Åslund hänvisar också till en skrift från 1966 där det hävdas att Kristina av sin lärare proppades full med franska, tyska, italienska och holländska, grekiska, hebreiska och arabiska. Han betvivlar dock att Kristinas förmåga att tala nederländska var särskilt omfattande. Däremot konstaterar han att Kristina av naturliga skäl hade både svenska och tyska som modersmål. Kanske borde man då tillägga att Kristina sannolikt inte hade några större problem att läsa nederländska texter. Hennes båda modersmål, tyska och svenska, brukar utgöra en bra bas när det gäller läsförståelse i nederländska. Kristinas lärare från 1633 framåt, Johannes Matthiae (1593–1670), hade under sin andra studieresa besökt Holland; den första hade gått till i Tyskland. Men i hans femspråkiga *Libellus puerilis* saknas nederländska. Barn tränades redan vid sju års ålder i att tala på latin om vardagliga ting. Det gällde att lära sig latin om man skulle umgås internationellt eftersom latinet som diplomatspråk ännu inte ersatts av franska. Kanske lät Johannes Matthiae Kristina också läsa några texter på nederländska, så att hon senare kunde ta till sig innehållet i till exempel de dikter till hennes och faderns ära som skrevs på nederländska av

1 Wrangels arbete översattes 1901 till nederländska på initiativ av Maatschappij der Nederlandse letterkunde i Leiden. Översättningen är numera utlagd på www.dbl.nl, märkligt nog under översättarens namn.

2 I Wrangels text förekommer omväxlande ”holländska” och ”nederländska” som beteckning på språket, som sedan 1980 officiellt heter nederländska både i Belgien och i Nederländerna. Med tanke på att kontakterna med Republiken främst var inriktade mot Amsterdam, Leiden och Haag i provinsen Holland kan beteckningen ”holländska” här accepteras som korrekt.

Joost van den Vondel.³ Man får utgå från att varken konungen eller hans dotter behövde någon översättning vid tidpunkten för tillägnelsen eftersom de kunde läsa de nederländska texterna. Genom Michel Le Blon, Kristinas agent i London, förmedlades en guldkedja med medalj till Vondel för lovdikten *Afzetsel der koninklycke Printe*, skriven på begäran av Kristina själv och baserad på Le Blons anteckningar.

1648 kom holländarna Isaac Vossius och Nicolaas Heinsius till Kristinas hov. De undervisade henne i latin och grekiska. Vossius blev hennes bibliotekarie, Heinsius hennes läkare. De försåg henne med böcker, utan att alltid få ersättning för sina utgifter. Vilket språk de lärde männen talade med Kristina förmåler inte Åslund, kanske var det latin.

Kristina kunde eventuellt följa händelseförloppet i den pjäs som ett nederländskt teatersällskap uppförde på slottet den 24 maj 1653, men som inte behagade henne särskilt (Dahlberg 1992:135). Maria Eleonora uppskattade komedianterna desto mera. För henne, född i Brandenburg, fanns lågtyskan nära till hands. Måhända förstod hon texterna bättre än dottern.

Året efter tronavsägelsen (6 juni 1654) bodde Kristina i Antwerpen. Några belägg för att hon där skulle ha talat "flamländska" finns inte.

Om de kulturella kontakterna vittnar tillägnelserna i två av den nederländska 1600-talslitteraturens mest kanoniserade verk. Gerbrand Adriaenszoon Brederos komedi om en invandrare från de spanska Nederländerna, *Spaanse Brabander Jerolimo* (1618), är dedicerad till Jacob van Dijck, rådsherre hos Gustav II Adolf och dennes ambassadör hos Generalstaterna:

Aen den Edelen Heer, Mijn Heer Jacob van Dyck, Raat ende Ambassadeur Ordinaris, VVt den name, ende van vvegen den Doorluchtigen ende Grootmachtichsten Heer ende Koning, Gustaff, den II van dien name, der Sweden, Gotthen, Wenden Koning ende Erf-Vorst: Groot-Vorst in Finland, Hertoch tot Esthen ende West-Manland Residerende by de Hooghe Mog. Heeren de Staten Generael der Vereenichde Nederlanden.
(Bredero 2002:139)

Joost van den Vondels nationalistiska drama *Gysbreght van Aemstel* (1637), är dedicerat till

Huigh de Groot, Gezant der koninginne en kroone van Zweden, by den alderchristelixten koning, Luidewijck van Bourbon, koning van Vranckrijk en Navarre (Vondel 1994:27).

3 1936 publicerades en av Vondels dikter till Gustav Adolf i Ord och bild i översättning av Ane Randel. Året därpå publicerade Randel ett urval Vondeldikter i diktantologin *Efterklanger från främmande lyror*.

De vandrande teatersällskapen

Om man vill få reda på bakgrunden till att Kristina inbjöd ett nederländskt teatersällskap till Stockholm 1653 finns det fullgod information att tillgå. Gunilla Dahlberg (1992) har grundligt studerat de vandrande teatertrupperna som besökte Sverige.

Ekonomiska och religiösa förhållanden, äventyrlust och förhoppningar om bättre inkomster gjorde att från 1600-talets början inte bara engelska och tyska utan också nederländska teatersällskap gav sig ut på utlandsturnéer. Det mest kända nederländska teatersällskapet är Jan Baptist van Fornenberghs teatertrupp, som inbjöds 1653 av drottning Kristina till Stockholms slott och till änkedrottning Maria Eleonoras Nyköpingshus. Om repertoaren finns inga säkra uppgifter men det är troligt att man spelade farser och bearbetningar av engelsk dramatik (Dahlberg 1992:135 ff). Den nederländske teaterhistorikern Albach (1977) förmedlar gissningar om vad teatersällskapet spelade på hemmaplan, men Dahlberg övertar inte dessa, sannolikt för att det nästan helt saknas konkreta bevis för vad sällskapet spelade i Sverige.

Allting talar för att de holländska resande teatertrupperna gav föreställningar på sitt eget modersmål, menar Dahlberg. Beträffande möjligheten att göra sig förstådd med taldramatik på resorna utgår hon från att teatertruppens val av resmål styrdes av språkliga överväganden. Man spelade i Flandern, där publiken talade det egna språket, och norra Tyskland, vars lågtyska språk låg nära nederländskan. Dessutom bodde många invandrare från Nederländerna kring Hamburg. I Köpenhamn och Stockholm fanns också många nederländska och tyska köpmän och hantverkare (Dahlberg 1992:48), och i Stockholm även ett betydligt antal tidigare bildningsresenärer som besökt Nederländerna.

Man kan tänka sig att det var dessa delar av publiken som hade störst utbyte av teaterföreställningarnas text. De i publiken som saknade denna bakgrund eller dessa erfarenheter måste i stället ha roats av uttrycksfulla gester, mimik, dans, sång och dräkter.

1658 fick Van Fornenbergh en fast teater i Haag och hans anseende växte i hemlandet. Vid sitt andra besök i Sverige fick teatertruppen den 10 juli 1666 ett anställningskontrakt av förmyndarregeringen genom vilket Fornenberghs trupp inbjöds att en gång om året besöka Sverige. Lejonkulans teater invigdes 1667. Till invigningen hade en viss Hendrik Jordis, nederländsk diktare, tillika järnhandlare i Stockholm, skrivit en festpjäs på nederländska: *Stockholms parnas ofte Inwijdingh van de konincklijke schouburg*, som uppfördes av teatertruppen, uppenbarligen på nederländska.

Vid truppens tredje besök 1672 hyllades trontillträddaren Karl XI av Van Fornenbergh med en lyckönskingsdikt: *Geluck-wensing, aen zyn Koninglijke Majesteyt Carolus de XI, der Sweeden, Gothen en Wenden koning, &c. op het begin van zyn koninglijke regering* (Dahlberg 1992:192). Det fjärde och sista besöket skedde 1674–75. Den-

na gång hyllade Van Fornenbergh kungen på hans födelsedag den 25 november med *Geluck-wenschingen op de heerlijke herschijninge van het groote verjaar-feest des groot-machtigste Konigl. Majest. Carolus de XI*. Denna gång var repertoaren sannolikt fransklassisk (Dahlberg 1992:198).

Vi har talat om invandrare som en tacksam del av teatertruppens publik. Härnäst skall vi gå närmare in på invandringen från Nederländerna.

Invandringen

Redan Gustav Vasa (reg. 1523–1560) inbjöd specialister från Nederländerna. 1545 inbjöds trädgårdsarkitekten Hans Friese som skapade trädgårdarna runt slotten Grips-holm, Svartsjö, Linköping och Uppsala. 1558 inbjöds också arkitekten och skulptören Willem Boy.

Wrangel skriver (1897:10) att åtskilliga köpmän och industriidkare på grund av de spanska och katolska förföljelserna i Nederlanden (sic) tog sin tillflykt till Sverige under Erik XIV:s tid. Under Karl IX skedde en andra invandring särskilt till Lödöse och därefter till Göteborg. Under Gustav Adolf och Kristina kom många invandrare, både från de norra och de södra provinserna, till dels det nya Göteborg, dels De Geers bruk. Även till Norrköping, Nyköping och Kalmar flyttade nederländska familjer. Notera att inte all utvandring från Nederländerna berodde på religiös förföljelse. Ett annat skäl var att man hoppades på bättre inkomster utomlands. Många av De Geers arbetare var franskspråkiga valloner, andra var tyskar, flamländare eller holländare. Ibland skedde invandringen i etapper. Den inte helt lyckosamme grundaren till Sveriges första bank, Johan Palmstruch, hette före adlandet Hans Wittmacher (Witmaker?) och föddes 1611 i Riga som son till en nederländsk far. Likaledes från Livland flyttade Palmstruchs svåger, Reinhold Rademacher (Reinout Rademaker?), till Eskilstuna där han la grunden till denna stads finsmidesindustri ("rademakeri").⁴

Holländarna kom i första hand som köpmän och som representanter för handels-sjöfarten (Hedin 2005). Att handel och sjöfart för svensk del befann sig på ett primitivt stadium visas av att man i det "ursprungliga" Sverige år 1650 inte hade en enda fyr. När köpmannen, redaren och sockerraffinadören Abraham van Eijck, en andra generationens invandrare från Holland, 1651 skriver till drottningen för att anhålla om att få upprätta en fyr på Landsort gör han det "på en egenhändig mix av tyska, holländska och svenska": *sehr nödigt werck, nämligen en fyrbåk på landsort* (Hedin 2005:18). Fyren byggdes enligt förslagor och ritningar från Amsterdam, Antwerpen och London. Byggmästaren var holländare. Också den första fyrvaktaren var av namnet att döma holländare (Huigh Cornelis). Efter en nedgångsperiod blåser en annan holländare, Johan van der Hagen, i samverkan med en tysk spegelmakare åter liv i fyrprojektet. Namnet

4 Tack till Aleksander Loit för detta påpekande under diskussionen på symposiet.

Landsort kan eventuellt vara nederländskans "*lands oord*" och betyda "yttersta udden på landet".

Hur många generationer tar det innan man behärskar svenska korrekt? Van Eijcks exempel ovan visar att den andra generationen kanske inte alltid gör det. Och under hur många generationer överlever det gamla språket? I Sydafrika har nederländskan levt kvar sedan 1652 utan att i sin nya skepnad afrikaans vara obegriplig för en nederländsktalande idag, delvis beroende på att dessa stränga kalvinister läste i den nederländska bibeln flera gånger varje dag. Språkväxlingen och assimileringen har sannolikt varierat beroende på familjeförhållandena.

Vikande konjunktur i Vallonien ledde till valloninvandringen från trakterna kring Liège. Forskningen kring vallonerna har med rätta fokuserat på deras franskspråkighet. Appelgren (1968) hävdar visserligen att det bland vallonerna som invandrade mellan 1600 och 1655 även talades andra språk, och räknar upp vallonska, franska, flamländska och delvis tyska namn. Men ordet "wallon" syftar just på den franskspråkiga delen av de sydliga Nederländerna i motsats till flamländarnas nederländskspråkiga del. Till och med de valloner som flydde till Nederländerna hade länge franska som kyrkospråk. Däremot har Appelgren rätt i att inte endast valloner invandrade.

Bröderna Coyet

Bröderna Peter Julius och Fredrik Coyets kommunikation med varandra får här illustrera hur språkanvändningen kunde se ut i en invandrarfamilj. "Till myntväsendets förbättring och den konstnärliga metallbehandlingen användes under Wasa-regenterna flere nederländare", skriver Wrangel (1897:17) och nämner Gillis Coijet. Denne skall ha härstammat från Brabant. I svenska uppslagsverk och biografiska lexikon meddelas att Coijet från 1569 bodde i Stockholm, där han gjorde karriär som guldsmed åt Johan III och 1576 avancerade till kunglig myntmästare. Han avled någon gång 1595–99. Också sonen Gillis (Julius) var guldsmed och kunglig myntmästare, från 1624 uppsyningsman för mynteriet vid Kopparberget. Fem år senare (1629) flyttade han till Ryssland och bosatte sig som kanongjutare i Moskva, där han avled 1634. Han efterlämnade två söner, Peter Julius och Fredrik. Peter Julius (Stockholm 1618–Breda 1667) var elev på gymnasiet i Amsterdam, studerade juridik i Leiden och disputerade i juridik där år 1639, arbetade på den nederländske ståthållaren Fredrik Henriks kansli, gjorde karriär inom den svenska förvaltningen och diplomatin, fick Strumpebandsorden av Cromwell och slutade som kansliråd i Stockholm med eftermälet att ha varit en av Sveriges utmärktaste diplomater på sin tid. Uppgifterna om brodern Fredrik (Stockholm 1620–Amsterdam 1687) är ytterst knapphändiga. Det är begripligt. Han lämnade Sverige i unga år och arbetade aldrig i svensk tjänst. Något mera får man veta om Fredrik och hans ättlingar i en artikel av John Bernström i *Personhistorisk tidskrift*.

Källorna i Sverige och Nederländerna ger olika uppgifter om Fredrik.⁵ Det verkar rimligast att lita till de svenska källorna beträffande Fredrik Coyets tidiga barn- och ungdomsår och på nederländska källor beträffande de år han tillbringade i Asien och Amsterdam.

Båda bröderna adlades 1649. Därvid ändrades stavningen av namnet Coijet till Coyet. Fredrik anställdes 1644 hos Nederländska Ostindiska Kompaniet och gjorde karriär, beroende på duglighet och även sannolikt på svågerskapet med den inflytelserike ämbetsmannen François Caron (Bryssel 1600–Lissabon 1673), även han härstammande från södra Nederländerna. 1647–48 och 1652–53 tjänstgjorde Coyet som faktoriföreståndare på Deshima i Japan, som 1639 stängt ute portugiserna och endast tog emot holländare och kineser inom rikets gränser, om än med begränsad rörelsefrihet. Holländarna tolererades eftersom de inte försökte sprida kristendomen som jesuiterna men ändå förmedlade medicinsk och annan västerländsk kunskap liksom dessa. Den 29 augusti 1647 anlände Coyet till Deshima, står det i hans föregångare Versteeghens dagregister. Den tredje november börjar Coyet skriva dagregister efter drygt två månader i Deshima. Han återkom året 1652–53 som faktoriföreståndare och skrev även då ett dagregister. Båda finns i Rijksarchief i Haag. Enligt nederländsk expertis på 1600-talsnederländska som jag har rådfrågat är den nederländska texten språkligt fullt korrekt, men svår. 1656 anförtroddess Coyet uppdraget som guvernör på Formosa. Oturen ville att fästningen 1662 erövrades av en kinesisk härförare. Coyet hade vid flera tillfällen varnat för denne men avundsmän inom kompaniet hade sett till att hans varningar förklingade ohörda. Hans bundsförvant Caron hade gått i fransk tjänst och var inte längre *persona grata*, så han kunde inte hjälpa till denna gång. Coyet straffades hårt vid återkomsten till Batavia, framtogs sin egendom och landsförvisades 1666 till ön Ay i Bandaarkipelagen, tills han 1674 äntligen tilläts återvända till Europa. Sannolikt där författade han en försvarsskrift (på nederländska) som publicerades 1675 under författarangivelsen CES (Coyet et Socii?). I boken finns också en noggrann och fascinerande redogörelse för hur Formosaborna lever.

Fredriks ättlingar tjänstgjorde främst i nederländska ostindiska kompaniet, medan Peter Julius efterkommande rotade sig i Sverige. Bröderna Coyet representerade tredje generationens invandrare i Sverige och levde ett synnerligen internationellt liv. Nederländskan tycks ha levt kvar i kommunikationen inom familjen efter utvandringen från Brabant och sedermera mellan bröderna. I deras fall berodde det sannolikt på att den ene brodern skolades i Nederländerna och den andre trädde i nederländsk tjänst. På Riksarkivet finns två brev på nederländska från Fredrik till Peter Julius, det ena från den 15 oktober 1652, skrivet i Nagasaki, det andra från den 28 oktober 1654, skrivet på

5 Molewijk anger ca 1615 som Fredriks födelseår (1991:27) och, med större bestämdhet, 1687 som dödsår eftersom han har hittat den uppgiften i Amsterdams kommunala arkiv där Coyet förekommer under bokstaven K (32). I svenska källor uppges 1689 som Fredriks dödsår.

Formosa. I Coyetska samlingen förkommer också flera andra personliga brev på nederländska till Peter Julius, förutom korrespondens på andra språk.

Göteborg

Långt innan Göteborg grundades hade det funnits holländare i området kring Göta älv men det finns inga närmare upplysningar om dessa. Det första Göteborg (nuvarande Gamlestaden) grundades på Hisingen av Karl IX. Holländaren Cornelis Cornelisson skickades 1604 till Amsterdam för att rekrytera bosättare. Det kom kolonister under ledning av köpmannen Abraham Cabiliau. Bland 21 punkter som holländarna ville ha tillgodosedda och som upptogs i privilegierna av den 14 augusti 1607 ingick att få behålla och utöva sin kalvinistiska tro, garantier om 20 års skattefrihet och att få använda nederländska som officiellt språk. Allt detta beviljades men glädjen blev kort. 1611 brändes staden av danskarna under Kalmarkriget (Svanberg & Tydén 1992:78).

När Göteborg skulle återuppstå under Gustav Adolf rekryterades nya nederländare 1620. Deras utkast till privilegier var ställt på nederländska och följde till stora delar det gamla Göteborgs privilegier från 1607. De nederländska kraven ledde till ett kungligt motförslag skickat till Peter Falck den 6 augusti 1620, hållet på tyska, som också ansluter sig till privilegiebrevet för Göteborg från 1607 men innehåller några ändringar. Peter Falck svarar på svenska. I det holländska utkastet från 1620 står, precis som i det gamla, att nederländska språket skall vara det enda tillåtna i domstolsförhandlingar och offentlig skriftväxling samt att texterna för den som ej är det mäktig skall översättas (Almquist 1929:37). Holländarna fick dock inte samma förmåner i det nya privilegiebrevet. Gustav II Adolf fordrade i sitt privilegieförslag i fråga om rättegångs- och kanslispråket likställighet mellan svenskan och holländskan, ”och denna borde komma till uttryck också däri, att två syndici anställdes, en för vartdera av de officiella språken” (Almquist 1929:43). Så står det också i det slutgiltiga privilegiebrevets §18 (Almquist 1929:56). I instruktionen för kungens kommissarie, Jacob van Dijck, från den 28 september 1621 skulle Van Dijck som kunglig kommissarie ”äga rätt att tillsätta nödiga tjänstemän, såsom sekreterare, skult, byggmästare och så vidare; sekreteraren borde vara mäktig både det svenska, det högtyska och det nederländska språket” (Almquist 1929:66). 1631 tillkom en tysk sekreterare inom magistraten (Almquist 1929:91). Beträffande skolväsendet meddelas: ”The Holländske barnen äro hos theras Predikant” (Almquist 1929:311). Man får utgå från att barnen i början fick undervisning på nederländska. Senare gick de i tyska skolan.

Nederländska timmermän och hamningenjörer gav det nya Göteborg en nederländsk prägel med kanaler och alléer. Burggreve blev Jacob van Dijck. Rådet bestod 1623 av tio nederländare, sju svenskar och en skotte. I staden fanns köpmän och företagare. Fartyg levererades, tegelbruk anlades, en sågkvarn och ett brännvinsbränneri

kom till. Det fanns bryggare, bagare, glasmästare, pärlstickare, skomakare, läkare, apotekare och en barnmorska. Närvaron av en arminiansk präst retade det svenska prästerskapet. Det kom bönder som var bra på utdikning av den vattensjuka marken. Men de var missnöjda med villkoren.

Den holländska dominansen i Göteborg varade i tio år. Vid 1630-talets slut fanns endast 50 holländska släktnamn i Göteborgs mantalslängder. Kolonins dragningskraft minskade efter privilegieåren. Skottar och tyskar tog över. Det kom lärare från Rosstock, Brandenburg och Lübeck, tvåspråkigheten övergick till trespråkighet. 1670 blev svenskan rättegångsspråk. (Relativt slutna grupper av holländare fanns även i Karlshamn, Kristianstad, Nyköping, Halmstad och Varberg; Svanberg 1990:115.)

Det göteborgska privilegiebrevet finns inte bevarat i original. Corin & Sleman (1985:35–68) återger det nederländska utkastet, det kungliga motförslaget på tyska, Peter Langers kommentar till detta på svenska och på tyska, svenska kommentarer och slutligen den tyska texten efter den 1637 till Göta hovrätt ingivna avskriften samt räkningen för framtagandet av privilegiedokumentet, som var ställd på nederländska.

Stockholm: Södermalm

På Södermalm bodde många nederländare. 1582 utgjorde de 23 familjerna 10% av alla utländska familjer i Stockholm (Svanberg 1990:116). Kring 1670 fanns enligt Nederlands Gereformeerde Gemeente 3000 holländare i Stockholm. De var bosatta på Södermalm kring Maria kyrka. Kvarteret söder om S:t Paulsgatan heter Nederland.

Framstående personer tillhörde gruppen, bl.a. Louis de Geer (bankir, vapenhandlare, industriägare), Hubert de Besche (slottsarkitekt), Abraham van Eijk och Velam (Willem) Wassenberg (sockerraffinadörer), Jakob van Utenhoff (sidenväware). De byggde sina hus enligt nederländskt mönster. Ebba Brahes palats i Götgatsbacken liknar Mauritshuis i Haag, Joakim Pötters (Lillienhoffs) hus liknar Joan Poppens hus i Amsterdam. Riddarhuset liknar Trippenhuis i Amsterdam: båda fasaderna är ritade av Justus Vingboons (Noldus 2002:83).

Till den svenska kyrkans förtret hölls gudstjänster hemma hos familjerna där ibland hundratals personer deltog. Man får anta att de hölls på nederländska och att texter lästes ur Statenbijbel. Den nederländske residenten hade sedan 1660 en predikant anställd (Wrangel 1897:212).

Flera holländare adlades, vilket gjorde att även ”holländska”, vid sidan av plattyska och svenska, var ett i Riddarhuset accepterat språk. Man kunde föra förhandlingar på sitt modersmål (Svanberg 1990:118).

Men också vanligt hantverksfolk och handelsmän hade kommit från Nederländerna och bosatt sig på Söder. De var vinhandlare, köpmän, kryddkrämare, en traktör vid Ulriksdal, kattuntryckare, tobaksspinnare, stärkelsemakare, bagare, guldsmeder och trädgårdsmästare.

Under senare hälften av 1700-talet assimilerades holländarna i rask takt. Kyrkoböckerna fördes på nederländska fram till 1797, därefter enbart på tyska. I det följande skall redogöras för en av Södermalms nederländska invandrare.

Louis De Geer: hans språk och hans arbetare

Louis De Geers far flyttade med sin familj från Liège till Dordrecht på grund av dåliga inkomstmöjligheter, religionstrakasserier eller bådadera. Där försörjde han sig som bankir. Louis De Geer själv var född i franskspråkiga Liège 1587 men växte upp i nederländska Dordrecht som andra generationens invandrare. Någon lärd uppfostran fick han inte: han använde inte latin. Franska och nederländska behärskade han som tvåspråkig. Han gifte sig med Adrienne Gérard vars familj också hade invandrat från Liège. Brevet till henne är på franska, men korrespondensen med barnen skedde ofta på nederländska. 1615 flyttade De Geer sin firma till Amsterdam. I sin skriftväxling med svenskar, bl.a. Gustav Adolf och Oxenstierna, använder han gärna nederländska. De Geers biograf Erik Wilhelm Dahlgren hävdar att denne också behärskade tyska fullständigt fastän de skrivelser på tyska som han undertecknade var skrivna av andra. Dahlgren tror att hans samtal med svenska statsmän och ledande personligheter förts på tyska, men menar också att svenskar på den tiden kunde så bra franska och nederländska att De Geer nog kunde använda även dessa båda språk. Han framhåller att De Geer, den enda gång som han enligt riddarhusprotokollen yttrade sig i den svenska riksdagen, talade "holländska". Dahlgren har endast gissningar om De Geers förmåga att förstå och uttrycka sig på svenska. De Geers räkenskapsböcker från Finspång och Norrköping och Stockholm är hållna på nederländska (Dahlgren 2002:309).

De Geers första kontakter med Sverige skedde genom kopparhandeln och upplåningen till Älvsborgs lösen, då ett nederländskt konsortium erbjöd Gustav Adolf ett lån i utbyte mot svensk koppar. 1627 kom De Geer själv till Sverige. Han grundade bruk och manufakturer och blev en imperieskapare som arbetade med internationellt kapital. 1641 adlades De Geer, fick svenskt medborgarskap, och kunde då äga bruken som han drev.

Många av De Geers arbetare var franskspråkiga valloner. Men han rekryterade också tyskar och holländare. Åt företagarkollegan De Besche engagerade han kopparslagare, tråddragare, mässingsarbetare, skeppare, matroser och en tunnbindare förfaren i laxsaltning. Alla dessa var holländare eller tyskar, de senare från Aachen. Från 1620 kom en växande ström av vallonska smeder från Frankrike och nuvarande Belgien (Dahlgren 2002:422 f). Av de rekryterade timmermännen, snickarna, murarna och mjölnarna var de flesta dock holländare och tyskar.

Ordförrådet

Evert Wrangel räknar upp en rad områden inom vilka Sverige skaffade sig *know how* eller material från Nederländerna. Man värvade soldater och krigsfolk. Man köpte krigsfartyg. Sjöfart och handel underlättades genom förmånliga avtal. Man studerade ingenjörskonst och fortifikation vid nederländska universitet. Man värvade skeppstimmermän. Man lärde sig om fiske, lantbruk, trädgårdsskötsel, vävning, färgning, bergsbruk, konsthantverk, och konstnärlig metallbehandling, bland annat med inriktning mot myntväsendet. Man övertog den nederländska stilen inom byggnadskonsten. Man lärde sig bygga slussar, dika ut sjöar och kärr, bildhuggarkonst, måleri, kopparstick och tapetvävnad. Det skulle ha varit märkligt om inte allt detta hade lett till att några lånord från nederländskan upptogs i svenskan. Men det är utomordentligt svårt att avgöra huruvida ett ord är av lågtyskt eller nederländskt ursprung. Dessa båda systrar är mycket mera lika varandra än sin högtyska syster. Ett tillkommande problem är att beteckningen ”tyska” i tidens källor ibland syftar på nederländska. Språket kallades nämligen länge Diets, Nederduits eller Duits, även i Nederländerna.⁶

Även Elof Hellquist (1929) påpekar att det är svårt att ”... avgöra, när ett holländskt eller lågtyskt lån föreligger” (s. 790). När man inte lyckats har man hänfört ordet till lågtyska. Hellquist anger att de områden där nederländskan hade inflytande på svenskan var handel och sjöfart, bank- och penningväsende (myntväsendets förbättring), trädgårdsskötsel, lantbruk, bergsbruk, industri, ingenjör- och byggnadskonst, samt krigskonst. I synnerhet under 1600-talets senare hälft gör sig det holländska inflytandet märkbart på vårt ordförråd säger han (s. 792). Han ger rådet, ”Om man i fråga om lånord från denna tid har orsak till tvekan om huruvida införsel föreligger från lågtyskan eller holländskan, torde man göra klokast i att välja det senare språket. Det råder knappast något tvivel om att under detta skede det lågtyska inflytandet var svagare än det nederländska.” Nederländskan har också bidragit med beteckningar på kolonialvaror, exotiska djur och växter. Men den viktigaste gruppen är sjötermerna (s. 792). Många ord har hos Hellquist upptagits såväl bland lågtyska som bland nederländska. Flera av orden har förmedlats genom nederländskan från andra språk, liksom vissa ord genom nederländskan förmedlats till andra språk och därifrån till svenskan. Antalet lånord från nederländska hamnar trots den intensiva påverkan från Nederländerna hos Hellquist på blygsamma 170 ord, varav ca 100 sjötermer.

Går man till Nationalencyklopedins ordbok på CD, där man kan söka på språk, uppges 255 artiklar omnämna nederländska. Som jämförelse kan nämnas att lånen från lågtyskan uppges vara 1998 stycken, många av dessa även upptagna under nederländska. Siffrorna kan jämföras med 4557 ord som uppges vara inlånade från latin, 2270 från grekiska, 2681 från franska, 1802 från engelska och 1920 från tyska.

6 Ordet ”nederländska” möter man första gången 1482.

Om man i Lennart Larssons (2006) efterföljd använder sig av nätversionen av Svenska Akademiens ordbok kvarstår intrycket. Om man slår på långivande språk blir siffran för nederländskans del 593, för lågtyska 962, för tyska flera tusen. Här gäller många inskränkningar i siffrornas pålitlighet. Ändå kan grovt sett samma fördelning som ovan urskiljas: nederländskan har enligt etymologerna bidragit med färre ord till svenskan än tyskan och lågtyskan.

Trots att nederländska idéer och kunskaper utövade ett djupt och varaktigt inflytande på svensk kultur och industri under 1600-talet efterlämnade detta alltså inte motsvarande avtryck i språket.

Bildningsresorna

Wrangel har utförligt redovisat hur många svenska studenter som reste till de nederländska universiteten under olika perioder, vilka som reste och vart de reste. De flesta reste till Leiden, särskilt mellan 1620 och 1670 (Wrangel 1897:27). Sammantaget studerade minst 800 studenter från Sverige under 1600-talet vid de nederländska universiteten.

Många gjorde endast en genomresa och tittade på några intressanta saker innan de fortsatte till andra mål. Men Kristinas lärare Johannes Matthiae skrev in sig i Leiden den 27 augusti 1622 och stannade i ett år efter att tidigare ha tillbringat flera år vid tyska universitet.

Vid de nygrundade universiteten i Dorpat och Åbo anställdes många som studerat vid nederländska universitet, ja, halva antalet hade gjort det. Vid invigningen hölls ett tal på "holländska". I Lund var det mindre än hälften men ändå många, särskilt i medicin (Wrangel 1897:145).

Viss påverkan kan konstateras inom litteraturen, men mest från de verk som skrivits på latin (Grotius, Lipsius). *Van den vos Reynaerde* nådde dock den svenska publiken via lågtyskan i översättning av Sigfrid Aron Forsius 1621. Också den vardagskloke Jacob Cats' verk assimilerades på det svenska litterära fältet.

Carl Gustav Wrangel (1613–76)

En av bildningsresenärerna var den senare fältherren, politikern, samlaren och storgodsägaren Carl Gustaf Wrangel. Arne Losman (1980:11) har i en skildring av Wrangels kontakter med Europa visat att "det europeiska kulturlivet var starkt integrerat och inte strikt indelat i tyska, holländska och franska kulturområden". Men Wrangel producerade inte kultur, han konsumerade den (s. 13). Det gör honom intressant. Hans konsumtion åskådliggör i Losmans framställning förhållandena inom det kulturella fältet, kulturreceptionen hos en man som hade råd att köpa det han åstundade, och

vars inköp finns redovisade i arkiven. Av Wrangels språkanvändning i brev och koncept kan man dra slutsatser om språkens placering inom det svenska kulturella fältet: "Det citerade brev- och konceptmaterialet är till övervägande del på tyska men betydande delar även på svenska och franska. I begränsad utsträckning förekommer också latin och holländska" (s. 13). Losman anger inte huruvida Wrangel var upphovsman till några texter på nederländska.

Wrangel tycks ha inlett sin bildningsresa 1629 med en ettårig vistelse i Nederländerna, eventuellt för att lära sig navigation och skeppsbyggeri. En mera pålitlig uppgift är att han den 19 december 1630 skrev in sig vid Leidens universitet för att studera politik. Han uppehöll sig även i Paris. 1631 reste han med några andra svenskar därifrån via Vlissingen, Middelburg, Rotterdam, Dordrecht, Delft, Leiden och Haag till Amsterdam där han tog båten till Göteborg. Därefter gjorde han karriär i militära och administrativa funktioner på tyskspråkigt område. Han gifte sig med en tyska 1640. Den 13 oktober 1644 ledde Wrangel den svensk-holländska flottan till seger i slaget vid Fehmern. Vid senare tillfällen stred han mot holländarna. Först efter 1652 vistades han längre tider i Stockholm, och från 1670 vistades han omväxlande i Stockholm och på sina gods, med avbrott för ett krigståg mot Brandenburg under vilket han avled 1676. Om hans skolundervisning i språk meddelar Losman att Johannes Matthiae katekesbok *Libellus puerilis* (1626) var skriven på latin, svenska, franska, tyska och engelska (se ovan beträffande Kristina). Nederländska saknas alltså i läroboken. Kring Wrangel talades tyska och svenska. Familjeanteckningarna är hållna på tyska. Han var elementärt latinkunnig men det finns flera belägg för att han föredrog de moderna språken framför latinet när han kunde välja (Losman 1980:46 f). Han använde gärna franska och kunde eventuellt läsa sitt biblioteks böcker på italienska och spanska. Kunskaper i engelska verkar han inte ha haft och knappast i polska. Det är osäkert om han *talade* nederländska. Men han hade inga svårigheter att förstå nederländsk text. Han köpte åtskillig litteratur på nederländska och hans korrespondenter i Holland skickade stora mängder nyhetsmaterial m.m. på detta språk (s. 48). Sina unga släktingar skickade han dock helst på utbildning i Tübingen och Heidelberg.

Wrangel tyckte om att läsa om navigation, fjärran länder, utländska städer och krig, gärna på nederländska. Utom böcker köpte han allehanda lyxvaror som tapeter, tavlor och verktyg. Inköpen gjordes genom kontaktpersoner i Nürnberg, Frankfurt am Main, Stettin, Hamburg, Amsterdam och London. I Nederländerna hade Wrangel fyra personer som försåg honom med information, inte bara om Republiken, utan om världen i stort. Republiken var ett världsomspännande handels- och sjöfartsimperium. Kanske var Amsterdam den europeiska kulturort varifrån Wrangel fick sin viktigaste kunskap om den utomeuropeiska världen.⁷

7 Jämför här till Ingrid Maier (2003:170), där hon meddelar att Kungliga Biblioteket i Stockholm äger världens största samling av tidiga nederländska tidningar, 1300 nummer, tryckta före 1665.

En av hans kontakter var Harald Appelboom, som hade studerat vid Franekers universitet 1631 och var svensk minister i Haag 1652–74. Han skrev 900 brev till Wrangel, och skickade priskuranter, tidningar från Amsterdam och Antwerpen med nyheter från Europas krigsskådeplatser och med bokannonser. Han köpte också konst åt Wrangel. Till Appelboom skriver Wrangel på tyska.

Peter Trotzig var en av Wrangels kontakter i Amsterdam. Han var svenskt handelsombud i Amsterdam från 1646 och blev 1661 svensk kommissarie hos Generalstaterna. Enligt korrespondensen köpte Wrangel genom honom böcker, byggnadsmaterial, vävda tapeter, gyllenläder, möbler, verktyg, vapen, virginsk tobak, en kaross m.m. Böckerna beställde han utifrån annonser i tidningarna. Han beställde en kinesisk atlas, en bibelkommentar, François Carons Japanskildring från 1632 på nederländska, ett staträttsligt arbete av Jan de la Court, sjöatlas, Jacob Cats' *Alle de werken van Catz*, en trädgårdsbok, en bok om Frankrike, om Rom, om världens religioner, resebeskrivningar, ja till och med Olaus Magnus beskrivning av de skandinaviska länderna, allt på nederländska. Korrespondensen med Trotzig sker på svenska.

Michel Le Blon, konstnär från Frankfurt bosatt i Amsterdam, skickade nyheter och konst.

Av Gerard De Geer, svensk kommissarie i Amsterdam, sonson till Louis De Geer, beställde Wrangel vävda tapeter från Antwerpen, vin från Frankfurt, choklad från Hamburg, gyllenläder från Amsterdam, te från Hamburg, och en bok om skeppsbyggnad på nederländska. Boken läser han bevisligen eftersom han sedan klagar på innehållet och får författaren att makulera vissa sidor där Wrangel framstår i mindre god dager. Korrespondensen med De Geer förs på franska.

Sammanfattning

Av ovanstående stickprov från olika områden kan man dra slutsatsen att kunskaper i nederländska språket, trots det stora inflytande som Nederländerna utövade på Sverige under 1600-talet, knappast förekom hos vanliga infödda svenskar. Undantaget är de nederländska ord, mest sjötermer, som svenska språket hade assimilerat. En förklaring är sannolikt att rollen som *lingua franca* redan var upptagen av tyskan.

Infödda svenskar ur de högre samhällsskikten besökte ofta Nederländerna på sina bildningsresor till kontinenten. Närvaron där varierade från flera års studier till hastiga genomresor på väg till andra länder. Hos de studenter som vistats i landet en längre tid kvarstod efter hemkomsten en betydande läsfärdighet i nederländska. Den muntliga färdigheten är svår att bedöma eftersom den kräver vittnesmål. Hörförstå-

Maier (2004) har visat att nederländska tidningar under senare hälften av 1600-talet spelade en ytterst viktig roll också vid tsarens hov i Moskva. De översattes till ryska för honom. Det bekräftar intrycket av Nederländerna som Europas nyhetsförmedlare.

else fanns sannolikt i olika grader hos dessa resenärer. Kanske utgjorde de en del av publiken när nederländska komedianter spelade teater i Sverige. Över skrivförmågan borde efterforskningar i våra arkiv kunna kasta ljus. Brev på nederländska besvarades sannolikt antingen på svenska, tyska eller latin, mot slutet av århundradet på franska. Det finns dock gott om dokument på nederländska i svenska arkiv och på Kungliga biblioteket.⁸ Det framstår därför som mycket märkligt att den svenska regeringen har beslutat avföra nederländska från listan på språk som svenska universitet ska ge undervisning i.

Invandrade tyskar från det lågtyska området och invandrade holländare kan ha kommunicerat i tvåspråkiga samtal, ungefär som svenskar, danskar och norrmän gör idag.

De många invandrarna från Nederländerna behöll sannolikt sitt språk under ett varierande antal generationer, allt beroende på omständigheterna. Gudstjänsterna, bibelläsningen och umgänget i slutna nederländska grupper torde ha spelat en viktig roll för bevarandet av språket. Så småningom assimilerades denna invandrargrupp i det svenska samhället.

LITTERATUR

- Albach, B. (1977): *Langs kermessen en hoven*. Zutphen [även: www.dbnl.nl].
- Almquist, H. (1929): *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren. Förra delen: Från grundläggningen till enväldet (1619–1680)*. Göteborg.
- Appelgren, E. (1969): *Vallonernas namn*. Stockholm.
- Bernström, J. (1953): "Frederik Coyett, guvernör på Formosa 1656–62, och hans ättlingar". I: *Personhistorisk Tidskrift* 51, 14–20.
- Blussé, L. & C. Viallé, utg. (2001): *The Deshima dagregisters: their original tables of content. Vol XI: 1641–1650* (Intercontinenta, 23). Leiden.
- Bredero, G. A. (2002 [1618]): *Spaansen Brabander*. Stutterheim [även: www.dbnl.nl].
- Corin, C.-F. & Sleman, F., utg. (1985): *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Sjätte delen: 1621–1632*. Stockholm.
- Coyet, Fredrik. 1647/48 *Daghregister*, 1652/53 *Daghregister*. Handskrifter på Rijksarchief i Haag. Transkriptioner: Tokyouniversitetet (manuskript).
- Coyetska samlingen Peter Julius Coyet*. E 3398. Riksarkivet. Stockholm.

8 Enligt uppgift från Aleksander Loit finns det officiell korrespondens på nederländska i Riksarkivet rörande bl.a. kaperi. Ett liknande meddelande gav Carl-Fredrik Corin vid Stadshistoriska institutet när jag 1984 hjälpte honom med en översättning från äldre nederländska. Han menade att det fanns så mycket dokument på nederländska i svenska arkiv att okunskapen om innehållet i dem ledde till en snedvridning av hela historieberskrivningen.

- Dahlberg, G. (1992): *Komediantteatern i 1600-talets Stockholm*. Stockholm.
- Dahlgren, E. W. (2002 [1923]). *Louis de Geer 1587–1652. Hans lif och hans verk* [Faksimilutgåva av originalet med inledning av G. Nováky]. Stockholm.
- Efterklanger från främmande lyror. En episk-lyrisk sjustjärna* (1938) [dikter av Pontanus, Medici, Poliziano, Vondel, Marot, Chénier och Valéry]. Övers. A. Randel. Stockholm.
- Eriksson, B. (2006): *Lützen 1632*. Stockholm.
- Florén, A. & Ternhag, G., utg. (2002): *Valloner. Järnets människor*. Uppsala.
- Grit, D. (1994): *Driewerfzalig Noorden. Over literaire betrekkingen tussen de Nederlanden en Scandinavië*. Maastricht.
- Groeneboer, K. (1994): "Het Nederlands op Formosa ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie". I: *Ons Erfdeel* 37, 373–382.
- Hedin, A. (2005): *Lysande skärgård*. Stockholm.
- Hellquist, E. (1929): *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung*. Lund.
- Kilbom, K. (1958): *Vallonerna. Valloninvandringen, stormaktsväldet och den svenska järnhanteringen*. Stockholm.
- Knutsson, J. & B. Kylsberg (1985): *Verktyg och verkstäder på Skoklosters slott* [Utställningskatalog] (Skoklosterstudier utgivna av Skoklosters slott, 19). Bålsta.
- Larsson, L. (2006): "Om de polska lånorden i svenskan". I: *Acta Sueco-Polonica* 12/13, 39–47.
- Losman, A. (1980): *Carl Gustaf Wrangel och Europa. Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat*. Stockholm.
- Maier, I. (2003): "Amsterdamer und Haarlemer Zeitungen ("Couranten") des 17. Jahrhunderts im Niedersächsischen Staatsarchiv zu Oldenburg". I: *Gutenberg-Jahrbuch* 78, 170–191.
- Maier, I. (2004): "Niederländische Zeitungen ("Couranten") des 17. Jahrhunderts im Russischen Staatsarchiv für alte Akten (RGADA), Moskau". I: *Gutenberg-Jahrbuch* 79, 191–218.
- Molewijk, G. C., utg. (1991). *'t Verwaerloosde Formosa, of waerachtig verhael, hoedanigh door verwaerloosinge der Nederlanders in Oost-Indien, het Eylant Formosa, van den Chinesen Mandorijn, ende Zeeroover Coxinja, overrompelt, vermeestert, ende ontweldight is geworden* [först utgiven hos Jan Claesz. ten Hoorn 1675; som författare anges CES, som har tolkats som "Coyett et socii"]. Zutphen.
- Müllern, G. (1963). *Förste svensken i Japan. Han som miste Formosa*. Stockholm.
- Noldus, B. (2002): *Palats och herrgårdar. Nederländsk arkitektur i Sverige/ Stadspaleizen en Buitenplaatsen. Nederlandse bouwkunst in Zweden*. Stockholm.

- Oxenstierna, Axel (1905): *Skrifter och brevexling*. Bd 2, avd 11: *Carl Bonde och Louis De Geer m. fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. Utg. av N. Edén. Stockholm.
- Svanberg, I. (1990): "Holländarna på Södermalm". I: "*Sicken Turk*": *Om invandrar-nas svenska historia*. Utg. av G. Lindberg. (Bygd och natur [Årsbok]). Sid. 114–122. Stockholm.
- Svanberg, I. & M. Tydén (1992): *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*. Stockholm.
- Vondel, J. van den (1994 [1637]). *Gysbreght van Aemstel*. Utg. av M.B. Smits-Veldt (red.). Amsterdam [även: www.dbnl.nl].
- Wetterberg, G. (2002): *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid*. Bd 1–2. Stockholm.
- Wikén Bonde, I. (2001): "Fredrik Coyet som opperhoofd i Nagasaki". I: *Fjärrannära. Kontakter mellan Sverige och Japan genom tiderna*. Utg. av B. Edström & I. Svanberg. Sid. 26–39. Malmö.
- Wrangel, E. (1897): *Sveriges litterära förbindelser med Holland, särdeles under 1600-talet* (Lunds universitets årsskrift, 33). Lund. [Översättning till nederländska i *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw* / uit het Zweedsch vertaald door mevrouw Beets-Damsté. Leiden: E. J. Brill. Även: www.dbnl.org/tekst/wrano01betro1_01/colofon.htm]
- Åslund, L. (2005): *Att fostra en kung. Om drottning Kristinas utbildning*. Stockholm.

Franska

Sigbrit Swahn

Franska språkets ställning på det svenska 1600-talet är endast ett knappt märkbart förebud om vad som skulle ske under 1700-talet. Först med 1700-talet kan man påstå att franskan verkligen befäste sin ställning som de bildades språk, eller i varje fall dominerade det kungliga hovets och adelns konversationer. Under 1600-talet brukades fortfarande danska skrivsätt och tyska former. Sverige kommer av danskans *Sverrig*. Språket hade ingalunda normaliserats. Det fanns ingen enhetlig ortografi. Någon riktig stavningsreform kom inte förrän på 1800-talet.

Under förra delen av 1600-talet befann sig Sverige ju i krig. Gustav Adolf var en förfärlig man enligt Richelieu. Kardinalen ansåg vidare att Axel Oxenstierna var en smula gotisk och mycket finsk, det vill säga lapsk, bortanför all civilisation. De var barbarerna från Norr, vilda som djur (Fidao-Justiniani 1936:90, 92).

Språk var tecken på framsteg och kultur, särskilt franska språket med tanke på Frankrikes starka ställning i tidens Europa. Sett utifrån tycks därför franska språkets ställning i Sverige, särskilt under första delen av 1600-talet, ha varit svag. Ämbetsmännen var som sagt mera vana vid tyska och danska än vid franska, som denna tid ofta nog fick heta efter tyskt mönster, fransöska, stavat på mångfaldigt vis. Dock tänker vi oss gärna att drottning Kristinas hov där åtskilliga franska intellektuella befann sig var en plats där den franska konversationen var självklar. Emellertid tycks latinet ha använts också i samtal vid själva hovet. En anekdot förmedlar följande ordskitte mellan vår egen poet Georg Stiernhielm och den franske läkaren och musikkännaren abbé Bourdelot, även känd för spetsfundiga epigram. Denne Kristinas gunstling ville inte gälla för lärd utan ansåg till exempel att grekiska var pedanternas språk. Stiernhielm däremot fick som vanligt i Sverige utveckla mer än en talang såväl inom lärdomens trädgård som i olika slag av författarskap. Enligt diverse sagesmän skulle Bourdelot ha tilltalat Stiernhielm på latin med orden: *Tu es valde morosus* (det vill säga: Du är ganska

surmulen). Stiernhielm skulle prompt ha replikerat: *Et tu es ultima syllaba*. (Det vill säga att Stiernhielm syftar på sista stavelsen sus i morosus, vilken betyder svin.) I översättning alltså skulle det betyda: "Och du är ett svin". Kvickt kan man väl ingalunda tycka att detta svar är. Men det uppfattades senare i nationalistisk anda såsom rättmätigt svar på tal av en rättfram svensk som tar till orda mot en fransk hovgunstling. Denne uppfattades därmed som dubbelt utländsk. Han var fransman och därtill representant för allt det som en ärlig svensk inte ville stå för.

Troligtvis är denna anekdot ej sanningsenlig. Birger Swartling avfärdar den. I en studie (publicerad i *Studier tillägnade Henrik Schück*, 1905) framhåller Swartling det osannolika i skärmytslingen. Men det gick an att vara oförsämd på latin även i bättre kretsar. På franska måste man vara mera elegant. Tiden använde en brokig blandning av språk och seder. Peter Wieselgren har i sitt översiktsarbete, *Sveriges sköna litteratur*, III, gett goda exempel på den språkliga "harlekindsdräkt" som han finner typisk för 1600-talet. Det gäller då framför allt brev och suppliker. Det finns alltså olika språkmaterial att ta hänsyn till, såsom skönlitteratur, översättningslitteratur, privata brev och dagböcker. Därtill kommer olika sociala miljöer. Beträffande ämnet 'franska språket under 1600-talet i Sverige', kan enbart kretsar nära hovet och ämbetsvärlden komma i fråga så vida man inte räknar in franska skådespelare, konstnärer eller hantverkare som hade tillfälliga uppehåll av yrkesmässig karaktär i huvudstaden. Men där finns likväl en utveckling.

Otvivelaktigt stärktes franska språkets ställning i Sverige genom drottning Kristina. Bourdelot var inte den ende fransman som kallades till Kungliga huvudstaden, Stockholm. Mest bekant är förstås Descartes om vilken det finns åtskilliga skrifter rörande hans korta tid vid drottningens hov. I senare tid har till exempel förre kulturrådet vid franska Ambassaden i Stockholm, Jean-François de Raymond, bidragit med en bok (1999) om Pierre Chanut. Denne vän till Descartes var Frankrikes förste ambasadör i Sverige. Bokens huvudperson är alltså den "berömda Chanut" som Strindberg kallade honom. Chanuts uppgift var helt enkelt att få Descartes att resa till Stockholm, ett som det visade sig, ganska vanskligt företag. Kristina hade nämligen planer på att bilda en Akademi enligt fransk modell och Descartes, var det tänkt, skulle utarbeta detta projekt. Det skulle dock dröja ända till Gustav III innan en sådan Akademi blev till.

Emellertid finns det en legend om Descartes verksamhet vid hovet i Stockholm. Han skulle ha skrivit den franska texten till en balett som uppfördes på slottet och som sedan skulle ha översatts av Stiernhielm till svenska. Det gäller baletten *La Naissance de la paix* som av Stiernhielm fick titeln *Freds-Aff*. Denna nybildning fick aldrig hemortsrätt i svenskan. Stiernhielm ville rikta, alltså berika, svenskan med fornnordiska ord och andra nybildningar. Hans principer för detta språkprogram liknar det manifest som den franska Plejadens diktare hade ställt samman. Problemet var att nybild-

ningarna i Plejaden ofta nog var dödfödda. Av Stiernhielms nybildningar kom inte många att överleva ens hans egen livstid.

Traditionen om att Descartes skulle ha skrivit den franska texten till *Freds-Afl* är med största sannolikhet grundlös. Dock lever den vidare. Johan Nordström stödde den på sin tid. Vi finner den även i De Raymonds nyssnämnda bok. Texten skrevs i själva verket med största sannolikhet av en annan fransman som uppvaktade drottningen, nämligen Hélié Poirier. Liksom Descartes hade Poirier tagit sig till Holland. Dit flydde fransmän som misstänktes för fritänkeri eller som övergått till den reformerta kyrkan. Långt innan Ediktet i Nantes hade upphävts hade de reformerta börjat fly undan diverse förföljelser och repressalier. Just därför kunde sådana fransmän få beskydd av drottning Kristina. Det var nämligen otänkbart att troende katoliker skulle kunna få vistas vid hovet.

Hélié Poirier hörde till den reformerta grenen av protestantismen. Han skrev en hyllningsdikt till drottningen och en annan av balett-texterna som Stiernhielm använde som förlaga, nämligen *Le Vaincu de Diane* från 1649 som blev till *Then fångne Cupido*. Beträffande det franska originalet till *Freds-Afl* finns ingen säker attribution, men allt pekar på Poirier. Nämnas bör att det var den lärde Morhof som var upphovsman till legenden om Descartes medverkan, något som säkerligen inte sattes i fråga i första taget. Jag har i annat sammanhang tagit upp denna författartribution mera utförligt (Swahn 2000), där jag också kommenterar anekdoterna om Stiernhielm och ger en översikt över de franska lånen i *Hercules*, Stiernhielms hexameterdikt.

Denna attributionstvist vittnar dock om att franska språket började användas som litterärt medium vid sidan om svenska språket vid mitten av 1600-talet, i varje fall när det gällde större festligheter vid hovet. Apropå festligheter kan det vara skäl att påminna om Anders Burius' presentation av de kungliga baletterna vid hovet. Redan som tolvårig hade till exempel Kristina fått avnjuta *galanteries précieuses* som termen lydde. Burius (1997:88) illustrerar med bilder ur tryckta franska texter från 1646 och 1649. Denna tradition som odlats av de franska preciöserna togs upp långt senare på 1600-talet då Aurora Königsmarck var drivande kraft i en uppsättning av Racines tragedi *Iphigénie* med enbart kvinnliga skådespelare. Achille skildras dock redan hos Racine i enlighet med fransk smak med vissa preciösa förtecken, alltså som en olycklig älskare, inte som stridshjälte. Det är inte märkvärdigare än att kvinnliga sångare idag tar över manliga roller i operan. Vid samma tid, år 1683, var den franske ambassadören närvarande men hans hälsning besvarades då på svenska av Bengt Oxenstierna vilket uppfattades som en skymf (Olsson 1978 m. ref.; Ståhle 1982). Ambassadören fann då för gott att lämna Sverige. Ståhle omtalar dottern till Schering Rosenhane, Beata, som den första helt franskinspirerade preciösen (Ståhle 1982:12).

Men under Kristinas tid förlorade inte latinet sin ställning, inte ens vid hovet. Chanut skrev till exempel till Axel Oxenstierna på latin. I sin stora lärdomshistoria fram-

håller Sten Lindroth (1977:198) att Chanut sagt om drottningen att hennes älsklingslektyr var romerska författare såsom Vergilius och Tacitus. Men i sammanhanget betonas Lindroth också hennes franska bildning.

Politiska orsaker kunde för övrigt ligga bakom olika bruk. Å ena sidan stod drottningen och Magnus Gabriel De la Gardie vars släkt kom från Languedoc. Denne blev drottning Kristinas förklarade gunstling. Å andra sidan stod just kanslern, den alltså mäktige Axel Oxenstierna. Att skriva till kanslern på latin gav Chanut *considération* som det hette med ett av tidens direkta lånord från franska. Man kan naturligtvis säga att i botten av ordet ligger det latinska ordet *consideratio* men formen är den franska.

Tidens främsta passion var äran. Framför allt gällde det att slå tillbaka mot utlänningarnas förklenande ord om svensk diktning. Den utländska kritiken var en anledning till den stora språkpatiotiska rörelse som bland annat besjälade Stiernhielms litterära gärning (Swahn 1974).

Peter Wieselgren framhåller att Gustav II Adolf redan 1626 inpräntade vikten av att 'herrar professores vid Upsala universitet', bemödade sig om modersmålet. De moderna språken hade ännu ingen status vid universitetet. Henrik Schück (1899) tar upp de utländska språken under 1600-talet vid Uppsala universitet. Dekanus för filosofiska fakulteten, professor Stigzelius, bad 1637 den mäktige Axel Oxenstierna, om det nu inte var Johan Skytte, om att en professur i franska skulle tilldelas universitetet. Franska betraktades dock som lättviktigt. Någon professur blev det sålunda inte tal om. Men man fick inte långt därefter en språkmästare, Isacus Cujacius, då 1648 universitetet tilldelades anslag för sådana. En av dessa var skalden Lasse Johansson Lucidor, dock bara något år. Lucidor ägnade sig åt poesi, främst med den tyska barockens diktare som förebilder. Han har i sin diktning ord som "Franzoser", det vill säga syfilis, vilket säger något om hans attityd till det franska (Huldén 1982:83).

Enligt Peter Wieselgren (1835:198 f) skall Axel Oxenstierna vid tiden för Westfaliska freden ha skrivit till sonen med visst ironiskt tonfall angående dennes brevväxling med franska sändebudet, le comte d'Avaux, stavat Davaux, som "med fransyskan continuerar". Den omvända ordföljden vittnar om det tyska beroendet i syntaxen. Wieselgren noterade en del franska lånord med närhet till latinet hos rikskanslern: negociera, alliance, condolera, ceremonier, arméen, ruina, affect (affection), mentionera (Wieselgren 1835:239, not).

Franska språket hånas av den lärde Verelius som efter läsning av *Hercules* hade anledning att skriva till Stiernhielm. Det gällde det *carmen heroicum* från 1658 som Stiernhielm, av Verelius kallad den svenske Maro, författat på hexameter, ett versmått som antyder en nobel genre. Verelius skriver på latin till Stiernhielm: "Vi har blivit till åtlöje, genom att hellre *gallicizera* än tala *våra fäders språk*. Denna skamliga sed har jag ofta avskytt som ett oäkta foster av en förnedrad tid!" (Wieselgren 1835:200, dennes översättning).

De författare som uppfylldes av dessa språkpatiotiska känslor undvek i görligaste mån att begagna franska lånord i sina brev och skrifter. Vad Stiernhielm angår vill jag först erinra om att Fru Lusta i *Hercules* står som allegori för det utländska, inte minst det välska, ett sammanfattande begrepp för det som utmärkte de utländska sederna på sydligare breddgrader. Fru Lusta rekommenderar en rad franska romaner, uppmuntrar till diverse franska kortspel och låter sin dotter Flättja styras ut *à la mode*. I allt blir hon en kontrast till Fru Dygd och det ärliga svenska maneret (Swahn 2000:50).

Alamodiska plagg var framför allt utländska ord från välskt språkområde som inte skulle hängas på den svenska språkdräkten. Denna bakgrund är viktig för att förstå att franska språket, trots att Frankrike och Sverige var politiskt förbundna, inte stod särskilt högt i kurs under Sveriges stormaktstid. Jag kommer emellertid här att ta upp svenska författare och se om deras bruk av franska stöder mitt påstående.

Vid sidan av Stiernhielm, vars språkpatiotism och allmänna kritik mot det utländska gjorde honom föga benägen att ta upp franska ord i svenskan, står Haqvin Spegel. Hans stora skapelseepos, *Guds Werck och hwila* (1685), hade två utländska förebilder: *La Semaine* av den franske 1500-talspoeten och protestanten Du Bartas och den danske poeten Anders Christensen Arrebos danska version av samma ämne. Faktiskt uppger Spegel ytterligare en källa, nämligen den franske 1600-talspoeten Chapelain. Spegel hänvisar också till Georges de Scudéry, närmare bestämt till företalet till dennes epos *Alaric* (1655). Chapelain och Scudéry representerar en riktning inom fransk 1600-talslitteratur som brukar anges som *preciositet*.

Spegels verk skildrar alltså skapelseberättelsen. Från de franska förebilderna kan man, trots Spegels bekanta purism, urskilja en rad lånord, som bland annat rör krigskonst, soldatliv, ryttrar- och häststermer, utländska namn på frukter och växter, samt kryddor. Ordförklaringarna i den svenska upplagan från 1998 som jag använt (ombesörjd av Bernt Olsson och Barbro Nilsson) har dock missat en krydda, antagligen på grund av den spegelska stavningen. "Jeroflée" kommer av franskans *giroflée*, kryddnejlika. Av frukt nämner Spegel "PomRenées", alltså äpplen, och päronsorten "Bon Chrétiens" varvid han förnumstigt förkunnar att torparen hellre bör odla rovor.

Stavningen har i åtskilliga fall förblivit den franska eller hållit sig nära den. Exempel: Pasport, Capreol, Lantern, Raquetten, appetit, Fontainer och Cascader, Pergamotter, Pruneller, Canari, Faveur (s. 60, 81, 111, 85, 93, 132, 150 – här följer Spegel Du Bartas och Arrebo i sin uppräknings av frukter, se s. 259, 206). Beträffande dans och musikstermer noteras följande. Gaillard (skall väl vara *gaillarde*), Minouett, courant (skall vara franskans *courante*, s. 286) och krigstermer som Palisaderna, raveliner, contrescarp, Redouter, Cortiner (s. 315 f), samtliga syftande på olika sorters befästningsverk. Spegel har alltså trots sin purism inte undgått inflytande från sin ursprungliga franska förlaga. Arrebo var å sin sida mera uppmärksam på att fördanska vissa bilder och uttryck. Han blev därmed en mera folkligt inriktad skald för sin tid. Spegel har

trots allt givit utdelning i vårt sökande efter franska spår. Men det ligger sämre till med andra poeter.

För Skogekär Bergbos del är resultatet i stort sett negativt. Man kan hitta *affection* i Huldéns urval från Skogekär i hans antologi över svensk barock (Huldén 1982:67). Frågan om vem som dolde sig under denna pseudonym har inte lösts. Problemet diskuteras av Lars Burman i hans utgåva av *Wenerid* (1993), en samling sonetter i petrar-kistisk stil, utgivna 1680 men enligt den anonyme författaren skrivna trettio år tidi-gare. Diskussionen har främst gällt vilken av bröderna Rosenhane, den yngre Gustaf eller den äldre Schering, som skulle ha skrivit dikten från 1650, *Thet svenska språkets klagemåhl* och samlingen *Wenerid*. Då dikten om svenska språket främst anser att svenskan skall vara enkel och begriplig och tydligen vänder sig mot Stiernhielms fata-bur, hans samling och uppmuntran till bruk av gamla ord är det svårt att tänka sig den starkt konservative Gustaf Rosenhane som författare. Dennes brinnande göticism och intresse för runskrift och etymologi tas upp i en not av Burman (se s. 40 angående dik-ten om svenska språket och s. 58 om Gustaf Rosenhanes göticism). Schering Rosen-hane var Karl X Gustavs lärare i franska och som Magnus von Platen framhållit an-vände han mycket franska ord i sina brev. Detta skulle enligt von Platen tala mot att han var Skogekär Bergbo (Platen 1996:121). Men författare kan tala med olika tungor. Schering framhölls t.ex. av Johan Nordström i *Sammlaren* 1917.

Urban Hiärnes *Samlade dikter* (1995) är fattiga på franska lånord. Hiärne var ändå, vilket Schück (1899) framhöll, i Paris omkring 1670, och skrev där sin herderoman, *Stratonice* efter franskt mönster.

Vad angår Hiärne kan man i vart fall citera en titel: "Någre amoureuse Herde-Wij-sor". Hans stavning "Scheunesse" skall nog vara det franska ordet Jeunesse och inte som kommentaren föreslår en bildning av tyskans *Scheu*. Ordet conterfeij, av franskans *contrefait*, finns i två dikttitlar (Hjärne 1995:33, 35, 10).

Allmänt kan sägas att poeter begagnade franska lånord i visor och exempel ges också på att franska kunde duga för tillfällighetsdikter. Erik Lindschöld låter Änke-drottningens avlidna hynda tala till eftervärlden i en gravskrift med orden: "Jagh Bel Ameur" (exempel från Huldén 1982).

Vid samma tid som Hjärne befann sig i Paris var också Samuel Columbus där på sin bildningsresa. Columbus behärskade franska och var den förste medvetne klassi-cisten i svensk litteratur. Det framhåller med rätta Bernt Olsson i sitt förord till första delen av Columbus dikter (1994).

Columbus skildrade de svenska poeterna Stiernhielm och Lucidor enligt klassiskt mönster i sin *Mål-ro eller Roo-mål*, en handskrift som var bekant för de lärde långt innan den publicerades i avsnitt 1764 (om Stiernhielmbilden och Lucidorporträttet i *Målro* har jag skrivit i Swahn 1974:109 f, 206 f). Dessa två svenska 1600-talsskalder porträtterades enligt det mönster som givits av Perrot d'Ablancourt i dennes *Apo-*

phlegmes des Anciens, ett verk som fanns i Columbus boksamling (för referenser se Swahn 1974:206 f). Filosofen Diogenes, karakteriserad av Perrot d'Ablancourt, låg alltså till grund för Columbus porträtt av såväl Stiernhielm som Lucidor. Och precis som hos den franske satirpoeten Boileau-Despréaux 'översattes' det antikt specifika med hjälp av en lokaliseringsprocess. Franska namn kom in i Boileaus satirer efter Horatius och Juvenalis liksom svenska namn och platser kom in i Columbus verk då han lokaliserar det antikt specifika. Han framhävde därmed det allmängiltiga i vissa karaktärer genom tiderna. Columbus prosa har dock en gammaldags prägel som något för-tar intrycket av hans klassicistiska ideal.

Gränserna mellan översättning, imitation och plagiat var ingalunda utstakade. För dikter av en så språkkunnig diktare som Johan Gabriel Werving har dagens eventuella läsare ingen eller ringa möjlighet att finna fram till eventuella källor eller förebilder. Werving översatte fritt från franska förlagor, imiterade andra med namns nämmande. Han satte ihop strofer från olika håll eller hoppade över någon strof, kanske för att den var svåröversatt eller alltför fri i tanke eller uttryck. Många av hans dikter har franska titlar och lärda män som Lamm och Castrén har letat upp mer än en fransk förebild, bland annat från Fontenelle och Saint-Evremond, båda för övrigt ansedda som fritänkare. Wervings dikter har först på senare år utgivits av Bernt Olsson och Barbro Nilsson (1989). Dikterna är ofta noglätt sinniga, med smak för galanterier. Den store Tessin skrev i sin mäktiga Åkerödagbok (1767) om Werving: "för all ting bör utelämnas hans Franske och Italienske rim, som äre rätt eländige, och intet tåla dagsljuset" (citater efter Bernt Olssons förord till Werving, 1989:16 f). Werving har inte bara franska dikttitlar, han använder en rad franska ord, inte minst i brev, såsom *avanture*, *voiture*, *peinture*, *coëffure*. Med breven har vi dock överskridit tidsgränsen och hamnat i början av 1700-talet. Werving skulle kunna betraktas som poesins slutstation för 1600-talet.

Beträffande det poetiska materialet i 1695 års psalmbok och den övriga religiösa diktningen har franska lånord föga eller ingen plats. Teologie professorn Jesper Swedberg, senare biskop, intog en helt avvisande hållning gentemot utländskt inflytande när det gällde svenska språket. Det finns en anekdot om Swedberg i samtal med Karl XII. Denne frågade den lärde professorn om man talade svenska i Frankrike. Swedberg svarade nej varpå kungen kommenterade "Hwi skola wi då tala Fransöska?". Sagesman är Peter Wieselgren (1835:203). Denne utgav det så kallade de la gardieska arkivet där han kan ha funnit denna och andra anekdoter från svenskt 1600-tal.

Hos många poeter kan man hitta enstaka översättningar från franskan, till exempel hos Torsten Rudeen och Erik Lindschöld. Israel Holmström har en del lånord från franskan, till exempel charisera (*caresser*) och chelie (*gelé*; exemplen från Lars Huldéns *Antologi*).

När vi går till prosan är materialet mera splittrat. Brev, dagböcker, reseskildringar, översättning av politiska och religiösa verk skulle kunna tas upp. Mycket material är

okänt eller oåtkomligt. Det gjordes översättningar av franska andaktsböcker (Lindquist 1939). David Lindquist nämner bland dessa översatta författare Delrincourt och La Serre. Olof Hermelin gjorde en utmärkt översättning av en religiös text, skriven av en reformert författare, Sylvestre Du Four, under titeln *Sedebok* 1683 (Swahn 1995).

Tyskan dominerar dock stort när det gäller andaktslitteratur i översättning. Senast har Stina Hansson påvisat detta i sitt verk om 1600-talets tryckta översättningslitteratur (1982, särskilt s. 29).

Den politiska litteraturen lästes och citerades, mest dock i handskrifter. Stina Hansson har gett ut den tidigare otryckta handskriften *Hortus Regius*. Det är namnet på Schering Rosenhanes betraktelser om makt och politik, som troligen påbörjades 1645, där åtskilliga franska auktorer citeras. Schering Rosenhane ogillade fransk politik och var särskilt negativ gentemot Mazarin. Wieselgren (1835:248) noterar för sin del att Schering Rosenhanes skrift mot Mazarin gavs ut anonymt 1649 under titeln *Politiska observationer på Frankrikes sista rörelser*. Schering Rosenhane skulle kunna vara identisk med pseudonymen Skogekär Bergbo. Den negativa inställning till Frankrike och franska språket som kan utläsas ur skrifter som Schering Rosenhane publicerat anonymt eller under pseudonym kan betraktas som ett indicium som stöder hans kandidatur. I sina brev måste dock Schering Rosenhane hålla masken. Då, under eget namn, måste han visa sig franskvänlig och använda franska ord. 1600-talets författare levde alla mer eller mindre under tvånget att dölja sig bakom en mask enligt Descartes devis: *Larvatus prodeio*.

Detta är en hypotes som riktar sig inte mot Magnus von Platens förmodan utan enbart mot hans ensidiga talan för Gustaf Rosenhanes kandidatur i denna olösta attributionsfråga. Vi vet faktiskt ännu inte vem som döljer sig under pseudonymen Skogekär Bergbo.

Bland brevskrivare från 1600-talets andra hälft framstår Johan Ekeblad som ganska typisk för denna dubbla attityd gentemot franska språket. Å ena sidan citerar han gillande Stiernhielms omdömen i *Hercules* om Fru Lusta och hennes döttrar. Ekeblad skildrar också franska språket i en mindre smickrande jämförelse. En fransozs, skriver Ekeblad till sin bror, liknar en orre, "som kommer så heftigt och hitzigt dragandes med sådan alarm och questcequedit parle Gey" (det vill säga talande som en nötskrika, *geai* på franska). Associationen kommer av nötskrikans färggranna dräkt och fula läten. Scaliger hade varit fräck nog att yttra sig förklenande om flera språk med slutsatsen *Solus Gallus cantat*, något som retade inte bara Stiernhielm utan poeter och lärde svenske långt fram i tiden. Man påminne sig Tegnér's ord i dikten *Språken* om just franskan: "Mig behagar du ej" (citerat i sammanhang med andra uttryck för språkens kvinnliga och manliga egenskaper i Swahn 2000:265). Hos Tegnér står den manliga och ädla svenskan mot den effeminerade franskan. Detta är en tradition som går tillbaka på Stiernhielm.

För att återgå till Johan Ekeblad har vi å andra sidan bevis för hur lätt han själv tillgriper det franska, så förkättrade tungomålet. I fransk anda gör han ett självporträtt som vimlar av franska ord: *Coup d'essay*, *desagreable*, *prometterar*, *tailen* (d.v.s. *taille*, kroppsbyggnad,), *robuste*, *wantera* (*se vanter*, d.v.s. skryta), *amoureux complexion* (d.v.s. blir lätt förälskad), *sexen en general* (d.v.s. könet, *le sexe*, alltså kvinnan) o.s.v.

1691 gav professorn i våltalighet vid Uppsala Universitet, Petrus Lagerlöf, så kallade collegier, snarast ett slags föreläsningar över svenska språket. Förutom omdömen om svenska författare som Stiernhielm, Spegel, Lucidor och Columbus omnämns främmande ord, särskilt då franska ord i svenskan. Dessa mer språkligt intressanta handskrifter har utgivits föredömligt av Hans H. Ronge et al. (1999). Föreläsningarna hölls på latin med inblandning av svenska och franska ord. Kompendier från dessa föreläsningar visar att skrivarna inte alltid uppfattar de franska orden (Lagerlöf 1999:51, 61, 102). Lagerlöf, som bland annat diskuterar förhållandet mellan ortografi och uttal, framhåller därvidlag svårigheterna med franskan. Vad vokabulären beträffar överensstämmer hans iakttagelser väl med våra, nämligen att många lånord från franska ingår i politiskt och militärt ordförråd. Lagerlöf varnar även för felaktigt bruk av franska titlar vilket kan väcka löje hos "Frantzoserne" (1999:128).

Vi har alltså sett dubbla attityder. Å ena sidan hyllas det morskt svenska, det manliga och antihöviska. Då kritiserar det franska språket särskilt för dess feminina karaktär. Å andra sidan uppstår en modeinriktning som gör att franska språket, trots all kritik, blir gängse i tal och skrift i det övre samhällsskiktet. Denna dubbla hållning är karakteristisk under senare delen av det svenska 1600-talet och skulle förstärkas under 1700-talet. Vi kan då tala om traditionens konstans och om smakens förändring, rörelser i tiden, som i väsentlig grad även präglade språkdebatten i senare perioder.

LITTERATUR

- Burius, A., utg. (1997): *Underbart, Underbart, Intellektuella strävanden under fem sekel*. Några glimtar ur Kungliga Bibliotekets samlingar (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis, 57). Stockholm.
- Burman, C. / L. Burman, utg. (1992): *Poetiskt och Prosaiskt. Texter från svenskt 1600- och 1700-tal* (Helikonbiblioteket, 6). Lund.
- Columbus, S. (1994–1995): *Samlade Dikter*. Utg. av B. Olsson och B. Nilsson (Svenska författare utg. av Svenska Vitterhetssamfundet). Stockholm.
- Fehrman, C. / von Platen, M., utg. (1965): *Svensk litteratur*. Bd 2: *Renässans och barock*. Uppsala.
- Fidao-Justiniani, J.E. (1936): *Richelieu, précepteur de la nation française. La réforme morale et la réforme de l'état*. Paris.

- Hansson, S. (1982): "*Afsatt på Swensko*". *1600-talets tryckta översättningslitteratur* (Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga Institutionen vid Göteborgs Universitet, 5). Göteborg.
- Hjärne, U. (1995): *Samlade Dikter*. Utgivna av B. Olsson och B. Nilsson (Svenska författare utg. av Svenska Vitterhetssamfundet, n.s.). Stockholm.
- Huldén, L., utg. (1992): *Långa Vimplar, stinna Segel eller Svenska skalders ärekrans. Dikter från Sveriges stormaktstid* (FIB:s lyrikklubbs bibliotek, 259; FIB:S lyrikklubbs årsbok). Stockholm.
- Lagerlöf, P. (1999): *Collegium 1691 angående vårt Svenska språks cultiverande*. Utg. av H. H. Ronge *et al.* (Nordiska Texter och Undersökningar, 27). Uppsala.
- Lindquist, D. (1939): *Studier i den svenska andaktslitteraturen under Stormaktstidevarvet*. Uppsala.
- Lindroth, S. (1963): *Fru Lusta och Fru Dygd. Studier och porträtt*. Stockholm.
- Lindroth, S. (1975): *Svensk lärdomshistoria*. Bd 2: *Stormaktstiden*. Stockholm.
- Olsson, B. (1978): "Aurora Königsmarck och 1600-talets feminism". I: *Karolinska Förbundets Årsbok*, 7–23.
- Platen, Magnus von, recension av Lars Burmans utgåva av "Wenerid", i *Sammlaren*, 1996, tryckt 1997
- Raymond, J.-F de (1999): *Pierre Chanut, ami de Descartes*. Un diplomate philosophe (Bibliothèque des archives de philosophie, n.s., 64). Paris.
- Rosenhane, S. (1978): *Hortus Regius. En kunglig trädgård*. Utg. och översatt av S. Hansson (Lychnos-bibliotek, 30). Uppsala.
- Schück, H. (1899): *Ur gamla papper*. Bd 4: *Populära kulturhistoriska uppsatser*. Stockholm.
- Skogekär Bergbo (1998): *Wenerid*. Utg. av L. Burman (Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, n.s.). Stockholm.
- Spegel, H. (1998–1999): *Guds Werk och Hwila*. Utgivna av B. Olsson & B. Nilsson. Bd 1–2 (Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, 25). Stockholm.
- Ståhle, C. I. (1975): *Vers och språk i Vasatidens och Stormaktstidens svenska diktning*. Stockholm.
- Ståhle, C. I. (1984): "Foreign Influence on the Swedish Language in the 17th Century. Social and Professional Stratification", I: *Nysvenska Studier*, 62, 4–17.
- Swahn, S. (1974): *Ryktets Förvandlingar. Stiernhielm, Lucidor, Runius, bedömda av 1700-talet* (Litteratur, Teater, Film, Skrifter från Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund, 8). Lund.
- Swahn, S. (1996): "Från Du Four till Bellman. Omkring en fransk uppbyggelseskrift, översatt två gånger till svenska". I: *Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1995*, 59–76.

- Swahn, S. (2000): "Svenskt och franskt i Stiernhielms diktning." I: *Stiernhielm 400 år*. Utg. S. Ö. Ohlsson & B. Olsson (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser, 50). Sid. 263–274. Stockholm.
- Swartling, B. (1905): "Några bidrag till Stiernhielms biografi 1630–1656". I: *Studier tillägnade Henrik Schück på hans 50-årsdag den 2 november 1905 af vänner och lärjungar*. Red. av O. Levertin. Sid. 188–213. Stockholm.
- Werving, J. G. (1989): *Samlade dikter*, utg. av B. Olsson och B. Nilsson (Svenska författare utg. av Svenska Vitterhetssamfundet, n.s., 1). Stockholm.
- Wieselgren, P. (1835): *Sveriges Sköna Litteratur. En öfverblick vid Akademiska Föreläsningar*. Del 3: *Statens Sköna Litteratur, Fortsättning*. Lund.

English

Daniel Ogden

During the seventeenth century, English was starting to make its presence known in Sweden. A number of factors contributed to this. Both England and Sweden were becoming more powerful nation states with increasingly strong national identities. Increasing economic growth and trade between the two countries were fostering closer contacts. Both countries were experiencing an increase in the status of their respective vernacular languages. In England, English began to replace French and Latin as the language of diplomacy. In Sweden, Swedish was increasingly being recognized as a national language, largely due to the efforts of the Swedish poet and scholar Georg Stiernhielm, who, as we will see, also had a scholarly interest in English. There was an increasing interest in other modern languages as well. As early as in 1613, Axel Oxenstierna proposed that modern languages, including English, be taught at the university level, although the first *språkmästare* (language instructor) in English at Uppsala University was not appointed until 1736. England was also starting to export cultural products as well, especially after the Elizabethan era. Furthermore, advances in science and philosophy and the creation of the Royal Society meant that London was becoming a centre of scientific correspondence, not only in Latin, but also in English. Not least, Scottish migration to Sweden in the sixteenth and seventeenth centuries for military and economic reasons was creating a sizeable and significant English-speaking community in Sweden.

A number of prominent Swedish scholars either owned important books dealing with the English language or had large libraries containing English books (see Kleberg 1942:136 f). Anders Spole, who was professor at both Lund and Uppsala universities at different times in his career, owned a copy of John Wallis' *Grammatica linguae Anglicanae* (Hamburg 1672). The Swedish poet Lars Johansson, discussed below, also owned a copy. Anders Wetterhamn Riddermarck, who was well-read and well-traveled

and also held professorships in Lund and Uppsala, owned among other works Henry Hexham's copious *English and Netherdutch dictionary* (Rotterdam 1675). Eric Benzelius, who was once head of Uppsala University Library, received George Hickes' *Institutiones grammaticae Anglo-Saxonicae et moeso-gothicae* (Oxford 1684) as a gift during his travels abroad. Laurentius Normannus, who was professor at Uppsala, owned a library containing some 3,000 works, of which nearly 200 were in English, mainly of a theological nature. Haquin Spegel, who travelled abroad, including England, is said to have acquired a considerable knowledge of English and was interested in both English science and literature. Because of his English skills, English devotional works printed in the 1680s were given to him to read before they were reviewed by the Swedish censors.

Perhaps the most famous English volume to make its way to Sweden in the seventeenth century was one purchased by Sir Peter Julius Coyet and entitled *Mr William Shakespeares Comedies, Histories and Tragedies* (London 1632). This is the second folio edition of Shakespeare's works and Coyet's copy is regarded the first one to be found outside of England (Nordström 1922:365). Coyet was born in Stockholm, but his family had emigrated from the Netherlands. According to Nordström, Coyet "collected one of the most magnificent libraries in Sweden" (p. 365). He was special envoy to England and resided in London between March 1655 and June 1656, during which time he showed a keen interest in collecting English books. Coyet's library, which was located in the south of Sweden, was looted by the Danes in 1710 and most of it ended up in Copenhagen. Accounts of the library found at the Copenhagen Archives mention works by both Shakespeare and Ben Jonson (Nordström 1922:365). Part of Coyet's collection was deposited in Stockholm, where the catalogue entry for the Shakespeare folio is found (p. 365 f). Unfortunately this collection too was broken up in 1700 and 1701 and sold at public auction in Uppsala and Stockholm. Nordström also links a copy of a unique first quarto edition of Shakespeare's *Titus Andronicus* to Coyet's library.

Although Coyet definitely had an eye for quality English writing, it is uncertain how good his English was. As Roberts (1988:6) points out, Coyet certainly understood English, but we have no record that he ever used the language in his diplomatic work. It seems he preferred Latin. Roberts points out that there are copies of letters in English in the Coyet papers in Stockholm that he wrote to English recipients, but it is uncertain whether he composed the originals (p. 6). More telling is the fact that Coyet was not able – or willing – to use English to establish a personal relationship with Cromwell while he was special envoy of the Swedish court to the English government. This stands in strong contrast to Krister Bonde, who was ambassador to England at the same time. As we shall see, Bonde was the Swede Bulstrode Whitelocke conversed with the most in English during his stay at Christina's court in Uppsala between De-

ember 1653 and May 1654. Cromwell had little knowledge of Latin and appreciated Bonde's use of English. This put Bonde on such a close personal footing with Cromwell that Bonde could offer unsolicited advice and on occasion even say 'I told you so,' something that Cromwell's closest advisers found it difficult to do (Roberts 1988:6).

After Coyet's collection was broken up, Shakespeare's second folio and other English works found their way into the hands of another prominent seventeenth century Swedish book collector, Urban Hiärne. Like Coyet, Hiärne had a deep regard for English culture. He was a Fellow of the Royal Society in London and had visited London during his travels between 1660 and 1670 (Nordström 1922:366). There Hiärne acquired folios listed as 'Comoediae Anglicanae', which are taken to be a collection of dramatic works by Beaumont and Fletcher. Hiärne's library catalogue of 1692 also reveals his more philosophical interests, which were also linked to England. He owned a copy of Bacon's *Opera Omnia* and Locke's *De Intellectu Humano*. According to Oscar Wieselgren, Hiärne has the distinction of being the first Swede known to be interested in Locke's philosophy (Seaton 1935:266).

Not only were educated Swedes collecting books in English, some were writing poems in English as well. These come under the heading of 'occasional poetry' (*tillfällighetspoesi*), which was popular in Sweden at the time. This type of poetry, it can be argued, provides an especially good opportunity to try out one's skills in a foreign language. It is relatively limited in scope and sets certain conditions of rhythm and rhyme. Tönnies Kleberg (1942) discusses a number of these poems and their authors. Supposedly the first poem in English by a Swede was written by Schering Rosenhane, who, at the age twenty, together with Bengt Skytte and Johan Drake, accompanied Jakob Spens to England when Spens became ambassador to England in 1629; staying there for half a year. The poem in question was supposedly a love poem written to "a noble lady" ("*en Ädel Dame*") whom Rosenhane had observed in the window of the building across from where he and his friends were staying. Unfortunately the poem has since been lost and we know nothing of its contents or the woman to whom it was addressed (Kleberg 1942:139).

The first preserved poem in English printed in Sweden was written by a Scotsman, Jacob Guthrie. He was born in Montrose and came to Sweden as a twelve-year-old along with his father, who became a merchant in Stockholm. Guthrie was subsequently sent to Hedemora to live with another Scottish merchant in hopes that he too would become one. Instead Guthrie became interested in academic subjects and studied at Rudbeck's gymnasium in Västerås in the 1630s before embarking on an academic career in Uppsala in the 1640s (Kleberg 1942:140). Writing poems in different languages – polyglot poetry – was a common literary exercise among the teachers at Rudbeck's gymnasium, for example, as memorials to famous persons. When Archbishop Petrus Kenicicus died in 1636 the teachers at the gymnasium wrote poems in six foreign lan-

guages: Greek, Latin, Italian, German, Hebrew and English. The poem in English was written by Guthrie and begins as follows:

O Lord, the Grace off our Societie
With grieff and Sorowv, is taken avway;
Butt his office race [period of office], Cares and pietie
Shall nevvver perish, neither yitt decay!

(Kleberg, 1942:140)

Although English was Guthrie's mother tongue, most of the writers of occasional verse in English were native Swedes who had to learn the language (Kleberg 1942:141). One example was Eric Achrelius of the Åbo Academy who, according to Kleberg, spent more time writing occasional verse than he did pursuing his academic studies. Achrelius wrote poems in several different languages, at least five of which were in English. Kleberg quotes one that Achrelius wrote on the occasion of a friend's successful disputation in 1644. The Latinate version of his friend's name was Laurentius Johannes Kling(ius):

Blest is hee, mij Klinji, whose heart,
Doth in the Lord remaine:
That with the proude doeth tafie [take] no part
Nor such as lye and faine [feign]

(Kleberg, 1942:142)

Kleberg points out that it is quite possible that Achrelius acquired his skills in English while working as a tutor in the home of David Sithon (Sitton), who was a Swedish noble descended from a Scots officer who served in Sweden in the first half of the seventeenth century (Kleberg 1942:144).

A contemporary of Achrelius in Åbo was Jacobus Petri Chronander, who is best known in Swedish literature as a dramatist. His comedies were written in Swedish and performed at the Åbo Academy in 1647 and 1649 (Kleberg 1942:144 f). However, Chronander also wrote a poem of 28 lines in English congratulating a friend of his on a Latin oration he held. Samuel Skragge, royal physician to Karl XII and son of Elof Skragge, the notorious witch hunter of Hedemora, wrote two poems in English that have come down to us. Both congratulate his brother Gabriel Elofsson Skragge on his successful disputation in Uppsala in 1685. Samuel Skragge, like so many other educated Swedes who experimented with English poetry, had spent time in England (Kleberg 1942:150–151). Another member of learned society who went to England was Lars Odhelius. Both he and his brother, Erik, traveled there as part of their respective ex-

tensive study trips abroad. When Erik Odhelius received a doctorate in medicine in Reims in 1687, his brother Lars wrote a lengthy 45-line poem in English in his honour. The poem, which, among other things, gives an account of Lars Odhelius' arrival in London on November 26, 1688, makes interesting mention of the air pollution he encountered there. After saying that he finds it difficult to adequately express his joy on his brother's accomplishments, he states that the London air has not made this any easier: "a speech tied up in rime will have but little force / Since London's fog hath made my muse speak hoarse" (Kleberg 1942:152). Another member of Swedish academia who went abroad and wrote poems in English was Richard Ehrenborg. He travelled extensively in Holland, France and England between 1674 and 1684 after completing his studies in Lund, where he became professor of law in 1696. He is credited with having written two poems in English, one being a congratulatory poem of 24 lines to a friend of his on obtaining the degree of "Master of Arts and Sciences". Whereas other Swedish writers of English congratulatory verse tended to give the academic information, including the degree in question in Latin, Ehrenborg gives the English name of the degree, although he uses the Latinate form of his friend's name, "Filenius".

Lastly, another Scot, John Guthrie, deserves to be mentioned in this context. Guthrie was born in Aberoth in 1662 and came to Stockholm at the age of seventeen, where he worked for a Scottish merchant, William Helleday. After Helleday's death, Guthrie worked for Helleday's father-in-law, Robert Petrie, yet another Scot, in Arboga (Kleberg 1942:155). After a short stay in Stockholm and a study trip abroad, during which time he received a degree from Wittenberg in 1685, Guthrie returned home and for a short time worked as a tutor in Uppsala for another Wilhelm Helleday, the son of his first employer. In 1690 he was ordained in Uppsala and then pursued a career as a clergyman, ending up as vicar of the Ulrika Eleonora congregation in Stockholm in 1716 (Kleberg 1942:155).

In 1690, when his previous employer Robert Petrie died, John Guthrie wrote a poem in English of fourteen four-line stanzas in the form of a conversation between, "Wife and Children", "Wife", "Husband", "Children", and "Father". It is entitled, "A dialogue betwixt the deeing and living". The first four lines quoted by Kleberg read:

Thou bitter Death, thou cruel Host.
 Thy heave wreath, thy heart of frost.
 Thou Mothers light, thou Childrens mirth,
 Taks out of sight, respects no worth

(Kleberg 1942:155)

The word *deeing* in the title of the poem suggests Scottish rather than English pronunciation, and as Kleberg points out in note 7, *respects* in the last line quoted above is the

Scottish form for “respects”. Since Scottish immigration was a major factor in bringing English to Sweden in the sixteenth and seventeenth centuries, it is not inconceivable that Scottish English was the prevalent form of English spoken and heard in Sweden at this time.

While living in Uppsala, Guthrie seems to have also prepared an instruction book in English for Swedes, perhaps using his experience as a tutor to do so. Kleberg discusses this in a 1943 supplement to his 1942 article. He mentions two different titles that were both attributed to Guthrie and are found in two different sources. One of the titles is *Informatio brevissima de lectione et pronuntiatione linguae anglicae ...*, and the second title is *Informatio tenuissima de lectione et pronuntiatione Linguae Anglicae Ups 16 ...* Because of the strong similarities between the two titles, it is not inconceivable that they both refer to the same work.

No book has been found that bears either title. However, eight pages in quarto format are preserved in the Palmsköldian collection (Palmsköldska samlingen) of the Uppsala University Library (T. 359 s 669 ff; Kleberg 1943). These are clearly part of a handbook and fulfil the promise to provide practical instruction in English. The two columns on the first page, headed Cap I and Cap II respectively, give instructions in Latin concerning the pronunciation of English. “Cap I” deals with consonants and “Cap. II” deals with vowels and diphthongs. The remaining seven pages list many practical conversational phrases and questions, such as “How are you”, “Dost she speak English”, “What Countroyman are you” (or “Country woman”) “What book do you read” and “where are the Gentlemen?”. The final column lists numbers, the days of the week and the months of the year. It should be pointed out that these pages are in printed format, which would seem to reinforce the argument that they were part of a printed publication. Considering the incomplete publication date (“16__”) given in the second title, it is quite possible that the book only made it as far as the proofs stage. Kleberg wants to give priority to Guthrie’s work as the first instruction book in English in Sweden instead of, *Den fullkomlige englishe wägwisaren för de Swenske*, which was published in 1731. However, since this book was actually published, we should continue to see it as the first book of instruction in English published in Sweden. Yet it is interesting that in the late seventeenth century at least one person thought that an instruction book in English was necessary. Another important difference between the two books is that Guthrie used Latin as his medium of instruction, whereas Swedish is the medium of instruction in *Den fullkomlige englishe wägwisaren för de Swenske*.

Arguably two of the most important literary figures of seventeenth century Sweden were the poets Stiernhielm and Lars Johansson, the latter better known as Lucidor. Both were interested in English; Georg Stiernhielm in a more scholarly and Lucidor in a more practical way. Like Coyet, Stiernhielm was an ardent buyer of English books, although as Seaton points out, not of ‘belles-lettres’ (Seaton 1935:266). Further, Stiern-

hielm developed a great admiration for Francis Bacon and other English philosophers (Seaton 1935:267). However, he read these works in Latin. Thus, in 1650 he was reading the Latin translation of Bacon's essays *Verulamii Politicam* (Seaton 1935:267) which had originally been printed in English. According to Seaton, it was Stiernhielm's reading of Bacon that inspired him to formulate his own philosophy of language and grammar. In addition, Stiernhielm was in contact with the Royal Society in London. He sent a manuscript sheet of his *Runa Suethica* to the Royal Society and he intended to send engravings from his *Monile Minerva*. As Seaton points out, his excursions into comparative philology show constant citations of Old English words (1935:267). His draft bibliography gives further evidence of his interest in the English language. His buyer in Holland acquired copies of both *Lexikon Etymologicum Linguae Anglicae* and Meric Casaubon's *De Lingua Hebraica et Saxonica etc.* (1650). Stiernhielm's interest in Rosecrucian mysticism was fed by reading English works (Seaton 1935:267). Here too, though, he seems to have read these works in Latin. Stiernhielm mentions William Davison's *Philosophia Pyrtechnica* and he annotated his copies of Thomas Vaughan's *Anthroposophia Theomagica* and *Anima Magica Abscondita* (1650). His annotated copy of Robert Fludd's *Philosophia Moysaica* (1638) is in Uppsala University Library (Seaton 1935:267). His 'want list' (*Desidero*) for future book acquisitions includes: Camden's *Remaines concerning Britaine* and *Antiquae Linguae Britannicae, nunc vulgo Cambro-Britannica etc. Dictionarium Duplex, Londini, 1632*. Although Stiernhielm's scholarly reading was in Latin, it is interesting that he wishes to acquire Camden's *Remaines* as well. This suggests that Stiernhielm had sufficient reading skills in English to enable him to read a general, yet scholarly, work like Camden's.

As mentioned, Lucidor's interest in English was of a more practical nature. In addition, English was only one of the modern European languages in which he was proficient. Judging from a poem he wrote in honour of the English ambassador, Charles Howard, discussed below, Lucidor had considerable knowledge of German, Dutch, French and Italian, as well as English. He most likely acquired these skills during his travels on the continent and in England between 1665 and 1668 (Kleberg 1942:146; Olin 1974:27). Unfortunately we have no record of these journeys. One theory concerning his activities abroad is that he was part of a troupe of traveling actors. Such an occupation, it is argued, would have enabled him to acquire his considerable skills in modern languages (Olin, 1974:27). Upon his return to Sweden, Lucidor was employed as a language teacher at Uppsala University. According to a statement made in 1669, he ... *hadhe i Vpsala sig uppehållit och dher studenterne i språk informerat och som een annan professor tillståndh hafft att intimera* ... ("... had lived in Uppsala and had taught students languages and, like other professors, had been allowed to examine them ..."). The statement does not say what languages he taught. A letter of recommendation from Olof Rudbeck only states that Lucidor had taught young people at the univer-

sity in “several languages” and that he had had “many disciples” (Olin 1974:27). Although English is not specifically mentioned, we know that Lucidor taught English – “de Britters Språk” – to one Byrje Carlberg, the son of the mayor of Karlstad (Kleberg 1942:146). Despite Rudbeck’s recommendation, Lucidor failed to get a teaching position at Uppsala University and left for Stockholm where he supported himself as *poet och språklärare* – a poet and language teacher (Olin 1974:27). Here again, English is not specifically mentioned but it is most likely one of the languages he taught.

Although we do not know what languages Lucidor taught in Uppsala or Stockholm, we do know that he wrote at least two poems in English, both in 1669. The first consists of only two lines and is part of an epitaph that contains poems in seven other languages as well, commemorating the death of Sven Edenius, son of Jordan Edenius, professor of theology, who had himself died three years previously. The poem was written shortly before Lucidor left Uppsala for Stockholm:

Hear sleepeth a litle Child, considder What I speake
The earht sayth hy is dead the heaven hy shal a’Wake

(Kleberg, 1942:147)

The second poem is considerably longer and linguistically more complicated, being composed in alternating stanzas written in Swedish, German, English, French, Dutch, Italian and Latin (Olin 1974:37). Lucidor wrote it on the occasion of Charles II’s ambassador Sir Charles Howard leaving Stockholm after having presented the young Swedish king Karl XI with the Order of the Garter (Kleberg 1942:147). It commences thus:

Great Howard how skal i fulfill my will?
Indeed it doth surpas my skil and qvill
Yet humble duety command’s me to write
Thy praise, but unability maketh me qvit

(Kleberg, 1942:147)

The poem praises Howard for the role he played in bringing about the restoration of the monarchy in England, nine years previously in 1660 (Olin 1974:38). According to Kleberg (1942:148), the poem was well received and may have earned Lucidor some money. Writing occasional verse was a way for poets to both get an audience and receive some remuneration (Olin 1974:37).

Lucidor may also have been influenced by English poets when developing his own style of writing in Swedish. Olin points out that Lucidor was known to use the ‘euphuistic’ style of writing, a style derived from John Lyly’s *Euphues, or the Anatomy of Wit*

(1578) and *Ephues and his England* (1580). This suggests that Lucidor was familiar with these works. If so, it would strengthen his association with the English language (Olin 1974:104, n. 38).

Scholars and poets were not the only people using English in Sweden in the seventeenth century. English was used at the royal court as well, at least while the Englishman, Bulstrode Whitelocke, was ambassador to Queen Christina's court from December 1653 to May 1654. The purpose of Whitlocke's stay was to bring about a treaty of friendship between the two countries, something he was successful in doing. One reason why Whitlocke was chosen as ambassador to Christina's court was his skill in languages, especially French and Latin. Whitelocke came well prepared linguistically. Ruth Spalding (1975:265) mentions that he had a "pocket Phrase Book for use in Sweden, with sentences in Latin, French and English". It would be interesting to consult this book to see what phrases Whitelocke thought would be useful, but unfortunately I have been unable to do so. Spalding lists the phrase book as being in the University Library in Lund, but an extensive search by librarians there has failed to find it. Quite possibly Whitelocke took it back with him to England, but that does not explain why Spalding thought it was in Lund. In addition to his phrase book, Whitelocke kept both a *Diary* and a *Journal* of his stay. The *Diary* is a concise and strict account of important day-to-day activities, whereas the *Journal* is a more expanded, literary account of the same. Both are important because Whitelocke records what languages he uses, when he uses them, and with whom. Although Whitelocke did not use English extensively outside his immediate circle, there were a number of occasions and situations where he had the opportunity to speak English, not only to native English speakers but also to native Swedes.

One Swede who spoke very good English according to Whitelocke was the above-mentioned Krister Bonde, with whom the ambassador had several conversations. According to Whitelocke (1855, vol. I, 296), Bonde "traveled much, and gained languages, particularly English, which he delighted to speak, and of England, where he had been". Furthermore, Bonde had relations in England, "which occasioned his having been in England, whereof he discoursed much" (p. 364). Bonde was especially partial to England, praising it for its "fertility, healthfulness, plenty and profit" (p. 364).

Not all Swedes Whitelocke talked to were as fluent in English as Bonde. Whitelocke speaks derisively of Johan Berkman (Barkman), who had been secretary to a Swedish diplomat, Israel Lagerfeldt, when the latter served as special envoy to England in 1653. Lagerfeldt had asked Whitelocke to take Berkman with him to Sweden to take care of practical arrangements. Although Berkman is said to have "travelled and gained some language and learning", Whitelocke states that what "little English" Berkman had acquired he had got from fraternizing with Whitelocke's retinue, often in an inebriated condition (1855, vol. II 290-91).

Whitelocke's retinue constituted a small English-speaking community of its own, if only a temporary one. It consisted of some one hundred people who naturally would have spoken English to each other in everyday situations. Whitelocke's home also functioned as a meeting place for other native English speakers, both Scots and English. In addition, Whitelocke frequently mentions conducting Sunday services for native Swedes and Scots in his home, although he does not mention what languages were spoken.

Whitelocke mentions a dinner that the court held in his honour, the purpose of which would seem to have been to make him feel more at home. It included people from various countries, speaking different languages. The ambassador reports in his *Journal* that "Most at the table spake or understood somewhat of English, for which reason they were chosen to accompany Whitelocke here, as a compliment to his nation; they discoursed also in several other languages as Swedish, High Dutch, French and Latin" (1855, vol. II, 115).

On one occasion, students of Uppsala University presented Whitelocke with verses they had written in Greek, Latin and English. The poems were handwritten on parchment and "set out with flourishes [and] adorned with ribbons" (Whitelocke 1855, vol. I, 251). The original document unfortunately has disappeared, but Whitelocke made a copy of the English poem in his *Journal*. It celebrates the mutually beneficial effects of a possible alliance between the two countries. Note also that it makes use of the convention, which was common at that time, of incorporating the name of the recipient into the poem:

One only starre, from east, tree kings did leade:
Most glorious Mars, and Jupiter, brought you to Swede;
Who, doubtlesse, (with) your famous will and wisdome,
Will knot and (Lock) ours, with your most martiall kingdome.
Therefore, no humane craft or policy indeavour
To breake that which coelestiall signs doth favour.
Then will we daunt all Europe's stoutest hearts,
Ledde by your great Neptune, Jupiter and Mars.
Thus doe we, the literal flower of this most glorious academy,
With hearts imbrace whom heaven sent; and prayse your famous Excellency

(Whitelocke, 1855, vol. I, 251)

Whitelocke states that he has included these verses in his *Journal* because of the "Uncouthness and variety of them" (Vol I: 251). Unfortunately the word "uncouth" has been misunderstood, both by the original translator of the *Journal* into Swedish at the end of the eighteenth century and by Kleberg (1942:149), who quotes him. The Swedish translation reads, *usle Engleske verser* ("awful English verses"), but as the *Oxford*

English Dictionary points out, “uncouth” at that time also meant “strange” or “unfamiliar” and it is in this sense we should see Whitelocke’s use of the word.

After handing over the poems, the students conversed with Whitelocke “in good Latin” as he says, but when he tried to engage them in a discussion in English, “they would not adventure upon it” (1855, vol. I, 251).

Not only did Whitelocke meet people at the royal court who spoke English, Christina herself expressed a desire to learn the language. In his *Diary* entry for February 6, 1653/54 Whitelocke mentions that he taught Christina “somthing of the English tounge by way of diversion” (1990:332). Two days later he states that “the Q[ueen] read some English w[i]th Wh[itelocke]” (p. 332). In order to facilitate her learning English, Whitelocke presented Christina with two learning aids. The first was an English-French grammar and the second was “an English Bible, of a very fair print and richly bound” (1855, vol. I, 156). The grammar was compiled by Whitelocke’s chaplain, Monsieur de la Marchand and was written out in a fair hand by another member of Whitelocke’s retinue, Mr. Moreland. Whitelocke mentions that it was only “the beginning of an English grammar” (1855, vol. I, 394), which gives the impression that it was made in response to Christina’s request to learn English. Whitelocke states that “Her Majesty was much pleased with it, and took pains at this and other times to understand it.” (1855, vol. I, 394). The “richly bound” Bible was presented to the queen upon Whitelocke’s departure. He hoped that it would not only help the Queen to learn English but that it would also provide comfort for her soul. Although Whitelocke knew of Christina’s plans to abdicate, he did not know of her plans to convert to Catholicism (1855, vol. II, 435 [note]). Unfortunately, I have not been able to trace either the Bible or the grammar. It would be especially interesting to examine the handwritten English-French grammar as an example of an early self-instruction manual.

Even though Latin and French were the languages of the court, English and Swedish played a role in court formalities as well, at least while Whitelocke was here. This can be seen in both the description of the official reception of Whitelocke in December 1653 and his formal farewell some six months later. In both instances the formal ceremony consisted of Whitelocke first making a speech in English, which was then translated into French so that Queen Christina would understand it. Christina then formally replied in Swedish to Whitelocke, after which her speech was translated into Latin so that Whitelocke would understand it (Whitelocke 1990:31–317). The use of English and Swedish in this context allowed the main participants in this ‘drama’ to express their true ‘private’ selves, before they took on their ‘public’ roles of ambassador and queen respectively.

In addition to individual Swedes speaking and writing in English in the seventeenth century, as we have seen there was also a significant English-speaking community in Sweden. This consisted mainly of Scottish immigrants who came here for two

main reasons, to fight in Swedish wars and to engage in business. English immigration at this time was relatively insignificant and consisted mainly of military personnel. However, it would become increasingly important in the eighteenth century. Although we know a great deal about Scottish immigration itself, including the names of specific individuals and families, little has been written on the language contact situation of this important group. The following is an attempt to look at some of the factors that may have had an impact on what languages the Scots used and in what situations.

As mentioned, Scottish immigration consisted of two main groups: soldiers and merchants. The first category was recruited and volunteered to fight in the various Swedish wars of the sixteenth and seventeenth centuries, reaching a high point in the Thirty Years' War. It is difficult to estimate how many of these recruits and volunteers settled permanently in Sweden. Regimental lists show that thousands of officers and soldiers were recruited to fight in the Swedish military. However not all of those who fought stayed. Many left to fight for other countries, while others returned home; some becoming involved in the English Civil War (1642–49). In addition the protracted wars on the continent claimed many victims. However, land donations from the Swedish Crown and patents of nobility encouraged permanent settlement among military personnel. What was the language situation of these Scots? Fischer (1907) talks about the Babel-like confusion of tongues in the Swedish Army. Certainly among themselves Scots (and English soldiers) would have used their own language. Communication between Swedish and Scottish officers is likely to have been in German or perhaps French.

The second group of immigrants, the merchants, was not a uniform category. Not all merchants were well-to-do, even though the wealthy ones are most often mentioned. Scottish immigrants were involved in the whole spectrum of economic activities from itinerant peddlers upward. Obviously one's position in this spectrum would have an influence on how, when and where one used one's own native language and in what contexts one had to speak the language of the majority population, or a third, mutually intelligible language, such as German. Other factors would determine the nature of the language contact situation. To the extent that Scottish people lived in the same place, married and entered into business almost exclusively with each other, the more likely English would have been used within the community. The more they tended to intermarry – and as Grage (1986) points out there is early evidence of this, despite Fischer's (1907) observations on the "clannishness of the Scots in Sweden" – and merge with other groups, the more likely that English would be used together with another language, most probably German or Swedish. Both in Gothenburg and Stockholm, Scots originally worshipped together with German-speaking Lutherans in the churches of the latter, within which the Scots were in a minority. Most likely the Scots

used Scottish-English among themselves while speaking German with the German parishioners. Several Scots may also have been bilingual when they came to Sweden, since many settled first in northern Germany. An interesting early example of the need for cross-linguistic contact is the appointment of William Guthrie as interpreter “for the English and Scottish languages” by the magistrates of Stockholm in 1680 (Fischer 1907). It is also interesting concerning what type of English was spoken in Sweden at this time that English and Scottish are mentioned as separate languages.

As we have seen from the above discussion about occasional poetry, Scots were not only soldiers and merchants. Many became prominent theologians and academics. One of these was Johan Ihre (1707–80), in honour of whom Ihre Hall of Uppsala University, where the symposium on which this volume reports was held, is named. Ihre came from a Scottish family that most likely immigrated to Gotland as merchants in the sixteenth century. Johan’s father, Thomas Ihre (1659–1720), was a classical scholar who also had a keen interest in modern languages, being able to speak French, Italian, German, English and Dutch. He held professorships in theology at both Lund and Uppsala, and towards the end of his life became dean of Lund Cathedral. Johan Ihre inherited his father’s interest in languages and went on to become one of Sweden’s most prominent linguists. Johan Ihre’s interest in the systematic study of languages is said to have originated when he translated Richard Steele’s *Ladies Library* into Swedish, which he did as *Fruntimmers bibliothec, afsatt af ängelskan på thet swenska språket* (1734–38).

*

Although English by no means played the role in seventeenth century Sweden that it does today, it was starting to make its presence known. Individual Swedes were acquiring books and even writing poems in English. There was a practical as well as an academic interest in English as people had more opportunities to use the language. Although formal possibilities of learning English were limited, informal ones existed, especially in the form of travel to England. Most of the examples in this article come from the educated classes. By focusing on this particular group, it is easy to get the impression that English became widespread in Sweden through a trickle-down effect; starting with some educated Swedes and then gradually spreading to more and more people as time went on. That would be misleading. Just as today, seventeenth-century language contact in Sweden happened in a number of places and in a number of ways: at court, between merchants and scholars, within families and among ordinary people in multi-lingual situations. In order to properly assess the position of English in seventeenth century Sweden, we need to look at these various domains and interfaces. Not the least important in this context is the position of the growing English-speaking community of Scottish, and later, English immigrants. A first step in the continued

research into the use of English in the seventeenth century would be to examine both private and public records such as the diaries and letters and legal records of especially the Scots. This would help us form a more complete and accurate picture of the language contact situation of English in seventeenth century Sweden.

BIBLIOGRAPHY

- Berg, J. & B. Lagercrantz (1962): *Scots in Sweden*. Introduction by Erik Linklater and Essay by Frans G. Bengtsson. Stockholm.
- Fischer, Th. A. (1907): *The Scots in Sweden*. Edited with an introductory note by John Kirkpatrick, LL. D. Edinburgh. [Pdf. No pagination]
- Grage, E.-B. (1986): "Scottish Merchants in Gothenburg, 1621–1850". *Scotland and Europe 1200–1850*. Pp. 112–127. Edinburgh.
- Grosjean, A. (2003): *An Unofficial Alliance. Scotland and Sweden 1569–1654*. Leiden – Boston.
- Kleberg, T. (1942): "Engelskspråkig diktning i stormaktstidens Sverige". In: *Lychnos*, pp. 133–163
- Kleberg, T. (1943): "Om engelskan i stormaktstiden Sverige. Ett litet supplement" In: *Lychnos*, pp. 253–255.
- Nordström, J. (1922): "Wanderings of a Second Folio". In: *Notes and Queries*, Series 12, xi, pp. 365–366.
- Olin, L. (1974): *Om Lars Johansson Lucidor. Hans levnad och andliga diktning*. Trelleborg.
- Roberts, M., ed and trans. (1988): *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. The missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde* (Camden Fourth Series, 36). London.
- Seaton, E. (1935): *Literary Relations of England and Scandinavia in the Seventeenth Century*. Oxford.
- Seaton, E., ed. (1926): *Queen Elizabeth and a Swedish Princess. Being an Account of the visit of Princess Cecilia of Sweden to England in 1565. From the original Manuscript of James Bell*. London.
- Spalding, R. (1975): *The Improbable Puritan. A Life of Bulstrode Whitelocke 1605–1675*. London.
- Whitelocke, B. (1855): *A Journal of the Swedish Embassy in the years 1653 and 1654*. First published by Dr Charles Morton. New edition Henry Reeve. 2 vols. London.
- Whitelocke, B. (1990): *The Diary of Bulstrode Whitelocke 1605–1675*. Ed. by R. Spalding. Oxford.

Karelska

Tapani Lehtinen

Det karelska språkområdet och antalet karelsktalande

Det karelska språket hör till de östersjöfinska språken. Karelskan är närmast släkt med finskan och såpass närbesläktad att språken har vissa gemensamma innovationer. Ända in på 1950-talet ansåg man rentav att karelskan hörde till de finska dialekterna, och i stället för det karelska språket talade man om ”östkarelska dialekter”. En annan benämning var ”karelska-olonetsiska” (fi. *karjala-aunus*). Den senare benämningen betonar karelskans uppdelning i två grupper, s.k. egentlig karelska och olonetsiska dialekter (fi. *aunukselaismurteet*). De olonetsiska dialekterna skiljer sig rätt tydligt från de övriga karelska dialekterna, och centrum för den karelskspråkiga bosättningen har länge legat inom deras område.

I dag talas karelska 1) i Karelska republiken, som tillhör den Ryska federationen, och 2) inom vissa områden i det inre Ryssland dit karelare flyttade huvudsakligen under 1600-talet. Karelska republiken ligger strax bortom den finska östgränsen och sträcker sig från norr om floden Svir ungefär till norra polcirkeln. I väst avgränsas republiken av Finland, i öst av oblasten (länet) Archangelsk, i söder av oblasterna Vologda och Leninograd och i norr av oblasten Murmansk. Dessutom finns det några tusen karelsktalande i Finland, där karelska år 2009 fick status som officiellt minoritetsspråk.

Den karelsktalande befolkningen har aldrig varit talrik. Tab. 14:1 visar antalet etniska karelare från den första folkräkningen i Ryssland år 1897 till den senaste, år 2002. Siffrorna visar antalet karelare i Karelska republiken och i inre Ryssland, där karelska har talats i områdena Tver, Tichvin och Valdaj. Siffrorna rörande de sistnämnda områdena är dock otillförlitliga och saknas i många fall helt. Vid somliga folkräkningar har man också registrerat uppgifter om modersmål, och de motsvarande procentandelarna finns i spalten ”Karelska som modersmål”.

Tabell 14:1. Antalet karelare vid folkräkningarna 1897–2002

<i>År</i>	<i>Totalt</i>	<i>Karelska som modersmål</i>	<i>I Karelska republiken</i>	<i>I inre Ryssland</i>
1897	208 101			127 659
1926	248 000		100 781	140 567
1939	253 000			
1959	167 300	71,4 %	59 120	
1970	146 100	63,0 %	84 180	61 800
1979	138 400	55,6 %	81 248	30 387
1989	131 357	50,1 %	78 928	
2002	93 344		65 651	14 633

Karelarna har varit i minoritet i det område som uppkallats efter dem allt sedan de första folkräkningarna. Tab. 14:2 visar den procentuella minskningen av antalet karelare i Karelska republiken.

Tabell 14:2. Andelen modersmålstalande karelare vid folkräkningarna 1897–2002

<i>År</i>	<i>Minskning</i>
1897	42,3 %
1926	38,2 %
1939	23,2 %
1959	13,1 %
1970	11,8 %
1979	11,1 %
1989	10,0 %
2002	9,2 %

Enligt Jaan Õispuus utredning (2000) bodde det mest ryssar (73,6%) i republiken under 1900-talets sista år. Ryssarna, vitryssarna och ukrainarna utgjorde då sammanlagt cirka 85% av republikens befolkning. De demografiska förhållandena förklarar till stor del karelskans försvagade ställning. Enligt Õispuus material talas karelska av 42,6% av befolkningen i städerna och 64,6% av befolkningen på landsbygden (av dem som betraktar sig själva som etniska karelare). Språkkunskapen hos i synnerhet barn och unga har försvagats: endast 15,9% av barn upp till sex år talar karelska. Motsvarande siffra bland 15–19-åringarna är 34,5% (Õispuu 2000:136–168).

Språket

Karelskan står mycket nära finskan till sin struktur och det centrala ordförrådet, och då framför allt de östfinska dialekterna. Till de sistnämnda räknas 1) de sydöstfinska dialekterna som talas i f.d. Viborgs län, och 2) de savolaxiska dialekterna norr och nordväst om dessa. Likheterna mellan karelskan och de östfinska dialekterna förklaras av språkformernas gemensamma ursprung: de har utvecklats ur en språkform som benämns fornkarelska och som talades i järnålderscentra vid Ladogas västra och nordvästra kust under seklerna kring år 1000. Senare, under medeltiden, delades språkområdet upp i två delar, så att den ena tillföll Sverige och den andra Ryssland / Novgorod. Denna uppdelning blev grundläggande för den senare utvecklingen av språket. Dialekter som talades väster om gränsen hade rikligt med kontakter med västfinska språkvarieteter och blev så småningom finska dialekter, medan de som hamnade på den ryska sidan bevarade sina fornkarelska drag och fortsatte sin utveckling i växelverkan med ryska och delvis också med vepsiska, ett annat östersjöfinskt språk (fig. 14:1). Ur samma fornkarelska språkform har också ingriskan eller de ingermanländska dialekterna uppstått, den ortodoxa ingermanländska befolkningens språk (se Virve Raags bidrag till denna volym).

I språkvetenskaplig terminologi har man reserverat benämningen karelska enbart för det språk som talas på den ryska sidan av gränsen, fastän den finska befolkningen som före 1940 bodde på Karelska näset, alltså i Finland, också kallade sin dialekt karelsk. (De sydöstfinska dialektförhållandena ska betraktas kort i slutet av denna artikel.)

Karelskan är framför allt ett talspråk. Under 1930-talet gjordes försök att skapa ett litteraturspråk, 1931–37 för dialekten i Tver och 1937 för dialekterna i Karelska republiken. Dessa strävanden föll dock offer för tidens politiska förhållanden. Under de senaste åren har det åter förekommit liknande strävanden i Karelska republiken, men förverkligandet försvåras av meningsskiljaktigheter gällande vilken dialekt som ska utgöra grund för litteraturspråket.

De karelska dialekterna brukar indelas i tre eller fyra grupper. 1) Till egentlig ka-

Fig. 14:1. Karelska dialekter. Den svarta linjen som skiljer den nordvästliga delen av språkområdet från de sydligare områdena betecknar gränsen mellan nord- och sydkarelska dialekter.

relska räknas de nordkarelska dialekterna, som talas i de nordliga delarna av språkområdet, och sydkarelska, som talas söder om detta område. Till sydkarelska räknas även dialekterna i Tver, Tichvin och Valdaj, som talas eller har talats i det inre Ryssland. 2) Olonetsiska eller de olonetsiska dialekterna (som talarna själva kallar *livvi* eller *livviska* språket) räknas däremot som en egen huvuddialekt. 3) Lydiskans eller de lydiska dialekternas ställning är däremot inte entydig. I Finland har man vanligtvis betraktat lydiskan som en mer eller mindre självständig dialektgrupp, en blandning av karelska och vepsiska, där de båda språkkomponenterna i stort sett bidragit lika mycket till lydiskans uppkomst. I Sovjetunionen betraktades lydiskan som en dialekt inom karelskan, och denna klassificering verkar numera vara förhärskande också på andra håll.

Det forntida Karelen

Det karelska språket började som sagt utvecklas längs den västliga och nordvästliga kusten av Ladoga senast i slutet av det första och början av det andra årtusendet e.Kr. Området uppvisar spår av mänsklig verksamhet i en rätt obruten linje från stenåldern till järnåldern, vilket kan tyda på att det karelska språket till vissa delar söker sina rötter ännu längre tillbaka i tiden. Den äldsta kända karelska järnåldersgraven har påträffats i Nukuttalahti by i Sordavala och dateras till 500-talet e.Kr. Den karelska järnålderns blomstringsperiod infaller emellertid under vikingatiden, ca 800–1100 e.Kr. I kustområdet vid Ladoga, ungefär mellan Sordavala och Kexholm, uppkommer det gravfält med föremål som berättar om ett starkt västfinskt inflytande både på kulturen och på befolkningen (fig. 14:2). Vissa språkvetenskapliga faktorer pekar på att det antagligen var fråga om migration västerifrån. Detta västliga folk har anlänt rätt in i den forntida karelska befolkningen och uppblandats med den. Fornkarelskans huvudrötter härstammar alltså från två håll: från stenålderns Ladogakust och från västra Finland.

Det vikingatida Karelen var ett blomstrande samhälle vilket bevisas av arkeologiska fynd som vapen, dräkter och smycken samt pengar och värdeföremål långväga ifrån, bland annat från Orienten. Man har också hittat skattgömmor. Fornborgarna vittnar om hur samhällets försvar var organiserat.

Från vikingatiden finns det också spår av möten mellan karelare och skandinaver. Vikingarnas viktigaste rutt österut gick ju i närheten av de fornkarelska områdena. Namnet Karelen förekommer i många skandinaviska sagor och krönikor (bl.a. som *Karjalabotn*, *Kirjalaland*). En god översikt över Fornkarelskans järnålder är Uino 2003.

Fornkarelen mellan Sverige och Ryssland

Finland blev en del av det svenska kungadömet på 1100-talet. I slutet av 1200-talet sträckte sig det svenska riket till östra änden av Finska viken. År 1293 grundades Vi-

Fig. 14:2. Bosättningar och gravfält i Finland under den yngre järnåldern omkring 1000 e.Kr.

Fig. 14:3. Gränserna enligt freden i Nöteborg, Teusina och Stolbova.

- Nöteborgs fred 1323
- Freden i Teusina 1595
- Freden i Stolbova 1617

borgs slott vid mynningen av den numera torrlagda vattenleden mellan Finska viken och Ladoga, och Viborg fick stadsrättigheter år 1403. Med Viborg blev också den finska sydkusten och den västra delen av Karelska näset en del av Sverige. Öster om gränsen, i Karelen, styrde novgorodborna med vilka karelarna stod i förbund.

Den första freden mellan Sverige och Novgorod slöts i Nöteborg år 1323 och den första gränsen fastslogs (fig. 14:3). Gränsen drogs från Systerbäcks utlopp i Finska vi-

ken över Karelska näset och därefter nordväst om Saimen till Bottenviken, ungefär där Pyhäjoki i dag mynnar ut. Enighet om hur gränsen gick råder endast om sträckningen över Karelska näset; om riktningen nordväst om Saimen finns det flera uppfattningar. Enligt traktaten överlät Novgorod ”tre karelska härad (*pogost*), Savolax, Jäskis och Äyräpää” till Sverige. Öster om gränsen kunde karelarna röra sig på vattenleder mellan Ladog och Bottenvikens kuster.

Novgorod förlorade sin självständighet år 1477 till Moskva, där storfursten Ivan III började aspirera på de områden som man genom freden i Nöteborg hade avstått till Sverige. För att stärka sin östgräns byggde Sverige redan 1475 fästningen Olofsborg. I förhållande till gränslinjen enligt freden i Nöteborg låg fästningen (som numera är känd för sina operafestivaler) sannolikt på rysk-karelsk mark. Gränsen flyttades emellertid först drygt hundra år senare österut genom en formell överenskommelse i freden i Teusina år 1595. Enligt den drogs gränsen genom Savolax och östra sidan av dagens Kajanaland i riktning mot Norra ishavet.

Erövringen av Kexholms län

Från och med freden i Teusina rådde politisk anarki, *smutnoje vremja*, i Ryssland, och under denna tid blandade sig främmande makter i dess angelägenheter. Sverige, som gjorde anspråk på Kexholms län och Ingermanland, stödde en av maktpretendenterna, Vasilij Sjujskij. År 1608 sände Sverige en här på 5 000 man till Ryssland för att hjälpa honom, och senare övergick expeditionen i regelrätt krig. År 1611 erövrade svenskarna städerna Kexholm och Novgorod, och följande år några viktiga fästningar i Ingermanland. Fredssonderingar inleddes år 1613 när en representant för släkten Romanov besteg den ryska tronen och anarkins tidevarv upphörde. Freden slöts emellertid först år 1617 i Stolbova, i en liten by söder om sjön Ladoga. I freden avträdde Ryssland två betydelsefulla områden till Sverige, nämligen *ujezd Korela*, det vill säga Karelens härad, och Ingermanland. Svenskarna började kalla *ujezd Korela* för Kexholms län. Enligt en populär tolkning fick den svenska stormaktstiden, som pågick i knappt hundra år, härmed sin början.

Förhållandena i Kexholms län

Genom freden i Stolbova kunde Sverige, nästan 300 år efter freden i Nöteborg, inlemma nya karelska områden i sitt rike. Administrativt behandlades de nya områdena emellertid inte på samma sätt som de områden som hade en fastare tillhörighet till det svenska riket, utan de förvaltades som erövrade provinser i likhet med t.ex. Ingermanland och Livland.

All mark i de erövrade provinserna förklarades vara kronans egendom. Bönderna

blev arrendatorer, och gårdarna kunde inte längre gå i arv från far till son. Arrendet för gården betalades som skatt som samlades in av kronofogden. Kronofogden hade makt att tillsätta en bonde på en gård och – om skatten inte betalades – också att fördriva honom från gården. På 1600-talet var skatteuppbördsrätten vanligtvis i privata händer (på arrende eller som förläning), med undantag av ett par perioder, då länet beskattades i huvudsak av kronan.

För förvaltningen av Kexholms län och Ingermanland ansvarade en generalguvernör stationerad i Narva. Till sin hjälp hade han två landsherrar, d.v.s. ståthållare, en i Kexholms län och en i Ingermanland. Generalguvernementet var indelat i fögderier. Till en början utgjorde Kexholms län ett fögderi men 1689 delades det upp i två fögderier. Kronofogden ansvarade för fögderiernas ärenden.

I lokalförvaltningen deltog även bönderna, vars representanter verkade som skatteuppbördsmän, nämndemän vid domstolarna, stämningsmän, kyrkvårdar och sexmän, som ansvarade för att församlingsmedlemmarna gick i kyrkan och deltog i husförhör. Till dessa befattningar valdes även traktens ursprungliga ortodoxa invånare.

Godsen blev centra för lokalförvaltningen, och med kronans fullmakt reglerade de i hög grad bl.a. böndernas rätt till jord. Samtidigt representerade de bönderna och försvarade deras intressen vid tinget, t.ex. vid svedjetvister med bönder från andra socknar. "Allt som allt trängde sig kronan via hoven och sina ämbetsmän långt ner i lokalsamfundets sedvänjor", vilket "inte kunde ske utan sammanstötningar med den karelska allmogen", skriver Kimmo Katajala och Irina Tchernjakova (1998), vars framställning om förvaltningen i Kexholms län jag i stor utsträckning följt ovan.

Språkförhållandena

Kexholms län kunde under 1600-talet indelas i tre delar, 1) Pielinen-Karelen, som omfattade områdets norra delar, 2) Ladoga-Karelen, som var beläget längre söderut, och 3) Kexholms-Karelen, som omfattade Karelska näsets östra del. I hela länet talades mestadels karelska, fastän finska bönder börjat flytta till området redan under 1500-talet. I Pielinen-Karelen och Ladoga-Karelen torde det ha varit fråga om en språkform som påminner om nutida sydkarelska, och nordost om Ladoga talades också olonetsiska dialekter. Däremot är det svårare att uppskatta vilken variant av karelska som talades i Kexholms-Karelen, eftersom en senare savolaxisk inflyttning med början främst vid freden i Stolbova lett till en grundlig uppblandning av det språk som talades i området. Den språkform som härstammade direkt från de fornkarelska centralorterna har alltså utplånats av det savolaxiska inflytandet med början under 1600-talet.

De karelska dialekterna i Kexholms län stod så pass nära de finska dialekterna att myndigheterna knappast alltid kan ha lyckats skilja mellan karelska och finska. Då myndigheterna nämner finstalande ortodoxa avser de antagligen – åtminstone mes-

tadels – karelskspråkiga. Större vikt fästes vid religionen än vid språket. Invånarna i de erövrade områdena bekände sig som sagt till en annan religion än det lutherska Sverige: karelarna var grekisk-ortodoxa. Under denna tid var religionen av större betydelse än nationalitet och språk, vilket bekräftas av religionskrigen i 1600-talets Europa.

Religionspolitik

Rätten att utöva en annan religion än landets huvudreligion var ingen självklarhet på 1600-talet. Redan den augsburgska religionsfredens princip *cuius regio eius religio* pekar på att religionstvävet accepterades. Fursten hade rätt att bestämma över undersåtarnas religion. Vid riksdagen i Örebro 1617 deklarerades att den som ger avkall på ”vår rätta kristna tro och den evangeliska läran” inte hade hemortsrätt i landet. Det har dock påpekats att denna regel knappast var riktad mot de ortodoxa i de erövrade områdena i öster, utan att den snarare hade Sigismund och hans ”påvliga irlära” i åtanke. Kraven på religiös enhetlighet upprepades senare i t.ex. regeringsformen av år 1634 och i drottningens svar på prästerskapets klagomål år 1647. I det sistnämnda nämner hon ”kalvinister och papister”, däremot inte ortodoxa. De som inte var lutheraner uppmanades nog att delta i lutherska gudstjänster, men tvång var förbjudet. Så presenteras saken av kyrkohistorikern Pentti Laasonen, som nyligen har publicerat en undersökning om svensk religionspolitik i Kexholms län (2005:15–18).

I fredsfördraget i Stolbova nämns dock ingen trosfrihet för de ortodoxa. Trosförhållandena i Kexholms län och i Ingermanland berördes enbart av en bestämmelse om att munkar fritt fick flytta till Ryssland, så även borgare, medan sockenpräster och bönder måste stanna kvar. Laasonen tolkar bestämmelsen som ett tillstånd för den ortodoxa befolkningen i de erövrade områdena att utöva sin tro under ledning av sina egna präster. Ännu år 1656 försäkrade Karl X Gustav att de ortodoxas friheter, rättigheter och gudstjänster skulle bestå.

Biskopen i Viborg, som under åren 1618–29 hette Olof Elimaeus, var kyrkans överhuvud i Kexholms län. Elimaeus uppgift var att ordna de kyrkliga förhållandena i länet i enlighet med den högsta överhetens direktiv. De ortodoxa fick enligt fredsfördraget behålla sina präster och församlingar, men de var också tvungna att lyssna till de lutherska prästerna, och nya präster fick inte hämtas från Ryssland. Å andra sidan förbjöds de lutherska prästerna att behandla de ortodoxa olämpligt. De skulle också vara ett föredöme i sin livsföring, annars skulle deras läror sakna betydelse. Statsmaktens uppfattning om den grekisk-ortodoxa religionen var dock helt tydlig. I de anvisningar som Elimaeus fick sommaren 1618 beskrivs de ortodoxas religion och de lutherska omvändelsesträvandena på följande sätt:

[De ryska ortodoxa] i Kexholms län och Ingermanland – – utövar inte endast – – sitt vidskepliga avgudereri, utan de motsätter sig dessutom vår kristna tro och ger inte avkall på sin irrlära, och låter sig inte omfamnas av Gud – –

(Laasonen 2005:21)

Som botemedel betonade kungen mildhet och övertalning. Dessutom råddes biskopen att välja platser lämpliga för nya kyrkor, så att dessa barbariska människor så bra som möjligt kunde fås att omfatta sanningen med hjälp av gudstjänster och vackra ceremonier (Laasonen 2005:21).

Den eftertryckliga betoningen av mildhet även senare ger fog för antagandet att den religiösa iveren lett till missbruk. Om de påtryckningar de ortodoxa utsattes för vittnar också en framställan som domkapitlet i Viborg gjorde år 1647. Den ortodoxa befolkningen skulle delas i två delar efter det språk som de talade, finska eller ryska. De finskspråkiga (eller snarare karelskspråkiga) som inte förstod ryska skulle omedelbart överföras till den lutherska kyrkan, medan de rysktalande fick stanna kvar i den ortodoxa kyrkan om de inte ville lyssna på de finska (d.v.s. lutherska) prästernas predikan. ”Eftersom den största delen av de ortodoxa i Kexholms län talade finska [= karelska], hade ett verkställande av förslaget i praktiken inneburit en tvångsomvändelse av nästan hela befolkningen”, skriver Laasonen (2005:23). Överheten – denna gång drottning Kristina – avvärjde dock förslaget våltaligt indirekt och lät förstå att det var klokast att glömma det. Ett liknande förslag framfördes av biskop Johannes Gezelius d.y. i slutet av seklet, men lika resultatlöst.

En finsk katekes med ryska bokstäver

I strävandena att göra den religiösa tillhörigheten enhetlig ingick även sammanställandet av en finskspråkig katekes för de ortodoxa karelarna. Katekesens språk är närmast finskt litteraturspråk, som baserade sig på västfinskan, men den är tryckt med kyrilliska bokstäver. Texten som utgjorde underlag för boken hade biskopen i Viborg Petrus Bjugg låtit sammanställa, och den translitterades av tolken Johannes Roselin. Boken trycktes i Stockholm år 1644 av Peter van Selow. En detaljerad studie av van Selows katekes har gjorts av Martti Parvio (1985).

Det finns belägg för att man i Kexholms län redan år 1640 i undervisningen skulle ha använt en karelskspråkig tryckt katekes med kyrillisk skrift, men någon sådan har inte bevarats. Enligt Parvio är det tveksamt om den existerat, eller så kan det ha varit fråga om någon eller några skrifter med katekesmässigt innehåll som eventuellt publicerats på finska, karelska eller ryska (1985:48–49).

Karelsk migration till Ryssland

När Kexholms län övergick i svensk besittning flyttade ursprungsbefolkningen storskaligt till Ryssland. Man kan tala om en massflykt. Orsakerna var framför allt religiösa, men också ekonomiska och administrativa. På grund av den grekisk-ortodoxa tron identifierade befolkningen sig med Ryssland. De ortodoxa kände sig främmande för den lutherska överheten, och de utsattes även för omvändelsesträvanden. Den lutherska kyrkan erkände dem visserligen som kristna och krävde inte att de skulle döpas om, men ortodoxa gudstjänstritualer, helgonkulten och helgonbildernas ställning beskrevs i grova och nedlåtande ordalag. Den grekisk-ortodoxa kyrkan erkände inte det lutherska dopet, utan lutheraner som av olika orsaker hamnat i Ryssland döptes vanligtvis om på stående fot.

Under det tidiga 1600-talet ledde bristen på ortodoxa präster till konflikter. En del präster hade omkommit i samband med kriget och andra hade flytt till Ryssland. De ortodoxa var villiga att värva nya präster från Ryssland, men Sverige ställde sig avvisande: man tvivlade på lojaliteten hos präster från andra sidan gränsen. Någon egen biskop fanns inte heller. De ortodoxa var tvungna att ekonomiskt understödja de lutherska församlingar som grundades i området – dels med skatter, dels genom att delta i byggarbeten – och de världsliga herrarnas pålagor var likaledes tunga. Mångahanda plikter plågade även den lutherska befolkningen som flyttat till det krigshärjade området, men detta tröstade inte den ortodoxa befolkningen.

Migrationen till Ryssland skedde huvudsakligen i två vågor. Den första inleddes kort efter freden i Stolbova och fortgick med varierande intensitet fram till 1650-talet. Redan i seklets början infördes hårda straff för flykt, men det är oklart i vilken utsträckning de verkligen utmättes.

Den andra vågen inföll under och efter Karl X Gustavs s.k. ryska krig åren 1656–58, även kallat rupturkriget. Under detta krig anslöt sig en stor del av de ortodoxa bönderna i Kexholms län till ryssarna, gjorde uppror, och grep makten i länets norra del. Då kriget sedan övergick i förlust för Ryssland började de ortodoxa fly i allt större skaror. Det är svårt att ange ett exakt antal. Frågan har framför allt utretts av Veijo Saloheimo (bl.a. 1976 och senare) och Jussi T. Lappalainen (1972). Enligt Saloheimo flydde åtminstone 2086 familjer från Nordkarelen till Ryssland under åren 1627–60, men som han framhåller är de förteckningar som ligger till grund för beräkningarna inte fullständiga, och de täcker inte hela Kexholms län. Enligt Lappalainen flydde enbart under rupturkriget 4107 familjer från de norra delarna av Kexholms län till Ryssland. Lappalainens källa är Gustaf Horns förteckning över flyktingar från år 1657. Om man, såsom brukligt, uppskattar en familjs genomsnittliga storlek till 8,8 personer, skulle Horns förteckning innebära att uppbrottet omfattade ca 36 000 personer. Antalet är stort med tanke på att invånarantalet under 1600-talets början i Kexholms norra län (nutida finska Nord-

karelen) uppskattas till totalt ca 40 000 personer. Endast några tusen stannade alltså kvar. I Kexholms-Karelen och Ladoga-Karelen flydde nästan alla ortodoxa. Länet tömdes nästan helt på ortodoxa, vilket också innebar ett totalt haveri för den svenska politiken gentemot de ortodoxa (Katajala & Tchernjakova 1998:72).

Migrationen fortsatte under seklets senare hälft. Finsk – luthersk – befolkning flyttade in, främst från norra Savolax och Kajanaland. Så förfinskades Nordkarelen snabbt. Det som inträffade kan jämföras med läget i Ingermanland, som också delvis tömdes på 1600-talet varvid ny befolkning flyttade in från Finland (se Virve Raags bidrag till denna volym).

Vart flyttade då karelarna från Kexholms län? En del bosatte sig nära gränsen, en del styrde färden längre in i Ryssland, antingen omedelbart eller senare. Den största delen av de ortodoxa bosatte sig i det fjärran guvernementet Tver. Områdena där hade till stor del förstörts i krig mot Polen, och nybyggare välkomnades. Ortodoxa flyktingar från Ingermanland flyttade även till samma trakter. Ännu på 1920-talet bodde det långt över 100 000 karelare i guvernementet Tver. Om deras språk och förhållanden har framför allt Pertti Virtaranta (bl.a. 1961 och senare) skrivit. Ättlingar till karelare som flyttat till Valdajs högland i oblasten Novgorod levde ännu på 1950-talet i några få skogsbyar. Då man i Sovjetunionen började studera deras dialekt var språket redan på väg att dö ut, och alla som talade dialekten var över 50 år gamla (Palmeos 1962:4). Valdajdialekten torde numera vara utdöd.

Den nordligaste av de karelska dialekterna i det inre Ryssland, Tichvindialekten, fortlevde ännu på 1960-talet i ca 15 byar i sydöstra delen av Leningrad oblast, i trakter där karelarna först bosatt sig på 1600-talet. En utförlig beskrivning av Tichvindialekten har publicerats av V.D. Rjagojev (1977).

På 1910-talet samlade den finske språkforskaren och lexikografen Juho Kujola in material ur alla de tre ovannämnda dialekternas ordsfatt. Kujolas material ingår i *Karjalan kielen sanakirja* (Ordbok över det karelska språket), som utkom i sex band under åren 1968–2005. Ordboken har redigerats av Pertti Virtaranta, och han har även publicerat Kujolas resebeskrivningar (1960).

Senare skeden

I det stora nordiska kriget 1700–21 förblev den norra delen av Kexholms län svenskt, men länets södra och sydöstra delar, bl.a. Ladoga-Karelen och Kexholms-Karelen, tillföll Ryssland. Då även västra delen av Karelska näset och (lite senare) den intilliggande östra delen av Kymmenedalen övergick i rysk besittning uppstod ett enhetligt finskspråkigt område i Rysslands nordvästra hörn (fig. 14:4). Även Ingermanland var en del av detta finskspråkiga område; också det hade tillfallit Ryssland. I detta område utvecklades dialekterna i nära växelverkan med varandra.

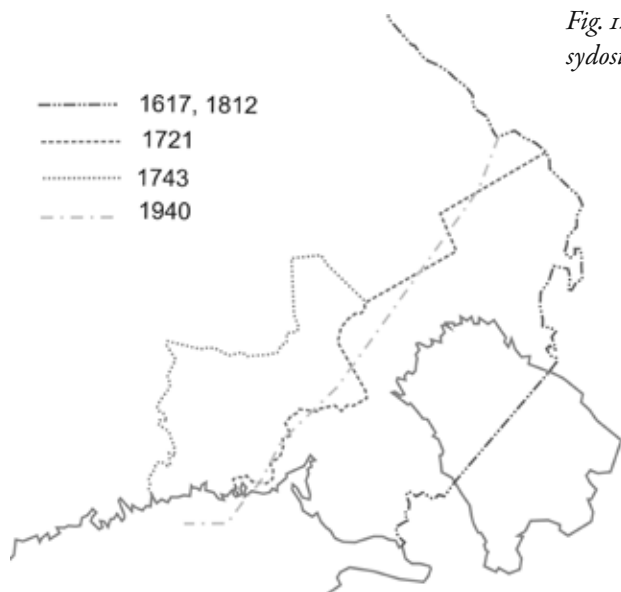

Fig. 14:4. Finlands gränser i sydost 1617–1940.

*Fig. 14:5. Finlands karelska områden före 1940 och deras benämningar:
 1) Sydkarelen. 2) Nordkarelen,
 3) Ladoga-Karelen. 4) Gränskarelen.*

Detta förenhetligande har tydligen haft ett stort inflytande på de sydostfinska dialekternas utveckling. År 1812, då Finland blivit ett autonomt storfurstendöme inom det ryska imperiet, återbördades området (utom Ingermanland) till Finland, och det förblev finskt även efter det att Finland blivit självständigt år 1917. I början av 1900-talet talades karelska inom Finlands gränser endast i Gränskarelen, som man kallade den östligaste regionen av dåvarande Viborgs län (fig. 14:5, nr 4). Största delen av de karelskspråkiga territorierna låg på den ryska sidan av gränsen. I Ladoga-Karelen och i Sydkarelen talade man finska dialekter, som var starkt präglade av karelska. Hela det sydostliga finska området (Sydkarelen, Ladoga-Karelen och Gränskarelen) kallades Karelen. Invånarna ansåg sig vara karelare och de kallade sitt språk "karelsk dialekt".

1940 tvangs Finland att avträda bl.a. sina sydostliga territorier till Sovjetunionen. Invånarna – ca 400 000 – evakuerades till andra delar av Finland, där deras dialekt nu håller på att dö ut. Bara en smal remsa av Sydkarelen blev kvar på den finska sidan. Den norra delen av förra Kexholms län, alltså trakterna kring Joensuu, heter fortfarande Nordkarelen.

I norra delen av Kexholms län byttes befolkningen under 1600-talet ut nästan totalt. Endast i den östligaste delen av området levde en viss ortodox karelsk bosättning kvar. Som vi sett kom de lutherska nybyggarna för det mesta från norra Savolax och Kajanaland. Dialektologer betraktar områdets nutida dialekter som en grupp inom de savolaxiska dialekterna, s.k. östsavolaxiska dialekter. De flesta särdragen är gemensamma med de övriga savolaxiska dialekterna, men dialektområdet uppvisar vissa drag av ett karelskt substrat. Till dessa hör de för karelskan karakteristiska singularformerna för de personliga pronomina *mie* 'jag' och *sie* 'du'; i savolaxdialekterna används *minä* och *sinä*.

En detaljerad studie av de östsavolaxiska dialekterna är Turunen 1959, och en lättfattlig presentation ingår i Heikki Leskinens artikel från år 1998.

LITTERATUR

- Bubrih, D. V., A. A. Beljakov & A. V. Punžina, red. (1997): *Karjalan kielen murrekartasto*. Helsinki.
- Itkonen, T. (1971): "Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synti". I: *Virittäjä* 75, 153–185.
- Katajala, K. & I. Tšernjakova (1998): "Karjalainen ihminen uuden ajan alussa". I: *Karjala. Historia, kansa, kulttuuri*. Utg. av P. Nevalainen & H. Sihvo. Sid. 55–91. Helsinki.
- Laasonen, P. (2005): *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?* Helsinki.

- Lappalainen, J. T. (1972): *Kaarle X Kustaan Venäjän sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla. ”Häikkä, räikkä ja ruptuuri”* (Studia historia Jyväskyläensia, 10). Jyväskylä.
- Leskinen, H. (1998): ”Karjala ja karjalaiset kielentutkimuksen näkökulmasta”. I: *Karjala. Historia, kansa, kulttuuri*. Utg. av P. Nevalainen & H. Sihvo. Sid. 374–375. Helsinki.
- Palmeos, P. (1962): *Karjala Valdai murrak* (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 5). Tallinn.
- Parvio, M. (1985): ”Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin (1644) eli ns. van Selowin katekismus”. I: *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift* 75, 37–71.
- Rjagoev, V. D. (1977): *Tihvinskij govor karel’skogo jazyka*. Leningrad.
- Saloheimo, V. (1976): *Pohjois-Karjalan historia*. Bd 2 (Joensuun korkeakoulun julkaisuja, A 6). Joensuu.
- Tuomi, T., red. (2004–2010): *Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto*. Bd 1–3. Helsinki.
- Turunen, A. (1959): *Itäisten savolaismurteiden äännehistoria*. Helsinki.
- Uino, P. (2003a): ”Keskirautakausi n. 300–800 jKr.” I: *Karjalan synty. Viipurin läänin historia*. Bd 1. Utg. av M. Saarnisto. Sid. 291–312. Jyväskylä.
- Uino, P. (2003b): ”Viikinkiaika n. 800–1100 jKr.” I: *Karjalan synty. Viipurin läänin historia*. Bd 1. Utg. av M. Saarnisto. Sid. 313–382. Jyväskylä.
- Virtaranta, P. (1960): *Juho Kujola, karjalan ja lyydin tutkija*. Helsinki.
- Virtaranta, P. (1961): *Tverin karjalaisten entistä elämää*. Porvoo.
- Virtaranta, P. & R. Koponen, utg. (1968–2005). *Karjalan kielen sanakirja*. Bd 1–6 (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 16). Helsinki.
- Žerbin, A. S. (1956): *Pereselenie karel v Rossiju v XVII veke*. Petrozavodsk.
- Õispuu, J. (2000): ”Karjalased, karjala keel ja Karjala keeleseadus”. I: *Emakeele Seltsi aastaraamat* 44–45, 136–168.

Estniska

Raimo Raag

Stormaktstidens Sverige bestod av ”en brokig skara av områden, med olika statsrättslig status” (Eng 2001:31) och har kallats en konglomeratstat, ett epitet som introducerades i den svenska vetenskapliga diskussionen om statsbygget av Harald Gustafsson (1998:194–197). Det dåtida Sverige var emellertid heterogent inte endast statsrättsligt, utan även språkligt. Ett av språken var estniska. Det estniska språkområdet var visserligen litet till omfånget, men ändå såpass brokigt att det i sin tur gör skäl för benämningen ett språkligt minikonglomerat inom konglomeratstaten Sverige. Om detta estniska minikonglomerat handlar detta bidrag.

Syftet är att klargöra var i 1600-talets Sverige estniska talades, vilka övriga språk som användes i tal och skrift på estniskt språkområde, vilken ställning dessa språk hade, i vilka sammanhang de olika språken, i synnerhet estniska, användes, och något om estniskans sociala och samhälleliga utveckling (yttre historia) under de hundra år som står i fokus i denna bok. Estniskans inre historia – ljudutveckling, grammatiska och lexikala förändringar – avhandlas således inte, eftersom den sidan av språkhistorien har beskrivits översiktligt av andra: på estniska av Andrus Saareste (1940:343–356; 1952:81–84); på engelska av Alo Raun & Andrus Saareste (1965:62–70) och Tiit-Rein Viitso (2003).

Innan jag griper mig an språkfrågorna, ska jag emellertid förklara vad jag menar med ”estniskt språkområde” och varför jag måste använda det uttrycket i stället för att rätt och slätt tala om Estland.

Det estniska språkområdet

När man i våra dagar hör eller läser språkbenämningen ”estniska” associerar man nog närmast oreflekterat till det geografiska området Estland som ju är namnet på en själv-

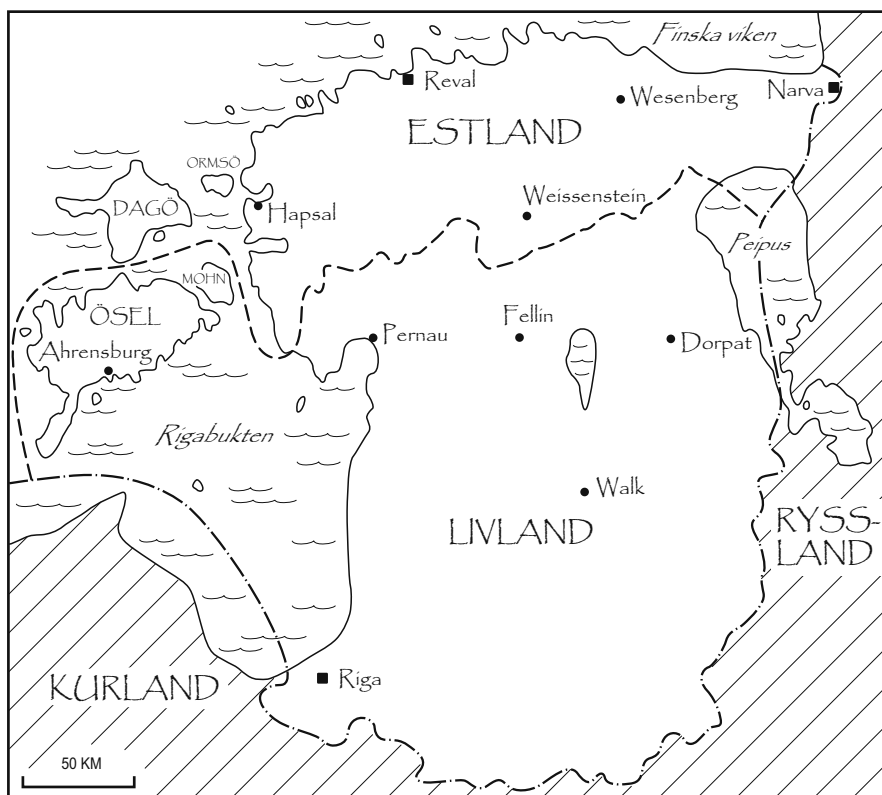

Fig. 15:1. Estniska talades under 1600-talet huvudsakligen i tre administrativa formationer: hertigdömet Estland, norra delen av guvernementet Livland och på Ösel.

ständig stat med ett klart definierat territorium. De flesta svenskar torde veta var detta Estland ligger och har säkerligen också en i stort sett korrekt uppfattning om vilket område som staten med detta namn omfattar – och därmed också var språket estniska talas. Annat var det förr. När det gäller äldre tider, i vårt fall 1600-talet, vore det nämligen långt ifrån hela sanningen att påstå att estniska talas i Estland.

På 1600-talet var det estniska språkområdet uppdelat på flera olika administrativa formationer varav hertigdömet Estland var en (fig. 15:1). Hertigdömet omfattade förutom den norra delen av fastlands-Estland även Dagö, Ormsö och en del mindre öar utanför Estlands nordvästra och norra kust.¹

¹ Ortnamn anges i svensk eller tysk form eftersom det var den form som var officiell på 1600-talet. I slutet av artikeln återfinns en ortnamnskonkordans, där de inhemska (estniska) namnformerna anges.

En andra administrativ formation där estniska talades kallades Livland och förvaltades under svensktiden som ett generalguvernement. Livland var till ytan mer än dubbelt så stort som Estland och bestod i språkligt hänseende av två huvudområden: i norr talade befolkningsmajoriteten estniska och i söder lettiska. Dessutom talades liviska längs en några mil bred kustremsa från Riga i söder och norrut, ungefär halvvägs till den estniska staden Pernau. (Om liverna och deras språk, se Riho Grünthals bidrag till denna volym).

En tredje administrativ formation med estniska som huvudspråk var Ösel, som förutom den stora ön med samma namn omfattade den mindre satelliten Mohn. På dessa öar talade ett överväldigande flertal av invånarna – liksom i hertigdömet Estland – estniska.

När jag i det följande skriver om Estland avses hertigdömet; frasen ”estniskt område” används som samlande beteckning för hertigdömet Estland, Ösel och den estnisktalande norra delen av Livland. Benämningen ”Östersjöprovinserna” syftar på det svenska Estland, Livland, Ösel och Ingermanland.

Utanför detta kärnområde talades estniska av ester bosatta i de västra delarna av herredömet Ingermanland, det vill säga det område som avgränsas av floden Narva i väster, Peipussjön i sydväst, floderna Lugas och Oredezj övre lopp i söder, Ladoga i öster samt Systerbäck i norr, på Karelska näset. Ester bodde även omedelbart väster och sydväst om Pskovsjön i det ryska guvernementet Pskov samt på Samolvahalvön som på den ryska sidan avskiljer Pskovsjön från Peipus. Därutöver fanns endast spridda bosättningar med utflyttade estniska bosättare, främst i Egentliga Finland och Nyland (Raag 1999:29). I någon mån fanns ester även i Stockholm, möjligen även i några andra städer vid Mälaren.

De första ester som blev svenska undersåtar var de som bodde i Estland. Detta skedde 1561 då staden Reval och ridderskapen i Harrien, Jerven och Virland sökte svenskt beskydd efter tsar Ivan IV:s angrepp på den livländska ordensstaten. 1563 lade svenske kungen under sig Dagö och 1583 länet Wiek. Sedan kom turen till esterna i Livland, som erövrades av hertig Karl, den senare Karl IX, alldeles i början av 1600-talet i dennes polska krig. Den svenska överhögheten över Livland fastställdes i stillståndsavtalet i Altmark 1629. Under tiden hade Ingermanland också hamnat under svenskt styre i Stolbovafreden med Ryssland 1617. Ösel, slutligen, hade efter den livländska ordensstatens kollaps blivit danskt 1559 och svenskt först i freden i Brömsebro 1645. Då blev Ösel grevskap tillhörande Magnus Gabriel De la Gardie och ställdes administrativt under Livland. Efter drottning Kristinas tronavsägelse 1654 blev ön ett av hennes underhållsländer. Esterna i Pskovområdet blev däremot aldrig svenska undersåtar.

Folk och språk på estniskt område

Det finns inga folkräkningssiffror att hänvisa till när det gäller antalet personer under 1600-talet som var bosatta på estniskt område eller som talade estniska. På grundval av jordeböcker, skattelängder och liknande källor har den estniske historikern Heldur Palli beräknat att totalbefolkningen på estniskt område år 1601 kan ha uppgått till mellan 110 000 och 135 000 människor, exklusive svenska och polska militärer, och på 1690-talet till ungefär 380 000 människor (Palli 1996:50–51, 57–58). Svensktiden tycks med andra ord ha inneburit en rejäl befolkningsökning. Det torde i så fall kunna tillskrivas det faktum att svensktiden i stor utsträckning var en fredsperiod – i skarp kontrast till tiden mellan 1558 och 1629, då krig ideligen hade avlöst varandra på estniskt och lettiskt område.

Befolkningen bodde i huvudsak på landet: enligt Palli bodde 6–7% av människorna i städerna (1996:59). Städerna var få. Visserligen fanns på estniskt område tio stycken (tab. 15:1), åtminstone nominellt, men till följd av den långa krigsperioden mellan 1558 och 1629, då landet härjades svårt, åtnjöt under återstoden av 1600-talet endast fyra av städerna fullständiga stadsrättigheter: Reval, Dorpat, Narva och Pernau. Även Hapsal och Arensburg styrdes av varsin magistrat, men dessa städer var små. Resaterande fyra städer, Wesenberg, Weissenstein, Fellin och Walk, hade under krigen förfallit och var under 1600-talet i befolkningsmässigt och ekonomiskt hänseende närmast att likna vid köpingar (Kriiska et al. 2006:67).

<i>Stad (estniskt namn)</i>	<i>Invånarantal</i>
Reval (Tallinn)	12 000
Narva	3 000
Dorpat (Tartu)	2 000
Pernau (Pärnu)	1 600–2 000
Hapsal (Haapsalu)	550–600
Arensburg (Kuressaare)	500
Wesenberg (Rakvere)	400–500
Weissenstein (Paide)	400–500
Walk (Valga)	300–400
Fellin (Viljandi)	300–350

Tabell 15:1. Invånarantalet i städerna på estniskt område 1690/1695 (Kriiska et al., 2006:67). Länge var Riga rikets största stad; staden hade redan på 1500-talet mellan 10 000 och 15 000 invånare (Arbusow 1921:88). Men Stockholms befolkning växte snabbt: från 8 900 år 1613 till 52 700 åren 1695–98 (Dahlbäck et al., 2002:128).

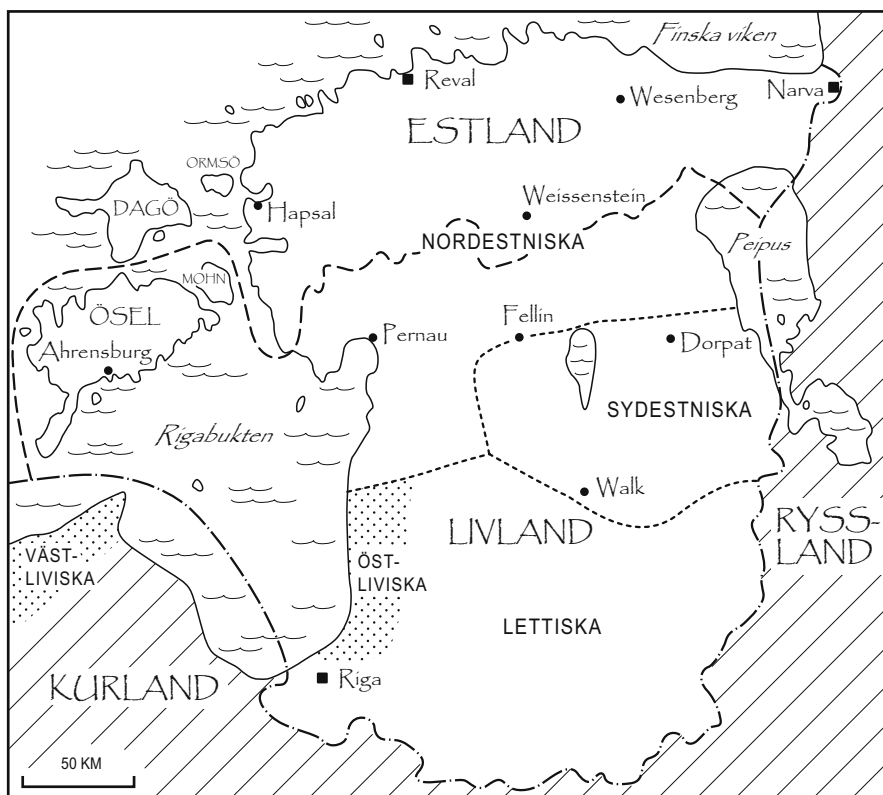

Fig. 15:2. De administrativa gränserna på estniskt område sammanföll inte med språkgränsen mellan nordestniska och sydestniska.

Bland städerna på estniskt område dominerade Reval. Staden räknades också till de ekonomiskt mest betydande orterna i Sverige som helhet, efter Stockholm och Riga. Reval hade dock förlorat något i betydelse sedan Narva 1559 blivit stapelplats för handeln på nordvästra Ryssland, i huvudsak Novgorod. Narva behöll sin ställning som konkurrent till Reval efter att staden 1581 blivit svensk (Rosén 1978:179). Revals betydelse som regionalt centrum framgår också av att det var den enda staden på estniskt område som under hela svensktiden hade rätt att slå mynt; först 1663 beviljades Narva samma rätt (Leimus 1993:10). På det hela taget var Östersjöprovinserna ekonomiskt viktiga för Sverige (Loit 1975; Dahlgren 2000; Piirimäe 2000; Küng 2001) och har därför kallats "Sveriges kornbod" (Loit 1993:63).

Majoritetsfolket på det estniska språkområdet, esterna, bodde huvudsakligen på landsbygden, där nästan alla var livegna bönder. Även i städerna, i synnerhet Reval,

utgjorde esterna merparten av de lägre sociala skikten (Johansen & Zur Mühlen 1973:123–126).

Det estniska språkområdet delades på 1600-talet inte bara av administrativa och politiska gränser, utan dessutom av en markant språklig gräns (fig. 15:2). De administrativa gränserna på estniskt område sammanföll inte med språkgränsen mellan nordestniska och sydestniska. Nordestniska talades i hela Estland, på Ösel och i den nordligaste delen av Livland, medan sydestniska talades i den sydligare delen av norra Livland. I de sydligaste delarna av Livland talades lettiska och längs västkusten norr om Riga östliviska.

Den språkliga gränsen bidrog till områdets fragmentering i så måtto att den inte sammanföll med någon av de administrativa gränserna, utan delade den norra, estnisktalande delen av Livland i två nästan jämnstora hälfter: en där nordestniska folkmål talades och en med sydestniska folkmål. De nordestniska folkmålen i Livland hörde språkligt ihop med folkmålen i Estland.

Tillsammans utgjorde de nordestniska målen i Estland och Livland ett bälte av språkformer som sinsemellan var tämligen likartade. De sydestniska målen utgjorde på motsvarande sätt ett eget språkbälte. Skillnaderna mellan de nordestniska och sydestniska målen var och har förblivit stora. De återfinns på varje språklig nivå: i ljudbeståndet, formerna, satsbyggnaden och inte minst ordförrådet (se nedan).

Exempel på skillnader mellan nordestniska och sydestniska (*õ* betecknar en vokal vars uttal ligger nära kort uppsvenskt *u* i *hund*; *q* betecknar laryngalklusil, ett ljud som liknar danskans *stød*)

Nord	Syd	
küla – külad	külä – küläq	by – byar
külas – külades	külähn – küllihn	i byn – i byarna
ma olen – ta on	maq olõ – tä om	jag är – hon/han är
ma olin – ta oli	maq olli – tä oll'	jag var – hon/han var
nuga – noad	väits – väidseq	kniv – knivar

De språkliga skillnaderna mellan nordlig och sydlig estniska var såpass markanta att man utvecklade var sitt skriftspråk. Den utvecklingen inleddes på 1500-talet då längre

estniska texter för första gången kom på pränt. De två estniska skriftspråken existerade sedan sida vid sida i varsin landsända i fyra sekler, fram till mitten av 1800-talet. Då trängde det nordliga skriftspråket ut det sydestniska och gjorde sig under andra hälften av 1800-talet gällande som all-estnisk skriftspråkform. Det nordestniskbaserade skriftspråket är den språkform som i våra dagar gäller som estniskt standardspråk, men under den tid som står i fokus i denna bok fanns det således två olika estniska skriftspråk, eller två "estniskor", om ordleken tillåts.

Den mest betydande icke-estniska gruppen var tyskarna: adelsmän, präster, handelsmän och hantverkare. Deras sammanlagda antal uppskattas av Palli till 10 000 i städerna och 2 000–3 000 på landsbygden (1993:197; 1996:59). Till skillnad från esterna var de flesta tyskar stadsbor. Den ekonomiska och politiska makten låg helt i tyskarnas händer. Högtyiska var också det språk som användes i officiella sammanhang, inte minst i förvaltningen. Förutom att tyska var ämbets- och maktsspråk var det också predikospråk och såväl undervisningsspråk som undervisningsämne i skolorna på estniskt område.

De flesta av tyskarna kom från lågtyska områden. Därför talades lågtyska i det vardagliga umgänget; detta språk hade också varit ämbetsspråk fram till omkring sekelskiftet 1600 (Ariste 1959; 1972:91).

Jämte ester och tyskar fanns på estniskt område även svenskar som utgjorde den tredje största gruppen. De var huvudsakligen fria fiskarbönder i kustområdena och på öarna i nordväst. Deras antal på 1600-talet har uppskattats till omkring 7 000. I Reval och Narva fanns ytterligare omkring 5 000 svenskar (Russwurm 1855:42 f; Hyrenius 1942:8).

Länge ansåg man att merparten av stadssvenskarna var inflyttade tjänstemän och militärer med familjer (Hyrenius 1942:8), men de senaste tre-fyra decenniernas forskning har reviderat denna föreställning genom att påvisa svenska inslag i några est- och livländska städers borgerskap redan före svensktiden. Och inte bara i Reval, där svenskarna redan under senmedeltiden utgjorde ett högst påtagligt inslag i den nedre staden; under tidig nytid var svenskarnas andel ungefär en femtedel. Svenskarna i Reval intog en social mellanställning mellan det tyska överskiktet, som utgjorde en tredjedel av den nedre stadens befolkning, och det estniska underskiktet, som belöpte sig till knappt hälften av befolkningen (Johansen & Zur Mühlen 1973:123–126).

Nu vet vi att svenskar hade upptagits som borgare även i Narva (Aminoff 1979:126; Naber 1995:7–8) och i viss mån Hapsal (Jaago 1999:19, 50). Hapsal låg i direkt anslutning till svenskbygderna i nordväst, så det svenska inslaget i denna småstad kan knappast vara någon större överraskning. Men inflyttningen av svenskar till Narva hängde förmodligen samman med den svenska centralmaktens ansträngningar att med svensk rätt, svensk förvaltning och svenskt språk göra den av tyskar styrda och dominerade handelsstaden svensk (Öhlander 1898:143–144; Karling 1936:33). Om svenskarnas

växande betydelse vittnar det faktum att man under 1600-talet inrättade svenska skolor i några städer på estniskt område: i Dorpat 1649, Pernau 1676 och Narva 1684. Vid grundandet av trivialskolan i Narva 1642 anställdes två kollegor: en svensk och en tysk, snart också en rysk (Laul 1989:126 ff, 143). Vid universitetet i Dorpat var hälften av studenterna svenskar (Tering 1984:29–32). Slutligen ger en stunds bläddrande i prästmatriklar för Est- och Livland vid handen att åtskilliga lantpräster på estniskt område under 1600-talet var antingen rikssvenskar eller finlandssvenskar (Paucker 1849; Ottow & Lenz 1977; Aarma 2007). Det svenska inslaget på estniskt område var således inte ringa.

Däremot var det ryska inslaget på estniskt område under 1600-talet ännu mycket litet. Det inskränkte sig i stort sett till ett antal ryska handelsmän som vistades periodvis i de större städerna. I Dorpat uppehöll sig dessutom på 1500-talet, före den långa krigsperioden, ett antal ryssar från Pskov- och Novgorodområdena. Det tycks ha varit fråga främst om vandrande hantverkare (Tarvel 1980:51 f). Undantaget var Narva. I denna stad, rättare sagt i dess satellit Ivangorod, som låg på den ingermanländska sidan om floden och som 1617 blivit en självständig stad, bodde flera hundra ryssar som livnärde sig på handeln mellan öst och väst. En källa från mitten av seklet gör gällande att antalet invånare i Ivangorod skulle ha varit sexhundra (Soom 1937:289–290). Det måste emellertid påpekas att några av Ivangorodborna mycket väl kan ha varit voter eller ingrer, men det låter sig inte verifiera eftersom dessa folk i likhet med ryssarna var ortodoxa och därmed också hade ortodoxa (dop)namn som inte säger något om bärarens modersmål (se Virve Raags bidrag till denna volym). Då Ivangorod 1649 administrativt förenades med Narva tvångsförflyttades dess invånare till en nygrundad stadsdel i Narva (Soom 1937:270 ff). Tyskarna i Narva betraktade ryssarna som andra rangens invånare (Naber 1995:7), förmodligen av religiösa skäl.

En helt ny kategori av rysktalande gjorde entré på estniskt område under senare hälften av 1600-talet. Efter patriarken Nikons reformer av liturgin i den rysk-ortodoxa kyrkan på 1650-talet och bannlysningen 1685 av alla som motsatte sig dessa reformer började gammaltroende ryssar, s.k. raskolniker, fly undan religiös förföljelse till svenska områden. På 1690-talet bosatte sig närmare tvåhundra gammaltroende ryssar i södra delen av Allentacken, ett område längs Peipussjöns norra kust (Liiv 1928:35–39; Ponomarjova & Sör 2006:10). Redan tidigare hade det funnits bönder med ortodoxa namn i en del byar längs Peipus' västra kust. Till stor del rörde det sig om folk som i början av 1600-talet bosatt sig i dessa byar sedan de övergivits av sina tidigare invånare under den föregående krigsperioden (Moora 1964:51–64). Det totala antalet ryssar på estniskt område har uppskattats till omkring 2 000 (Palli 1993:197).

Den språkliga mångfalden i området tar inte slut i och med detta. Under 1600-talet genomförde nämligen finnar omfattande kolonisation i Estland och Livland, med kulmen mellan 1620 och 1650. Inflyttarna bosatte sig i första hand i länet Virland i

norra Estland och slottslänet Oberpahlen i norra Livland samt i Reval (Loit 1982). Finska talades sedan tidigare i Reval (Pullat 1976:127, 263 f) och i Narva, där finska var undervisningsämne i trivialskolan, jämte latin, svenska, tyska och ryska (Laul 1989: 127). Möjligen ska beteckningen ”finsk” i Narva tolkas som att det rörde sig om ingrer och voter, eftersom de svenska myndigheterna såg dem som finnar (Mägiste 1956; se även Virve Raag i denna volym). Antalet finnar (och ingrer) har uppskattats till nästan 2 000 (Palli 1996:59).

Övriga folk – holländare, engelsmän, skottar, romer, judar och letter – räknade enligt Pallis beräkningar sammanlagt kanske tusen personer (Palli 1996:59). Som en kuriositet kan nämnas att antalet borgare från Skottland i Narva år 1640 var större än antalet inflyttade borgare från moderlandet Sverige (Aminoff 1979:126).

Det främmande inslaget på estniskt område tycks inte ha uppgått till mer än omkring tio procent av totalbefolkningen.

Mångspråkig tryckeriverksamhet

Språken inom det estniska området skiljde sig åt inte endast med avseende på social ställning, utan även vad gällde skrifanvändning, särskilt i tryck. Inget tryckeri fanns i den gammallivländska konfederationen. Den fåtaliga läsande publiken var därmed hänvisad till importerade tryckalster. Skrifter på något av de inhemska språken estniska och lettiska, i ett fall troligtvis även liviska, hade tryckts antingen i det Tysk-romerska riket eller Polen-Litauen. Först 1588 inrättades ett första tryckeri i Östersjöprovinserna, närmare bestämt i Riga, som då tillhörde Polen-Litauen.

Snart efter det att det estniska området blivit svenskt grundades tryckerier även där. Först i Dorpat 1632, sedan i Reval. Båda tryckerierna var knutna till det nyligen grundade gymnasiet i respektive stad, men då gymnasiet i Dorpat omvandlades till universitet blev tryckeriet förstås universitetstryckeri. Dessutom skulle Dorpattryckeriet betjäna stadens hovrätt och generalguvernören som residerade i staden till 1642. Tryckeriet i Dorpat kom att verka i två omgångar: först 1632–56, sedan 1690–99. Avbrottet 1656 berodde på att staden på sommaren det året angreps av ryska styrkor som höll staden besatt till freden i Kardis 1661. Sverige återfick samtliga områden som Ryssland erövrat under kriget, men varken universitetet eller tryckeriet i Dorpat öppnades på nytt förrän 1690. Efter nio år lade universitetet och tryckeriet åter ned sin verksamhet i Dorpat och flyttade till Pernau på den estniska västkusten. Flyttningen föranleddes av rädsla för ett nytt ryskt angrepp. I Pernau kom universitetstryckeriet att verka i tio år, 1699–1709, då det evakuerades till Stockholm. Gymnasetryckeriet i Reval kunde däremot verka oavbrutet från 1634.

På 1640-talet försökte man inrätta ett tredje tryckeri på estniskt område, nämligen i Narva, där inget gymnasium fanns. Först 1695 kom tryckeriet till stånd (Küng 2006), och det verkade sedan till 1704 (jfr Annus & Häkli 1995).

Det totala antalet nu kända tryck från officinen i Reval från perioden 1634–1716, d.v.s. 82 år, uppgår till 744. Det dominerande språket var tyska, följt av lärdomsspråket latin. Övriga språk, i första hand estniska och svenska, representeras av några tiotal alster vardera; och ett tryck är på franska (Roberts 1991:12; Klöker 2005a:353, 358, 360).

Produktiviteten i Dorpat-Pernau var betydligt högre, trots att det tryckeriet endast verkade i sammanlagt 45 år: närmare 1 500 alster (Jaanson 2000:38, 40 f, 73). Den övervägande delen av tryckproduktionen var på latin, vartill kommer 36 disputationer på grekiska. Endast 153 titlar var på tyska och 51 på svenska (Jaanson 2000:53, 80). Språkvalet återspeglar tydligt det faktum att tryckeriet var knutet till universitetet. I Dorpat utgavs inga verk på estniska. Däremot gavs en sydestnisk grammatik ut 1648, skriven på latin av prästen Johann Gutsclaff.

Tryckeriet i Narva hann under sin korta existens ge ut minst 39 böcker, småtryck och plakat på tyska, svenska, ryska, latin och engelska. Merparten av trycken är av andlig karaktär, men andelen administrativa tryck är också stor (Küng 2006). Det tryckta verket med text på ryska är *Lutheri Cathechismus med Affion och Morgon-Bönen, samt Bordlexor på Ryska och Swenska*, utgiven av Nicolaus Bergius. Boken är tvåspråkig, satt med fraktur och trycktes 1701 (Küng 2006:345, 354; se även Ulla Birgegårds bidrag till denna volym). Detta verk var, såvitt bekant, det enda trycket från estniskt område under hela svensktiden med text på ryska.

Uppgifterna om vilket språk tryckalstren är avfattade på brukar vanligen bestämmas efter titelbladets språk. Detta ger emellertid en förenklad bild av verkligheten. Många tryck är i själva verket flerspråkiga. Ett stort antal kyrkohandböcker har titelblad på tyska, men är tryckta med texten parallellt uppställd på varje uppslag så att ena sidan har tysk text och den andra samma text på något av de två estniska skriftspråken. Flerspråkigheten gäller i synnerhet tillfällestrycken, d.v.s. sådana som tillkom för ett visst tillfälle: bröllop, begravningar eller som gratulation. Ett tillfällestryck innehåller ofta dikter av flera författare och på olika språk. En bok innehåller också ofta hyllningar till författaren från kollegor, släktingar och andra personer. Även sådana dikter kan vara avfattade på flera olika språk.

Av Martin Klökers (2005a; 2005b) omfattande undersökning av det litterära livet i Reval under första hälften av 1600-talet framgår att tillfällesdiktningen i staden dominerades stort av verk på latin. I sin bibliografi (2005b) förtecknar han 1 701 dikter på detta språk, följt av högtyska med 497 dikter. Övriga språk användes mer sällan: grekiska (63 dikter), svenska (23), estniska (13), hebreiska (5), arabiska (3), blandad latinsk-grekiska (3), nederländska (2), franska (2), tjeckiska (1) och blandad estnisk-högtyska (1). Det relativa stora antalet dikter på grekiska förklaras av att professorerna i grekiska vid gymnasiet i Reval och deras elever gärna skaldade på de gamla grekernas tungomål.

Någon motsvarande totalundersökning av språkvalet i den tillfällesdiktning som skapades på annat håll på estniskt område föreligger inte, men i universitetsstaden Dorpat dominerade inom den snävare genren bröllopsdikt latinet ännu mer över högtyskan. Hela två tredjedelar av alla bröllopsdikter är på latin. Den övriga tredjedelen fördelar sig på högtyska, grekiska, svenska, hebreiska och flerspråkliga hyllningar; endast enstaka bröllopsdikter skrevs på estniska och lågtyska (Kaju 2006).

Den första bok som var helt igenom tryckt på något av de två estniska skriftspråken var Nya Testamentet på sydestniska, *Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament*, som trycktes i Riga 1686. Boken har även ett förord på sydestniska och var således avsedd för den estniska allmogen. Av detta kan man i sin tur dra slutsatsen att det då fanns tillräckligt många läskunniga estniska bönder som avnämre för boken, som trycktes i 500 exemplar.

Förhållandet mellan centralmaktens svenska och lokalsamhällets tyska

Den centrala statsmaktens språk var svenska, medan den lokala makteliten på estniskt område begagnade sig av tyska, såväl i tal som i skrift. Man kan då fråga sig vilket språk de båda parterna använde sig av i det ömsesidiga umgänget, om språkfrågan innebar att de råkade i konflikt med varandra och hur denna motsättning i så fall löstes. Dessa frågor har, såvitt jag känner till, hittills inte undersökts systematiskt och kan heller inte utredas i detalj här, men vissa preliminära svar låter sig ändå formulera.

Generellt tycks svenska myndighetspersoner verksamma på estniskt område ha skrivit till myndigheterna i moderlandet på svenska som också svarade på detta språk. Exempel på detta är krigskommissariens Dorpatområdet Erik Andersson Tranas brev till Axel Oxenstierna i december 1625 och till kungen i mars 1629, liksom Jakob De la Gardies brev till rikskanslern i september 1624, samtliga citerade av Ragnar Liljedahl (1933:55, 255 f). Av citaten att döma synes alla brev ha varit avfattade på svenska.

Lokala tyska befattningshavare tycks däremot helst ha velat skriva på sitt modersmål, även när de skrev till svenska myndighetspersoner. Ibland ledde detta till konflikter. Den estländska lantdagen, ridderskapets högsta beslutande församling i Estland, begärde nämligen på hösten 1627 att biskopen i Västerås, Johannes Rudbeckius, som befann sig på visitationsresa i Estland, måtte nyttja tyska i sina skrivelser till dem. Detta vägrade biskopen ilsket att göra och i stället uppmanade han lantråden att lära sig svenska: "hätten die Landträte und Ritterschaft in der Jugend nichts gelernt, solten Sies's im Alter noch tun, wären nicht zu gut dazu" (citerat efter Liljedahl 1933:204; 'om lantråden och ridderskapet inte lärt sig något [svenska] i sin ungdom, borde de göra det i ålderdomen, [och] inte finna att det var under deras värdighet'). Även rådet i Riga ska 1622 ha besvärat sig över att behöva avfatta sina ämbetsskrivelser till myndigheterna i Stockholm på svenska (Liljedahl 1933:100–101). Senare nyttjade lokalmyndig-

heterna än tyska, än svenska i sina skrivelser till myndighetspersoner i moderlandet.

Detta var möjligt eftersom tyskan hade en synnerligen stark ställning i moderlandet Sverige (se Bo Anderssons bidrag till denna volym). Tyskarna i Stockholm var, för att tala med Ulf Teleman, ”utan tvekan ett viktigt kulturbärande skikt, med nära förbindelser med hovet” (2002:30) och ”[a]ndelen tvåspråkiga invånare, särskilt i städerna, var säkert betydande, och de tvåspråkiga utgjordes av såväl svenskar med hyggliga kunskaper i tyska som tyskar med fungerande färdighet i svenska” (2002:31). Det finns också exempel på att Revals råd skrev till kungs på tyska och fick svar på samma språk (Liljedahl 1933:181–187). Detta överraskar emellertid inte eftersom året var 1626 och kungen hette Gustav II Adolf – som lärt sig skriva tyska före svenska (Ahnlund 1963:18; Oredsson 2007:37) och av allt att döma var tysk-svenskt tvåspråkig. Till yttermera visso tycks svenska befattningshavare sinsemellan av och till ha korresponderat på tyska, som Johan Skytte och Gustav Horn 1631 (Liljedahl 1933:334).

Det högre prästerskapet använde dessutom gärna latin. Ett belysande exempel är Henricus Stahell (eller Heinrich Stahl som han oegentligt kommit att kallas; se Raag 2002; 2003), en tysk som var född i Reval omkring år 1600. Han studerade vid olika protestantiska universitet i norra Tyskland, blev magister i Wittenberg och arbetade sedan som lantpräst i Estland. 1636 blev han assessor i estländska konsistoriet, 1638 pastor i domen i Reval och 1641 superintendent i Narva, där han avled 1657. Av honom finns 59 brev bevarade på Riksarkivet i Stockholm, i Uppsala universitetsbibliotek och i Tallinns stadsarkiv. Breven är inledningsvis, 1622–39, avfattade på högtyska eller latin. Därefter börjar han skriva även på svenska; under de sista arton åren av sitt liv avfattar han 19 brev på detta språk, därtill 13 på högtyska och två på latin (Raag 2003:187 f). De 20 brev som Stahell skrev till Axel Oxenstierna är inledningsvis på latin (5 brev, det första 1636); 1642 skrivs två brev på tyska och ett på latin; åren 1643–53 är breven skrivna omväxlande på tyska (7 brev), svenska (3 brev) och latin (2 brev). Åren 1636–54 adresserar samme Stahell 30 brev till förmyndarregeringen eller drottningen: 16 på svenska, 13 på tyska och ett på latin. Latinbrevet är det första, sedan överväger tyska brev fram till 1643, då svenskan tar över. Stahell skriver således sina brev inledningsvis på lärdomsspråket latin eller tyska; från 1640 kommer svenska med i bilden. Möjligen står hans val av svenska i samband med att han 1636 börjat klättra uppför den prästerliga ämbetshierarkin och därför höll det för lämpligt att inte bara lära sig svenska, utan också att öppet visa sin nyförvärvade förmåga. Tilläggas bör att Stahells tredje hustru, Anna Torwigge, var svenska. De gifte sig under Stahells tid som superintendent i Narva, så något incitament för honom att lära sig svenska var äktenskapet i sig nog ändå inte; han hade redan tidigare börjat skriva på svenska. Däremot kan äktenskapet med en svenska möjligen ses som ett utslag av Stahells svenska orientering. Tyvärr är få brev till honom kända, så vi har ingen helhetsbild av språkvalet i hans korrespondens. Det torde ändå inte vara alltför vågat att påstå att hans språkrepertoar verkar vara typisk för en dåtida högre präst.

Estniska – ett nyttigt språk att kunna

Trots att estniska talades av en överväldigande befolkningsmajoritet i sitt eget kärnområde var det ett socialt underordnat språk. I vilka sammanhang användes då estniska under 1600-talet? Eller, för att parafrasera Joshua A. Fishmans (1972:3) klassiska frågeställning för den deskriptiva sociolingvistik, ”Who speaks (or writes) Estonian to whom in the 17th century and to what end?”

Fishman formulerade sin fråga långt in i modern tid, men faktum är att ett tämligen utförligt svar på frågan när det gäller 1600-talets estniska gavs så tidigt som 1660. Den ofrivilligt framsynte hette Henricus eller Heinrich Göseken.

Göseken var född i Hannover 1612, utbildade sig vid olika tyska universitet, flyttade därefter till Stockholm för två år och sedan vidare till Estland för att bli präst, först i Kirrefer (1638) i länet Wiek på den estniska västkusten, sedan i svenssocknen S:t Matthias i grannlänet Harrien (1639–41) och slutligen i Goldenbeck i Wiek (1641–81). Där blev han 1647 prost och utnämndes samma år även till assessor vid den estländska kyrkans konsistorium. I Goldenbeck avled Henricus, 69 år gammal, den 24 november 1681 och gravsattes i sin församlingskyrka (fig. 15:3; EBL; Aarma 2005).

*Fig. 15:3. Epitafium över Henricus Göseken och hans tredje hustru Margarete Judith von Berg samt barnen, i kyrkan i Goldenbeck (estn. Kullamaa) i västra Estland. Förutom sin grammatik över-satte Göseken Nya testamentet till nordestniska och medverkade vid sammanställandet av en psalmbok som utgavs 1656.
Foto Peeter Säre.*

Fig. 15:4. En sida ur Heinrich Göseken's *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* (1660). (UUB: *Språkvet. Finsk-ugrisk. Estniska* [58:560])

Han var en l rd man. Som nyinflyttad till Estland lärde han sig lokalbefolkningens språk och intresserade sig för detta så till den grad att han översatte psalmer till nord-estniska och även engagerade sig i arbetet med att översätta Bibeln till detta språk. Ingen tryckt bibelöversättning till något av de båda estniska skriftspråken förelåg ännu på hans tid. Till yttermera visso författade han en nordestnisk språklära med en tysk-latins estnisk ordlista med cirka tiotusen uppslagsord, ett verk som i tryck omfattade sammanlagt nästan 550 sidor och som blivit en mindre raritet (fig. 15:4).²

I förordet till språkläran med ordbok finner vi svar på Fishmans fråga. Göseken rättfärdigar där på flera sätt utgivningen av sitt verk. Han påtalar först vilken möda det innebär att lära sig att tala "unser  hstnischen", vår  stniska [sic!], "nicht nach gemeiner Art un[d] Weise (wie etliche das Latein ohn gewisse Regulen pflegen hin zu reden) sondern Recht aus dem Grunde/ das er wisse die Ursachen anzuzeigen/ warumb er so

2 Ett av sammanlagt tjuo kända exemplar finns i Uppsala universitetsbibliotek i välbevarat skick. Detta uppmärksammade tyvärr inte de estniska bibliografer som på 1990-talet arbetade h r i samband med sammanställandet av en nationalbibliografi (Annus 2000:85). De lade annars ned mycken möda på att registrera enskilda förekomster av rara estniska tryck.

rede" (Göseken 1660:[7]) 'inte på vanligt sätt och vis (som somliga brukar tala latin regellöst rätt ut i luften utan att tänka sig för), utan ordentligt från grunden så man skulle kunna ange orsaken till varför man säger som man gör'.

Göseken uppger sig ha åtskilliga belägg för missförstånd orsakade av bristande kunskaper i estniska. Så skall en ämbetsbroder i en predikan, i avsaknad av en tryckt estnisk bibelöversättning, själv ska ha översatt det ställe i Matteusevangeliet där Johannes Döparen utbrister (enligt den nya svenska översättningen): "Huggormsyngel, vem har sagt er att ni kan slippa undan den kommande vreden?" (Matt 3:7). Dessvärre misstog sig Gösekens ämbetsbroder på vad huggormsyngel skulle kunna heta på estniska och översatte det med *Sarama-Suggu*, d.v.s. "utter-släkte" (Göseken 1660:[10]; estn. *saarmas* 'utter') som ju onekligen gör att uttrycket förlorar en hel del av sin giftighet. Misstaget har uppenbarligen sin grund i en sammanblandning av de tyska orden (maskulinum) *der Otter* '(vattendjuret) utter' och (femininum) *die Otter* 'huggorm'; i Luthers tyska bibelöversättning lyder motsvarande ställe mycket riktigt "Ihr Otterngezüchte, wer hat denn euch geweisert, daß ihr dem künftigen Zorn entrinnen werdet?"³

Av detta och andra exempel drar Göseken slutsatsen att estniska språket är *hochnötig*, högeligen nödvändigt, för alla invånare i detta land, oavsett om de är infödda, "främmande" eller "utländska". Sitt påstående leder han sedan i bevis med en genomgång av vilken nytta som olika representanter för de tre stånden kan tänkas ha av kunskaper och färdigheter i estniska (1660:[10–13]).

En andans man måste kunna estniska för såväl kyrko- som konsistorialangelägenheter och kan över huvud taget inte tjäna sin församling utan att kunna språket. Göseken fördömer bruket att tillsätta präster som förstod estniska i ringa omfattning eller inte alls, "wenig (auch wol gar nichts) von dieser Sprache verstanden", och därför predikar med hjälp av koncept som de lånat av andra, skrivit av och läser upp för troskyldigt bondfolk utan att själva begripa vad de säger. Göseken påminner också om att kungliga konsistoriet i Reval faktiskt högvärdigt förordnat om att präster måste kunna estniska. Vad Göseken inte nämner, men som är värt att lägga till, är att prästerna ju även fungerade som direktlänk mellan överhet och allmoge genom skyldigheten att översätta och i kyrkan kungöra lagar, förordningar och påbud från exempelvis generalguvernören, ståthållaren och regenten. Om prästen inte kunde estniska så fungerade således inte heller denna viktiga nyhetsförmedling.

Även det världsliga översiktet, d.v.s. adliga personer, kan enligt Gösekens utsago uträtta föga av det de anförtratts att ombesörja om de inte kan språket. Hur skall vederbörande annars kunna leda sina underlydande, lyssna till klagomål och besvär, av-

3 (http://www.luther-bibel-1545.de/cbib_r.htm) En poäng i sammanhanget är att Göseken själv faktiskt gör sig skyldig till ett översättningsfel, när han anför detta exempel och föreslår översättningen *Nasticko-Suggu* i stället för *Sarama-Suggu*; estniska *nastik* betyder nämligen 'snok', inte 'huggorm', jfr estn. *rästik* 'huggorm', *mürkmadu* 'giftorm'.

göra tvister? I landets domstolar finner man ofta (*offimahls*) sådana personer som inte kan språken och måste låta andra förklara och översätta åt dem. Göseken säger rent ut att han tycker att ingen borde anförtros tjänst i en domstol med mindre än att vederbörande är förfaren i språken. Pluralformen "språken" använder Göseken uppenbarligen med hänsyftning på det estniska språkområdets mångspråkiga karaktär; i de trakter där han själv utförde sitt dagliga värv fanns ju såväl estnisk- som svensktalande bönder och – naturligtvis – en tyskspråkig överhet. Att han nämner domstolarna i samband med adeln beror på att adelsmän alltid var företrädare i de domstolar i lägsta instans som civilbefolkningen lydde under. I dessa fungerade ett antal adelsmän jämte förtroendevalda bönder (estn. *hirsnik*), ofta byäldste och sex till antalet, som jury; den dom som domaren avkunnat efter avhörande av de förtroendevaldas utslag kunde ändras av adelsmännen (Perandi 1933:1046 f). Adeln spelade med andra ord en central roll när rätt skulle skipas på estniskt område.

Göseken påtalar vidare att man i hushållen finge lite utträttat om man inte kunde landets språk, att en köpman varken kunde köpslå eller driva sin handel, att en hantverkare inte kunde avyttra sina alster, en resande inte kunde genomföra sin färd väl och, slutligen, en herreman inte skulle kunna fortsätta att sköta sitt gods utan att kunna estniska. "Härav framgår således", avrundar prosten, "att detta språk [estniska] är högeligen av nöden för såväl andans, borgerskapets som adliga personer, var de än i detta land avser fortsätta att nära sig eller bedriva handel och vandel" (Göseken 1660:12).

För att sammanfatta Gösekens framställning: estniska användes i det dagliga umgänget i hem och familj av den estniska allmogen och även brukades i arbetslivet: i umgänget med övervakare, uppsyningsmän och andra överhetspersoner på de livegnas arbetsplats godset, inom köpenskapen och på marknader, som gudstjänstspråk i sockenkyrkorna, på fritiden i byn och på bykrogen. Rättskipningen skedde också på estniska, även om det på sina håll tydligen var lite si och så med en del av de rättskipandes estniskkunskaper, åtminstone om vi ska sätta tilltro till prostens Gösekens utsaga.

Gösekens svar på Fishmans fråga var emellertid något ofullständigt. Framför allt säger han inget om stadsesterna. Detta borde kanske inte förvåna eftersom han själv var lantpräst. Trots att en överväldigande majoritet av esterna var bönder och bodde på landsbygden utgjorde ester också merparten av de lägre sociala skikten i städerna. Dessa stadsester använde sin estniska i det dagliga livet i hem, familj och, kan vi i allmänhet förmoda, på arbetet och under fritiden. Även den kyrkliga sfären var för stadsesterna en "egen" språkdomän eftersom det framför allt efter reformationen inrättats särskilda estniska stadsförsamlingar. Ett påtagligt vittnesbörd om detta användningsområde är ett flerhundraidigt manuskript med text till predikningar som hölls på estniska i Helgeandskyrkan i Reval åren 1600–06 och som på grund av sitt omistliga kulturhistoriska och språkliga värde givits ut i tryck (Reiman 1891).

Fig. 15:5. Ett uppslag ur Henricus Stabells Hand- vnd Hauszbuch för das Fürstenthumb Esthen In Liffland. Texten är uppställd med texten parallellt på tyska (vänsterspalten) och estniska (högerspalten) för att underlätta för de företrädesvis tyska och svenska präster som inte kunde estniska att predika på estniska. (UUB, Teol. Liturg. Rit. Tyska [79:12])

Skriftestniskan

Göseken underlät också att nämna något om den skrivna och tryckta estniskan. I sitt förord gör han visserligen vederbörlig reverens till sin föregångare som nordestnisk grammatik- och ordboksförfattare, den nyligen avlidne ämbetsbroden Henricus Stahell som vi nyss mött. Stahell hade 23 år tidigare sammanställt och ur egen ficka bekostat utgivningen av en nordestnisk språklära och tysk–nordestnisk ordbok. Men Göseken antyder inte ens existensen av de religiösa böcker som tidigare utgivits på de båda estniska skriftspråken, inte ens sex digra volymer av kyrkohandböcker med parallellställd text på nordestniska och tyska som Stahell publicerat på 1630- och 40-talen (fig. 15:5). Det enda tryckta verk som Göseken nämner, förutom Stahells språklära och ordbok, är ett som han själv varit med om att sammanställa, nämligen en nordestnisk psalmbok från 1656. Följaktligen är det heller knappast överraskande att Göseken förbigår de profana skrifter och tryck på estniska som faktiskt förelåg. Strängt taget fanns

det väl heller ingen anledning för honom att skriva om sådana alster i förordet till en grammatikbok.

De profana skriftalster jag har i åtanke har juridisk karaktär: en lagtext samt några eder och intyg. Estniska hade faktiskt också kommit till viss mera privat användning: dels i ett privatbrev från 1540-talet, möjligen som hemligt språk för att förmedla ett dolt politiskt budskap, dels i några stamböcker (en stambok eller resealbum var en bok i vilken ägaren lät bemärkta personer som vederbörande träffade skriva en hälsning, en vers eller rita en teckning). Textmassan på de båda estniska skriftspråken före 1600 som är känd för och som bevarats till eftervärlden är inte större än att den jämte kommentarer och ordförteckningar ryms i en inte särskilt tjock bok (Ehasalu et al. 1997). Det måste då också sägas att det finns dokumentära belägg för existensen av minst ytterligare ett halvdussin böcker på estniska från 1500- och 1600-talen som inte tycks ha bevarats till eftervärlden. Dessutom tillförs forskningen kontinuerligt nyupptäckta texter. Det sker förvisso inte ofta: den genomsnittliga tillväxttakten ligger på ungefär en eller två texter per decennium, men det sker ändå tillräckligt ofta för att vara ett av de stora glädjejämnena när man ägnar sig åt tidens estniska.

Estniskans domäntillväxt

Om man ser till samtliga texter på något av de båda estniska skriftspråken och jämför förhållandena under 1600-talet med dem under det närmast föregående seklet så märker man två saker. För det första ökade antalet estniska texter och tryckalster stort: på 1600-talet publicerade man nästan 17 gånger så många tryckalster helt eller delvis på något av de båda estniska skriftspråken som man hade gjort under 1500-talet. Ungefär en fjärdedel av allt estniskt tryck gavs ut på sydestniska (Raag 2009:230). För det andra innebar tryckproduktionen under 1600-talet att skrifttestniskans användningsområdet vidgades.

Någon profan litteratur på estniska, i bemärkelsen skriven eller tryckt text med konstnärliga anspråk, hade tidigare inte existerat. Däremot fanns en muntligt traderad folkdiktning som av senare tiders uppteckningar att döma var både mångfasetterad och rikhaltig. Av denna genre sattes under tidig nytid endast enstaka estniska ordspråk på pränt. De första estniska tillfällesdikterna som trycktes på 1630-talet innebar således en väsentlig förnyelse.

De estniska tillfällesdikterna författades inte av ester; därtill var tidens sociala klyftor och barriärer alltför effektiva. Författarna var tyskar eller svenskar som verkade på estniskt område eller som hade någon anknytning till detta. De 31 estniska tillfällesdikterna från perioden 1637–1721 utgör endast en bråkdel av all tillfällespoesi som då skrevs på estniskt område. Men som förelöpare till en estnisk skönlitteratur skapad av och för ester är de naturligtvis betydelsefulla. (Den första dikten som mig veterligen

författades av en est var för övrigt en klagodikt över staden Dorpats oblida öde under nordiska kriget, närmare bestämt den ryska belägringen och erövringen sommaren 1704, skriven av ett ögonvittne.) Fastän den estniska tillfällesdiktningen inte var särskilt omfattande hade språket i alla fall vunnit insteg i en helt ny domän.⁴

Äran av att ha författat den första tillfällesdikten på estniska tillkommer en mecklenburgare vid namn Reiner Brockmann. Denne hade flyttat till Reval och arbetade som professor i grekiska vid stadens nyinrättade gymnasium. Sin första estniska tillfällesdikt tillägnade han brudparet Margaretha Stahl och Hans von Höveln på deras bröllopsdag den 20 november 1637. Senare skrev Brockmann ytterligare två estniska dikter, förutom cirka fyrtio som han författade på antingen latin, grekiska eller sitt tyska modersmål (Priidel 2000; Lepajõe 2003). I en av sina dikter på tyska förklarar han också varför han tillåtit sig att så att säga simma motströms genom att förse sin lyra med estniska strängar:

ANDre mögn ein anders treiben;	Andra må hålla på med annat
Ich hab wollen Esthnisch schreiben.	jag har velat skriva estniska
Ehstnisch redet man im Lande /	estniska talar man på landet
Esthnisch redet man am Strande /	estniska talar vid kusten
Esthnisch redt man in der Mauren /	estniska talar man inom murarna
Esthnisch reden auch die Bauren /	estniska talar även bönder
Ehstnisch reden Edelleute /	estniska talar ädlingar
Die Gelährten gleichfals heute.	numera likaledes de lärde
Esthnisch reden auch die Damen /	estniska talar också damerna
Esthnisch/ die aus Teutschland kamen.	estniska, de från Tyskland komna
Esthnisch reden jung vnd alte.	estniska talar ung och gammal
Sieh/ was man von Esthnisch halte?	se, vad man tycker om estniska?
Esthnisch man in Kirchen höret /	Estniska hör man i kyrkan
Da GOTT selber Esthnisch lehret.	ty självaste GUD lär estniska.
Auch die klugen Pierinnen	Även så de kloka muserna
Jetz das Esthnisch lieb gewinnen.	har börjat finna estniskan angenäm
Ich hab wollen Esthnisch schreiben;	jag har velat skriva estniska
Andre mögn ein anders treiben [1637].	andra må hålla på med annat.

4 De estniska tillfällesdikterna finns utgivna i faksimil med kommentarer av Altho & Valmet (1973), utom en nyligen upptäckt dikt som beskrivs och analyseras av Pleiss & Viiding (2007). Klöcker (2005a:479–558) redogör utförligt för kasualpoesin med anknytning till Reval fram till 1657, se även den omfattande bibliografin i vol. 2 av samma verk. För ett rikhaltigt urval av tillfällesdikter från 1600-talets Dorpat i original och översättning till estniska, se Viiding et al. 2007.

En andra domän som estniskan fick tillträde till under 1600-talet var skolan. Tidigare hade, såvitt bekant, undervisning på estniska bedrivits endast i några av skolorna i städerna; övrig undervisning bedrevs på tyska, latin eller svenska. De svenska myndigheterna försökte tidigt införa elementär skolundervisning även för estniska allmogebarn, men dessa försök motarbetades av adeln. Före Karl XI:s reformverk tycks endast sporadisk skolundervisning ha ägt rum i några socknar. Kungen beordrade 1687 det estländska ridderskapet, 1689 det livländska och 1695 ridderskapet på Ösel att inrätta skolor i varje socken. Fastän adelns motstånd mot skolundervisning för allmogen ingalunda upphörde så hörsammade man påbudet, så redan 1688 fanns det på estniskt område 45 sockenskolor med 1100 elever, av vilka en tiondel var flickor (Laul 1989:132–185; Pöldvee 1993; 2000; Wieselgren 1993; Naber 1993). Endast på Ösel kom skolinrättandet igång sent, åren före sekelskiftet (Helk 1989:169 ff).

En konsekvens av sockenskolornas inrättande var att man började utge ABC-böcker på de båda estniska skriftspråken. En hade utgivits 1641, tydligen i samband med de första försöken att inrätta skolor för estniska allmogebarn. Under 1600-talets två sista decennier gavs sammanlagt sju ABC-böcker ut på de båda estniska skriftspråken och dessutom hela tio utgåvor av Luthers lilla katekes för ungdom, av vilka 1690 års utgåva, tryckt i Riga, också var den första illustrerade estniska boken. Situationen komplicerades emellertid av att det rådde djup oenighet om hur estniskan skulle stavas. Valmöjligheterna var tre: 1) traditionellt, d.v.s. enligt de stavningsprinciper som hittills rått, 2) enligt principer som anhängare av en stavningsreform förespråkade, och 3) i enlighet med ett kompromissförslag. Resultatet blev att 1680- och 1690-talens ABC-böcker gavs ut med tre olika ortografer: den traditionella, den reformerade och kompromisstavningen – och dessutom på de båda skriftspråksvarianterna. Den reformerade stavningen vann snabbt terräng och kom att etableras som allmänt rättesnöre, både för nordestniska och sydestniska. Denna stavning gällde till 1870-talet, då det var dags för ännu en estnisk stavningsreform.

En tredje domän där estniska vann insteg under 1600-talet var det militära. Precis som med sockenskolorna gick denna domänvidgning tillbaka på Karl XI:s reformverk. Som Aleksander Loit påvisat (1975:129, 298; 1993; 1996), förordnade kungen i en skrivelse från 1680 om att böndernas livegenskap skulle upphöra. Därmed förvandlades de livegna från rättsobjekt till rättssubjekt. Detta innebar rättskapacitet, d.v.s. att de fria bönderna inte endast hade rättigheter, utan även skyldigheter. Därtill hörde att bidra till landets försvar, en skyldighet som ålåg bondeståndet i både Sverige och Finland. Måhända är mitt resonemang inte helt invändningsfritt, men det stöds av det faktum att man 1697 tryckte en översättning till nordestniska av Karl XI:s krigsartiklar, alltså regler rörande den interna disciplinen i krigsmakten, och att ett antal handskrivna trohetseder för militärt manskap på såväl nordestniska som sydestniska finns bevarade från just denna tid. Följaktligen fanns det estniskt manskap i den svenska

hären (Kroon 2007) och fastän militärlivet under nordiska kriget ingalunda var någon dans på rosor för de berörda, innebar det ändå en domänvinst för deras modersmål.

Slutord

Avslutningsvis kan vi om estniska språket under 1600-talet säga att det hörde till de språk som blivit ”svenska” genom Sveriges territoriella expansion i Östersjöområdet. Det talades i hertigdömet Estland, på Ösel och i norra delen av generalguvernementet Livland samt i mindre utsträckning utanför det svenska väldets gränser. Estniska var väsentligen ett talat, lantligt språk, fastän esterna också utgjorde ett tydligt inslag i stadsbefolkningen på estniskt område. Talarna av estniska var i allmänhet livegna bönder eller hörde till de lägsta sociala skikten i städerna; estniska måste därför också karaktiseras som ett socialt underordnat språk. I skrift fann språket sin huvudsakliga användning i kyrkliga och juridiska sammanhang, i någon utsträckning även i den privata sfären (i ett brev och några resealbum). Såvitt bekant skrevs estniska uteslutande av, och vanligen också för, tyskar och svenskar. Skribenterna använde någon av två olika skriftspråksvarianter som byggde på olika dialekter. Under 1600-talet utgavs sjutton gånger så många tryckalster med text helt eller delvis på något av de båda estniska skriftspråken som under föregående sekel. Språkets domäntäckning vidgades till att omfatta tre nya områden: tillfällesdiktning som utövades av tidens tyska och svenska lärda, inklusive präster; sockenskolor, med utgivning av abc-böcker och en stavningsreform som följde, och militären, vilket resulterade i översättning av Karl XI:s krigsartiklar och ett antal handskrivna trohetseder på estniska.

LITTERATUR

- Aarma, L. (2005): *Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. Die Kirchen, Gemeinden und Pastoren des Konsistorialbezirks Nord-Estland. Herdaminne för Norden-Estlands [sic!] stift. Churches, Parishes and Pastors of North Estonia*. Tallinn.
- Aarma, L. (2007): *Põhja-Eesti vaimulike lühelulood 1525–1885. Kurzbiographien der Pastoren des Konsistorialbezirks Estland 1525–1885. Herdaminne för Estland[s] stift: kortbiografi[er] 1525–1885. Pastors of North Estonia: short biographies 1525–1885*. Tallinn.
- Ahnlund, N. (1963): *Gustav Adolf den store*. Stockholm.
- Altoa, V. & A. Valmet (1973): *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*. Tallinn.

- Aminoff, T. G. (1979): "Borgerskapet i Narva och Nyen 1640". I: *Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift* 41, 121–188.
- Andresen, L. (1997): *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani*. Tallinn.
- Annus, E. utg., (2000): *Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Estonian Book 1525–1850*. Tallinn.
- Annus, E. & E. Häkli (1995): *Den estniska boken genom seklerna. Bokhistoriska uppsatser* (Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter, 57). Helsingfors.
- Arbusow, L. (1921): *Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert* (Latvijas Augustskolas Raksti = Acta Universitatis Latviensis, I). Sid. 76–100. Riga.
- Ariste, P. (1959): "Ein Beitrag zur Frage des Absterbens der niederdeutschen Sprache in Estland". I: *Rakstu krājums. Vērtējums akadēmiskim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei*. Sid. 41–44. Rīga.
- Ariste, P. (1972): "Das Niederdeutsche im Estnischen". I: *Sovetskoe finnougrovedenie* 8, 91–98.
- Beyer, J. (2006). "Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert". I: *Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century*. Utg. av L. Kõiv & T. Reimo. Sid. 165–171. Tallinn.
- Dahlbäck, G. et al. (2002): *Staden på vattnet*. Del 1: 1252–1850 [Huvudredaktör: L. Nilsson]. Stockholm.
- Dahlgren, S. (2000): "The Baltic Provinces in Swedish Economic Policy During the Latter Part of the Seventeenth Century". I: *Time of Change in the Baltic Countries. Essays in Honour of Aleksander Loit*. Utgiven av A. M. Kõll. Sid. 13–30. Stockholm.
- Die Heilige Schrift* [Luther-Bibel von 1545]. http://www.luther-bibel-1545.de/cbib_r.htm [20.02.2007]
- EBL = Eesti biograafiline leksikon*. (1926–1929). Utg. av A. R. Cederberg (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused, 2. Academicae Societatis Historicae Scripta, 2). Tartu.
- Ehasalu, E. et al. (1997): *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik* (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 6). Tartu.
- Eng, T. (2001): *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 201). Uppsala.
- Fishman, J. A. (1972): *The Sociology of Language. An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Rowley, Massachusetts.
- Gustafsson, H. (1998): "The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe". I: *Scandinavian Journal of History* 23, 189–210.

- Göseken(ius), H. (1660): *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öbstnischen Sprache*. Reval: Adolph Simon. [UUB. Språkvet. Finsk-ugrisk. Estniska [58:560].]
- Helk, V. (1989): *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559–1710)*. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 1). Lüneburg.
- Hyrenius, H. (1942): *Estlandssvenskarna. Demografiska studier*. Lund.
- Jaago, K. (1999): *Haapsalu kodanikeraamat. Hapsaler Bürgerbuch 1496–1797* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 5 (12)) Tartu.
- Jaanson, E.-L. (2000): *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. = Druckeri der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Tartu.
- Johansen, P. & H. von Zur Mühlen (1973): *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15). Köln – Wien.
- Kaju, K. (2006): "Keelevalikust Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluules (1632–1656)". I: *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*, II. Utgiven av E. Küng (Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae, 12 (19). Sid. 50–100. Tartu.
- Karling, S. (1936). *Narva: eine baugeschichtliche Untersuchung* (Archäologische Monographien, 25). Stockholm.
- Klöker, M. (2005a): *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. Teil 1: *Darstellung* (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen.
- Klöker, M. (2005b): *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. Teil 2: *Bibliographie der Revaler Literatur* (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen.
- Kriiska, A. et al. (2006): *Eesti ajaloo atlas*. Tallinn.
- Kroon, K. (2007): *Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armee, nähtuna sotsiaalmajanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul – 18. sajandi alguses*. Tallin.
- Küng, E. (2001): *Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*. [Summary: The Swedish economic policy in the commercial aspect in Narva in the second half of the 17th century.] Tartu.
- Küng, E. (2006): "Johann Köhler ja Narva trükikoda 1695–1705". I: *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*, II. Utg. av dens. (Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 12 (19)). Sid. 336–362. Tartu.

- Laul, E., utg. (1989): *Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni*. Tallinn.
- Leimus, I. (1993): *Eesti Vabariigi rahad. Coins and Banknotes of Estonia. Денежные знаки Эстонской Республики. 1918–1992*. Tallinn.
- Lepajõe, M. (2003): "Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie". I: *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*. Utg. av K. Garber & M. Klöcker (Frühe Neuzeit, 87). Sid. 319–335. Tübingen.
- Liiv, O. (1928): *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini* (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused, 5). Tartu.
- Liljedahl, R. (1933): *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala.
- Loit, A. (1975): *Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 71). Uppsala.
- Loit, A. (1982): "Invandringen från Finland till Baltikum under 1600-talet". I: *Historisk tidskrift för Finland* 67, 193–214.
- Loit, A. (1993): "Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich". I: dens. & Piirimäe (1993:63–85).
- Loit, A. (1996). "Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal". I: *Kleio. Ajaloo ajakiri* 15, 3–18.
- Loit, A. & H. Piirimäe, utg. (1993): *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Stockholm
- Moora, A. (1964): *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-demograafiline uurimus eesti–vene suhetest*. [Резюме: "Очерки этнической истории Причудья", 283–303; Zusammenfassung: "Zur ethnischen Geschichte des Peipusgebietes", 304–327.] Tallinn.
- Mägiste, J. (1956): "Ett uttalande från 1680-talet om ingrikernas och voternas ursprung". I: *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-estniska samfundet*, 13 (Ny följd 4), 201–207.
- Naber, J. (1993): "Swedish Government Authorities and School Education in Estonia". I: Loit & Piirimäe (1993:335–364).
- Naber, J. (1995): *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle 1581–1704* (Opuscula Historica Upsaliensia, 15). Uppsala.
- Oredsson, S. (2007): *Gustav II Adolf*. Stockholm.
- Ottow, M. & W. Lenz (1977): *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*. Begonnen von Paul Baerent; im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger und Helmut Speer. Köln – Wien.

- Palli, H. (1993): "The Population of Estonia in the Last Decades of the Swedish Period". I: Loit & Piirimäe (1993:195–208).
- Palli, H. (1996): *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712* (Academia 6). [Summary: The Population of Estonia until 1712.] Tallinn.
- Paucker, H. R. (1849): *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge zusammengestellt*. Reval.
- Perandi, A. (1933): "Õigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal". I: *Eesti rahva ajalugu*, II. Utg. av J. Libe *et al.* Sid. 1019–1055. Tartu.
- Piirimäe, H. (2000). „Die finanziellen Beziehungen Livlands und Estlands zum schwedischen Staat im 17. Jahrhundert“. I: *Time of Change in the Baltic Countries. Essays in Honour of Aleksander Loit*. Utg. av A. M. Köll. Sid. 31–56. Stockholm.
- Pleiss, D. & K. Viiding (2007): "Johann Sebastian Markardi senitundmatu eesti-keelne juhuluuletus aastast 1657". I: *Keel ja Kirjandus* 20, 265–276.
- Ponomarjova, G. & T. Šor (2006): *Vanausulised Eestis. Väike kirikuloo teatmik. Староверы Эстонии. Краткий исторический справочник. The Old Believers of Estonia. A Brief Historical Survey*. Tartu.
- Priidel, E. (2000). *Reiner Broockmann. Teosed. PEINEPOY BPOKMANNNOY ΠΟΙΗΜΑΤΑ. Reineri Broockmanni opera. Reiner Brockmann's Werke*. Tartu.
- Pullat, R. utg. (1976): *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*. Tallinn.
- Pöldvee, A. (1993): "Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren". I: Loit & Piirimäe (1993: 285–292).
- Pöldvee, A. (2000): "Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet". I: *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Utg. av T. Jansson & T. Eng (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 21). Sid. 185–282. Stockholm.
- Raag, R. (1999): *Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade*. Tartu.
- Raag, R. (2002): "Mis oli õieti esimese eesti keele grammatika autori nimi?" I: *Keel ja Kirjandus* 45, 183–192.
- Raag, R. (2003): "Henricus Stahell: Geistlicher und Sprachkodifizierer in Estland". I: *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*. Utgiven av K. Garber & M. Klöcker (Frühe Neuzeit, 87). Sid. 337–362. Tübingen.
- Raag, R. (2009) "Die Literatur der Esten im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung". I: *Die baltischen Ostseeländer im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Estland, Livland, Kurland, Lettgallen, Ingermanland. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*. Teil 1. Utgiven av M.

- Asche *et al.* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 69). Sid. 217–261. Münster.
- Reiman, W. (1891): *Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606* (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 15.) Dorpat [nytryck (2007): *Georg Müller. Jutluseraamat.* (Eesti mõttelugu, 78). Tartu].
- Rosén, J. (1978): "De baltiska provinserna". I: *Den svenska historien*, 6: *Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*. Utgiven av S. Carlsson & J. Rosén. Sid. 178–185. Stockholm.
- Russwurm, C. (1855): *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ebstlands und auf Runö*. Reval. [Faksimilutgåva: Hannover-Döhren 1969]
- Saareste, A. (1940): "Eesti keel Rootsi-Poola ajal". I: *Eesti ajalugu*, Bd 3: *Rootsi ja Poola aeg*. Utgiven av H. Kruus. Sid. 343–356. Tartu.
- Saareste, A. (1952): *Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust*. Lund [nytryck: Tallinn 2006].
- Soom, A. (1937): "Ivangorod als selbstständige Stadt 1617–1649". I: *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* [1935], 215–315.
- Tarvel, E. (1980): "Elanikkond". I: *Tartu ajalugu*. Utgiven av R. Pullat. Sid. 50–52. Tallinn.
- Teleman, U. (2002): *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Stockholm.
- Tering, A. (1984): *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710* (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, 5). Tallinn.
- Wieselgren, G. (1993): "Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte". I: Loit & Piirimäe (1993: 293–315).
- Viiding, K. *et al.* (2007): *O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*. Tallinn.
- Viitso, T.-R. (2003): "Rise and development of the Estonian language". I: *Estonian Language*. Utgiven av M. Ereli (Linguistica Uralica Supplementary Series, 1). Sid. 130–230. Tallinn.
- Zur Mühlen, H. von, utg. (1992): *Die Revaler Munster-Rolle Anno 1688. Ein Verzeichnis der Bürger und Einwohner* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 4). Lüneburg.
- Öhlander, C. (1898): *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning, 1: 1617–1645*. Uppsala.

Konkordans till ortnamnen på estniskt område som nämns i artikeln

(E = i hertigdömet Estland, L = i generalguvernementet Livland, Ö = på eller till Ösel)

<i>Svenskt/tyskt namn</i>	<i>Estniskt namn</i>	<i>Ortstyp (administrativ tillhörighet)</i>
Allentacken	Alutaguse	område, län (E)
Arensburg	Kuressaare	residensstad (Ö)
Dagö / Dagden	Hiiumaa	ö (E)
Dorpat	Tartu	större stad (L)
Estland	Eestimaa	hertigdöme
Fellin	Viljandi	mindre stad (L)
Goldenbeck	Kullamaa	socken, mindre ort (E)
Hapsal	Haapsalu	stad (E)
Harrien	Harju(maa)	län (E)
Jerven / Jerwen	Järva(maa)	län (E)
Kardis	Kärde	gods (L)
Kirrefer	Kirbla	socken (E)
Livland	Liivimaa	generalguvernement
Mohn	Muhu	ö (Ö)
Oberpahlen	Põltsamaa	slottslän, mindre ort (L)
Ormsö / Worms	Vormsi	ö (E)
Peipus(sjön)	Peipsi järv	gränssjö mot Ryssland
Pernau	Pärnu	län; större stad (L)
Pskovsjön	Pihkva järv	gränssjö mot Ryssland
Reval	Tallinn	residensstad (E)
St. Matthias	Harju-Madise	socken (E)
Walk	Valga	mindre stad (L)
Wiek	Läänemaa	län (E)
Weissenstein	Paide	mindre stad (E)
Wesenberg	Rakvere	mindre stad (E)
Virland / Wierland	Viru(maa)	län (E)
Ösel	Saaremaa	ö; grevskap, underhållsland

Votiska och ingriska

Virve Raag

Efter Roskildefreden 1658 uppkom frågan vad man skulle göra med alla skåningar, bohuslänningar och andra som nu hade blivit svenska undersåtar. Då lär den impulsiva Karl X Gustav ha utropat, ”Vi kan ju skicka dem till Ingermanland!” (Tarkiainen 1993:33). Tanken var ingalunda så omöjlig som den låter idag. Stora folkomflyttningar för att befolka tomma eller ödelagda landområden var inte främmande för den svenska stormakten. Redan 1620 beslöt Gustav II Adolf att olovlig jakt, fällande av kronans ekar och andra förseelser skulle straffas med förvisning till Ingermanland. Låt mig citera ett stycke ur en akademisk avhandling som ventilerades i Uppsala år 1900. Dess upphovsman hette Carl Öhlander och den bär titeln *Den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland, ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704*. Öhlander skriver:

Svenska befolkningen förökades i Ingermanland dels därigenom, att de svenska herrarne från sina gods i Sverige hit öfverförde svenskt arbetsfolk, hvilket då här intog samma ställning till sina herrar, som det gjorde på deras gods i Sverige, dels äfven därigenom, att rätt många svenska förbrytare deporterades hit för att härstädes genom kroppsarbete på de svenska herrarnes här belägna gods eller på landets fästningar aftjäna sitt straff.

G[abriel]. Oxenstjerna erhöll tillåtelse att till sina gods i Ingermanland öfverföra alla som öfverbevisats om oloflig jakt eller åverkan på bärande träd inom Väster- och Östergötland samt Småland. Detta gällde ej blott förbrytaren själf, utan äfven hans hustru och barn.

T ex: 80 bönder hade blifvit dömda att för oloflig ekfällning sändas till Ingermanland. Rådet fann denna dom vara alltför sträng och dömde hvar tionde till deportation och lät resten slippa undan med böter (Öhlander 1900:2–3).

Som vi ser var befolkningsökningen i Ingermanland en angelägen fråga för den svenska stormakten.

Ingermanland och dess invånare

Var ligger då detta Ingermanland som på 1600-talet tydligen var något av ett Sveriges Sibirien eller Gulag?

Ingermanland finner vi vid Finska vikens innersta delar. Från Peipussjön till Finska viken flyter Narvafloden, som utgör Estlands gräns mot just Ingermanland. Vid Narvafloden, ungefär halvvägs mellan Peipus och Finska viken, ligger staden Narva som på 1600-talet faktiskt var centralort för bland annat Ingermanland. Området mellan Narvafloden, floden Neva och Ladogasjön utgör det historiska Ingermanland. I norr gränsar det mot Finland. Området motsvarar i våra dagar i stort sett västra hälften av Leningrads län i Ryssland. Ingermanlands yta är ca 15 000 kvadratkilometer.

Namnet Ingermanland (ry. *Ingermanlandija*, lat. *Ingria*) har tolkats på flera sätt och ingen säker etymologi kan ges. Förmodligen hänger namnet samman med namnet på ett av Nevas södra biflöden, Inkere (ry. *Izjora*). Alltsedan den finländske språkforskaren Anders Johan Sjögrens dagar (1794–1855) har Inkereflodens namn förknippats med namnet på den svenska prinsessan Ingegerd. Hon var dotter till Olof Skötkonung och skall ha fått Staraja Ladoga med omgivningarna i morgongåva av sin make, kiefurstens Jaroslav. Sjögren antog att den flod som i väster gränsade till det område som Ingegerd erhöi i morgongåva kunde ha fått sitt namn efter ägarinnan. Forskare som betvivlar Sjögrens tolkning brukar hänvisa till att namnet förmodligen är äldre än så och snarast östersjöfinskt till upprinnelsen. En av 1900-talets mest betydande estniska etymologer, Julius Mägistē (1900–78) förfäktade just en sådan förklaring. Enligt honom kan ordet *inger* i Ingermanland förbindas med den estniska verbstammen *inger*(*dama*) och *vinger*(*dama*) med betydelsen 'vrida, vända, vindla, slingra sig' (Mägistē 1955:71–78). Flodens namn skulle således betyda "den slingrande".

Ingermanlands urinvånare är voter och ingrer, två folk vars språk tillhör de uraliska språkens östersjöfinska gren. Språkligt anses votiskan stå nordestniska, liviska och västfinska dialekter nära. Tillsammans bildar de en separat, sydlig grupp bland de östersjöfinska språken. Voternas kärnområde var västra Ingermanland, det vill säga den del som gränsar mot Estland, medan ingrerna i huvudsak befolkade östra delen framför allt på halvöarna Kurkola (ry. *Kurgolovo*) och Soikkola (ry. *Soikino*). Språkligt bildar ingriska tillsammans med övriga finska dialekter, karelska och vepsiska en nordlig östersjöfinsk grupp.

Trots den språkliga distansen tycks voter och ingrer inte ha haft några större kommunikationssvårigheter – de språkliga skillnaderna är nämligen inte så stora att de skulle utgöra något reellt hinder för ömsesidig förståelse. Dessutom bodde ingrer och voter sida vid sida åtminstone från 1100-talet, då ingrernas flyttningsrörelse gick västerut från södra delen av Karelska näset. Blandäktenskap var vanliga och man förmodar att en del voter, som var i minoritet, har ingrifiserats.

Med undantag för några votiska trycksaker på senaste år och viss ingrisk bokutgivning på 1930-talet har ingriskan och votiskan aldrig haft några egna skriftspråk, utan de har använts i det muntliga umgänget inom respektive folkgrupp. Kyrkospråket var kyrkslaviska, ett språk som ytterst få ingrer och voter förstod. Man skall komma ihåg att även voternas och ingrernas kunskaper i ryska är sentida: ännu på 1800-talet uppges bara hälften av dem kunna ryska. Sålunda kan man säga att den rysk-ortodoxa tron gav Ingermanlands urinvånare religiösa ritualer, inte Guds ord.

Just 1600-talet innebar annars en genomgripande förändring i Ingermanlands befolkningsstruktur. Sedan Ingermanland i Stolbovafreden blivit svenskt inleddes en inflyttning av finnar. Den blev så pass omfattande att det dominerande befolkningsselementet i Ingermanland ända fram till 1930-talet kom att utgöras av dessa inflyttade finnar. Den ryska bosättningen som i våra dagar är helt förhärskande tillkom ännu senare, i stort sett efter det att Peter den store år 1703 grundade en ny rysk stad mitt i Ingermanland. Sankt Petersburg, som blev Rysslands huvudstad 1712, grundades för övrigt vid Nyens Skans, d.v.s. på den plats där Gustav II Adolf år 1632 låtit anlägga staden Nyen. Med andra ord ligger dagens mångmiljonstad på ett område som ursprungligen var östersjöfinskt. Detta framgår även av namnet på floden vid vilken S:t Petersburg ligger: *neva* betyder 'våtmark, sumpmark' (Vasmer 1955:205). Ordet är välkänt i de östersjöfinska språken, även som ortnamn, och således inte något ryskt ord.

Ingermanland har ett handelspolitiskt mycket gynnsamt geografiskt läge. Redan vikingarnas handelsfärder i östlig riktning gick till stor del över Nevafloden, rätt igenom Ingermanland. Medeltidens hanseatiska köpmän nyttjade samma rutt och området kan inte direkt påstås ha förlorat sin dragningskraft under de följande seklerna. Men det handelspolitiskt gynnsamma läget har också medfört elände för invånarna i området, eftersom olika politiska intressen och ambitioner korsats. Ingermanland har sålunda under tidernas lopp lockat folk av mycket skilda nationaliteter: tyskar, holländare, skottar, svenskar, ryssar, finnar och ester, bara för att nämna några.

Ingermanland tillhörde från 1240-talet den nordvästryska handelsrepubliken Novgorods intressesfär, i form av dess s.k. votiska femting eller *pätin* – Votskaja Pjatina. Men det innebar ingen politisk stabilitet, snarare tvärtom. Senmedeltidens krig i området fick förödande konsekvenser för lokalbefolkningen. Då ingrerna och voterna för första gången framträder i skriftliga källor, i ryska krönikor, är det betecknande nog alltid i samband med krigs- och härjningståg där stora mängder av dem får sätta livet till. Parallellt med den politiska maktkampen pågick också ständigt en kamp om makten över själarna i Ingermanland där västkyrkan var den attackerande, aktivare parten. Östkyrkan lyckades emellertid värja sig och gick till slut segrande ur tvekampen.

Kampen om ingermanländarnas själar

Kyrkans inflytande i Ingermanland, som ju låg i utkanten av de dåtida statsbildningarna, var i början inte särskild stor. Ingrerna och voterna kunde därför fram till slutet av 1400-talet tämligen ostörda hålla fast vid sin gamla förkristna tro. Situationen ändrades efter 1478 då Novgorod erövrades av Moskva. En stor del av lokalbefolkningen dukade under i krig, svält och farsoter. För dem som överlevde befästes nu livegenskapen som rådande grundpelare i det agrar-feodala samhällssystemet. Ingermanlands nya härskare inledde en ihärdig kampanj för att förmå den fortfarande i praktiken hedniska befolkningen i Ingermanland att anta den rätta läran, det vill säga kristendomen i dess ortodoxa tappning. Som ett led i denna politik tvångsförflyttade man åren 1484–88 mängder av ingrer och voter till det inre av Ryssland, och ortodoxa ryssar flyttade i deras ställe till Ingermanland. Kampanjen var troligen ändå inte särskilt framgångsrik, eftersom biskopen i Novgorod så sent som 1534 kände sig föranledd att skicka en munk vid namn Ilja för att utrota hedendomen bland ingrerna och voterna. Denne Iljas verksamhet var tydligen inte alltför lyckosam, eftersom en ny präst, Niki-for, fick samma uppgift redan knappt ett årtionde senare. Vid denna tid lär blodoffer fortfarande ha varit vanliga bland ingrerna och voterna (Laanest 1964:12–14).

I freden i Stolbova i maj 1617 erhöll Sverige Ingermanland. Denna provins, stor som Skåne, bördig och handelsstrategiskt belägen, var efter alla krig mycket glesbefolkad. Handelspolitiska och ekonomiska intressen var viktiga för Sverige i kampen att införliva Ingermanland. Men också militärstrategiskt var provinsen viktig för Sverige. Gustav II Adolf sade i sitt tal vid Örebro riksdag 1617 att man nu helt hade utestängt Ryssland från Finska viken och skaffat fasta försvarspunkter i form av slotten Ivangorod, Nöteborg och den nya befästa staden Nyen, samt att både Ladoga och vida kärrmarker skilde moskoviterna från de nya svenska besittningarna (Ahnlund 1963 [1932]:187; Tarkiainen 1993:33).

Kyrkligt hade ingrerna och voterna i Ingermanland under Moskvastyre – efter vissa initialsvårigheter – antagit den ortodoxa tron. Religionsskiftet medförde bland annat att folket anammade ryskt namnskick, d.v.s. att de började använda de namn som de fick vid dopet. Men parallellt med de officiella ortodoxa dopnamnen använder sig voterna och ingrerna i det dagliga umgänget än idag av inofficiella namn som helt följer votiskt och ingriskt ljudskick (t.ex. *Jevdokia* > *Otju*; *Varvara* > *Väro*). Språkligt var ingrerna och voterna fullständigt isolerade från sina ryska trosförvanter: vid denna tid kunde ytterst få ingrer och voter ännu ryska.

Förvaltningsmässigt integrerades Ingermanland emellertid inte med Sverige. Det sätt på vilket den svenska statsmakten organiserade sig i Ingermanland hör till de intressantaste kapitlen i svensk förvaltningshistoria. Ingermanland utgjorde från införlivandet i Stolbovafreden och fram till 1642 ett guvernement (tillsammans med Liv-

land och med Dorpat som huvudstad) och blev därefter ett eget generalguvernement, med en generalguvernör i Narva. Bland generalguvernörerna finner vi representanter för Sveriges förnämsta släkter. Den förste guvernören Carl Carlsson Gyllenhielm var Gustav II Adolfs halvbror. Bland hans efterträdare märks representanter för välkända ätter som Gyllenstierna, Stenbock, Horn och von Fersen. Under guvernören satt en rad landshövdingar eller ståthållare i de mindre länen. I början fanns under länsorganisationen ingen svensk förvaltningsstruktur utan man behöll den gamla ryska administrationen med indelningen i *pogoster*, som var såväl världsliga som kyrkliga förvaltningsdistrikt. Varje pogost förestods av en *starost* (äldste), som utsågs ur lokalbefolkningen och som hade till uppgift att föra allmogens talan vid förhandlingar med de svenska tjänstemännen. Starosterna var direktvalda av befolkningen som de representerade vid alla slags förrättningar, även när det gällde skatter, mantalsskrivning, kyrkovisitationer o.s.v. Starostens uppgift var att se till att lag och ordning rådde och att bönderna stannade kvar där de var. Denna typ av gammal, kollektiv självförvaltning av rysk modell bröts emellertid sönder under 1600-talet. Orsaken var religiös. Sverige var i kyrkligt hänseende en enhetsstat och på 1600-talet var trosbekännelse och nationalitet i stort sett identiska. Eftersom religionen var det band som höll ihop ett rike var toleransen mot främmande trosbekännare mycket liten. De nya undersåtar som bekände sig till den ortodoxa tron utgjorde därför ett problem som man ville lösa i första hand med upplysningsarbete (Lotman 2005:65 f).

Man började med ett försök att utröna vad för religion den ortodoxa tron egentligen var. Summan av övervägningarna blev att de ortodoxa nog var kristna och inte behövde döpas om, men att de trots allt var vilsegångna får. Ikondyrkan var det drag som mest stack i ögonen på svenskarna (Tarkiainen 1993:37 f).

Vid sidan av andliga frågor var man också tvungen att ta hänsyn till världsliga förhållanden och därför fick man fara försiktigt fram. För Sverige var det väldigt viktigt att undvika en hotande massutvandring till Ryssland, främst av ekonomiska skäl: man hade planer att dirigera handeln mellan Västeuropa och Ryssland över Ingermanland. Signaler om att befolkningen hade för avsikt att fly till Ryssland hade inkommit redan före fredsfördraget. I synnerhet oroade sig den svenska regeringen för utvandringen av köpmän från städerna. För att locka kapitalstarka köpmän med erfarenheter av handeln med Ryssland att stanna kvar, utlovades redan före undertecknandet av fredstraktaten ekonomiska förmåner. Köpmännen tillförsäkrades också fri utövning av sin ortodoxa tro. Man deklarerade uttryckligen att borgarna inte skulle påtvingas den lutherska trosbekännelsen.

Bondebefolkningen fick dock inga religiösa garantier. Fredsfördraget i Stolbova 1617 stadgade ingenting konkret om dess religionsutövning i Ingermanland. Meningen måste ha varit att den i början skulle fortsätta som förut: det står nämligen i fredsfördraget att varken bönderna eller sockenpräster fick utvandra. Att det inte var den

svenska regeringens avsikt att konservera denna mot religionsenheten stridande främmande tro framgick redan året därpå, då Ingermanland i kyrkligt avseende lades under Viborgs stift, tills man skulle hinna förordna en särskild superintendent för Ingermanland, med säte i Narva (Isberg 1973:28f.). Detta skulle dröja till 1641.

Att Ingermanland med sina övervägande ortodoxa befolkning fick en luthersk stiftschef skapade problem för de troende. Därtill kom föreskriften att när en rysk präst avled fick man inte hämta hans efterträdare från utlandet. Eftersom dödligheten var stor, bl.a. på grund av epidemier, skapade föreskriften stora problem. År 1630 fanns vid 48 ingermanländska kyrkor endast 17 präster kvar. Planen var att tillsätta lutherska präster i samtliga pogoster. Samtidigt ålades alla att åhöra såväl sina egna kvarvarande präster som de lutherska och att varje söndag övervara den lutherska gudstjänsten. Avsikten var att vänja ortodoxa bönder vid lutherdomen för att dessa skulle konvertera när den ryske prästen avled. Resultatet blev den motsatta: bestämmelsen och den allt mer nitiska konverteringspolitiken som generalguvernören Johan Skytte drev under första hälften av 1630-talet resulterade i den befarade massutvandringen, eller kanske snarare massflykten, till Ryssland. I vissa områden synes flykten ha varit av sådan omfattning att stora delar av landet lades öde. Försök från svenska sidan att förhindra flykten genom lugnande försäkringar kombinerade med stränga straff och utväxling av flyktingar hindrade inte avfolkningen av landet (Öhlander 1898:18). Ingermanland bestod mest av skogar, myrar och träsk och hade ett föga utbyggt vägnät, varför myndigheterna inte kunde stoppa trafiken till Ryssland. Missnöjet med de nya makthavarna förstärktes p.g.a. skatter och pålagor i ett krigshärjat område i ekonomisk misär.

Efter massflykten till Ryssland blev det så ont om bönder i Ingermanland att det var svårt för den ingermanländska adeln att driva herrgårdar eller säterier utan att skaffa sig nya bönder. Redan direkt efter att Sverige hade erövrat Ingermanland hade man försökt locka mer kapitalstarka invandrare till området (Isberg 1973:11). Så föreskrevs redan i den s.k. ingermanländska kapitulationsakten från 1622 att vilken tysk adelsman som helst kunde få en förläning i Ingermanland under förutsättning att han själv sörjde för transporten av tyska bönder till sitt nya gods. Ett tjugotal tyska adelsfamiljer från främst Mecklenburg nappade på erbjudandet och hundratals tyska bönder överskeppades till olika herresäten i Ingermanland (Tarkiainen 1993:39). För att stimulera en mer övlig invandring gynnades nybyggarna på olika sätt. Detta gav så småningom resultat. I stället för de utvandrade voterna och ingrerna lyckades man locka lutherska finnar (äyrämöisare och savolaxare) till området. I början av 1640-talet hade urinvånarna utgjort två tredjedelar av Ingermanlands befolkning och nybyggarna en tredjedel. Femtio år senare (1695) var situationen den motsatta (Manninen 1929:69). En sådan massiv invandring av lutheraner förändrade såväl den språkliga som den religiösa situationen: 1623 var över 90% av Ingermanlands invånare ortodoxa, femtio år senare utgjorde de mindre än 40% av befolkningen i området (Saloheimo 1992:72). Målet hette dock religionsenhet och vägen till denna i första hand upplysning.

Luthers katekes för Ingermanland

Tanken på att översätta Luthers katekes till ryska uppkom omedelbart efter fredsfördraget. 1625 anställdes officiellt en rysk boktryckare i Stockholm, så att "konungens nya ryska undersåtar skulle komma till den kristna trons rätta kännedom". Tre år senare, 1628, utgavs en översättning till kyrkoslaviska med kyrilliska typer av Luthers lilla katekes (Isberg 1973:30). Syftet med översättningen var i första hand att ortodoxa präster i Ingermanland skulle kunna studera denna fundamentala text, men också att inpränta vördnad och respekt för den svenska förvaltningen och dess utövare i denna avlägsna landsända.

För att förmå de ortodoxa prästerna att tillägna sig den lutherska läran med hjälp av denna katekes användes både hot och mutor. Den senare metoden användes framför allt av generalguvernören i Viborgs och Kexholms län Per Brahe. 1639 utlovade han en belöning om 3–4 tunnor spannmål åt de ortodoxa präster och diakoner som lärde sig Luthers katekes och andra lutherska skrifter. Resultatet blev magert. Metoden att lära det ortodoxa prästerskapet katekesen på ryska övergavs av superintendenten Henricus Stahell, en balttysk född i Reval som var det svenska väldets stöttepelare i Ingermanland från år 1641. Han utarbetade en egen katekes på svenska, "Förnufftennes Miölk", avsedd att användas av de ingermanländska prästerna (Lotman 1998:134–154).

Syftet med att ge ut en svenskspråkig katekes, anpassad till de ingermanländska förhållandena, framstår som dunkelt. Präster som tog hand om svenska ämbetsmäns och militärers andliga behov hade tillgång till katekeser utgivna i Sverige. Var och när de finska och ryska prästerna skulle ha lärt sig så pass mycket svenska att de skulle kunna läsa boken är en gåta. Möjligtvis kan man tolka en sådan utgivning som ett drag i den ständigt pågående politiska och andliga maktkampen mellan Ryssland och Sverige. För ingrer och voter var den svenskspråkiga katekesen lika obegriplig som den ryskspråkiga.

Så småningom började också den svenska centralmakten förstå att Ingermanlands urinvånare var, i deras tycke, finskspråkiga och inte ryssar, trots att de var ortodoxa och därför också bar ortodoxa namn. Man inriktade sig nu i första hand på de ortodoxa som inte behärskade ryska. Dessa skulle överföras till de finska församlingarna. År 1644 utgavs sålunda i Stockholm en katekes på finska språket men med kyrillisk skrift, att användas i omvändelsearbetet av just dessa folkgrupper.

Intensivare konverteringsförsök

Efter en något lugnare period intensifierades åter försöken att få de ortodoxa ingrererna och voterna att konvertera i början av 1680-talet, då Ingermanland fick en ny superintendent, Johannes Gezelius d.y. Under sina första visitationer i Ingermanland upp-

täckte han hos ingrerna och voterna en fullkomlig okunnighet i religiösa frågor. I varje fall anger han detta som skäl för den planerade konverteringen av de finstalande folkgrupperna. Han utarbetade en plan som gick ut på att skilja ingrerna och voterna från ryssarna och förmå dem att acceptera den lutherska läran. Åtgärden motiverades med att dessa folkgrupper måste ha invandrat från Finland och Estland eftersom de inte förstod ryska. Detta skulle i sin tur innebära att ingrer och voter ursprungligen varit lutheraner (Mägiste 1956:201–207). Innan segregationen kunde påbörjas måste emellertid också den ingermanländska adeln underrättas och deras samtycke inhämtas. Detta skedde på lantdagen i slutet av år 1682, där man förklarade vad som förväntades av adeln i arbetet med att föra tillbaka dessa människor till den rätta sanningen. Godsherrar måste bruka ”alfwarsamheet och twång, då persvasioner och förmaningar intet hielpa” om ingrerna och voterna inte ville gå till de lutherska kyrkorna. Vidare fastslog generalguvernören Otto Wilhelm von Fersen att ingen i fortsättningen fick gifta sig om han inte kunde de ”nödigaste Christendoms stycken” och hade deltagit i nattvarden. von Fersen ville också förbjuda dessa människor att besöka den ryska kyrkans religiösa högtider och använda ryskliknande klädedräkt. Adeln vägrade dock att åta sig några förpliktelser och ansåg att det var prästerskapets uppgift att tillse att folket hade tillfredsställande kristendomskunskaper (Isberg 1973:90).

Den svenska centralmakten i Stockholm var mycket försiktigare än dess höga ämbetsmän i Ingermanland. Man ville inte genomföra segregationspolitiken med våld. Kungen uppmanade i en resolution den 4 maj 1683 generalguvernören och superintendenten att gå fram med stor försiktighet och avhålla sig från allt som kunde strida mot fredsfördraget med Ryssland för att undvika protester från tsaren. Om ingrer och voter i några socknar inte ville komma till de lutherska kyrkorna skulle de finska prästerna undervisa dem ute i byarna. Samtidigt förbjöds dock de ortodoxa prästerna att döpa barn till föräldrar som inte kunde ryska. De fick inte heller viga sådana brudpar eller jordfästa dylika personer. Som morot för konvertering hade man tänkt införa befrielse från mantalsspengar. Hur ingrernas och voternas överförande till den lutherska kyrkan skulle skötas rent praktiskt fick de lokala makthavarna – superintendenten och generalguvernören – komma på själva (Isberg 1973:94).

Superintendenten utarbetade omedelbart en strategi och påbörjade konverteringsverket i slutet av 1683. Enligt hans mening fick de ”rätta” ryssarna inte störas i sin religionsutövning samtidigt som han ansåg det vara rättvist att de finstalande elementen i Ingermanland som inte behärskade ryska, eller behärskade detta språk så bristfälligt att de inte kunde inhämta kristendomens huvudstycken, skulle överföras till den lutherska kyrkan i enlighet med Kunglig Majestäts resolution. Motsåndet var kompakt. Det var inte bara lokala präster och godsherrar som mer eller mindre öppet lade hinder i vägen för segregeringen och konverteringen av ingrer och voter, utan dessa var också själva ”owillige och tröge” (Isberg 1973:95). Superintendenten fick från de flesta sock-

nar ta emot klagomål över att när de lutherska prästerna anlände till en by flydde både stora och små till skogs eller höll sig undan på annat sätt. De som infann sig var "owillige och förhårdade" eller störde gudstjänsten. En bidragande orsak till konverteringspolitikens misslyckande var de lutherska prästernas okunnighet och att de i trosnit behandlade de tvångssegregerade ingrerna och voterna illa och sårade deras religiösa känslor. Den svenska konverteringspolitikens aktivaste perioder sammanfaller med utvandringens toppar (Isberg, 1973:99).

År 1685 fick provinsmakthavarna i Ingermanland nya instruktioner från kungen i Stockholm. Inget tvång skulle användas: man fick exempelvis inte längre tvinga någon att låta sig vigas av lutherska präster eller att låta dessa döpa sina barn. Invånarna måste åtnjuta det skydd som fredsfördragen hade gett dem. Präster som utövade tvång skulle i fortsättningen bestraffas. Orsaken till dessa nya instruktioner var kraftiga protester från tsaren till den svenske kungen. Tsaren påminde om överenskommelsen om religionsfrihet. Efter ytterligare ett år skrev kungen till superintendent Gezelius att han visserligen med gillande såg på dennes intresse för konverteringsverket, men av olika skäl, d.v.s. tsarens protester, fann det vara "rådeligast at låta därvid något hvila" tills man med större framgång kunde ta itu med problemet. Han tillade att om superintendenten under tiden ville företa sig något till de "willfahrandes underwijsning" måste det ske "utan något wäsende" (Isberg 1973:117).

Gezelius fortsatte sitt arbete. År 1687 gav han med tanke på ingrerna och voterna på finska ut *Uscollinen Manaus* som på svenska bar titeln *Enträgen förmaning till dem som talar finska men som ändock hittills hållit sig till andra kyrkor och präster*, men i praktiken ebbade Sveriges konverteringspolitik ut. Klagomål över att ortodoxa behandlades annorlunda än lutheraner i Ingermanland förekom dock fram till krigsutbrottet 1700. Då skärptes åter situationen för Ingermanlands urinvånare. Av säkerhetsskäl skulle kontakten mellan ingrer och voter å ena sidan och deras rysktalande trosfränder samt de ortodoxa prästerna å andra sidan upphöra.

Mot slutet av den svenska tiden kan man se hur det finska språket tog över i alla sammanhang i Ingermanland. Man predikade på finska i Ingermanlands kyrkor. Finska användes också på tingen i landskapet trots att domböckerna skrevs på svenska. En sådan situation var acceptabel för ingrerna och voterna så länge de fick förbli ortodoxa. De följde ortodoxa kyrkans ritualer trots att de inte förstod vare sig kyrkoslaviska eller ryska, samtidigt som de behöll vissa drag från sin förkristna tro. I kontakten med myndigheter i världsliga sammanhang klarade de sig på finska eller kanske snarare på ett blandspråk.

När Ingermanland efter det stora nordiska kriget åter hamnade under rysk överhöghet påbörjades genast en omfattande förryskningspolitik. Det främsta instrumentet för denna förryskning – som kan sägas ha fortgått i stort sett oavbrutet till våra dagar – var de skolor, som man började grunda i Ingermanland i slutet på 1800-talet.

Dessa var helt ryskspråkiga. Idag är de få kvarvarande ingrerna och voterna helt tvåspråkiga.

LITTERATUR

- Ahnlund, N. (1963 [1932]): *Gustav Adolf den store*. Stockholm.
- Ariste, P. (1960): "Tänapäeva vadjalastest". I: *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* 17, 203–224.
- Isberg, A. (1973): *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 23). Uppsala.
- Kettunen, L. (1960): *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet* (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 119). Helsinki.
- Laanest, A. (1964): *Isurid ja isuri keel – meie lähemaid sugulaskeeli*. Tallinn.
- Laanest, A. (1982): *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg.
- Leskinen, H. (1992): "Inkerin kielimuodot". I: *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Utg. av P. Nevalainen & H. Sihvo (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 547). Sid. 222–233. Helsinki.
- Lotman, P. (1998): "In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl". I: *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th Century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert* (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised. Acta Bibliotheca Nationalis Estoniae, 7). Sid. 134–154. Tallinn.
- Lotman, P. (2005): "Ideaaliid ja tegelikkus. Õigeusklike konverteerimine Ingerimaal Heinrich Stahli superintendantuuri ajal usulisest aspektist vaadatuna". I: *Narva Muuseumi toimetised* 4, 65–75.
- Manninen, I. (1929): *Soome sugu rahvaste etnograafia*. Tartu.
- Moora, H. & A. Moora (1964): "Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloolle". I: *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* 19, 188–209.
- Mägiste, J. (1955): "Drei Ostseefinnische Ortsnamen". I: *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat / Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 2, 71–87.
- Mägiste, J. (1956): "Ett uttalande från 1680-talet om ingrikernas och voternas ursprung". I: *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetused*, 12 (N.F. 4), 201–207.

- Raag, V. (1989): "Voter". I: *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Utg. av H. Runblom & I. Svanberg. Sid. 482–483. Stockholm.
- Raag, V. (2001): *Vöterna och deras språk* (Finsk-ugriska seminariet. Rapport, 8). Göteborg.
- Raag, V. (2003): *Ingrerna och deras språk* (Finsk-ugriska seminariet. Rapport, 14). Göteborg.
- Ränk, G. (1960): *Vatjalaiset* (Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 267). Helsinki.
- Saloheimo, V. (1992): "Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700". I: *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Utg. av P. Nevalainen, & H. Sihvo (Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 547). Sid. 67–82. Helsinki.
- Tarkiainen, K. (1993): "Ingermanland som svensk provins". I: *Ingermanland – om land och folk*. Utg. av S. Huovinen. Sid. 33–41. Stockholm.
- Uibopuu, V. (1984): *Meie ja meie hõimud. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust*. Lund.
- Vasmer, M. (1955): *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Bd 2. Heidelberg.
- Öhlander, C. (1898): *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning, 1. 1617–1645*. Uppsala.
- Öhlander, C. (1900): *Den svenska kyrkoreformen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704*. Uppsala.

Lettiska

Pēteris Vanags

1600-talet innebar en ny epok i det lettiska folkets och språkets historia. Den föregående perioden från 1200- till mitten av 1500-talet hade medfört att delar av de östbaltiska stammarna – lettgaller, semgaller, seler och kurer – samlats under Livländska ordens överhöghet i en statsbildning som ibland kallas Livländska konfederationen eller Gammallivland. Genom denna förening konsoliderades det lettiska folket och språket successivt. Under denna tid drogs de södra och östra gränserna för det lettiska området, som på ett ungefär var desamma som idag. Det lettiska folket och språket skapades inom dessa gränser ur de nämnda baltiska stammarna genom en process av intern migration och konsolidering (Šterns 1997:598–614). Under 1500-talet avsåg man med benämningen *lettisch*, eller ibland *curisch*, ett och samma idiom – det lettiska språket, som då hade erhållit de särdrag som å ena sidan skiljer lettiskan från litauiskan, men som å den andra förenar de olika lettiska varieteterna inbördes.

Under senare hälften av 1500-talet, efter det livländska kriget, kom de södra delarna av Gammallivland under litauisk-polsk överhöghet. På lettiskt område skapades hertigdömet Kurland och Semgallen, *Ducatus Curlandiae et Semgalliae*, på Dynas (lettiska Daugavas; se ortnamnskonkordansen i slutet av artikeln) västra strand som en vasallstat till det polsk-litauiska samväldet. Öster om Dyna uppkom *Ducatus Ultradunensis*, vars härskare var storhertigen av Litauen. Detta förhållande gällde fram till början av 1600-talet, när – som ett resultat av det polsk-svenska kriget – den västra delen av *Ducatus Ultradunensis*, det vill säga västra Livland inklusive Riga, år 1621 intogs av Gustav II Adolf och blev svenskt. Delningen av *Ducatus Ultradunensis* mellan Polen-Litauen och Sverige befästes i stilleståndet i Altmark 1629 och slutligen i freden i Oliva 1660. Efter dessa krig blev östra Livland, det nutida Latgale, vojvodskapet Livland inom det polsk-litauiska samväldet (fig. 17:1).

Den politiska uppdelningen bestämde områdenas konfessionella tillhörighet. 1561

Fig. 17:1. Tabula Ducatuum Livoniae et Curlandiae. Denna handkolorerade karta över Gammallivland förfärdigades av Gerard Valck (1651/52–1726) från Amsterdam och torde härstamma från ca 1700. Hertigdömet Kurland och Semgallen är det röda området längst ned, östra Livland (Latgale) den gröna triangeln nedtill till höger och den lettiska delen av Livland det gula området omedelbart norr därom. Områdena norr om lettiska Livland är estniska. (Latvijas Nacionālā bibliotēka, Rīga R Ktl-2/10)

års *pacta subjectionis* garanterade för Livland den Augsburgska bekännelsen och icke-inblandning i kyrkliga angelägenheter. Dessa rättigheter garanterades även år 1566, när *Ducatus Ultradunensis* inkorporerades i Litauen (Dunsdorfs & Spekke 1964:149–152).

Efter fördraget i Jam Zapolski med Moskvariket år 1582 påbörjade Polens kung Stefan Batory en omorganisation av *Ducatus Ultradunensis* genom att utge *Constitutiones Livoniae*, vars tredje paragraf nämner såväl den Augsburgska bekännelsen som

den katolska kyrkan. Samma år grundades ett nytt katolskt stift med säte i Wenden (lettiska Cēsis) som omfattade det tidigare Livland, således alla lettiska områden. Till *Ducatus Ultradunensis* anlände katolska präster, först och främst jesuiterna, i syfte att påbörja rekatoliceringen eller utbredningen av katolicismen i dessa områden. Katolikernas verksamhet resulterade i dels utgivandet av den äldsta boken på lettiska som bevarats till våra dagar, *Catechismus catholicorum* (1585), dels att den katolska tron fick fotfäste i hela *Ducatus Ultradunensis*. Fram till vapenstillståndet i Altmark skrevs och, får man förmoda, utgavs ytterligare katolska böcker på lettiska, av vilka dock endast en i Braunsberg (polska Braniewo) år 1621 tryckt psalmbok finns bevarad. Året därpå trycktes i Braunsberg även en kyrkohandbok, *Agenda parva*, med texter på polska, tyska, lettiska och sydestniska, men alltså inte på liviska. Trots att västra Livland fortsättningsvis kom i svenska händer, avsåg sig det polsk-litauiska samväldet ingalunda sina anspråk på överhöghet över området.

I hertigdömet Kurland och Semgallen, där religionsfreden i Augsburg också garanterade den lutherska kyrkans existensrätt, antog man redan 1570 en lag om kyrkans konstitution och beslöt att återuppbygga gamla eller bygga nya kyrkor. Då befästes lutherdomen och den konfessionen har varit ledande i området intill våra dagar. Men samtidigt hade den katolska kyrkan sina rättigheter, eftersom hertigdömet Kurland och Semgallen var knutet till det polsk-litauiska samväldet och var förpliktigt att bygga även katolska kyrkor, vilket också skedde. Dessutom konverterade flera adelsmän till den katolska tron. På så sätt uppstod flera katolska öar i det för övrigt lutherska Kurland och Semgallen.

Situationen i västra Livland (dagens Vidzeme) ändrades i och med att området övergick i svenska händer. Där hade katolska kyrkan varit aktiv från mitten av 1500-talet till 1600-talets första kvartssekel. Nu blev den lutherska kyrkan allenarådande och all kraft ägnades åt att befästa dess ställning. Detta skedde i en atmosfär av motsättningar mellan det lokala prästerskapet, adeln och den svenska centralmakten. Dessutom kvarstod, särskilt under superintendent Johann Fischers tid (1674–99), motsättningar mellan Livlands överkonsistorium och Rigas underkonsistorium. Motsättningarna satte spår även i utgivningen av religiös litteratur. Dock medförde den svenska tiden på det stora hela en starkt roll både för kyrkan och den lutherska läran i Livland.

Under 1600-talet var det lettiska området således uppdelat i tre huvudområden: polska Livland, södra delen av svenska Livland och Kurland-Semgallen. Områdena hörde till två stater – Sverige och Polen-Litauen. Territorierna åtskiljdes från varandra inte endast på det statliga planet, utan även religiöst och kulturellt. Vi fick två huvudsakliga områden: å ena sidan Kurland-Semgallen och det svenska Livland med luthersk tro och dragning åt det tyska, å den andra det polska Livland (dagens Latgale) där katolicismen och orienteringen mot det polska stärktes. Denna skillnad kvarstår än i våra dagar.

Den politiska uppdelningen mellan Polen-Litauen och Sverige bestod fram till det stora nordiska kriget, då Sverige förlorade sina territorier i Livland och det förutvarande svenska Livland övergick under rysk överhöghet. Efter Polens tredje delning 1795 blev även Kurland och Semgallen ryskt.

Demografisk bakgrund

Invånarantalet i äldre tid är svårt att ange exakt. Dock har historiker gjort uppskattningar för de lettiska områdena på grundval av tillgängliga data och antaganden.

Före det livländska kriget i mitten av 1500-talet antas invånarantalet i Kurland och Semgallen ha uppgått till omkring 135 000 och i den lettiska delen av Livland cirka 269 000 personer. Nästa uppskattning avser tiden strax före det stora nordiska krigets utbrott år 1700. Då uppskattas Kurlands och Semgallens invånarantal till 209 000, den lettiska delen av svenska Livlands till omkring 153 000 och det polska Livlands till omkring 103 000 personer. Efter kriget var invånarantalen betydligt lägre (Dunsdorfs 1962:181; Dunsdorfs & Spekke 1964:218). Dessa siffror återspeglar hur den mellanliggande tidens tilldragelser, eller demografiska katastrofer, påverkat befolkningsutvecklingen: det livländska kriget, de svensk-polska krigen i början och mitten av 1600-talet, liksom återkommande pestepidemier och de stora hungersnödåren 1695–97 (Dunsdorfs 1962:503 ff).

Det är emellertid inte befolkningstalens svängningar i stort som är det viktiga för språkutvecklingen, utan förändringarna i befolkningens sammansättning. Alla ovan nämnda händelser och faktorer främjade förmodligen inre migration, och ledde på så sätt till att befolkningens sammansättning ändrades.

Redan under tiden fram till mitten av 1500-talet hade ett lettiskt folk uppstått och den processen stärktes under 1600-talet. Dokument från 1600-talets första hälft vittnar om en stark befolkningsökning i svenska Livland som inte bara kan tillskrivas en naturlig befolkningsstillväxt (Dunsdorfs 1962:188 f). En av orsakerna till ökningen var kolonisation. Det visar även t.ex. den år 1638 i Livland utförda plogrevisionen, där det om många bönder sägs att de har kommit någon annanstans ifrån; särskilt ofta nämns Kurland (Dunsdorfs 1938).

På det stora hela var dock de av letter befolkade områdena etniskt ganska homogena. Fastän det fanns vissa väsentliga minoritetsgrupper var letternas övervikt alltid betydande. De största minoriteterna på 1500-talet var tyskarna och liverna, vars andel uppskattas till 4% vardera (Dunsdorfs & Spekke 1964:221–225). Övriga minoriteter (polacker, litauer, voter, ryssar, ester) var ännu mindre. Sammantaget utgjorde letterna alltså ungefär 90% av totalbefolkningen. Liknande uppgifter, men insamlade med modernare metoder, finns även för början av 1800-talet. Då utgjorde letter 89,8% (784 000), tyskar 6,5% (57 000), judar 1,1% (10 000) och övriga 2,6% (22 000) av to-

talbefolkningen på lettiskt område (Dunsdorfs 1973:306). Detta stödjer uppgifterna om att letterna utgjorde ungefär 90% av landets invånare redan under den svenska tiden på 1600-talet.

En karakteristisk etnisk process är den successiva lettifieringen av liverna under tiden 1500–1800. Även utan tillgång till sifferuppgifter visas detta av att man efter reformationen på 1500-talet inte någonstans, varken i Riga, Livland eller Kurland, bildade några liviska församlingar. Det var inte nödvändigt med gudstjänster på liviska språket, eftersom liverna uppenbarligen i stor utsträckning redan då var tvåspråkiga (se Riho Grünthals bidrag till denna bok).

För förståelsen av de lettiska och tyska språkens utveckling och inbördes kontakt är det viktigt att veta hur tyskarnas och det tyska språkets ställning såg ut. Enligt uppskattningar fanns det enbart i Riga under 1500-talet 7 000 tyskar, vilket motsvarade ungefär hälften av stadens befolkning. I hela det övriga lettiska territoriet torde tyskarna ha varit något fler, ca 8 000. Således fanns det sammanlagt ca 15 000 tyskar, som utgjorde omkring 4% av totalbefolkningen (Dunsdorfs & Spekke 1964:221). Under tiden fram till slutet av 1700-talet ökade tyskarnas andel – men inte särskilt mycket – till 6,5%.

Språk på lettiskt område

Uppdelningen i etniska grupper stämmer under 1600-talet i stort sett överens med fördelningen av talade språk. På lettiskt område talades under 1600-talet lettiska, liviska, tyska, votiska, polska, svenska, litauiska, estniska, ryska och jiddisch. Dock skiljde sig dessa språks användning och funktion avsevärt.

Det huvudsakliga skriftspråket i Kurland-Semgallen och Livland var tyska. Det användes av statsmakten och i officiella dokument såväl i hertigdömet som i det svenskstyrda Livland. På tyska skrevs och publicerades även litteratur och det var ett av undervisningsspråken i skolorna.

Det svenska språkets roll i svenska Livland var ytterst begränsad, för att inte säga minimal. Det användes framför allt i brevväxling mellan svenska tjänstemän och adelsmän, liksom även i vissa skrivelser från regenten och myndigheterna i Stockholm. Även som talspråk hade svenskan en begränsad användning: språket talades främst av svenska tjänstemän och svensk militär.

I undervisningsväsendet, litteraturen och vetenskapen var latinet väl etablerat. I Kurland-Semgallen och framför allt i polska Livland var latin huvudspråk i katolska kyrkan, men det användes också mycket inom statsapparaten. Också tidens svenska officiella dokument är ibland avfattade på latin.

I samband med att Polen-Litauens inflytande växte ökade även det polska språkets användning. Det förekommer i juridiska dokument från polska Livland, till en del

även i hertigdömet Kurland och Semgallen, liksom även i handelssammanhang. I Riga fanns tolkar för det polska språket, undervisning i polska och bokutgivning på polska.

Litauiska hade ingen skriftspråklig funktion under 1600-talet, varken i lettiska områden eller i Litauen, där (vit)ryska ännu tjänade som officiellt språk, jämte polska och latin.

Ryska användes i förbindelserna med Moskvariket. I Riga fanns en rysk kontingent framför allt av handelsmän och hantverkare. Mindre ryska grupper kan ha förekommit även i andra städer i den östra delen av de lettiska områdena, liksom även på landsbygden alldeles vid den ryska gränsen, men om det saknar vi konkreta uppgifter. Under 1600-talet talades ryska och vitryska dialekter även i de delar av det polsk-litauiska samväldet som gränsade till de lettiska områdena.

Minoritetsspråken estniska, votiska och jiddisch hade på lettiskt område ingen skriftspråklig eller interetnisk funktion.

Liviska förtjänar ett särskilt omnämnande, eftersom det är liverna som givit namn åt Livland. Fastän språket på 1600-talet ännu talades av en relativt stor minoritet (ca 4% av totalbefolkningen) användes det aldrig i skrift och heller inte i officiella sammanhang. Det verkar inte som om jesuiterna i Livland använde liviska då de verkade för att förstärka katolicismen i slutet av 1500- och början av 1600-talet. Orsaken var förmodligen att liverna kunde lettiska.

Användningen av det lettiska språket

Lettiska var utan tvekan det mest utbredda språket i de lettiska områdena under 1600-talet, eftersom det var modersmål för det absoluta flertalet invånare, samtidigt som det talades som andraspråk av somliga företrädare för andra etniska grupper såsom livar och tyskar. Samtidigt inskränktes lettiskans användning av letternas låga sociala ställning. I den sociala hierarkin utgjorde letterna de lägre klasserna och till en del även medelklassen, medan överklassen uteslutande bestod av personer med annan etnisk bakgrund. Det var också den huvudsakliga orsaken till att lettiskan inte användes i officiella sammanhang, i statsapparaten. Där användes som sagt tyska, latin och svenska.

Det område där det lettiska språket användes mest, förutom som samtalsspråk, var inom kyrkan. Fastän Guds ord förkunnades på lettiska av franciskanermunkar i S:ta Katarinas kloster i Riga redan före reformationen är det i och med just reformationen som lettiskan får sin mest omfattande betydelse som gudstjänstspråk. En separat lettisk församling i Riga bildades troligen redan omkring 1525: säkra uppgifter om en sådan vid Jakobskyrkan daterar sig till 1527 (Straubergs 1933:278 ff; Dunsdorfs & Spekke 1964:100 f). Från samma tid härrör också ett dokumentariskt belägg för en tryckt luthersk skrift med lettisk, estnisk och möjligen också livisk text.

Längre fram under 1500-talet ökade lettiskans användning inom den evangeliska kyrkan och dess användning stadfästes i samtida kyrkoordningar. En sådan är hertigdömet Kurlands och Semgallens kyrkoordning från 1570, *De doctrina et ceremoniis sincer cultus diuini Ecclesiarum Ducatus Curlandiae Semigalliaeque et in Liuania*. Även i de första kyrkohandböckerna från 1586–87 och 1615 beskrivs hur lettiska gudstjänster och kyrkliga handlingar ska genomföras. Böckerna innehåller också psalmböcker.

I det svenska Livland reglerades religionsfrågan första gången genom ett generalprivilegium av den 25 september 1621, där det sägs att den tidigare ordningen ska råda. Även i fortsättningen ägnade sig den svenska statsmakten åt att stärka den lutherska kyrkan och dess lettiska medlemmar. År 1686 antogs Karl XI:s kyrkolag, som även infördes i Livland. Svenska kyrkans kyrkohandbok översattes till lettiska som *Rohkas Grahmata Kurrâ sarakstihis irr/ us kahdu Wihsi Tai DEewa=Kalposchanai* men trycktes först 1708. Paradoxalt kom denna handbok att användas officiellt under de följande hundra åren fram till 1805, då Livland tillhörde det ryska riket (Adamovičs 1930:265 f).

Att man formellt hade säkerställt det lettiska språkets användning i den lutherska kyrkan ställde i själva verket ofta till problem. Prästerna kunde nämligen lettiska dåligt eller inte alls. Eftersom det rädde prästbrist på lettiskt område kom många präster från Tyskland. I den lettiska södra halvan av Livland fanns i början av den svenska tiden, år 1622, endast sju präster. Till år 1630 hade 45 präster utnämnts. Flera var utlänningar och många förstod inte lettiska. Det framgår av generalguvernör Johan Skyttes (1577–1645) förebråelser mot Livlands superintendent Hermann Samson (1579–1643) år 1630 (Liljedahl 1933:378; Dunsdorfs 1962:83). Den senare svarade att detsamma gällde även i Kurland och att prästerna lärde sig lettiska när de utövade sitt ämbete (Lundström 1914:234–236; Dobreff 2006:142 f). Samma problem med otillräckliga färdigheter i lettiska nämner även prosten i Kokenhusen Johann Georg Rehehusen (?–före 1650) i sin rapport av den 26 juli 1648, *Bericht des Kirchenzustandes bey den armen Undeutschen in Lieffland vnd wie demselben zu remedieren* (Lundström 1914:291; Adamovičs 1930:268).

Situationen hade inte förbättrats ens i slutet av 1600-talet, något som Ernst Glück (1654–1705), översättare av Bibeln till lettiska och prost i Kokenhusen från 1687, påtalade. Således meddelade han år 1699 att kyrkobesökarna börjat skratta då en präst-kandidat hållit en provpredikan i kyrkan i Lösern. Bönderna hade därefter sagt att denne kandidat under ett år inte skulle få sitt tionde av havre, råg eller korn (Dunsdorfs 1979:120 ff; Glück & Polanska 2005:47 ff).

De lettiska församlingarnas synpunkter på många präster och deras i kyrkan använda språk sammanfattas i prästens Georg Mancelius (1593–1654) berömda ord: ... *das der Paur nach verrichtetem Gottesdienst sagt: Kas sinna ko tas Wähtzemmes Kagkis sacka?* ... att [den lettiske] bonden efter förrättad gudstjänst säger: Vem vet vad den tyska katten säger?. De inflyttade tyska prästernas bristande kunskaper i lettiska för-

sökte man under 1600-talet komma till rätta med genom att sammanställa och trycka ordböcker och grammatikor.

Ett nytt användningsområde för det lettiska språket under 1600-talet var utbildningen. De första skolorna i Riga hade grundats redan långt tillbaka i tiden: år 1211 grundades Katedralskolan, som lydde under stadens biskop, och 1353 öppnade Rigas råd Petersskolan. Under den polska tiden inrättade jesuiterna i Riga ett kollegium som verkade 1582–1621 i konkurrens med andra skolor. De svenska myndigheterna öppnade för sin del år 1631 Akademiska gymnasiet, som verkade fram till 1657 års pestepidemi. Vidare grundades i Riga år 1675 *Schola Carolina*, som konkurrerade med Katedralskolan. På 1500-talet inrättades skolor också i Kurland – den största var den år 1567 grundade latinskolan i Mitau. Alla dessa utbildningsanstalter motsvarade tidens undervisningstraditioner och det huvudsakliga undervisningsspråket var latin.

Särskilda lettiska skolor börjar grundas efter reformationen i Riga först vid kyrkorna (Johannes på 1500-talet, S:ta Gertrud 1632), sedan i vissa förorter och i stadens närområde: 1676 i Lastadien, 1667 i Ilgezeem, på 1680-talet i Thornsberg och Hagenshof. Utmärkande för de lettiska skolorna i Riga var att undervisningen ofta skedde på tyska. Under 1680- och 90-talen grundades byskolor i Rigas patrimonialområde – Holmhof, Pinkenhof, Bickern, Babit och Olai. I Livland inrättades skolor på 1680-talet under den svenska förvaltningen i Dünamünde, S:t Matthiae, Papendorf, Fehlteln, Salis, Marienburg, Seltingshof och Oppekaln. Fram till 1710 finns det i den lettiska delen av Livland 68 församlingsskolor på statliga och privata herrgårdar. Den första skolan i hertigdömet Kurland och Semgallen där lettiska barn fick undervisning var Annaskolan i Mitau (1633), men på det hela taget var skolsystemet på 1600-talet långt ifrån fullt utvecklat (Staris 1987:28–45).

Undervisningslitteraturen var otillräcklig för skolbruk. Från början användes vilken text som helst för läsundervisningen, särskilt katekeser. Det finns ganska många uppgifter om fri utdelning av katekeser i skolan. På samma sätt delades även annan religiös litteratur ut. Men efter 1680 dök en annan typ av litteratur upp, nämligen ABC-böcker, som var speciellt avsedda för läsinlärning. Dessa små böcker var ämnade att användas flitigt och det är därför inte så konstigt att endast några få slitna exemplar är bevarade till våra dagar. Således är flera ABC-böcker kända endast genom omnämnanden, medan själva böckerna inte längre finns.

Under 1600-talets första hälft skrevs även den äldsta till idag bevarade mera omfattande profana texten på lettiska. Det är en översättning från tyska av stadgarna för Rigas linnevävarskrå (Arbusow 1922), utförd någon gång mellan 1625 och 1640. Stadgarna översattes troligen av dåvarande sekreteraren för skrået, tillika läraren i S:ta Gertruds kyrkoskola, letten Mārtiņš Baķītis (Straubergs 1938:423 f). Källan visar det lettiska språkets utbredning inom olika områden under 1600-talet, samtidigt som den bär vittnesbörd om olika användningar i Riga stad av den nya funktionella stilen i profana och juridiska texter.

Ännu ett exempel på juridisk text som har bevarats från mitten av 1600-talet är diverse edstexter, huvudsakligen i handskrivna domstolsdokument. I det svenska Livland fanns juridiska texter på lettiska under 1600-talets sista fjärdedel även i tryckt form. Det äldsta kända exemplet är ett patentbrev från 1684 med straff för dödandet av ett nyfött barn *Sohdu=Likkums prett to Behrno=Muschinaschanu*. 1696 följde *Sawadi Karra=Teesas Likkumi*, som innehåller några paragrafer ur 1683 års svenska *Krigz=Artiklar*. En lettisk översättning utgavs även 1701 och 1703 under stora nordiska kriget. 1701 trycktes i 100 exemplar även de lettiska artilleristernas trohetsed *Eid der Treue vor die Lettische Artillerie-Bediente*.

Den lettiska litteraturens utveckling

Det lettiska skriftspråkets början kan sökas i 1500-talet, när man efter reformationen behövde texter för att kunna genomföra gudstjänster på församlingsmedlemmarnas språk. Alla delar av den lutherska kyrkans handböcker, från början översatta redan på 1520- och 30-talen i Riga, blev först använda och spridda i handskriven form.

En tryckt handbok utkom första gången 1586–87 i Königsberg för medel som hertigen av Kurland och Semgallen ställt till förfogande i syfte att stärka kristendomen och reformationen bland letterna i hertigdömet. Så skapades katekesen *Enchiridion. Der kleine Catechismus*, perikopsamlingen *Euangelia vnd Episteln*, som även rymde *Passio*, liksom psalmboken *Vndeutsche Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge*. Den första handboksutgåvan i Livland och Riga utkom år 1615 i Riga på Nicolaus Mollyns tryckeri (Straubergs 1936; Vanags 2000:48–324).

Behovet av en förnyad och förbättrad handbok för den lutherska kyrkan tillfredsställdes genom den år 1631 i Riga tryckta utgåvan *Lettisch Vade mecum*. Alla tidigare utgivna texter hade här skrivits om och redigerats av Georg Mancelius (1593–1654), född och uppväxt i Semgallen, senare professor i Dorpat och därefter också präst vid den kurländska hertigens hov i Mitau. Mancelius förbättrade befintliga texter och kompletterade handboken med nya delar. 1637 utkom även den av Mancelius översatta Ordspråksboken (*Die Sprüche Salomonis*) ur Gamla Testamentet. Hans arbete kröntes 1654 i Riga med en postilla i tre volymer, *Lang=gewünschte Lettische Postill* (Krēsliņš 1992). Det var den första mer omfattande boken på lettiska – över 1 100 sidor. Samtidigt är postillan den första mer omfattande originalskriften på lettiska.

Parallellt med texter för den lutherska kyrkan som utgavs i Livland och Kurland-Semgallen framställdes även texter för den katolska kyrkan, vars direkta och odelade kompetens efter 1629 bara fanns i Livlands östra del, dagens Latgale. I detta sammanhang måste man först nämna jesuiten Georg Elger (1585–1672) som var verksam under största delen av århundradet. Hans förstlingsverk var psalmboken *Geistliche Catholische Gesänge*, tryckt i Braunsberg 1621. Under sin tid som jesuit i det polska Livland

färdigställde Elger nya manuskript till evangelie- och epistelöversättningar som har daterats till 1640 (Draviņš 1961; 1976). I slutet av hans liv utgavs en ny katekes, en evangeliebok (1672) och psalmbok (1673) och först 1683, elva år efter upphovsmanens död, utkom hans trespråkiga ordbok *Dictionarium Polono-Latino-Lottaucum*.

Årtiondena närmast efter 1600-talets mitt var betydelsefulla för det lettiska skriftspråkets utveckling. Mellan 1650 och 1680 verkade den mångsidigt begåvade kurländaren Christophor Fürecker (omkr. 1625–84/85). Ur hans penna flöt dels manuskript till lettiska grammatikor och ordböcker (Zemzare 1961:73–83; Draviņš 1965:83–114), dels omkring 180 psalmer, som ingår i olika psalmböcker från 1671 och framåt (Bērziņš 1928). Fürecker införde den rimmade strofiska versen i den lettiska diktningen. En del av de psalmer som han översatte sjungs i den lettiska lutherska kyrkan än idag, om än i något moderniserad form.

1600-talets andra hälft är betydelsefull i den lettiska litteraturhistorien och skriftspråkshistorien genom den första fullständiga bibelutgåvan (fig. 17:2). Redan vid mitten av seklet stod det klart att en bibelöversättning var nödvändig. Det var en svår och arbetskrävande uppgift, som inte var, och aldrig kan vara, något enmansprojekt. För att kunna använda Bibeln i kyrkan krävs att översättningen också har officiell sanktion. Översättningen kräver därtill finansiellt stöd.

Den förste som förde en bibelöversättning till lettiska på tal var Livlands generalsuperintendent Johann Gezelius (1615–90); året var 1662 (Dunsdorfs 1979:9–15; Glück & Polanska 2005:25–26). Gezelius hade även försäkrat sig om finansiellt stöd från kungen. Vid en synod 1664 beslöts att tio präster skulle översätta Psaltaren på prov, men det finns inga uppgifter om huruvida detta blev utfört. Flera präster översatte delar av Bibeln på egen hand och på eget initiativ. Det mest betydande försöket gjordes av livländaren Jānis Reiters (Johannes Reuter, omkr. 1632–95/97). Han fick dels sin översättning av Matteusevangeliet utgiven i tryck i Riga 1664 (boken har inte bevarats), dels delar av såväl Gamla som Nya Testamentets böcker utgivna 1675 i *Eine Übersetzungs Probe* (Reiters 1975).

Översättningen och utgivningen av hela Bibeln på lettiska förknippas annars med två andra namn – Johann Fischer (1633–1705) och Ernst Glück (1652–1705; Dunsdorfs 1979:23–99; Glück & Polanska 2005:72–83). Ingen av dem var född på lettiskt område, utan båda hade flyttat dit från Tyskland som vuxna. Fischer hade utnämnts till superintendent i Livland 1673 (generalsuperintendent från 1678) och Glück inflyttade troligen 1675, för att här finna sin stora uppgift, översättningen av Bibeln till lettiska. Glück lärde sig först det lettiska språket, sedan återvände han till Tyskland för att komplettera sina kunskaper i de klassiska språken. Därifrån återkom han 1680 och stimulerade Fischer att ombesörja översättningen. 1681 gav Karl XI sitt stöd till projektet med en resolution, varpå arbetet kunde påbörjas. Glück översatte Nya Testamentet (*Tas Jauns Testaments*) 1681–82, Gamla Testamentet under de följande åren till

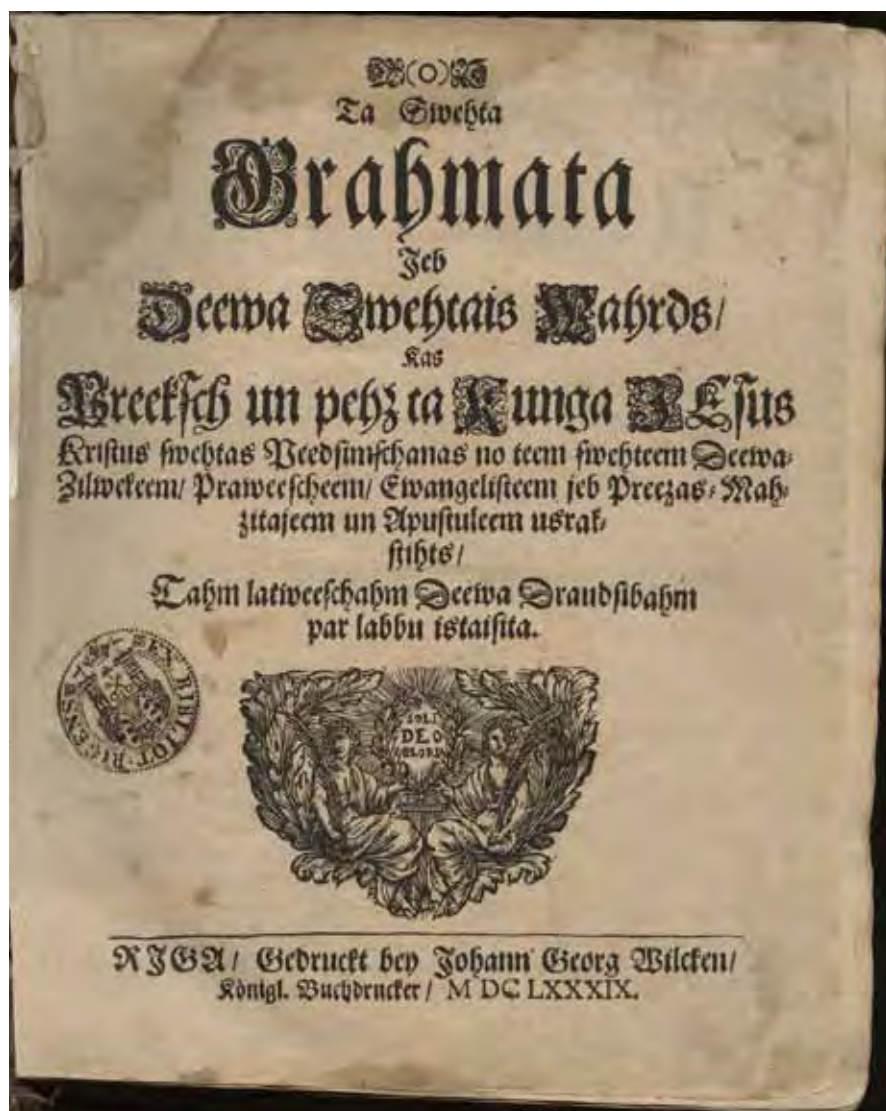

Fig. 17:2. Titelbladet till den första lettiska översättningen av Bibeln (1689; Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka, Rīga, inv. 1417)

1690, medan tryckningen pågick från 1685 till 1694 (*Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds*).

Utgivningen under 1600-talets sista fjärdedel kännetecknas inte bara av bibelöversättningen, utan också av en stor mängd andra böcker på lettiska. Kyrkohandboken utkom i flera nya utgåvor, särskilda psalmböcker gavs ut, liksom flera nya bönböcker. Konkurrenten mellan utgivare och tryckare ökade.

Eftersom allt fler kunde läsa förändrades även utgivningens målgrupp. Från början utgavs alla böcker med titel, kapitelrubriker och förklaringar på tyska (med den nämnda 1585 års katekes som undantag), vilket klart visar att de är avsedda för präster av tysk härkomst. Men från 1600-talets sista fjärdedel, med början i den år 1672 tryckta bönesamlingen *Lattweescho Pataro=Ghramata* av Heinrich Kleinschmidt (1634–86), präst i Bābit, övergår böckernas titelsidor gradvis till att vara skrivna på lettiska. I början av 1700-talet är nästan alla titlar på lettiska. Således är utgåvans tänkta läsekrets lettisk.

Det lettiska skriftspråkets utbredning och utveckling gynnades också av bokutgivning och boktryckning. Om man räknar alla utgåvor och alla delar separat utgavs på lettiska mellan 1631 och 1664 uppskattningsvis tio böcker, och mellan 1671 och 1708 omkring sextio böcker (Apinis 1977:58). Även böckernas tryckupplagor ökade. De första böckerna trycktes i kanske några hundra exemplar (Apinis 1977:41, undantaget är 1585 års katolska katekes), men i slutet av 1600-talet var upplagorna ca 1 000 exemplar (Apinis 1991:68).

De första lettiska grammatikorna och ordböckerna

Under 1600-talet började man även bli medveten om och nedteckna det lettiska språket. Det gynnades av det praktiska behovet av material som kunde underlätta lärandet av lettiska för de från Tyskland inflyttade prästerna. Just denna orsak omnämns i inledningen till den första lettiska språkläran, *Manuductio ad linguam lettonicam facilis et certa* (1644). Den var författad av Johann Georg Rehehusen (? – före 1650), som flyttat från Tyskland och blivit präst i Ascheraden. Rehehusen nämner själv att han författat verket redan 14 år tidigare (således kring 1630) och att flera kollegor hade bett om att denna bok skulle utges (Fennell 1982a:8, 106). Verket utsattes emellertid efter utgivningen för hård kritik av Kurlands superintendent Paul Einhorn (? – 1655; Fennell 1982b:1–45), eftersom språkdräkten var starkt förenklad och oprecis. Troligen är det orsaken till att Rehehusens grammatika inte var riktigt användbar; det verkar som om dess existens rent av föll i glömska.

På annat sätt kan inte förklaras att den år 1685 i Mitau utgivna grammatiken av Kurlands superintendent Heinrich Adolphi (1622–86) försågs med titeln *Erster Versuch einer kurtz verfassten Anleitung zur Lettischen Sprache* (fig. 17:3). Denna grammatik, som bygger på den nämnde Christophor Füreckers material (Draviņš 1965:83–

Fig. 17:3. Titelbladet till Heinrich Adolphi: *Anleitung zur Lettischen Sprache* (1685; LUAB, Inv. 16 338)

114), blev en hörnsten i den fortsatta beskrivningen av det lettiska språket och på den grundades de flesta lettiska grammatikorna fram till 1700-talets andra hälft. I grammatiken har det lettiska språkets fonetiska och morfologiska system beskrivits ganska fullständigt och den ger även en inblick i syntaxen.

Ännu en grammatik utkom 1685, *Gantz kurzte Anleitung zur Lettischen Sprache* av Georg Dressel (1654–1698), präst i Pinkenhof. Och även den bygger på Christophor Füreckers manuskript (Fennell 1984), liksom ett grammatikutkast av en annan präst från Kurland, Martin Büchner (?–1688; Fennell 1982b:81–233). Ett grammatikmanuskript som vittnar om den vikt man lade vid grammatik vid den här tiden är Johann Langius (1615 – omkr. 1690) självständiga arbete *...eine kurtze Lettische Grammatica*;

det har daterats till 1685 och kompletterar hans ordboksmanuskript (Blese 1936; Fennell 1987). Langius var präst i Ober- och Niederbartau i sydvästligaste Kurland.

Under 1600-talet formades även en lettisk lexikografisk tradition. Ett första belägg för ett lettiskt lexikografiskt arbete finner vi i en nekrolog över Ertman Tolgsdorf (1550–1620), den förmodade översättaren av 1585 års katolska katekes. I nekrologen nämns att Tolgsdorf hade sammanställt en lettisk *Nomenclatores* – ett brukligt namn på tidstypiska, tematiskt uppställda ordböcker (Apinis 1977:39; Kučinskis 1983:66). Den första tryckta ordboken som har bevarats är dock den redan omnämnde prästens i Kurland, Georg Mancelius, 1638 utgivna *Lettus, Das ist Wortbuch* (fig. 17:4). Dess första del utgörs av en alfabetisk tysk–lettisk ordbok med omkring 6 000 ord, medan dess andra del, *Phraseologia Lettica*, förtecknar ord och satser med översättningar ordnade under 51 tematiska avsnitt (Zemzare 1961:11–63).

Under 1600-talet trycktes ytterligare två flerspråkiga ordböcker. 1683 kom Georg Elgers *Dictionarium Latino-Polonico-Lottaucum* ut i Vilnius, liksom den anonyma fyrspråkiga ordboken *Vocabularium Wie Etzliche gebräuchliche Sachen Auff Teutsch / Lateinisch / Polnisch Und Lettisch Auszusprechen seynd*, som utgavs i Riga 1688. Elgers ordbok bygger på den litauiske prästen Konstantinas Sirvydas (1579–1631) ordbok *Dictionarium trium linguarum* i dess utgåva från 1642, den latinsk–polska delen (Zemzare 1961:64–72), som har fyllts på med lettiska ord. 1688 års utgåva har däremot en oklar historia. I den flätas samman flera traditioner från den tiden (Gruszczyński 2000; Vanags 1999), men författarskapet, vad avser den lettiska delen, är ännu ett olöst problem.

Att behovet av ordböcker var stort, bär flera bevarade ordboksmanuskript från 1600-talets andra hälft tydlig vittnesbörd om. Tre omfattande sådana är kända: Christophor Füreckers *Lettisches und Teutsches Wörterbuch* i två avskrifter (Fennell 1997; 1998), Johann Langius *Lettisch-Deutsches Lexicon* (Blese 1936; Fennell 1991), och ett anonymt manuskript som bygger på de båda nyss nämnda, *Manuale Lettico-Germanicum* (Fennell 2001). Alla tre ordböckerna är lettisk–tyska och omfattar ett ganska stort ordförråd, upp till 7 000 ord. De innehåller dessutom viss grammatisk information, upplysningar om dialektologisk art och användningsexempel, inklusive fraser.

Således hade det fram till slutet av 1600-talet utvecklats en bred litteratur på lettiska, och de första betydelsefulla lingvistiska arbetena hade kommit ut, vilka kunde dels säkra språkinläringen, dels främja språkets normering.

Inflytande från tyska språket

Det lettiska språket befann sig på 1600-talet, liksom under hela perioden från 1200-talet till 1900-talet, i kontakt med det tyska språket. Tyska utövade inflytande på flera processer i det lettiska språkets historia. När man talar om dessa kontakter måste man

Fig. 17:4. Titelbladet till Georg Mancelius: Lettus (1638; UUB Rar utl. 45).

skilja mellan två former av tyska: medellågtyska och nyhögtyska.

Lågtyska, som i flera dialektala former talades på lettiskt territorium redan från 1200-talet (Arbusow 1939:356 f, 383 f; Lele 1993:19), har starkt präglat lettiskan. Från 1300-talets andra hälft började man använda lågtyska även som skriftspråk på lettiskt område, både i officiella och privata sammanhang; som officiellt språk ersatte lågtyskan det dittills använda latinet. Den lågtyska som användes var Hansans språk med vissa kända regionala särdrag. Från 1520 inleddes på lettiskt område en övergång till högtyska (Schmidt 1938), men i den lutherska kyrkan användes lågtyska i gudstjänsterna, åtminstone i Riga, fram till slutet av 1500-talet. Därom vittnar flera utgåvor av lågtyska psalmböcker i Riga fram till 1592.

Vi vet betydligt mindre om hur lågtyska gestaltade sig som umgängesspråk i Riga och Livland. Forskare är oeniga om hur länge språket användes (Gutzeit 1864:3; Lele 1993:20). Åtminstone på 1600-talet, troligen delvis även på 1700-talet, användes lågtyska som umgängesspråk i vissa samhällsskikt.

Fastän dokumentariska belägg saknas kan man med visshet hävda att befolkningen i Riga och andra större städer i Livlands lettiska del var lettisk-tyskt tvåspråkig från 1300- och 1400-talen, när städernas befolkningssammansättning stabiliserades. Tvåspråkigheten var utan tvivel utbredd bland letterna, eftersom de både som yrkesfolk och som tjänstefolk var tvungna att samtala med icke-letter. Letter och icke-letter ingick i ett förenat samhälle där varje språk hade sin sociala status. Man kan tänka sig att många icke-letter, särskilt infödda rigabor eller livländare, mer eller mindre förstod lettiska. Därom vittnar det faktum att prästerna i Rigas lettiska församling under 1500-talet huvudsakligen var infödda rigabor, medan de tyska kyrkorna ofta hade präster som invandrat från Tyskland. Det är nästan säkert att de tyskar som bodde utanför städerna var tvåspråkiga. Dock kunde kunskapsnivån i lettiska variera högst avsevärt.

Det mest påtagliga inflytandet av lågtyska syns i de första skriftliga dokumenten på lettiska. Den äldsta lettiska ortografin växte fram ur Rigas lågtyska skrivtradition. Detta nya lettiska skriftspråk utvecklades gradvis under 1500-talet; fram till de första tryckta texterna användes det endast i handskriven form, både för kyrkliga och världsliga behov.

Mest väsentlig var lågtyskans inflytande på 1500- och 1600-talets lettiska ordförråd. Många av de ord som lettiskan då övertog från lågtyskan brukas än idag. Germanismerna hänför sig till flera semantiska grupper (Schwers 1953:218–438; Jordan 1995). Det rör sig om ordstammar som betecknar människans sociala liv, t. ex. *brūte* (< lt. *brūt*) 'brud', *kēniņš* (< lt. *kōnink*) 'kung', *meisters* (< lt. *meister*) 'mästare', *rāte* (< lt. *rāt*) 'stadsråd', *skrīveris* (< lt. *schriver*) 'sekreterare'; livsföring och yrkesarbete, t. ex. *balķis* (< lt. *balcke*) 'timmerstock', *krūze* (< lt. *krūs*) 'kopp', *stelles* (< lt. *stelle*) 'vävstol', *šķūnis* (< lt. *schune*) 'skjul'; kristen tro och andra abstrakta begrepp, t. ex. (*h*)*elle* (< lt. *helle*) 'helvete', *skāde* (< lt. *schade*) 'skada, åverkan', *stunda* (< lt. *stunde*) 'timme', *uperis* (< lt.

opper) 'offer', *vīraks* (< lt. *wīrōk*) 'rökelse'; människans fysiska och psykiska liv, t. ex. *brūkēt* (< lt. *bruken*) 'bruka, använda', *skapēt* (< lt. *schapen*) 'leverera', *smādēt* (< lt. *smaden*) 'försma', *šķinķot* (< lt. *schenken*) 'skänka', *vinnēt* (< lt. *winnen*) 'vinna'.

Lågtyskan fungerade även som mellanhand för ganska många främmande lånord, särskilt från Bibeln, t. ex. *eņģelis* 'ängel', *evaņģēlijs* 'evangelium', *kamielis* 'kamel', *ķeizars* 'kejsare', *persona* 'person'.

Inte alla lågtyska lån som nu används i lettiska hade dock etablerat sig redan på 1500-talet; i äldre skrifter används andra ord för samma begrepp. Så används t.ex. i stället för *būvēt* (< lt. *buwen*) 'bygga' – *celt*, *taisīt*; i stället för *slikt*s (< lt. *slicht*, *slecht*) 'dålig' – *ļauņs*; i stället för *zvērēt* (< lv. *sweren*) 'svära' – frasen *Dievu minēt* 'nämna Gud vid namn'. Av detta kan man dra slutsatsen att upptagandet av lån från lågtyskan med säkerhet fortsatte under 1600- och även 1700-talet. Under 1600-talet började också ord från nyhögtyskan komma in i skriftspråket.

En stor del av lettiskans ordförråd har kommit till genom att ord skapats efter tyska förebilder, eller genom att redan existerande lettiska ord fått en utvidgad betydelse efter tysk förebild, s.k. semantiska lån. Det hänger samman med att det nya skriftspråket behövde uttrycka begrepp som var kännetecknande för den kristna kulturen och stadskulturen, men främmande för det lettiska bondespråket.

Det tyska språkets inflytande är märkbart även i texternas grammatiska struktur, både i morfologin och i syntaxen. Den huvudsakliga orsaken till detta står dock troligen inte att söka i det tyska språkets inflytande på lettiskt talspråk eller översättarens otillräckliga kunskaper i det lettiska språket. Den viktigaste anledningen är sättet på vilket översättningen gick till – överföring av texten ord för ord, ibland utan hänsyn till morfologiska, och speciellt syntaktiska, skillnader mellan originalspråket och språket man översatte till. Detta sätt att översätta framkommer allra bäst på titelsidan till 1586 års katekes – *ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus D. Martin. Luther. Nun aber aus dem Deutschen ins vndeutsche gebracht / vnd von wort zu wort / wie es von D. M. Luthero gesetzet / gefasset worden ...* Detta sätt att översätta är kännetecknande även för religiös litteratur för andra folk under den tidiga epoken.

Användandet av morfologiska former och syntaktiska konstruktioner, där tyska har påverkat översättningen mer än andra språk, bär vittnesmål om möjliga skillnader mellan talad och skriven lettiska under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Fasta parallellformer tillåter oss åtminstone delvis att dela upp det tyska språkets inflytande i två nivåer – i vardagsspråket och i översatt text.

Sammanfattningsvis var det tyska språkets inflytande på lettiska mycket starkt under 1600-talet, fastän sättet på vilket inflytandet skedde var olika för skriftspråket och talspråket. Och fastän de skickligare lettiska skribenterna var medvetna om detta inflytande och försökte undvika det efter förmåga, så förblev de kraftiga intrycken av tyska språket kännetecknande för det lettiska skriftspråket fram till slutet av 1800-talet.

Slutord

Som en sammanfattning av det lettiska språkets tillstånd, funktion och utveckling under 1600-talet kan vi göra följande generaliseringar:

- a. Två kulturellt åtskilda territorier skapas: svenska Livland och Kurland-Semgallen å ena sidan och polska Livland – dagens Latgale – å den andra, i vilka två skilda skriftspråkstraditioner utvecklas.
- b. Det lettiska språket är modersmål för det absoluta flertalet av invånarna samtidigt som dess sociala status är relativt låg.
- c. Det lettiska språket befinner sig i kontakt med flera språk. Historiskt betydelsefull för lettiskan är den lettisk-tyska och lettisk-liviska tvåspråkigheten.
- d. Ett lettiskt skriftspråk skapas och utvecklas utifrån dialekter i mellersta Livland och Semgallen. Det sprids i första hand i den lutherska kyrkan och blir en överdialektal språkform gemensam för alla letter i svenska Livland och Kurland. Skriftspråket används i ytterligare 150 år.
- e. Genom att man inrättade skolor och började ge ut böcker i större omfattning ökade letternas läsförmåga, och på så sätt blev letter de huvudsakliga läsarna av böckerna.
- f. En litteratur på lettiska utvecklas, antalet religiösa texter ökar starkt (där psalmboken och bönboken spelar en särskilt viktig roll), och hela Bibeln ges ut på lettiska.
- g. De första mera omfattande icke-religiösa, mestadels juridiska, texterna på lettiska skrivs.
- h. En kunskap om det lettiska språket börjar formas. Lettiska grammatikor och ordböcker dyker upp i manuskript och i tryckt form.

LITTERATUR

- Adamovičs, L. (1930): "Die Letten und die evangelische Kirche". I: *Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten*. Sid. 240–283. Riga.
- Apinis, A. (1977): *Latviešu grāmatniecība*. Rīga.
- Apinis, A. (1991): *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga.
- Arbusow, L. (1922): "Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625). Mit 3 Beilagen". I: *Latvijas augstskolas raksti* 2, 19–57.
- Arbusow, L. (1939): "Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert". I: *Baltische Lande*. Utg. av A. Brackmann & C. Engel. Bd 1: *Ostbaltische Frühzeit*. Sid. 355–384. Leipzig.

- Bērziņš, L. (1928): "Kristofors Firekers un viņa nozīme latviešu literatūrā". I: *Filologu Biedrības Raksti* 8, 145–224.
- Blese, E. (1936): *Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Rīga.
- Dobreff, J. (2006): *Hermannus Samsonius to Axel Oxenstierna: Latin Correspondence from 1621 to 1630 with Linguistic and Historical Commentaries*. Lund.
- Draviņš, K. (1961): *Evangelien und Episteln*. Ins Lettische übersetzt von Georg Elger. Bd 1: *Texte* (Slaviska institutionen vid Lunds universitet. Text- och materialutgävor, 1). Lund.
- Draviņš, K. (1965): *Altlettische Schriften und Verfasser*. Bd 1 (Slaviska institutionen vid Lunds universitet. Slaviska och baltiska studier, 7). Lund.
- Draviņš, K. (1976): *Evangelien und Episteln*. Ins Lettische übersetzt von Georg Elger. Bd 2: *Wortregister* (Slaviska institutionen vid Lunds universitet. Text- och materialutgävor, 1). Lund.
- Dunsdorfs, E. (1938): *Latvijas vēstures avoti. Vol. 4, Vidzemes 1638. gada arklu revīzija*. Latviešu novadi, 1. burtnīca : Bukulti, Rīga, Dole = Actus revisionis Livoniæ 1638. Rīga.
- Dunsdorfs, E. (1962): *Latvijas vēsture. 1600–1710*. Stockholm.
- Dunsdorfs, E. (1973): *Latvijas vēsture. 1710–1800*. Stockholm.
- Dunsdorfs, E. (1979): *Pirmās latviešu Bībeles vēsture*. Minneapolis.
- Dunsdorfs, E. & A. Spekke (1964): *Latvijas vēsture. 1500–1600*. Stockholm.
- Fennell, T. G. (1982a): *The first Latvian grammar*. Melbourne.
- Fennell, T. G. (1982b): *Seventeenth century Latvian grammatical fragments*. Melbourne.
- Fennell, T. G. (1984): *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache. Text, translation, commentary, concordance*. Melbourne.
- Fennell, T. G. (1987): *The Grammatical Appendix to Johannes Langius' Latvian-German Lexicon*. Melbourne.
- Fennell, T. G. (1991): *An Alphabetical Re-organization of Johannes Langius' „Lettisch-deutsches Lexicon”*. Melbourne.
- Fennell, T. G. (1997): *Fürecker's dictionary: the first manuscript*. Rīga.
- Fennell, T. G. (1998): *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. Rīga.
- Fennell, T. G. (2001): *Manuale Lettico-Germanicum*. 2 bd. Rīga.
- Glück, H. & I. Polanska (2005): *Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland*. Wiesbaden.
- Gruszczyński, W. (2000): *Wokabularze Ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksyko-graphii polskiej*. Warszawa.
- Gutzeit, W. von (1864): *Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands*. Bd 1. Rīga.

- Jordan, S. (1995): *Niederdeutsches im Lettischen. Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen*. Bielefeld.
- Krēslīņš, J. (1992): *Dominus narrabit in scripturis populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on reaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*. Wiesbaden.
- Kučinskis, S. (1983): "Sirmais kungs, Latvijas tēvs Ertmanis Tolskdsorfs 1550-1620". I: *Dzimtenes kalendārs 1984. gadam* [Västerås], 45-86.
- Lele, D. (1993): "Viduslejasvācu valoda Baltijā". I: *Latvijas ZA Vēstis* 9 (554), 19-21.
- Liljedahl, R. (1933): *Svensk förvaltning i Livland 1617-1634*. Uppsala.
- Lundström, E. Hj. J. (1914): *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede. Från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala.
- Reiters, J. (1975): *Tulkojuma paraugs. 1675. gadā iznākušo latviešu Bībeles tekstu faksimiliespiedums. Ar B. Jēgera apceri*. Stokholma.
- Schmidt, G. (1938): *Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei*. Riga.
- Schwes, J. (1953): *Sprachlich-kulturbistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*. Berlin.
- Staris, A., utg. (1987): *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga.
- Straubergs, J. (1933). "Johans Rīvijs". I: *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 9, 133-139; och 10, 276-284.
- Straubergs, J. (1936): "Latviešu rokas grāmatas 350 gadi". I: *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 5/6, 471-480.
- Straubergs, J. (1938): "Rīgas linu audēju 1625. g. šrāgas". I: *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 1, 413-425.
- Šterns, I. (1997): *Latvijas vēsture. 1290-1500*. Rīga.
- Vanags, P. (1999): *"Wörter=Büchlein" (1705). Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā*. Stokholma.
- Vanags, P. (2000): *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.-17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga - Stokholma.
- Zemzare, D. (1961): *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga.

Konkordans till ortnamn på lettiskt område som nämns i artikeln

(K = i Kurland, L = i svenska Livland, R = i Riga och dess patrimonalområde)

<i>Tyskt namn</i>	<i>Lettiskt namn</i>	<i>Administrativ tillhörighet</i>
Ascheraden	Aizkraukle	Svenska Livland
Babit	Babīte	Riga och dess patrimonalområde
Bickern	Biķernieki	Riga och dess patrimonalområde
Dünamünde	Daugavgrīva	Riga och dess patrimonalområde
Fehlteln	Vietalva	Svenska Livland
Hagenshof	Āgenskalns	Riga och dess patrimonalområde
Holmhof	Sala	Riga och dess patrimonalområde
Ilgezem	Ilģuciems	Riga och dess patrimonalområde
Kokenhusen	Koknese	Svenska Livland
Lastadien	Lastādija	Riga och dess patrimonalområde
Lösern	Liezēre	Svenska Livland
Marienburg	Alūksne	Svenska Livland
Mitau	Jelgava	Kurland
Niederbartau	Nīca	Kurland
Oberbartau	Bārta	Kurland
Olai	Olaine	Riga och dess patrimonalområde
Oppekaln	Apukalns	Svenska Livland
Papendorf	Rubene	Svenska Livland
Pinkenhof	Piņķi	Riga och dess patrimonalområde
Riga	Rīga	Riga och dess patrimonalområde
Salis	Lielsalaca	Svenska Livland
Seltingshof	Zeltiņi	Svenska Livland
S:t Matthiae	Matīši	Svenska Livland
Thornsberg	Torņakalns	Riga och dess patrimonalområde
Wenden	Cēsis	Svenska Livland

Liviska

Riho Grünthal

I stormakten Sveriges sydöstra periferi talades på 1600-talet liviska, ett språk vars område omslöts av lettiskan, som sedermera skulle bli det officiella språket i Lettland. Trots att liverna och letterna bodde i varandras direkta grannskap hör liviskan inte till de baltiska språken, utan är ett östersjöfinskt språk. Därmed är den släkt med estniskan, votiskan, vepsiskan, karelskan och finskan, språk som med undantag för vepsiskan behandlas i andra bidrag i denna bok.

Innan jag beskriver liviskan under 1600-talet och belyser tiden språkförhållanden på historiskt kända liviska områden måste jag börja med frågor på en betydligt allmänare nivå. Det finns nämligen en hel del som vi inte vet och inte heller kan veta exakt om liverna och liviskan. Vi har inga historiska källor som direkt skulle kunna svara på frågor som hur många liver det fanns på 1500- eller 1600-talen eller var gränsen gick mellan liviskan och lettiskan å ena sidan och liviskan och estniskan å den andra. För att kunna bilda oss en uppfattning om liviskan på 1600-talet måste vi blicka både bakåt och framåt, gå så långt tillbaka i tiden som till 1200-talet och även uppmärksamma förhållandena på 1800-talet, då källäget är betydligt gynnsammare. Bristen på skriftliga källor från 1600-talet gäller inte bara de mindre språken: trots att svenska språket expanderade hittar man inte många dokument som skildrar kommunikationen mellan talare av svenska och talare av andra språk (Önnerfors 2002:81).

Vad gäller liviskan på 1600-talet har vi endast en ordförteckning med fyrtio liviska ord från 1665. Den sammanställdes av Thomas Hiärne, en äldre bror till den i Sverige mer kände läkaren, naturforskaren och diktaren Urban Hiärne som upptäckte Sveriges första hälsobrunn, Medevi, och som försökte stoppa häxprocesserna i Stockholm på 1660- och 1670-talen. Det vi för övrigt vet om liverna i äldre tider grundar sig framför allt på prästen Henriks krönika (*Heinrichi chronicon Livoniae*) från senare halvan av 1220-talet, ett antal källor från 1700-talet och mer systematiskt insamlat material från

1800- och 1900-talen. I dessa källor framstår liviskan som ett av de mest särpräglade östersjöfinska språken, delvis på grund av det omfattande lettiska inflytandet, men också till följd av interna särutvecklingar. Skillnaden mellan finska och liviska kan jämföras med skillnaden mellan svenska och isländska, men då ska man veta att liviskan nog är det minst ålderdomliga av de östersjöfinska språken. Skillnaden mellan estniska och liviska är mindre än mellan finska och liviska.

Då man talar om liviska under den svenska stormaktstiden finns det ytterligare en viktig utgångspunkt. Det viktigaste området med talare av liviska fanns nämligen redan då i Kurland, som administrativt aldrig hörde till Sverige, inte ens under den svenska stormaktens största utbredning efter 1658. Ändå hörde Kurland till de landområden som Sverige riktade sin expansionspolitik mot, och på detta indirekta sätt påverkade den svenska expansionen också liverna och liviskan i Kurland.

Liviska språket och livernas identitet

Det liviska uttrycket för 'liviska språket' är *livõ kēļ*. Det finns också en variant av ordet med *-b-*, nämligen *libi kēļ*, i Salisliviskan (Kettunen 1938:197), det vill säga den livlandsliviska som talades i områdena kring floden Salis i nordvästra Lettland. (Salis är det tyska och Salaca det lettiska namnet på denna flod; se namnkonkordansen i slutet av denna artikel). Men enligt Lauri Kettunen (1938:199) härstammar detta uttryck från lettiskan (*libiešu valoda*). Liverna själva föredrog andra ord och uttryck än det *livõ kēļ* som givit upphov till språkbenämningarna på en rad andra språk, som *liviska* (svenska), *Livisch* eller *livische Sprache* (tyska), *libiešu valoda* (lettiska), *liivi keel* (estniska), *liivin kiel*i (finska), *livskij jazyk* (ryska). De uttryck som liverna själva använder eller har använt är förmodligen äldre än det internationella *liviska* och belyser också språkligt den liviska identitetens bakgrund. Låt oss därför bekanta oss med dem.

Den största av de få liviska ordböckerna som över huvud taget finns att tillgå, Lauri Kettunens *Livisches Wörterbuch* från 1938, tar upp följande uttryck som liverna har använt om sig själva och sitt språk. Språket heter *rānda-kēļ* (Kettunen 1938:331), i direkt översättning 'kustspråk'. Därmed avses det språk som talades i Kurlands nordliga kustbyar. Lettiskan var *mõ kēļ* 'landsspråket' och står alltså onomastiskt i motsatsställning till 'kustspråket'.

rōkkāndõ rāndakiēldõ (Kettunen 1938:334): 'tala liviska'

kier ne sōnād immōr rāndakiel pāälōz (Kettunen 1938:124): 'översätt dessa ord till liviska'

Liverna själva kallade sig *kurālist* 'kurländare', *rāndalist* 'kustbor' och *kalāmied* 'fiskare' (Kettunen 1938:199). Dessa benämningar innebär tre olika referensförhållanden. Orden *kurālist* och *rāndalist* syftar på geografiska områden, det första på Kurland, det

andra på kustområdet. Det tredje ordet, *kalāmied*, kan betraktas som etnografiskt, eftersom den vittnar om livernas traditionella näring som fiskare och sjöfarande. Dessa tre etnonymen illustrerar de sista livernas, d.v.s. kurlandlivernas, starka band till sin hemtrakt som ödelades redan under första världskriget och slutgiltigt under det andra.

Var ligger Livland och var bodde liverna?

Det vore logiskt att söka efter liverna med utgångspunkt från lands- och ortnamnen i Livland. Namnet *Livland* och folkbeteckningen *liv*, plural *liver*, har sannolikt gemensamt ursprung, men det betyder inte att det historiska Livlands gränser skulle ha varit desamma som livernas etniska och språkliga gränser. Ingenting tyder heller på att liverna själva skulle ha kallat detta land Livland. I själva verket har namnet *Livland* haft en rad olika betydelser under tidernas lopp (Tunkelo 1929:105–106; Koski 2001). De viktigaste är följande:

1. livernas bygder vid Rigabuktens kust
2. livernas och letternas bygder som erövrades och kristnades av tyska svärdsridare i början av 1200-talet (dagens Vidzeme i Lettland)
3. det område vid nordöstra delen av Östersjön som behärskades av det katolska Rom från 1220-talet till 1550-talet (dagens Lettland och Estland, det s.k. Gammallivland, Alt-Livland, Old Livonia)
4. det estnisk-lettiska område som sträcker sig från Finska viken i norr till floden Dyna i söder
5. hertigdömet omedelbart norr om Dyna
6. provinsen Livland (södra Estland och Vidzeme i Lettland)
7. provinsen Vidzeme

Detta betyder att namnet Livland har använts som en allmän benämning vars semantiska innehåll bestämdes av perspektivet samt referentens förhållande till detta geografiska område. Invandrare har spelat en viktig roll i namnets utveckling. Liverna var det första folk som tyskarna mötte när de under 1200-talets första år inledde sitt korståg i Baltikum. På 1600-talet förknippades liver helt uppenbart inte med befolkningen i Livland.

Ur vår synvinkel ännu viktigare är att det liviska språket höll på att försvinna i det historiska Livland; redan på 1600-talet bodde de flesta liver i Kurland, det vill säga utanför Sveriges gränser och utanför det svenska språkets direkta inflytelsesfär. Det ser för övrigt också ut som om det under historisk tid knappast förekommit kontakter mellan talare av liviska och svensktalande.

Lettlands befolkning och livernas antal

Det finns inga konkreta eller trovärdiga källor som anger exakt hur många liver det fanns på 1600-talet. De första demografiska uppgifterna som erhållits med metoder som kan anses vara moderna härstammar från 1800-talet. År 1852 rapporterade Anders Johan Sjögren, en finländsk forskare anställd som akademiker i Sankt Petersburg, att det bodde 2 324 liver i de liviska byarna i norra Kurland. I slutet av 1930-talet uppgav Lauri Kettunen, professor i östersjöfinska språk vid Helsingfors universitet, att det bara fanns 800–1 000 liver kvar, de flesta åldringar.

Dessa uppgifter ska ställas i relation till situationen före den tyska erövringen i början av 1200-talet. Det har antagits att det område som vi kallar Lettland då kan ha haft ett invånarantal på ca 150 000, av vilka kanske 20 000 var liver (Šuvcāne 2002:11). Därmed var befolkningen i det område som nu är Lettland tydligen ungefär lika stor som den samtida estniska befolkningen på estniskt område (Palli 1996:41–42). Enligt andra antaganden kunde livernas antal i Livland ha uppgått till 15 000–21 000, kanske till och med 28 000 (Auns 1994:14 f; Boiko 1995:5; Cimermanis 1998:21; Koski 2001:539). Av dessa skulle 10 000–12 000 ha bott i områdena vid Dynas mynning, 5 000–6 000 strax norr därom i trakterna kring Treyden (som i prästen Henriks krönikas kallas Thoreyda och Thoreida) vid floden Livländska Aa, och 6 000–9 000 i Metsepole, det nordligaste liviska området, som omfattade områdena kring Salis. Liverna i Kurland är inte inkluderade. Att liviskan bevarades i norra Kurland men inte i Livland antas framför allt ha berott på att livernas nordkurländska byar låg isolerade från lettiska bosättningar, i skydd av kärr och skogar.

Heldur Palli (1996) undersökning av den demografiska utvecklingen på estniskt område från 1200-talet till 1712, d.v.s. från tyskarnas och danskarnas korståg i Baltikum till stora nordiska kriget, kan användas som jämförelsematerial för den befolkningsmässiga utvecklingen under samma period i det område som vi nu kallar Lettland och dess livisktalande delar. Enligt Palli växte befolkningsantalet på estniskt område betydligt mellan 1350 och 1550. Därefter vidtog en lång krigsperiod som medförde ett demografiskt bakslag. Palli antar att esternas antal sjönk till hälften under den följande sjuttio år långa krigsperioden. I slutet av Gustav II Adolfs regeringstid hade esterna decimerats så till den grad att det då förmodligen inte fanns fler ester än i början av 1200-talet. Krig, sjukdomar, hungersnöd och allmän fattigdom drabbade folket mycket hårt. Det berättas att ödeläggelsen, kalla vintrar och den svält som följde efter kriget i skiftet mellan 1500- och 1600-talen innebar att 40 000 människor dog i Livland (Seraphim 1897–1908, 2 [1904]:247–248.) Ilmar Talve (2004:120) antar att esterna småningom började öka i antal igen efter år 1625, innan en ny befolkningskatastrof inträffade alldeles i slutet av 1600-talet.

Frågor om minoritetsrättigheter och jämlikhet var naturligtvis inte aktuella på

1600-talet. Liverna var bönder och fiskare i perifera kustområden. Thomas Hiärne (1638–78), Livlands kanske viktigaste och mest berömda krönikör på 1600-talet, nämner i sin est-, liv- och lettländska krönika att det då ska ha funnits liver i fyra av västra Vidzemes socknar: Pernigel, Lemsal, Nabben och Wainsel. Vi kan anta att norra Kurland var liviskt, eftersom vi vet att så var fallet på 1800- och 1900-talen. Vidare vet vi att tyskarnas korståg ledde till att liverna hamnade i underordnad ställning i samhället och följaktligen redan under medeltiden intog en obetydlig politisk och social position. Vi kan anta att den ständiga assimilationen minskade livernas antal ännu mer och begränsade språkets geografiska och samhälleliga användningsområde till några få byar, kring vilka det inte fanns breda språkreserver.

Livernas assimilation med letterna påskyndades enligt Cimermanis (1998:22–23) av att liviska livegna under första hälften av 1600-talet rymde från sina tyska godsherrar och sökte sig till städerna. Vid den här tiden var det ganska vanligt att flytta från Kurland till Vidzemes städer eller mindre orter som Uexküll, Kremon, Pernigel, Lemsal, Kirkholm, Treyden och Alt-Salis. Eftersom liverna var så få uppstod inga varaktiga liviska språkgemenskaper i städerna, vilket ledde till att liverna började tala lettiska i stället.

Allt tyder på liverna på 1600-talet inte var fler än 5 000. Enligt Thomas Hiärne bodde ännu under första hälften av 1600-talet liver i den forna provinsen Metsepole, men dessa talade redan lettiska med sina lettiska grannar. Hiärne kände till Henriks krönika och skrev att letterna vandrat till Livland och att man därför inte längre kunde hitta relikter av dem vid Salis, Lemsal eller Waynsel (Hiärne 1794:4, 17–18; Väari 1959:193; Koski 2001:539). Hiärne skriver vidare:

Der Lyven sind nunmehr wenig übrig, welche am Salischen Strande und den Strich nach Lemsal, umb Perniel, Nabben und Wainsel, wie zuvor gesagt, wohnen; diese nehmen fast täglich die lettische Sprache an, weil sie unter einander wohnen, und ihren Gottesdienst auf lettisch verrichten müssen. Die aber in Churland übrig seyn, beheyrathen sich ungern mit den Letten, sondern gemeiniglich unter sich selbst; wie dann auch die Letten sich nicht gross darumb dringen, weil sie sich vor ihrer Zauberey, welcher sie sehr ergeben, fürchten. (Hiärne 1794:18f.)

[Det finns numera få liver kvar vid Saliskusten och på landremsan mot Lemsal, omkring Pernigel, Nabben och Wainsel, som tidigare sagt; de talar lettiska så gott som dagligen eftersom de bor sida vid sida [med letterna] och måste förrätta sin gudstjänst på lettiska. De som däremot är kvar i Kurland gifter sig ogärna med letter, utan vanligen med varandra; letterna bryr sig heller inte särskilt mycket om detta, eftersom de fruktar dem för deras trolldom, som de med stor inlevelse hemfaller åt.]

Enligt Hiärne undvek alltså Kurlands liver blandäktenskap med letterna på 1600-talet.

Vad antalet liver beträffar var det nog snarare färre än 5 000 (kanske 3 000–4 000), om man antar att familjerna inte var stora och att majoriteten av liverna redan då bodde i Kurland. Ekonomiskt och politiskt var liverna helt bundna till herrgårdarna och deras tyska adliga ägare. Liverna återhämtade sig med andra ord aldrig från den tyska invasionens och de våldsamma krigens följder. Det liviska folket och de liviska områdena hade underkastats för gott.

De tidiga skriftliga uppteckningarna av liviska, särskilt det material som insamlats av balttyska skribenter, har studerats ingående av Eberhard Winkler (1999), som också specialstuderat Salis-liviskan (Winkler 1994, 1999; Winkler & Pajusalu 2009). Winkler daterar Hiärnes uppteckningar till ca 1665. Originalen till Hiärnes ordlista finns på Lettlands riksarkiv och omfattar omkring 40 liviska ord, huvudsakligen substantiv. Listan upptar också några egennamn och enstaka meningar. Winkler har publicerat en faksimil av hela materialet som dessutom transkriberats (Winkler 1994:23–30). Hiärnes stavning följer svenska konventioner och hans sätt att skriva sju ord, bland andra *Tägi* [*touvi* (Kettunen 1938:429)] 'himmel', *Äx* [*oks* (Kettunen 1938:263)] 'björn', *Äbe* [*obe*; (*übbi* (Kettunen, 1938:50)] 'häst', utvisar, förutom Hiärnes svenska stavning, liviskans nära samhörighet med estniska och finska, som Hiärne uppenbarligen var bättre förtrogen med. Att han var tämligen konsekvent i att ansluta till svensk stavning framgår av hans sätt att skriva såväl vokaler som konsonanter.

Hiärnes liviska uppteckningar kan tyckas snarare representera kuriosa än kritiskt genomarbetat språkmateriäl, som liviskan annars erhöi först i mitten av 1800-talet tack vare Anders Johan Sjögren. De ord som Hiärne upptecknade genomsyras emellertid av en tydlig logik grundad på noggrann nedteckning av det han hörde, helt utan tillgång till äldre skriftligt materiäl. Hiärnes materiäl harmonierar också helt med sentida uppteckningar av liviska. Han var väl förtrogen med såväl antika som samtida central- och nordeuropeiska källor, vilket också karakteriserar honom som krönikörförfattare (Laidla 2006:53–54, 65). Hiärne kom i personlig kontakt med liviskan i Livland, som var stadd i utdöende, och han har uppenbarligen själv skrivit den liviska ordlistan. Generellt uppvisar Hiärnes materiäl annars både exempel på särdrag från de estniska dialekter som livlandsliviskan stod i kontakt med och drag som påminner om kurlandsliviska. Av tvåstaviga substantiv med *a* eller *ä* som stamvokal återfinns i hans lista både estniska former med bortfall av slutvokalen, som *Jalk* 'fot; ben', *Juck* 'sand', *Sembd* 'mjölk', och liviska former utan vokalbortfall, som *Kinga* 'sko', *Laiwa* 'båt', *Lauta* 'bord' (Pajusalu 2007).

Hiärnes intresse för liviska kan förklaras med hans bakgrund. Han var född i Skuoritsa (nuvarande ryskt namn Skvoritsy) i Ingermanland år 1638. Han levde och verkade i hela sitt liv i Sveriges östersjöprovinser. Hans utbildningsbakgrund vet vi inte mycket om. Som svenskspråkig hade han, till skillnad från den balttyska adeln, direkta förbindelser med moderlandet vars politiska intressen förutsatte ingående kännedom om

lokala förhållanden. Som krönikeförfattare fullgjorde han sin plikt mot kung och fosterland. Han försökte hålla sig à jour med den samtida litteraturen och brevväxlade med bland andra den kände historikern och uppsalaprofessorn, tillika universitetsbibliotekarien Johannes Schefferus, som gjorde enastående insatser för svenskt utbildningsväsende (Tering 1992; Laidla 2006:53 f).

Livlands historia och livernas språksociologiska ställning

Trots att liverna bodde vid Östersjön har Lettlands liviska delar alltid hört till det regerande rikets periferi. I början av 1200-talet bodde livern dock även i hjärtat av landet, vid utloppet av Dyna, dit de tyska korsfararna först anlände (Caune 1998).

För att förstå livernas senare historia måste vi ta avstamp där. Biskop Albert, som ledde de tyska kors- och krigstågen i norra Baltikum i början av 1200-talet, följde en plan som inledningsvis endast gällde liverna. Eftersom det var liver som bebodde Dynas mynningsområde och som satte sig till motvärn när korsriddarna dök upp såg Albert just liverna som sina huvudmotståndare. Det var också liverna man kuvade först, och efter dem letterna. År 1208, efter nästan tio års krig, låg de liviska och lettiska områdena i stort sett under tyskarnas kontroll och lokalbefolkningen hade tvingats övergå till kristendomen. Ett sista större liviskt uppror ägde rum år 1212 i livernas nordostligaste område kring Treyden vid floden Livländska Aa (Prants 1912–13, 2:20 ff). Tyskarnas krigståg varade sedan i ytterligare femton år tills också hela Estland, inklusive dess öar vid västkusten, med dansk hjälp hade tvingats till underkastelse. Resultatet blev en tysk ordensstat som i efterhand fått heta Gammallivland.

De lokala folken i Gammallivland – liver, letter och ester – skulle lyda under tysk adelsmakt under de följande 700 åren, oavsett vilken statsbildning som deras bosättningsområde tillhörde. Eftersom de historiska källorna huvudsakligen tar fasta på politiska händelser som krig, krigståg och erövringar samt olika regenters handlingar och intentioner finns det mycket få uppgifter om de lokala folkens språk och kultur under medeltiden. Det gäller i synnerhet liverna, som uppenbarligen var fåtaliga och därför tidigt marginaliserades. Vi har inte ens någon riktig uppfattning om hur de liviska områdena administrerades.

Gammallivland existerade fram till mitten av 1500-talet, då en lång krigsperiod inträdde. Den inleddes 1558 med ett ryskt angrepp på Gammallivland som fick till följd att den tyska ordensstaten kollapsade och upplöstes. Årkestitet Riga samt områdena omedelbart söder om Dyna (Semgallen) och Kurland tillföll därvid Polen-Litauen. Hertigdömet Kurland och Semgallen, *Ducatus Curlandiae et Semgalliae*, grundades 1561 med Mitau som huvudstad.

Övriga delar av Gammallivland blev under de följande decennierna föremål för envetna krigiska uppgörelser mellan Sverige, Danmark (genom hertig Magnus, danske

kungens bror), Polen-Litauen och Ryssland. Angriparna kom således från alla väderstreck. År 1572 ledde exempelvis den ryske tsaren själv sina trupper in i Livland. År 1581 gjorde polackerna ett infall från syd med en här som ska ha bestått av 100 000 man. De gick upp till Kirkholm vid floden Salis och fortsatte sedan till Petschur och Pskov (Seraphim 1897–1908 [1904], 2:65 f). Hela det lettiska området och det sydliga estniska blev polskt för de kommande drygt tre decennierna.

Under dessa stridigheter skiftade de lokala makthavarnas, d.v.s. den tyska adelns, sympatier till den svenska sidan i början av 1600-talet (Transehe-Roseneck 1890:5). Adeln möttes dock av hertig Karls förslag att bönderna (liverna, letterna, esterna) skulle befrias från livegenskapen som band dem till de tyska herrgårdarna, och förslaget avvisades (Transehe-Roseneck 1890:31). På 1610-talet inledde Gustav II Adolf sitt krigståg mot Ryssland. 1619 besegrade de svenska trupperna polackerna och erövrade Dorpat och därefter också övriga Livland. 1621 vände sig Gustav II Adolf mot Riga och gick slutligen 1622 också över Dyna till Kurland (Seraphim 1897–1908 [1904], 2:277 f; Prants 1912–13, 2:308). Kurland och Semgallen som helhet erövrades emellertid inte av svenskarna, utan fortsatte sin existens som polsk-litauisk vasallstat i 234 år, fram till Polens tredje delning 1795. Övriga delar av Gammallivland blev svenska östersjöprovinser: Livland och Estland. Gränsdragningen mellan polsk-litauiska Kurland-Semgallen och svenska Livland befäste uppdelningen i kurländska liver och livländska liver. De flesta liver kom, som sagt, att framleva sina liv i Kurland, det vill säga utanför Sveriges landamären.

En kataster – ett slags fastighetslängd eller jordebok – för åren 1599–1601 erbjuder en ganska utförlig och förmodligen tillförlitlig bild av Livlands och Estlands ekonomiska situation. Många livländska och estländska jordägare nämns i denna jordebok (Schiemann 1882:12; Transehe-Roseneck 1890:15). Det framgår med all önskvärd tydlighet att Livland i början av den svenska perioden hade hamnat i en djup ekonomisk svacka på grund av de många krigen. Efter det svensk-polska kriget 1600–1629 låg 50–70% av bondgårdarna på flera håll i Vidzeme öde (Cimermanis 1998:23).

Oberoende av polska, svenska och ryska regeringar lyckades den tyska adeln få sig garanterad omfattande privilegier. Dessa var så omfattande att de liviska byarna – och därmed också människorna – i Kurland till slut blev delade mellan två tyska herrgårdar, nämligen Popen och Dondangen. Denna delning är känd från 1700- och 1800-talen, men historiska källor visar att exempelvis den liviska byn Sikrög hörde till Dondangens herrgård redan på 1600-talet (Šuvcāne 2002:93; jfr Kettunen 1938:viii–ix; Šuvcāne 2002:21, 93, 109, 119).

Hertigdömet Kurland och Semgallen blomstrade under första hälften av 1600-talet, då grannländerna ännu var invecklade i krig med varandra. Hertig Jakob von Kettler grundade pappersbruk, glashyttor, salpetersjuderier, tvålkoakerier och klädesfabriker. Och han hade inflytelserika kontakter som gjorde det möjligt för hertigdömet att

ingå förmånliga handelsavtal. Dess flotta var större än Polens. Något av det märkligaste i östersjöområdets historia är att hertigdömet Kurland och Semgallen skaffade sig transmarina kolonier i Tobago i Västindien på 1640-talet och på ön Isla de Andrea (St. Andrew Island, numera James Island eller Kunta Kinteh Island) i Gambia 1651. Det finns inga uppgifter om huruvida någon av Tobagos 212 kolonister skulle ha varit livisk (Mela 2005:67 ff).

De äldsta beläggen för de flesta liviska byarna i norra Kurland härstammar från 1500-talet, men det finns också äldre belägg. Trots att de arkeologiska fynden från Kurlands liviska områden är sparsamma är det sannolikt att området i etniskt hänseende var liviskt redan före 1500-talet. Det råder ingen tvekan om att liver var bosatta i området i slutet av 1500-talet. Några exempel på tidiga belägg för namnen på liviska byar (från Šuvcāne 2002:28, 87, 93, 104, 119, 125, 140, 145, 155) är:

Lūžkilā – omnämnd som *Losne* see 1290, 1747

Ūžkilā – omnämnd som *Newendorf* 1582–83

Sikrōg – omnämnd som *villa Sigkeragke* 1387

Īre – omnämnd som *Minor Irva* 1387

Kūstrōg – omnämnd 1680

Pitrōg – omnämnd som *Pudteraggen* 1582

Sānag – omnämnd som *Saugben* 1310, 1387; som *Sounagen* 1582–83

Vaid – omnämnd som *Waiden* 1582–83

Kūolka – omnämnd som *tumisnis* 1040, 1387

På en karta från 1640-talet återges *Lusa Strand* i Kurland som bestående av två husgrupper (Šuvcāne 2002:28). Under 1500-talets andra hälft hörde den liviska byn Sickraggen (liviska: *Sikrōg*) med sina 18 bondgårdar till stiftet Pilten. På 1600-talet blev byn privat egendom tillhörande adelsgodset Dondangen, och en viktig rågodlingsbygd (Šuvcāne 2002:93). I Klein-Irben (liviska: *Īre*) fanns det i slutet av 1500-talet sammanlagt 29 hushåll. Varje hushåll måste årligen betala skatt till Piltenes herrgård i form av spannmål, flundror och annan fisk samt två tuppar (Šuvcāne 2002:104). Kolken, en by på Kurlands yttersta udde (liviska: *Kūolka*), nämns för första gången som Domesnäs (*tumisnis*) på en runsten i Mervalla i Ytterselö socken, Södermanland, från början av 1000-talet (Sö 198), och samma namn återkommer senare i andra källor. Platsen hade stor betydelse för sjöfarare under medeltiden, inte minst därför att vattenet kring udden är rätt grunt. 1532 nämns en fyr i Kolken. Rigas köpmän skulle varje år erlägga en avgift till ägaren av säteriet i Dondangen till fyrens underhåll.

Det svenska rikets yta blev under 1600-talet större än någonsin, men det tycks inte ha haft någon större betydelse för liverna. De livländska livernas ställning under svenskt styre var jämförbar med böndernas i de övriga delarna av Livland, exempelvis esternas i norra Livland. Kurlands liver hade sannolikt mer gemensamt med esterna på

Ösel. För esterna innebar dock den tyska ordensstatens sammanbrott en stor förändring. I stort sett var deras ställning likadan i Estlands olika delar från 1200-talet till början av den svenska tiden, som senare har omtalats som *vana hea Rootsi aeg*, den gamla goda svenska tiden. Då de estniska områdena delades mellan olika stater uppkom stora skillnader mellan delarna, framför allt mellan Livland under det katolska Polen och Estland under det lutherska Sverige (Prants 1912–13, 2:294). I de polska delarna härskade adeln på sina gods enligt en absolut tysk ordning med en makt som nästan kan jämföras med en kungs. Redan på 1560-talet, då Kurland och Semgallen nyligen blivit polska, förorsakade starosten i Samogitien (litauiska Žemaitia) och stormarskalken Jan Chodkiewicz fruktan och nöd. Detta trots att den polske kungen tidvis hade undantagsbefogenhet, *privilegium administrandi ducatus Livoniae*. Chodkiewicz kunde själv bestämma över sina tjänstemän och domare, besluta om och verkställa dödsdomar, grunda och dra in städer utan att behöva kungens godkännande (Seraphim 1897–1908 [1904], 2:74 f). Även i Kurland och Semgallen fick bönderna det mycket besvärligt. 1638 beslöt till exempel Kurlands lantdag att minska böndernas lön. De bönder som försökte fly skulle återföras till sina husbönder. Om en bonde upprepade ett flyktförsök bestraffades han med att ena foten höjgs av (Raudkivi et al. 2001:61). I de svenska delarna rådde däremot kungamakt, man bedrev en aktiv ståndspolitik och bönderna befriades så småningom från livegenskapen. Adelns rätt att döma över sina livegna bönder begränsades där flera gånger.

Det danska styret på Ösel mellan 1559–1645 fick ingen större praktisk betydelse; det var nästan bara en formsak. Krigen drabbade inte Ösel på samma sätt som Estlands övriga delar och den tyska adeln kunde fortsätta som allsmäktiga lokala makthavare, eftersom det inte fanns någon statlig motvikt som skulle ha kunnat begränsa adelns makt. Jordägarna var nästan enbart tyska, efterkommande till invandrare från 1200–1500-talen. Den polska adeln försvann från Livland under Gustav II Adolfs tid och ersattes av svenska adelsmän (Transehe-Roseneck, 1890:45 f).

Liviska språket på 1600-talet

I dag är det liviska språket ett av världens många starkt hotade minoritetsspråk. Som allmänt umgängesspråk används det inte längre. Det kan nästan ses som ett under att språket alls har bevarats till våra dagar. Men hur såg den liviska ut som talades i 1600-talets Sverige? Kan vi jämföra den med andra minoritetsspråk inom samma geografiska område? Finns det likheter mellan 1600-talets och 1900-talets liviska?

Liviskan var ett minoritetsspråk redan på 1600-talet. Det blev aldrig något stort samhällsspråk, utan talades av fiskare och bönder, det vill säga en socialt begränsad grupp, i ett avgränsat område längs Östersjöns och Rigabuktens kust. Fastän det säkerligen fanns liver som flyttade till städerna uppstod som sagt knappast några varaktiga

livisktalande sociala nätverk i de livländska och kurländska städerna. Liverna vid Rigabuktens östkust drabbades i likhet med Livlands övriga befolkning hårt av de många krigen 1558–1629, men liverna lyckades till skillnad från de mer talrika letterna och esterna aldrig återhämta sig. Livernas språkliga assimilation och språkets gradvisa tillbakagång påskyndades sannolikt av att liviska heller aldrig blev kyrko- eller skolspråk ens i de allmogeskolor som på 1600-talet inrättades i Livland och Estland av den svenska överheten. Det fanns heller inga liviskspråkiga reserver som kunde ersätta de demografiska förlusterna. Antalet byar där liviska talades minskade successivt och språket blev allt mer ett språk som endast talades inom vissa släkter och familjer.

Man kan fråga sig hur det kom sig att liviskan i Kurland inte försvann lika snabbt som i Livland. Det kan som sagt inte bortses från att norra Kurland var geografiskt mer perifert än Livlands liviska trakter, eller att de liviska byarna på Kurlands nordkust låg skyddade av kärr och skogar. Dessa avskärmade byarna från den lettiska inlandsbosättningen och avhöll framför allt letter från att bosätta sig vid kusten. Kanske spelade det också en roll att Ösel med sitt estniska språksamhälle låg närmast till för de sjöfarande liverna, på andra sidan havet. I senare tid har liviska informanter berättat om sitt folks gamla förbindelser med Ösel. Det är möjligt att dessa förbindelser fungerade som en reserv för Kurlands liver. Fastän ingen livegen kunde resa och flytta fritt utan sin tyska godsägares medgivande utvidgade Ösel geografiskt det liviska språkets kretsar. Hade Libau, Windau och hertigdömet Kurland och Semgallen uppnått en högre grad av självständighet redan på 1600- och 1700-talen skulle det kanske ha förändrat Kurland snabbare i demografiskt avseende än vad som faktiskt skedde. Förmodligen påskyndade industrialiseringen av Kurland livernas språkliga assimilation när den väl började.

Det är överraskande att språksituationen i det område som i våra dagar är Lettland under flera hundra år nästan inte förändrades alls. Den viktigaste förändringen var att lettiskan med tiden fick allt större betydelse, medan liverna i Livland assimilerades med den numerärt sett mycket större lettiska befolkningen (Cimermanis 1998:22 f). Detta fick till påföljd att liviskan dog ut i Livland på 1800-talet. Den regerande sociala klassen bestod nästan enbart av tyskar. Därför blev de sociala och ekonomiska gränserna också språkliga gränser: folket på landsbygden talade lettiska och på vissa håll liviska, medan städernas borgare, adeln och prästerna talade tyska (Beyer 2002:60 f). I sin omfattande bok om Estlands kulturhistoria hävdar Ilmar Talve (2004:109 ff) att esternas folkkultur på 1500-talet fortsatte enligt traditionerna från medeltiden: esterna i städerna och på de tyska herrgårdarna ingick i de estniska böndernas nätverk. Den fredliga utvecklingen medförde folktillväxt innan krigsperioden i mitten av 1500-talet tog sin början. Politiska gränser spelade en mindre roll. Dessa förändrade sannolikt inte språksituationen i Livland mellan 1200- och 1900-talen så definitivt som tyskar- nas ankomst i början av 1200-talet hade gjort eller som de baltiska ländernas självständighetsdeklarationer skulle göra i början av 1900-talet.

Min slutsats är inte baserad på historisk dokumentation, utan på de uppgifter vi har om de lokala språkens och folkens ställning i norra Baltikum under den sjuhundra år långa period med stark tysk dominans som följde på den tyska erövringen i början av 1200-talet. Vi känner mycket bättre till estniskans utveckling under samma tid och kan jämföra med den. De reformer och förbättringar i den estniska allmogens sociala och utbildningsmässiga förhållanden som genomfördes under 1600-talets svenska styre kom inte liverna till del i samma utsträckning. Till skillnad från estniskan vidgades inte heller liviskans användningsområden. I och med att det var svårt för de livegna bönderna att flytta eller lämna sina hem, inte bara befästes, utan vidgades de regionala skillnaderna mellan estniska dialekter under denna period på ett jämförelsevis litet område. Andreas Önnersfors (2002:94) hävdar att situationen i Svenska Pommern mellan 1648 och 1815 tydligt illustrerar att kontakten mellan svenska och ett annat språk (tyska) var en konstitutiv beståndsdel i tidens kulturella klimat. Detta var inte fallet med liverna och liviskan.

Något av det viktigaste som bevarade de liviska trakterna som liviska var dock den demografiska utvecklingen. Balansen mellan nativitet och mortalitet garanterade en viss regional stabilitet, som stördes endast då migrationen från kustbyarna ökade. Via fisket och handelsflottan nådde det liviska språket nya områden. Det var ju liviska sjömän som den berömda danske språkforskaren Vilhelm Thomsen träffade i Köpenhamn på 1800-talet. Detta oväntade möte ledde till att ett av det liviska språkets fonetiska särdrag uppmärksammades. Thomsen observerade nämligen att den liviska prosodin påminde om danskans, eftersom liviskan har ett fonetiskt särdrag som starkt påminner om danskans *stød*.

Det är mycket svårare att svara på frågan hur det liviska språket rent strukturellt såg ut på 1600-talet. Å ena sidan antar man att liviskan skilde sig från andra östersjöfinska språk ganska tidigt. Å andra sidan har lettiskan påverkat liviskan starkt. Detta starka lettiska inflytande torde inte ha kunnat göra sig gällande förrän tvåspråkigheten bland liverna blivit omfattande. Och det märkte även liverna själva:

livõd mēl um nei aptumštõt, ku sieggõbõd rändakieldõ let'kielõks (Kettunen, 1938:13)
 'livernas sinne är så fördyrat, att de blandar liviskan med lettiskan'

Utan konkreta skriftliga källor är det inte möjligt att bestämma när och var det liviska språket blev den liviska som vi känner från 1800- och 1900-talen. Men det är en fråga som framtida forskning får försöka besvara.

LITTERATUR

- Auns, M. (1994): "Libieši rakstīto vēstures avotu ziņās (līdz 13. gadsimtam)". I: K. Boiko (sast.), *Libieši. Rakstu krājums*. Sid. 7–15. Rīga.
- Beyer, J. (2002): "Om anvendelsen af det svensk sprog i Estland og Livland i 1600- og 1700-tallet". I: *Svenska språkets historia i östersjöområdet*. Utg. av S. Lagman *et al.* (Nordistica Tartuensia 7). Sid. 59–80. Tartu.
- Boiko, K. (1998): "Liivlased ja liivi keel". I: *Kaheksa keelt, kaheksa rahvast*. Utg. av J. Ōispuu & M. Joalaid. Sid. 5–13. Tallinn.
- Caune, A. (1998): "Rīgas libieši". I: *Latvijas zinātņu Akadēmijas vēstis*, 52/3, 1–11.
- Cimermanis, S. (1998): "Par libiešu saplūšanu ar latviešiem". I: *Latvijas zinātņu Akadēmijas vēstis*, 52/3, 21–38.
- Hiärne, T. (1794): *Ehst- liv und lettländische Geschichte. Nach der Originalhandschrift herausgegeben. Erster band*. Mitau.
- Kettunen, L. (1938): *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki.
- Koski, M. (2001): "Liivinmaan nimi". I: *Virittäjä* 105, 530–560.
- Kruse, F. (1844): *Vergleichende Charte vom alten und neuen Livland, Esthland, Curland und Semgallen. Gezeichnet nach den Quellen von Prof. Fr. Kruse*. Dorpat.
- Kruse, F. (1846): *Ur-Geschichte des Estnischen Volkstamms und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland*. Moskau.
- Laidla, J. (2006): *17. sajandi ajalookirjutaja raamatuteaduse Magistritöö*. Tartu Ülikool: Filosoofiateaduskond, Ajaloo osakond [Manuskript].
- Mela, M. (2005): "Latvian historiaa 1200–1944". I: *Latvian historiaa ja kulttuuria*. Utg. av M. Mela & L. Vaba. Sid. 64–95. Helsinki.
- Pajusalu, K. (2007): "Kuidas äratada keelt: salatsiliivi väljavaateid". I: *Merkityksen ongelmaista vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä*. Utg. av H. Mantila *et al.* (Acta Universitatis Ouluensis, B 79). Sid. 211–227. Oulu.
- Palli, H. (1996): *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn.
- Prants, H. (1912–13): *Eesti rahva ajalugu*. 2 bd. Tartu.
- Raudkivi, P. *et al.* (2001): *Baltimaade ajaloo lugemik*. Tallinn.
- Schiemann, T., utg. (1882): *Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den baltischen Güterchroniken*. Reval.
- Seraphim, E. (1897–1908): *Livländische Geschichte*. 3 bd. Reval.
- Šuvcāne, V. (2002): *Libiešu ciems, kura vairs nav*. Rīga.
- Talve, I. (2004): *Eesti kultuurilugu*. Tartu.
- Tering, A. (1992): "Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul". I: *Keel ja Kirjandus* 35, 463–467.

- Transehe–Roseneck, A. v. (1890): *Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert*. Strassburg.
- Tunkelo, E. A. (1929): ”Maannimistä *Viro* ja *Vironmaa*”. I: *Virittäjä* 33, 102–125.
- Winkler, E. (1994): *Salis-livische Sprachmaterialien* (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, C 21). München.
- Winkler, E. (1999): *Ältere livische Sprachmaterialien* (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, C 22). München.
- Winkler, E. & K. Pajusalu (2009): *Salis-livisches Wörterbuch* (Linguistica Uralica, Supplementary Series, 3). Tallinn.
- Vääri, E. (1959): ”Liivi keele uurimise ajaloost”. I: *Emakeele Seltsi aastaraamat* 5, 190–225.
- Önnerfors, A. (2002): ”Svenska språkets ställning i den tyska Östersjöprovinzen Pommern 1648–1815”. I: *Svenska språkets historia i östersjöområdet*. Utg. av S. Lagman *et al.* (Nordistica Tartuensia, 7). Sid. 81–97. Tartu.

Konkordans till ortnamnen på liviskt, lettiskt och estniskt område som nämns i artikeln (K = i Kurland, L = i Livland, R = i Ryssland)

<i>Svenskt/tyskt namn</i>	<i>Lettiskt namn</i>	<i>Ortstyp (administrativ tillhörighet)</i>
Alt-Salis	Vecsalaca	säteri (L)
Domesnäs/Kolken	Kolka	udde; livisk by: Kūolka (K)
Dondangen	Dundaga	säteri; liviska: Duondig (K)
Dorpat	Tartu	sydestnisk stad (L)
Dyna/Düna	Daugava	flod (L/K)
Kirkholm/Kirchholm	Salaspils	ordensborg; socken (L)
Klein-Irben	Mazirbe	livisk by: Īre (K)
Kostraggen, Koschtraggen	Košrags	livisk by: Kūoštrōg (K)
Kremon	Krimulda	säteri; socken (L)
Lemsal	Limbaži	stad; socken (L)
lettiska Livland	Vidzeme	region i svenska Livland (L)
Libau	Liepaja	stad (K)
Livländska Aa	Gauja	flod (L)
Losne see	Lūžņa	sjö; livisk by: Lūž (K)
Mitau	Jelgava	provinshuvudstad (K)
Nabben	Nabas	säteri; socken (L)

Neudorf	Jaunciems	livisk by: Ūšķilā (K)
Pernigel	Lielupe	säteri; socken (L)
Petschur	Pečori	stad; estniska: Petseri (R)
Pitraggen	Pitrags	livisk by: Pitrōg (K)
Pilten	Piltene	stiftsstad (K)
Popen	Pope	säteri (K)
Salis	Salaca	flod (L)
Saunaggen	Saunags	livisk by: Sānag (K)
Semgallen	Zemgale	region i hertigdömet Kurland
Sickraggen	Sikrags	livisk by: Sikrōg (K)
Treyden (Thoreida)	Turaida	biskopsborg, säteri; socken (L)
Uexküll	Ikšķile	stad; socken (L)
Wayden/Waiden	Vaide	livisk by: Vaid
Waynsel/Wainsel	Vainaži	säteri; socken (L)
Windau	Ventspils	stad (L)
Ösel	Sāmsala; Sāremā	ö; estniska: Saaremaa (L)

Ryska

Ulla Birgegård

Ryssland har sedan äldsta tid varit ett grannland som gjort sig påmint, och oavsett om kontakterna har varit av krigisk eller fredlig natur har det varit nödvändigt att komma till tals, att kunna kommunicera. I de direkta kontakterna med det ryska riket var man sedan gammalt beroende av tolkar, eftersom man inte hade något gemensamt språk, liknande latin, att kommunicera på. Redan under Gustav Vasas tid studerade unga ryssar svenska i Sverige. Ivan den förskräcklige, som var en ytterligheternas man, lät 1573 arrestera två rysstolkar som var i Ryssland som sändebud, för att de skulle lära två ryska ynglingar svenska (Tarkiainen 1972:492).

Från början av 1600-talet finns det uppgifter om att det saknades svensktolkar och att de som fanns var odugliga för sin uppgift. Vad rysstolkar anbelangar tycks bristen ha varit mindre uttalad. Under medeltiden och i början av 1500-talet höll sig de rika handelsstäderna i Baltikum – Reval, Riga och Dorpat – med egna rysstolkar, både för handeln och för diplomatin. Åtminstone från mitten av 1500-talet fanns det tolkar att tillgå både i Stockholm och i Viborg. Från slutet av 1500-talet fanns det rysstolkar även i Narva. Somliga tolkar arbetade kontinuerligt, andra tog tillfälliga uppdrag. Kari Tarkiainen, som forskat mycket kring dessa rysstolkar, uppger att det 1595–1661 (alltså mellan frederna i Teusina och Kardis) fanns 83 kända rysstolkar, men de var med säkerhet fler (Tarkiainen 1972:499). Från 1630-talet fanns det i Stockholm en translator, med större kompetens och högre lön, och en lägre avlönad tolk. Från mitten av 1600-talet var Narva en nästan lika viktig stationeringsort för rysstolkar som Stockholm.

Från omkring 1640 infördes en regelrätt utbildning av rysstolkar i Stockholm, medan den tidigare varit av mer sporadisk karaktär. Det fanns två kategorier av tolkar: kronotolkar och handelstolkar. Kronotolkarna skötte korrespondensen mellan den ryska och den svenska utrikesförvaltningen. Eftersom den diplomatiska brevväxlingen

betraktades som hemlig fick tolkarna avlägga en ämbetsed och hade tystnadsplikt. Den mest prestigefyllda uppgiften var deltagande i ambassader. Tolkarna fick också fungera som kurirer, alltså resa till Ryssland för att lämna över viktiga skrivelser. Handeln med ryssarna byggdes ut på 1630-talet, och år 1641 stod ett ryskt handelshus färdigt på Söder i Stockholm. Där behövdes det också tolkar. De ryska köpmännen kom till Stockholm på somrarna för att göra affärer. Redan år 1636 stadgades att handel med ryssarna bara fick bedrivas i närvaro av en edsvuren tolk. Uppenbarligen hade tolkarna också vissa sidouppgifter: En viss Daniel Golowitz, som tillfälligt var verksam som tolk, fick 1605 sex daler för att "fördricka mäd någre Rydzke köpmän som till Stockholm ankombne voro, aff hvilka han kundskap förfråga skulle" (citerat efter Tarkiainen 1972:508). Ytterligare en föreställning om de krav som ställdes på en tolk kan vi få från en fullmakt som utfärdades av Gustav II Adolf till tolken Hans Brakel 1619: denne borde "sigh altijdh troligen låtha bruka uthi samme sijn dienst, anthen vijdh vårt Hoff, hvar så någre Senningebudh eller Poster medh någre tractater, breff eller verff ahnkomme, hvadh som då förefaller till att förtolcke, transferere och affsättia; såsom och på reesor, hvart som helst oss teckes och nödigt ähr" (citerat efter Tarkiainen 1972:505). Troligen var Brakel därmed auktoriserad kronotolk.

Vilka var då dessa tolkar? Vad hade de för bakgrund och utbildning? De flesta talade nog ryska från barndomen. I gränstrakterna var det inte ovanligt att folk talade eller förstod fyra språk: svenska, (östersjö)finska, tyska och ryska. Andra hade på andra sätt haft kontakter med den ryska språkmiljön, t.ex. genom att de vuxit upp i utlänningsförstaden (*Nemetskaja sloboda*) i Moskva. Därtill fanns trivialskolan i Narva, grundad 1642. I skolans verksamhetsberättelse från 1644 framgår att man undervisade i latin, svenska, tyska, finska, ryska, aritmetik och musik. De första åren var ryska möjligen "hemspråk", för att sedan övergå till att betraktas som ett främmande språk. Det är dock ovisst om skolan utbildade några tolkar, kanske var det snarare blivande präster som var den främsta målgruppen (Tarkiainen 1972:515). De flesta tolkarna var av utländsk härkomst. I Baltikum var rysstolkarna som regel tyskar. Antalet tolkar av svenskt ursprung var ganska litet. Den svenska tolkkåren bestod av allt från analfabetska gränsbönder till män med lärda intressen och förmågor. Spår av tolkarnas arbete ser vi i alla de översättningar till svenska av ryska texter som finns bevarade, en del också signerade. De ryska originalen saknas dock som regel. De slängdes ofta, eftersom de ansågs obegripliga.

Vi skall bekanta oss med två tolkar, far och son, som var av svenskt ursprung: Bengt Mattsson rysstolk och hans son Johan Bengtsson Roselin, adlad Rosenlindt. Bengt Mattsson växte upp i Kexholm, en liten rysk fästning vid Ladoga som tillhörde Sverige 1580–95. Hans far, fältprästen Matthis Petri, var slottsprestikant där. Befolkningen i Kexholm bestod av ryssar och karelare och Bengt Mattsson och hans bror lärde sig ryska. De fick också möjlighet att studera ryska på kronans bekostnad. Omkring 1607

anställdes Bengt Mattsson på kungliga kansliet för att syssla med diplomatisk korrespondens och svor ämbetseden som tolk, den första som bevarats till eftervärlden. Han gjorde en rad översättningar från ryska till svenska. År 1611 skickades Bengt Mattsson på ett längre uppdrag med en militär styrka mot Vita havet. Under tiden tog tolken Hans Flörich hans plats i Stockholm. Bengt Mattsson förlorade på det sättet både arbete och lön. Han tvingades ta tillfälliga uppdrag och blev mycket bitter. När han 1624 återvände till Stockholm placerades han under Flörich, som nu hade titeln translator. År 1629 försökte Bengt Mattsson olagligt lägga beslag på inkomsterna från nio hemman. Det hela uppdagades och han kunde ha dömts till döden, men klarade sig undan med fängelse. I fängelset arbetade han med en rysk-svensk och en svensk-rysk ordbok och hade planer på att färdigställa en grammatik, men hans ansökningar om medel till skrivpapper och annat tycks inte ha beviljats. Han frigavs mot borgen i oktober 1631 och tycks därefter ha varit verksam som handelstolk i Stockholm. Bengt Mattsson dog 1653, närmare 75 år gammal (Tarkiainen 1984:18).

Bengt Mattssons son, Johan Bengtsson Roselin, tycks ha varit den förste som verkligen fungerade som lärare för rysstolkar. Han anställdes 1641 av kronan med placering i Narva och studerade åren 1642–43 i Dorpat på kronans bekostnad. I slutet av 1643 blev han kanslist i Stockholm och steg så i graderna och blev translator i ryska 1649 med 900 daler i årslön. Han skrev samma år en supplik till Kungl. M:t om bristen på kompetenta tolkar och formulerar sig så här:

fuller många (:särdeles af den Tyske nationen:) kunne finnas, dee sigh för translatorer att bruka understå, oachtat att deras kunskap icke vidare än till blåtta traffiquen och oeconomien sigh sträcker, hvilcken är vidt *a curialibus* [ligger långt från kanslispråket, UB], mycket mindre kunna något *in sacris* tälcka eller explicera, begå fördenskull här uthinnan stora Fauter och komma undertiden potentaterne emellan store irringer och missförstånd åstadh, hvilcke i längden nogsampt kunnige blifve, och då inthet stå till corrigeras (citerat efter Tarkiainen 1972:505 f).

Roselin hävdar alltså att många tar uppdrag som förutsätter specialkunskaper, i t.ex. kanslispråk och religionens språk, kyrkslaviska, fastän deras kunskaper i ryska bara räcker för att de skall fungera i vardagliga situationer som transport och handel. Med andra ord: de påstår sig ha kompetens som kronotolkar, fastän de knappt fyller kraven för handelstolkar. Därigenom förorsakar de emellanåt onödigt och långvarigt gnissel i relationerna mellan de båda rikena. För att råda bot på missförhållandena erbjuder sig Roselin att undervisa unga män i ryska om myndigheterna står för deras underhåll. Riksrådet beslöt i augusti 1649 att ”thet schulle upsökias några qvicka ingenia, som vände sigh vid rysche språket” (citerat efter Tarkiainen 1972:516). Roselin fick snart elever. Han innehade translatorssysslan i Stockholm fram till 1653 och skickades sedan på olika diplomatiska uppdrag. I samband med kriget mellan Polen och Ryssland mördades han av kringströvande polacker under ett uppdrag i Polen 1657 (Tarkiainen 1984:21).

Tolkutbildningen

Hur kan undervisningen på denna tolkskola ha gått till? Vad använde man för läroböcker? En fingervisning kan vi få i två "läromedelskit" som har hittats på Riksarkivet och Kungliga biblioteket i Stockholm. Om det ena har Anders Sjöberg (1966) skrivit, om det andra Birgitta Janson (1975). Båda dokumentportföljerna kan knytas till rysstolkar, den ena till Enok Lilliemarck, den andra till Nils Hiesingh, och båda innehåller material som måste ha använts som hjälpmedel för rysstolkar. I materialet på Riksarkivet finns fragment av en översättning till latin av Meletij Smotritskijs rysk-kyrkslaviska grammatik, tryckt i Moskva 1648, liksom delar av Epifanij Slavinetskijs latinsk-slaviska ordbok i till hälften vänt skick (Birgegård 1985:41 f). Det innebär att den slaviska spalten, som i Slavinetskijs ordbok står till höger om den latinska, d.v.s. som utgjordes av översättningar av de latinska uppslagsorden, här står till vänster, i alfabetisk ordning utifrån de *två* första bokstäverna. Vändningen är alltså inte helt genomförd. Både Smotritskijs grammatik och Slavinetskijs latinsk-slaviska ordbok var centrala hjälpmedel i Ryssland under 1600-talet. Ordboken vore dock mera användbar i Sverige om man kunde slå upp de slaviska orden och få deras betydelse på latin, därav detta försök till vändning. I samma dokumentportfölj finns också delar av en tysk-rysk tematisk ordbok, fragment av ett svensk-ryskt lexikon och rysk-svenska ordlistor efter modell av Comenius *Janua linguarum*. På Kungliga biblioteket finns en tematiskt uppställd tysk-rysk ordlista enligt samma modell, alfabetiskt uppställda ordlistor, fraser och dialoger om handel och vardagliga ämnen, en avskrift av en del av Pamvo Beryndas kyrkslavisk-ukrainska ordbok samt grammatiska anteckningar. En del av materialet på Kungliga biblioteket är rysk-tyskt snarare än rysk-svenskt, vilket speglar det faktum att många tolkar hade tyska som modersmål. Där finns också en på tyska avfattad skildring av Narvas belägring och avskrifter av fredsfördragen i Stolbova, Kardis och Pljussa på både svenska och ryska. Med hjälp av detta bevarade material kan vi få en ganska god föreställning om hur man undervisade de blivande rysstolkarna i språket och vilka läromedel som användes. Tilläggas bör att i utbildningen ingick också vistelse i landet.

Låt oss nu titta närmare på några sammanhang där rysstolkar varit inblandade. I och med freden i Stolbova 1617, när Ingermanland och Kexholms län tillföll Sverige, hade Sverige plötsligt inom sina gränser fått en rysk-ortodox befolkning – en del av dem etniska ryssar – som måste inlemmas i den svenska samhällskroppen. Man såg med viss misstänksamhet på denna religiösa minoritet, i synnerhet den rysktalande, som uppfattades som främmande och som dessutom bebodde de känsliga gränstrakterna. Svenska myndigheter betraktade i själva verket de nya medborgarna som en säkerhetsrisk, som i händelse av krig inte vore att lita på. Det gällde att försöka komma till tals med dem och omvända dem till den sanna lutherska tron. I första hand kon-

centrerade man sig på de östersjöfinsktalande ingrarna, voterna och karelarna, som av någon för de svenska myndigheterna outgrundlig anledning envisades med att hålla fast vid den rysk-ortodoxa läran fastän de inte förstod ett ord av den. Det var dock klart att även de rysktalande borde bearbetas. Man försökte få till stånd undervisning i den lutherska tron och verkade för att predikningar hölls på både finska och ryska.

Katekeserna

Ett synligt exempel på den svenska regeringens ambitioner vad gäller de rysktalande undersåtarna var en tryckpress med ryska typer som sattes upp i Stockholm 1628 under ledning av den holländske stilgjutaren Peter van Selow (Jensen 1912:138 f). Ett alster från det ryska tryckeriet var det s.k. *Alfabetum Rutenorum* (fig. 19:1), en liten ABC-bok på 28 sidor som innehåller en filologisk och en religiös del. I den filologiska delen går man igenom det ryska alfabetet, ger förklaringar till hur ljuden uttalas genom att bl.a. ge motsvarigheter i andra språk o.s.v. Den religiösa delen av *Alfabetum Rutenorum* innehåller Luthers lilla katekes, inkluderande Fader Vår, Trosbekännelsen, Tio Guds bud, om Dopet, om Himmelrikets nycklar, nattvardstexter och sju böner på rysk-kyrkslaviska och svenska (Sjöberg 1975; Āurovič 2000). Möjligen är den filologiska delen i *Alfabetum Rutenorum* att betrakta som den äldsta läroboken i ryska språket överhuvudtaget. Här skall ges ett exempel från början av boken som bl.a. innehåller en genomgång av de kyrilliska bokstäverna, deras motsvarighet med latinska bokstäver och deras benämning i latinsk transkription och med kyrilliska bokstäver. Till vissa av bokstäverna ges anvisningar om uttalet, som t.ex. den följande rörande bokstaven ѕja (ш):

Thenna bookstaf skal nämpnas lijka såsom the *Hebreer pronunciera schin*, allenast setias ther som står i. skal *pronuncieras a*. tā nämpna *scha*, eller såsom the franzoserne *pronunciera cha*. Och säger *chacun* шакунь men sielffue bookstaffwen heeter шa.

Troligen var *Alfabetum Rutenorum* avsedd för svenska präster, som med hjälp av den skulle lära sig ryska så att de mera aktivt kunde delta i missionsarbetet. Boken saknar tryckår (se vidare nedan).

Det mest kända alstret från van Selows tryckeri är den år 1628 tryckta översättningen till ryska av Luthers lilla katekes (fig. 19:2). Den översattes från tyska av den ovannämnde Hans Flörich och renskrevs av den ryske djaken Isak Tortsakov från Jama i närheten av Narva (Sjöberg 1984; Āurovič 2000). Om Flörich vet vi att han var född i Ryssland – troligen 1577 – av tyska föräldrar. Där tjänstgjorde han som tolk åt bl.a. sådana berömdheter som Boris Godunov och Vasilij Sjujskij, innan han efter många öden och äventyr trädde i svensk tjänst 1612 (Sjöberg 1984:26 f). Flörich innehade den

Fig. 19:1. Alfabetum Rutenorum. (UUB, Sv. Språkvet. Slav.)

viktiga tolktjänsten i Stockholm 1612–32. Han tycks aldrig ha lärt sig skriva svenska utan skrev alltid på tyska.

I sina instruktioner till Flörich skrev Gustav II Adolf den 10 juni 1625:

wij hafve antagett en Tryckiare som skall tryckie Ryske Böcker Hvarföre på dett att samme Tryckiare må komma till arbetz, är vår nådige willie att du verterer den lille Catechesin opå Ryske, så att utläggningen blifwer på rätt Ryska, men vad som aff Bibeln citeret är, icke förändras utan indragz opå Schlavonisk såsom dett i deres Biblia ståår (citerat efter Sjöberg 1975:13).

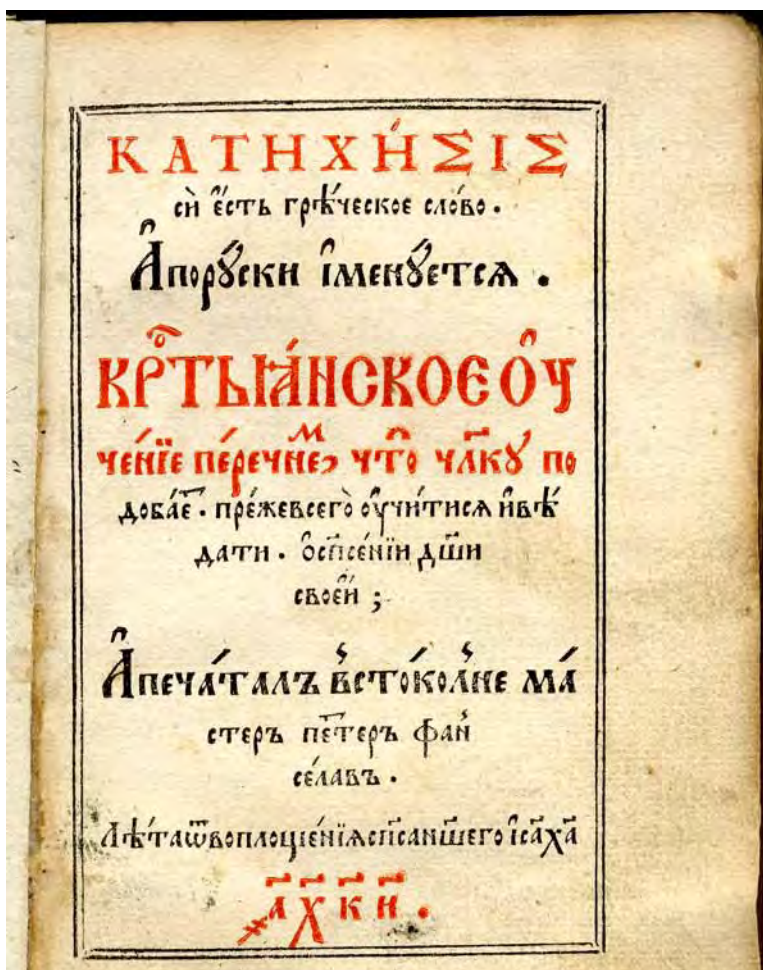

Fig. 19:2. Titelbladet till Martin Luthers Lilla katekes på ryska (1628; UUB, Sv. Teol. Katek.)

Kungen vill alltså att citat ur Bibeln och liknande i Luthers katekes skall citeras ur den kyrkslaviska Bibeln medan annan text, som t.ex. Luthers förklaringar, skall översättas till ryska.

Luthers katekes på ryska omfattar 144 sidor och innehåller Luthers lilla katekes, d.v.s. samma texter som i *Alphabetum Rutenorum*, men i en annan följd. Sedan följer grundtexterna igen (tryckta med mindre bokstäver) med Luthers förklaringar och med

böner, Hustavlan och Magnificat samt Zacharias' och Simeons böner. Syftet med denna katekes kan, enligt Sjöberg, ha varit att informera teologiskt bildade ryssar om lutherdomen. Sjöberg spekulerar i att Flörichs översättning möjligen uppfattades som alltför rysk (även bibelcitaten) och att Tortsakov i samband med renskrivningen sattes på att göra den mera kyrkslavisk. Av vissa tecken att döma hann han emellertid inte avsluta sitt arbete. Detta skulle kunna förklara ett par exempel i slutet av katekesen där citat ur Bibeln har en klart rysk prägel. Sjöberg anser att utan Tortsakovs redigering kunde vi kanske ha haft en mera rysk version av katekesen än vad vi nu har, något som språkhistoriskt hade varit av större intresse (Sjöberg 1975:16 f). Luthers katekes på ryska finns bevarad i några få exemplar. (För ny information om Hans Flörich respektive Isak Tortsakov / Isaak Tortjakov, se Maier & Droste 2010; Pereswetoff-Morath 2010.)

Katekesöversättningen utsattes för stark kritik. I ett exemplar på Uppsala universitetsbibliotek (Rar. 10:367), som såldes på auktion omkring år 1800 (Bring 1919:188), finns ett citat av Johan Gabriel Sparwenfeld, överflyttat av Pehr Fabian Aurivillius från Sparwenfelds exemplar av katekesen. ”Emot denna Catechesen är ett scriptum utgångit till warning för alla Ryssar af Patriarchen i Moscau att intet läsas. J. G. Sparfvenfeldt”. Vidare har han skrivit till:

Så widt denne translator haft Dicta Scripturae för sig, att afskrifva utur Bibeln, har han hållit sig väl, men när han skolat leda sig sjelf, eller vertera på nyo hvad i Luthers Cateches var, som i Bibeln ej finnes, eller bönerna, som i ryskan förr ej fanns så har han fallit i oredighet och i förseelse både mot grammatican och annat som af collatione och flitigt läsande ses och då allt för mycket märkes, men står med liten möda, att hjälpas, då Gud vill ge oss nåd, att få tillfälle denne att öfverse och omtrycka.

Sparwenfeld tycks dock aldrig ha fått detta tillfälle att se över katekestexten. Men han var långt ifrån den förste som var kritisk till översättningen. I det ovan nämnda exemplaret finns en parallell svensk text, enligt Bring skriven av Bengt Mattsson rysstolk, med en del randanmärkningar. Att Bengt Mattsson var kritisk till Hans Flörichs översättning är väl känt. I en supplik ställd till drottning Kristinas förmyndarregering ber han att få låna kungens ryska bibel som han behöver för studium av ”de Ryska Disputationer om ten helga Andes utgående aff Sonenom så wäll som aff fadrenom. Och andre meera Religions saker” (citerat efter Tarkiainen 1984:16). Han talar också i sin supplik om tryckning av en rysk evangeliebok. Uppenbarligen arbetade Bengt Mattsson på en ny översättning av Luthers katekes till ryska som skulle ersätta Hans Flörichs. Denne dog 1632 och samma år började Bengt Mattsson tala om sina planer på att publicera en ny översättning av katekesen. Han ville koppla in den f.d. fältprästen kyrkoherden Martin Aschaneus att överse och revidera den ryska katekesen. Flörich efterträdades så småningom på translatorstjänsten av en ”stätlig Rysstolk”, Onuphri Kyri, som också tycks ha varit missnöjd med katekesöversättningen och som började omar-

beta den. När Johan Roselin 1649 tillträdde translatorstjänsten efter Onuphri Kyri sattes även han på att omarbete Flörichs översättning. Roselin kunde inte acceptera att Kyri ändrat i bibelcitaten, men Kyri stod på sig, och oenigheten dem emellan satte stopp för projektet. Trots alla planer på att revidera översättningen tycks alltså ingen ny version ha kommit till stånd.

Bland andra Anders Sjöberg och L'ubomír Ďurovič har påpekat hur intressant denna översättning är för dagens slavister med intresse för språksituationen i Ryssland på 1600-talet.

En som lyckades få ytterligare en katekes av trycket – om än av ett ovanligt slag – var Nicolaus Bergius. Hans rysk-svenska katekes trycktes i Narva 1701 under titeln *Lutheri Catechismus medh Affton och Morgon Bönen samt Bordlexor på Ryska och Swenska* (Nyholm 1996:24 ff). Den lärde Bergius var generalsuperintendent i Livland och blev känd i Europa genom sitt initierade arbete om den ryska kyrkan: *De statu ecclesiae et religionis moscoviticae*, tryckt i Stockholm 1704. Hans katekes innehåller samma katekestexter och samma böner som den från år 1628. Men trosbekännelsen i van Selows katekes är den i den svenska kyrkan då vedertagna Apostoliska, medan katekesen från år 1701 innehåller både den Apostoliska och den Nicenska trosbekännelsen – den senare den vedertagna i den grekisk-ortodoxa kyrkan (Ďurovič 2000). Den Nicenska trosbekännelsen innehåller det kontroversiella *filioque*, som infördes av den västliga kyrkan på 800-talet och som den grekisk-ortodoxa kyrkan aldrig har accepterat (jfr Bengt Mattssons formulering i samband med att han ber att få låna den ryska bibeln ovan). Den rysk-kyrkslaviska katekestexten i vänsterspalten översätts till svenska i den högra spalten, men ord för ord, helt utifrån kyrkslavisk syn tax och ordföljd, för att läsaren skall förstå vilket ord som betyder vad. Troligen är utgåvan tänkt som ett hjälpmedel för svenska präster att med utgångspunkt från katekesen kunna arbeta på omvändelsen av rysk-ortodoxa undersåtar.

Forskare har diskuterat när *Alfabetum Rutenorum* egentligen trycktes. Längre ansåg man att den kom ut efter 1628 års katekes. På senare år har det tvärtom hävdats att *Alfabetum Rutenorum* snarare var en inledning på hela projektet (Ďurovič 2000). Fullkomlig visshet kommer vi kanske aldrig att få. Luthers katekes översattes även till finska skriven med ryska bokstäver. Den som transkriberade var rysstolken Johan Roselin (se Tapani Lehtinens bidrag i denna volym). Arbete pågår för närvarande för att göra dessa svåråtkomliga katekeser – *Alfabetum Rutenorum*, 1628 års katekes, Narva-katekesen och den finska – tillgängliga för forskningen. Ingrid Maier förbereder en faksimilutgåva med historisk och språklig kommentar för Vitterhetsakademiens skriftserie *Slavica Suecana*.

Trots alla ansträngningar från den svenska sidan att – delvis med hjälp av katekeserna – förmå den rysk-ortodoxa befolkningen att överge sin gamla tro och gå över till protestantismen blev resultatet magert.

En rysk motoffensiv

Ryska världsliga och kyrkliga myndigheter satt emellertid inte med armarna i kors medan svenskarna försökte omvända den ortodoxa befolkningen i Ingermanland till den lutherska tron. Vi erinrar oss Sparwenfelds uppgift om att det utgivits en skrift i Moskva där ryssarna förbjöds att läsa Luthers katekes. Man inledde i själva verket från rysk sida en motoffensiv, där man försökte få den protestantiska befolkningen i Ingermanland att avsvärja sig sin kätterska lutherska tro och gå över till den rysk-ortodoxa. På Riksarkivet i Stockholm har jag hittat en rysk text med svensk översättning vars upphovsman tycks vara patriarken Filaret (Birgegård 2002). Den konservative Filaret (ca 1553–1633) vannlade sig framför allt om den rysk-ortodoxa trons renhet och om att döpa om de personer som önskade övergå till den ortodoxa läran (det handlade om begjutning visavi trefaldig nedsänkning; *Slovar' knižnikov* 2004:161–168). Han var också mån om att motverka de svenska myndigheternas protestantiska propaganda. Den nämnda ryska texten är en avskrift ur Filarets *Potrebnik* som har översatts till svenska. Den utgör en lång förbannelse över alla irrläror som sprids av Martin Luther och hans anhang, d.v.s. Calvin, Zwingli och andra, och utgör ett slags försäkran genom vilken man avsvär sig protestantismens irrläror, en efter en. Det kan se ut så här:

Jag förbanner deras första lära som dhe ställa för dhe små barnen, den boken som dhe kalla Catechismum, den Martin hafwer skrifwit uthi 4 delar hwilken efter lutheri och Calvini bedrägerij är kallat en hufwudlära, den dhe alle ifrån ungdomen läsa fram för dett som är af Christi mund kommit, till at förwända dhe som äre af sanna religionen, och at uttyda io guds bud, hwilket tiäner till at föra folcket in uthi den judaiske religionen.

Superintendenten i Narva, Johannes Gezelius, som var mycket aktiv i försöken att omvända de ortodoxa till protestantismen, rapporterar till Kungl. M:t att man hittat den här boken och en annan liknande i ryska kyrkan i Ivangorod, alltså på svenskt område. Han ondgör sig över att boken tryckts i Moskva och alltså är sanktionerad från högsta ort. De ryska prästerna i Ivangorod hade slagit ifrån sig och sagt att de aldrig hade läst eller hört den där exekrationen. Kungl. M:t svarar (i maj 1683) och kritiserar de ryska prästerna hårt. På grund av sin "olärdheet och lättia uthi informerrande" håller prästerna undersåtar som bekände sig till den rysk-ortodoxa tron inte bara ovetande om den lutherska läran, utan t.o.m. styrker dem i "kallsinnigheet och wrängt hiertelagh, emoot deeras tillordnade höga öfwerheet" genom att försumma att i sina kyrkor läsa de böner som de hade föreskrivits, nämligen för kungen och fäderneslandet. Dessutom döljer prästerna inte sitt hat mot "vår reena Ewangeliska religion". I brevet föreslås att man verkar för att översätta de texter som ryssarna själva erkänner till deras språk och trycker dem. Men eftersom det ryska tryckeriet som Gustav Adolf skaffade tycks vara förskingrat så borde man skaffa ett nytt. De ryska prästerna

förbjuds också ”wid högsta straff” att vid sina sammankomster framföra de nämnda förbannelserna. De får heller inte, vare sig i ord eller gärning, göra något för att det lutherska prästerskapet skall falla i vanvördnad (Birgegård 2002:44 f). Vem som sattes på att översätta detta textavsnitt ur Filarets *Potrebnik* är mig inte bekant, men uppgiften kan knappast ha hört till de lättare. Översättaren måste ha varit väl förtrogen med kyrkslaviskan och dess snirkliga och ofta otypliga syntax.

Kotosjichin

Ett imponerande exempel på en rysstolks verksamhet har vi i översättningen till svenska av den mest berömda ryska handskrift som finns i Sverige, nämligen Grigorij Kotosjichins *O Rossii v tsarstvovanie Alekseja Michajlovitja* (Om Ryssland under tsar Aleksej Michajlovitjs regering; fig. 19:3). Om författaren till detta ryktbara verk finns mycket att säga. Här skall endast nämnas att han arbetade på Utrikeskansliet i Moskva, att han så småningom sålde hemlig information till svenskarna, hoppade av till Sverige och skrev sitt verk här. Han slutade sina dagar i Stockholm, där han avrättades i november 1667 för att ha mördat sin husvärd, rysstolken Daniel Anastasius, efter ett fyllegräl. Kotosjichins beskrivning av Ryssland under Aleksej Michajlovitjs regering finns på Uppsala universitetsbibliotek, donerad dit av Sparwenfeld (Hjärne 1884).

Kotosjichins redogörelse för hur den ryska central- och hovförvaltningen i Moskva fungerade var av stort intresse för de svenska myndigheterna. Redan 1669 hade den ryske translatorn Olof Barckhusen gjort en första översättning. Barckhusen hade från 1649 tagit lektioner i ryska hos Johan Roselin och fullföljde därefter sina studier i Ryssland. Han blev så småningom själv translatör och uppehöll tjänsten till sin död 1687 (Arne 1917:177, 192). Barckhusen gjorde även en andra översättning 1682. Den första tredjedelen av texten i den nya versionen innehåller ganska betydande förändringar i förhållande till 1669 års översättning, men resten är snarast en enkel avskrift av den föregående. Uppenbarligen saknades resurser eller tid för att genomföra en helt reviderad översättning. Den första översättningen trycktes år 1908 av Gustav Adde: *Beskrifning om Muschofsche rikets staat*. Här skall ges ett par smakprov från den svenska översättningen.

En stor svårighet när man översätter texter från kulturer som skiljer sig mycket från målspråkets är s.k. kulturspecifika ord. Ryssland var före Peter den stores reformer egenartat på många sätt. Inte minst gällde det hur administrationen var uppbyggd och befattningshavarna vid hovet, som snarast hade bysantinska förebilder. Så här kan ett avsnitt se ut i originalet och i Barckhusens översättning:

O tsrskich tjinovnych ljudech. o bojarech i okolnitjich i dumnych i blizjnych ljudech. o stolnikach. o strjaptjich. o dvorjanech. o polkovnikach i golovach streletskich. o diakech. o zjiltsech i o vsiakich sluzjilych i dvorovyh ljudech (Kotošichin 1980:36).

CAPUT SECUNDUM. Innehåller 20 Punkter om Tzarens EmbetesFolck. Såsom, om Boiarer, Okolnitzer, Rådth och Närmeste Persohner, Stolniker, Sträptzer och Duoräner. Item om Obrister, Streletzshi, Golover, Diaker, Schiltzer och alle andre betiente, samt Hofffolck (Kotosjichin 1908:27).

Här har översättaren i många fall givit upp och tagit över de ryska termerna och försett dem med svenska pluraländelser. De aktuella orden har i översättningen som helhet hanterats på flera olika sätt:

<i>Ryska</i>		<i>Svenska</i>	
<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>	<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>
<i>bojarin</i>	<i>bojare</i>	Boiarin, Boiar	Boiarer
<i>okolnitjei,</i>	<i>okolnitjije</i>	een Okolnitzei	Okolnizer, Okolnitzer
	<i>dumnyje ljudi</i>	Rådth, RijkzRådth	Rådzipersoner
	<i>blizjnije ljudi</i>		Närmeste Persohner, förnämste Herrarne
	<i>stolniki</i>		Stolniker, Stolnicker, Stolnickerna, Taffelherrar, Taffeljunckare
<i>strjaptjei</i>	<i>strjaptjije</i>	Sträptzi	Sträptzi, [i marginalen:] äre nästan som pagier, Sträptzi eller Befallningzmän, Sträptzer
<i>dvorjanin</i>	<i>dvorjane</i>	Een Dvoränins (gen.) (i.e. Patricij)	Dumni Duoräne, Dumnoi duoräner (i.e. Hoffrådth)
	<i>polkovniki</i>		Obrister, Öfwerstar, office-rare
	<i>streletske golovy</i>		Streletzshi (Streletsi) Golover
<i>diak</i>	<i>djaki</i>	Diak	Diaker, Dumni Diakerne,
<i>szjilets</i>	<i>szjiltsy</i>	Sshiletz	Schiltzer, Shsiltzi [i marginalen:] Shsiletz heter den som altföreninges verserar och bor när enom., upwartare

Några av dessa termer kan sägas ha införlivats med svenskan, åtminstone under äldre tid. I SAOB tas följande upp: *bojar*; *stolnik* (med förklaringar som "taffeltäckare, hovmästare, kammarherre"); *diak*; *strelts* el. *strelits*; *duma*.

Något som för en sentida läsare förhöjer värdet av Barckhusens översättning ytterligare är att han ibland, vid termer som inte har någon motsvarighet på svenska, ger en förklaring i marginalen. Vid ett avsnitt som behandlar ceremonielet i samband med en tsars död står i den från Kotosjichin översatta texten:

Interim hålles j *Muscou* och Städerne widh alla Kyrckior och Clöster, uthi 6. wekors tijdh een åminnelse om Zaren, och alla dagar sättes fram *Cutia* undantagandes om Sön- eller stora högtijdzdagarne.

I marginalen har Barckhusen skrivit till en förklaring: "*Cutia* är ett särdeles offer för the döda. Och är *Cutia* intet annat än kokat hwete, ther på giutes något honingswattn, hwarupå ströös sucker och någre bähr hwaröfwer siunges mässan, och sedhan ätha den närmaste Shlechten och Prästerskapet deraf, hwilket de kalla *pominki* eller then dödas åminnelse" (Kotosjichin 1908:24).

Johan Gabriel Sparwenfeld

Slutligen skall här nämnas en person, Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727; fig. 19:4), som gjorde stora insatser för att sprida kännedom om ryskan och övriga slaviska språk i 1600-talets Europa.

Efter en treårig vistelse i Moskva 1684–87 fick Sparwenfeld rykte om sig att vara en stor kännare av slaviska språk, i synnerhet ryska. Han hade från Moskva med sig en stor och ytterst värdefull samling av slaviska handskrifter och tryckta böcker. Några kom att användas som källor i ett stort ordboksarbete som utmynnade i hans *Lexicon Slavonicum*, ett slavisk–latinskt lexikon i fyra delar i folio som finns på Uppsala universitetsbibliotek och som jag ägnat en stor del av mitt forskarliv. Detta lexikon gjorde honom berömd i den lärda världen. Med det hoppades han göra de slaviska språken kända och tillgängliga i Europa. Sparwenfeld gjorde flera fruktlösa försök, både i Sverige och utomlands, att finna en tryckare. Den stora stötestenen var det kyrilliska alfabetet. Han gav t.o.m. ett exemplar av sin viktigaste källa, Epifanij Slavinetkijs stora latinsk–slaviska ordbok, till påven vid en audiens i juni 1692 i förhoppning om att hans manuskript skulle tryckas i Rom, där man var välförsedd med exotiska alfabeterna. I gåvobrevet stod, på ryska och latin, att ordboken kunde vara användbar i den slaviska missionen, något som förorsakade viss irritation i det lutherskt ortodoxa Sverige. När den svenska regeringen slutligen spårade upp ett tryckeri med kyrilliska typer och gav order om att det skulle inköpas och att tryckningen skulle påbörjas, då fanns det inga

Fig. 19:4. Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727), porträtt målat av Lukas von Breda (i Uppsala universitetsbibliotek).

pengar i statskassan – på grund av kriget mot Ryssland. Så det är först i våra dagar, med hjälp av undertecknad, som Sparwenfelds stora lexikon slutligen kommit av trycket (Birgegård 1985; Sparwenfeld 1987, 1988, 1989, 1990, 1992).

I denna artikel vill jag ta upp en annan text av Sparwenfeld som tillkom 1697, en dikt som ingår i ett gravkväde på ryska han skrev i samband med Karl XI:s död (fig. 19:5; Birgegård 1995). Den får också illustrera att man i Sverige under den här tiden skrev poesi på ryska, och inte bara Sparwenfeld. Karl XI hade avlidit den 5 april 1697. I samband med gravsättningen i Riddarholmskyrkan den 24 november höll Sparwenfeld – då vice ceremonimästare – ett gravkväde på ryska över den avsomnade monarken, vilket avslutades med en dikt. Gravkvädet finns, såvitt jag vet, bevarat bara i två exemplar: ett på Kungliga biblioteket i Stockholm och ett på Uppsala universitetsbibliotek. Själva talet omfattar sex sidor och avslutas på den sjunde med dikten, som är transkriberad med latinska bokstäver i närmast polsk ortografi. Sparwenfeld var av princip mycket negativ till att transkribera ryska texter med latinska bokstäver, eftersom han ansåg att bara det kyrilliska alfabetet återgav de ryska ljuden på ett korrekt sätt. Denna hans ståndpunkt var ett av skälen till att hans stora lexikon inte kom att tryckas under hans tid. Sparwenfeld klagade, i bl.a. brev till G.W. von Leibniz, på att alla som transkriberade en rysk text gjorde det på sitt eget sätt, än utgående från tysk ortografi, än från italiensk, vilket fick till följd att språket blev mycket olikt sig självt. Ibland var han ändå tvungen att ge med sig och transkribera sin text, som i det här fallet. I andra transkriberade texter har han använt sig av en snarast tysk ortografi. Dikten är i högsta grad högstämd och retorisk, med många ålderdomliga kyrkslaviska drag. Först framförs till slaverna den sorgliga nyheten om kungens död (i min översättning):

För dem som belyses av den östliga solen
Slaver, hör vad som kungörs er
Av en tårfylld stämma från det nordliga landet
Att den korade konungen har gått hädan.

Därefter följer en lång uppräknings av kungens dygder:

Fasthet var förenad med ärbarhet
Storsinnet med vaksamhet och ödmjukhet
Måttfullhet med renhet och ömhet
Arbetsamhet med sanning och vishet
Allt detta i stor myckenhet och till fulländning
Var utmärkande för den store Carolus

I MZE WOSTOCZNOJE SOLNTSE SIAJET
 SLAVENE SLYSCHITE CZTO VOSVESCZAJET
 GLAS OPLACZLIV IZ SEVERNYJA STRANY
 JAKO **KOROL** PRESTAVIS/E ISBRANNYJ
 GORE NAM SWJEDSKIM JAKO SOGRESCHICHOM
 I NEPOSLSCHINYI BOGO/T BYCHOM
 PADE WENETS DOBRODJETEJ, SLAVI,
 IMZE VENCZANNYJA BYSCHA NAM GLAVI
 GDJE INOMU COROLU TYI TSWETI;
 W' DUSCHI JEDINNOI MOGLILI POSPJETI?
 BIE SBAGHOCZESTIEM SWIAZANA KREPOST?
 SWELIKODUSCHIEM, BDENIE KROTOST
 SO WOZDERZANIEM CZISTOTA, MILOST
 I SLIUBOTRUDIEM PRAVDA, PREMUDROST,
 WSE SICH WELICZESTWO WSE SOWERSCENNO
 BIASCHE WELIKU **CAROLU** SOBSTWENNO
 NYNJE W' SELENNEI NEPRAWDA WLADEJET
 I CHRISTIANSKA LIUBOU OKUDEJET
 DLIATOGHO MIRSKII TZARI RYDAITE
 MIROTWORITELJA MIRA PLACAITE
 IZE DERZAVU W' WOJNE PSINIMASCHE
 IWO PRESLAVNOM MIREZE SKONCZASCHE
 WY TAKZE MIRI POKOI VOZLIUBITE
 MIROPOGUBNIKI VSI RAZORITE
 TSELA **JEUROPA** SLEZY PROLIVAJET
 MIR BEZ **CAROLUSA** KTO JEJ PODAJET?
 KTO SWIOGOTSKIM BUDET UTESCHITEL
 UMRE BO CHRABRYI VRAGH POBJEDITEL
 OT JEGHO RUKI VRAGHI POBJEGOSCHA
 I PROTIVITIS/E NE VOZMOGOSCHA
 DRUZI NE PLAKAITE JAK IZTSELIS/E
 NASCHEGHO SERD TSA RANA, I JAVIS/E
 S' KORENE SLAVNAGHO TSWIET NERAZTLENNYI
 NRAWOWZE OCZESKICH OBRAS S' WERSCHENNYI
CAROL DWANATZETOI VQ MLADZCH LJETECH
 MUZESTWO KAZUJET DAVNOZ, OT DIETECH
 JEST RAZLUCZIMYI RASUMOM TIJELOM
 WELIKODUSCHIEM SLAVOJU DEJELOM
 WSECH DOBRODJETLEJ OCZESK, REVNITEL
 I NERAWNITELN BIEDNYM KORMITEL
 DAI BOZE **CAROLU** DOLGHO POZITI
 JEDINODUSCHNO JEMU NAM SLUZITI,

* * * * *
 * * * * *

Fig. 19:5. J.G. Sparwenfeld: *Gravkväde över Karl XI*, tryckt 1697 (UUB, Sv. Personv. Kaps. Fol. Verser t. kungl. personer [Karl XI])

Han framställs bl.a. som den store fredsmäklaren:

Snyfta därför världsliga härskare
 Begråt skaparen av fred
 Som emottog ett rike i krig
 Och avslutade sin bana i frejdad fred

Vem skall nu ge Europa fred och trösta sveogoterna? Jo, det finns anledning att fatta mod, ty en frisk blomma har sprungit fram ur den ärorika roten, en blomma som är en fulländad avbild av faderns dygder. Redan i unga år har han visat sig besitta ett antal av dem. Dikten slutar med följande rader:

En förvaltare av alla faderns dygder
 Och utan like i sin omsorg om de fattiga
 Giv Gud att Carolus måtte leva länge
 Och att vi i endräkt måtte tjäna honom

Med dessa rader på ryska skriven med polsk ortografi utmynnar dikten i en uppmaning till endräkt under den unge kungen Karl XII.

Mycket mer kunde sägas om ryskan i Sverige på 1600-talet, bl.a. att vi i svenska arkiv och bibliotek har rika samlingar av ryska handskrifter och äldre tryck, framför allt just från det århundradet. Inte minst Uppsala universitetsbibliotek är välförsett, bl.a. tack vare stora donationer av Sparwenfeld och Nicolaus Bergius. Här bör också nämnas Ockupationsarkivet från Novgorod, ett unikt ryskt stadsarkiv från 1611–17 som förvaras på Riksarkivet och som under senare år gjorts tillgängligt för forskningen tack vare publiceringen av en efterlängtd vetenskaplig beskrivning av arkivet i två volymer (Löfstrand & Nordquist 2005; 2009). In summa: det ryska språket i Sverige var på 1600-talet ett ämne som förorsakade både glädje och bekymmer.

LITTERATUR

- Arne, T. J. (1917): *”Rysstolkarna och Ryssgården”, I: Det stora Svitjod. Essayer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser*. Sid. 174–201. Stockholm.
- Birgegård, U. (1985): *Johan Gabriel Sparwenfeld and the Lexicon Slavonicum. His Contribution to 17th Century Slavonic Lexicography*. Uppsala.
- Birgegård, U. (1995): *”Plačevnaja reč’ po Karlu XI-omu na russkom jazyke”, I: Podobaet pamjat’ s’ tvoriti. Essays to the Memory of Anders Sjöberg*. Utg. av P. Ambrosiani et al. (Stockholm Slavic Studies, 24). Sid. 25–37. Stockholm.
- Birgegård, U. (2002): *”Protestantismens irrläror i en ortodox trosbekännares ögon”, Explorare necesse est. Hyllningsskrift till Barbro Nilsson*. Utg. av P. Ambrosiani et al. (Stockholm Slavic Studies, 28). Sid. 35–47. Stockholm.

- Bring, S. E. (1919): "Till den svenska slavistikens äldsta historia". I: *Nordisk tidskrift för bok-och biblioteksväsen* 6, 186–194.
- Đurovič, L. (2000): "Kyrkslaviskan – svenskt missionsspråk på 1600-talet". *Språkets speglingar. Festskrift till Birger Bergh*. Utg. av A. Jönsson & A. Piltz. Sid. 358–367. Lund.
- Hjärne, H. (1884): *Ryska källor för Sveriges historia* Uppsala.
- Janson, B. (1975): "Ryska ordboksmanuskript i Stockholm och västeuropeisk ord-bokstradition". I: *Slavica Lundensia* 3, 83–108.
- Jensen, A. (1912): "Die Anfänge der schwedischen Slavistik". I: *Archiv für slavische Philologie* 33, 136–165.
- Kotosjichin, G. K. (1908): *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat*. Utg. av G. Adde. Stockholm.
- Kotošichin, G. K. (1980): *O Rossii v carstvovanie Alekseja Michajloviča*. Text and commentary [by] A. E. Pennington. Oxford.
- Löfstrand, E. & Nordquist, L. (2005, 2009): *Accounts of an Occupied City. Catalogue of the Novgorod Occupation Archives 1611–1617* [Series I–II]. Stockholm.
- Maier, I. & Droste H. (2010): "Från Boris Godunov till Gustav II Adolf. Översättaren Hans Flörich i tsarens och svenska kronans tjänst". I: *Slovo* 50, 47–66.
- Nyholm, A. (1996): *Två "svenska" lutherska katekeser på ryska* [Licentiatavhandling]. Uppsala.
- Pereswetoff-Morath, A. I. (2010): "Isaak Torčakov och diakerna. Kring den äldsta svenska slavistikens historia". I: *Slovo* 51, 7–32.
- Sjöberg, A. (1966): "Two Unknown Translations of Smotrickij's Slavonic Grammar". I: *Scando-Slavica* 12, 123–131.
- Sjöberg, A. (1984): "Hans Flörich och Isak Torcakov. Två "svenska" rusister i början av 1600-talet". I: *Äldre svensk slavistik. Bidrag till ett symposium hållet i Uppsala 3–4 februari 1983*. Utg. av S. Gustavsson & L. Lönngren (Uppsala Slavic Papers, 9). Sid. 25–35. Uppsala.
- Slovar' knižnikov i knižnosti v drevnej Rusi*, XVII v., č. 4. S:t Petersburg.
- Sparwenfeld, J. G. (1987, 1988, 1989, 1990, 1992): *Lexicon Slavonicum*, vols. I, II, III, IV, Index. Utg. av U. Birgegård. Uppsala.
- Tarkiainen, K. (1972): "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661". I: *Historisk tidskrift* 92, 132–167.
- Tarkiainen, K. (1984): "Bengt Mattsson och Johan Bengtsson Roselin. Två generationer svenska slavister i början av 1600-talet". I: *Äldre svensk slavistik. Bidrag till ett symposium hållet i Uppsala 3–4 februari 1983*. Utg. av S. Gustavsson & L. Lönngren (Uppsala Slavic Papers, 9). Sid. 12–24. Uppsala.

Polska

Lennart Larsson

Vilken roll spelade det polska språket i 1600-talets Sverige? Och vilka spår har det lämnat? Innan jag försöker besvara dessa frågor är det på sin plats med två reservationer. Den första gäller forskningsläget. Polskans plats i det svenska 1600-talet är långt ifrån något systematiskt utforskat område (jfr Ślaski 1977:7, 16, 205), och vad jag kommer att göra i det följande är bara att peka på ett antal spår av polskan som jag stött på och i vissa fall fördjupat mig i. Det som presenteras här bör alltså betraktas som lite av ett utkast, utan anspråk på fullständighet och med viss risk för att tyngdpunkterna på sina ställen kan ha kommit snett.

Den andra reservationen gäller tidsavgränsningen. Det kommer inte att handla om 1600-talet i strikt mening utan om den svenska stormaktstiden. Dessutom kommer tonvikten att ligga på den senare delen av denna period, den karolinska tiden, från Karl X Gustavs trontillträde 1654 till Karl XII:s död 1718. Huruvida detta beror på att polskan verkligen satte kraftigare spår under denna senare del eller om det bara handlar om att min forskning – och den forskning jag kommit i kontakt med – i huvudsak varit centrerad kring den perioden, det låter jag vara osagt; men gissningsvis ligger det en del i båda förklaringarna.¹

Med detta sagt: om man i ett ord skulle karaktärisera polskans ställning i stormaktstidens Sverige blev det med ordet *perifer*. Trots att det rör sig om ett av våra stora grannspråk framstår polskan ändå som ett språk i periferin, ett språk som lämnat

1 Även om de under 1500-talets sista decennier mycket livaktiga förbindelserna mellan Sverige och Polen i hög grad mattades av i och med Karl IX:s maktövertagande år 1600, kan man säkerligen påträffa spår av polskan också i det tidiga 1600-talets Sverige. Hur som helst kan man i det tidiga 1600-talets Polen hitta en hel del spår av svenskan. Enligt Ślaski (1977:157) befann sig i början av detta århundrade över 500 svenska anhängare till kung Sigismund som flyktingar i Polen, och exempelvis utkom år 1617 två stridsskrifter på svenska med Kraków som sannolik tryckort (Collijn 1942–46 sp. 99, 899).

få – förvånansvärt få kan nog tyckas – avtryck.² Men vissa spår finns trots allt, och man kan urskilja tre, eller möjligen fyra, mer eller mindre tydligt avgränsade och av varandra mer eller mindre oberoende miljöer där dessa spår framträder.

Den lärda världen

En miljö där man kan skönja ett visst intresse för polskan är den lärda världen, bland tidens språkteoretiker och lexikografer. 1600-talet – framför allt den senare delen – var ju en tid när den jämförande och etymologiserande språkforskningen stod högt i kurs (se framför allt Agrell 1955), och i dessa jämförelser kom också polskan med på ett hörn.

Först ut var – i detta sammanhang som i så många andra – Georg Stiernhielm som i sina språkforskningar uppges ha utnyttjat bl.a. polska lexikon (Swartling 1909:76) och i vars *Glossarium Ulphila-Gothicum* från 1671 det förekommer enstaka polska glossor. Exempelvis uppges i artikeln *Fan* (s. 41) att ”Polon. & Bohem. *Pan*, dominus” otvivelaktigt – ”procul dubio” – härstammar från grekiskans *πᾶν*.

Även i det år 1698 utgivna tredje bandet av Olof Rudbecks d.ä. *Atland eller Manheim* finns polska inslag. Visserligen tycks det stora flertalet av de ord som under rubriken ”Slaweska” ingår i det tredje bandets i tabellform uppställda jämförelse mellan åtta språk (1947:707–719) höra hemma på sydslaviskt – kanske närmast slovenskt – område, men där finns också enstaka ord som snarast är att beteckna som polska (tab. 20:1).

Tabell 20:1. Polska språkexempel i Olof Rudbecks *Atland* eller *Manheim*

Tyska.	Latinska.	Slaweska.
Entdecken.	Revelare clamare	Obiaviam.
Durh [sic!] gehen.	Pertransire.	Przechodze
Versetzen	Transducere	Przenosze
Veisagung	Augurium	Wieszdzbazletu

- 2 Den uppfattning om polackerna och deras språk som drottning Kristina ger uttryck för i ett av sina brev – ”ett barbariskt folk, om vars språk och seder jag är fullkomligt okunnig” (Englund 2006:118) – var antagligen ganska utbredd i stormaktstidens Sverige. En talande bild av hur polskan kunde uppfattas utifrån ger också en samtida tyska smädedikt om Karl X Gustav vars polska översättning refereras av Jensen 1904. I uppräknningen av de mer eller mindre fasansfulla öden som drabbat de svenska fältherrarna sägs här att Bengt Oxenstierna blivit ”[u]tlämnad till de polska trupperna och tvungen att lära sig det polska språket!” (s. 113).

Samstämmigheten med de polska verben *objawiam* 'jag visar, uppenbarar', *przechodzę* 'jag går igenom, går över' och *przenoszę* 'jag bär över, för över' är påfallande. Vad gäller "Wieszczbazletu" är saken mindre självklar, men antagligen rör det sig här om ett något förvanskat *wieszczba z lotu (ptaków)*, d.v.s. 'spådom från fåglarnas flykt'.³

Också i Haqvin Spegels *Glossarium Sveo-Gothicum Eller Svensk Ordbook* från 1712 träffar man på polska språkexempel (Larsson 2000). Fastän Spegels huvudsyfte med ordboken är att redovisa det svenska ordförrådet har han också ambitionen "att i så många språk som möjligt påvisa morfologiska släktingar till svenska ord" (Hannesdóttir 1998:179). Och här måste polskan sägas vara förhållandevis väl representerad. Dels möter detta språk redan i förordet där Spegel – med den relativa etymologiska skepticism som skiljer honom från hans föregångare Stiernhielm och Rudbeck – konstaterar att "[t]y ändoch en Stöfl kallas på Engelska *boot* på Franska *botte*, på Pålska *but* eller/ *bot*, så fölier intet ther af at Polackar hafwa lärdt sit Tungomål af Fransoser och Engelländare/ eller theße utaf them". Dels innehåller själva lemmalistan sammanlagt 29 förekomster av språkbeteckningen "polonica", något som placerar polskan i en viss särklass inte bara bland de slaviska språken utan även jämfört med andra mera tillfälligtvis uppdykande språk som t.ex. finska (med 13 förekomster) eller arabiska (med 15).

Ett urval exempel på artiklar där polskan ingår är de följande (de nutida polska motsvarigheterna är här tillfogade inom hakparenteser):

En gång/ al. ena reso. *Dan.* een gang. *Germ.* ein mahl. *Polon.* jeden-ras. *Lat.* semel, una vice. *Angl.* once. *Gall.* un fois. [jeden raz]

Hora. *Dan.* hore. *Belg.* hure. *Angl.* whore. *Arab.* ahira. *Polon.* kurwa [...] [kurwa]

Horstakke/ horunge. *Hisp.* hornezino. *Polon.* scurvezin. [skurwysyn]

I. *Dan.* simil. *Germ.* ihr. *Belg.* ghy. *Angl.* ye. *Lat.* vos. *Gall.* vous. *Ital.* voi. *Polon.* jei. [jej]

Menniskia. *Dan.* menniske. *Germ.* mensch. *Belg.* mensche. *Angl.* a man. *Lat.* homo. *Gall.* un homme. *Ital.* huomo. *Hisp.* hombre. *Polon.* dowieck. [człowiek]

Miölck. *OstGoth.* miolck. *Germ.* milch. *Dan. & Holl.* melck. *Angl.* milk. *Polon.* mlieko. *Lat.* lac. *Gall.* laict. *Ital.* latte. *Hisp.* Leche [...] [mleko]

Syster. *Dan.* søster. *Germ.* schwester. *Angl.* sister. *Belg.* suster. *Lat.* soror. *Gall.* soeur. *Polon.* siostra. [siostra]

Terna / Esa. 2.4, 2. i.e.: tienstepiga. *Luth.* magd. *Germ.* dirne. *Gr.* παιδίσκη. *A. S.* dheorne, vel dhorine, ancilla. *Pomer.* deren. *Polon.* drierovina. *Lips.* in Glossar. veteri thierno, & plur. thiornum i.e.: puellæ [...] [dziewczyna?]

En sak Stiernhielm, Rudbeck och Spegel har gemensamt är att de med all sannolikhet inte kunde polska: sina polska glosor hämtade de från andra ordböcker och språketeoritiska verk. Och rimligtvis är det där man får söka förklaringen såväl till det något

3 Ett stort tack till Mariusz Kalinowski för hjälpen med att tolka Rudbecks "slaweska".

Ytterligare en gestalt som omöjligen kan förbigås i detta sammanhang är Bengt Skytte (1614–83), en vän och lärjunge till Stiernhielm. Skytte var verksam som diplomat och ämbetsman – han var bl.a. landshövding och riksråd och på 1650-talet generalguvernör i Estland – men ägnade sig också med stor iver åt jämförande språkforskning. Resultatet av detta blev ett tättskrivet manuskript på mer än 600 foliosidor benämnt ”Sol præcipuarum lingvarum subsolarium” (se fig. 20:1), av Anders Grape (1921:372) karakteriserat som ”en visserligen omfattande och rikhaltig, men fullständigt kaotisk materialsamling”.⁵

Några mera systematiska försök att tränga in i Skyttes text har mig veterligen aldrig gjorts – som Grape (1921:371) skriver torde det ”med fog kunna sättas ifråga, om de resultat, som härigenom skulle stå att vinna, verkligen motsvarade den därpå nedlagda mödan” – men inte ens vid ett studium av enstaka sidor kan man undgå att ”frapperas av det rika material han dragit in i sin undersökning” (s. 371). Mångfalden är onekligen imponerande, och inte för inte skriver Skytte själv i ett brev om ”mitt fartyg, som är tungt lastat med alla de förnämligare språken i världen”, inte bara med de moderna västeuropeiska och de klassiska språken utan också ett antal orientaliska språk samt ”ytterligare polska, böhmiska, ryska, ungerska, finska, lapska, litauiska och lettiska” (s. 354).⁶ Och vad gäller polskan kan man lätt konstatera att den inte har stuvats ner i någon undanskynd vrå av lastrummet; tvärtom spelar polskan – åtminstone i vissa stycken – något av en huvudroll.

Ett gott exempel på polskans framträdande plats hos Skytte är den sida som inleds med följande rad (jfr fig. 20:1):⁷ ”Po. Cale, insolido. Calosc, integritas, soliditas. Calowac, osculari [...] Caly, solidus, integer.” Här möter alltså förutom adjektivet *caly* ’hel’ och de motsvarande adverbena och substantiven *cale* respektive *calość* också (det etymologiskt besläktade) verbet *calować* ’kyssa’.

I ytterligare två passusar på denna sida står polskan i centrum. Dels gäller det följande stycke där verbet *nosić* ’bära’ följs av de prefigerade *odnieść* ’bära tillbaka, åter-

område står däremot genomgående i infinitiv: så t.ex. ”Voiskovati” och ”Gvaliti” motsvarande tyskans ”Kriegen” respektive ”Loben”.

- 5 Huvuddelen av Skyttes manuskript (464 sidor) tillhör den Ihreska handskriftssamlingen på Uppsala universitetsbibliotek (signum Ihre 47), men mindre delar finns också på Linköpings stiftsbibliotek och på Kungliga biblioteket i Stockholm (Grape 1949:43 ff.). – Nämnas kan att manuskriptet i Linköping på försättsbladet bär en titel skriven av Spegel (Grape 1921:367); så kanske är det Skytte som är källan (eller åtminstone en av källorna) till Spegels polska språkexempel?
- 6 Som Lars-Gunnar Larsson (2001:83) påpekar kan den ordningsföljd i vilken dessa språk räknas upp – tre slaviska följda av tre finsk-ugriska och två baltiska – knappast vara någon slump; den bygger på insikter om de inbördes släktskapsförhållandena.
- 7 Eftersom Skyttes manuskript saknar såväl bladnumrering som paginering låter sig några entydiga hänvisningar knappast göras; så mycket kan dock sägas att den här citerade sidan utgör blad 3 verso i det översta lägget i Ihre 47. Vid återgivningen har jag normaliserat interpunktionen samt användningen av versaler och gemena men i övrigt efter bästa förmåga försökt följa Skyttes text.

<i>S</i>	<i>Sveticis</i>		<i>Conventien</i> <i>tra</i>	<i>Diversa</i>
<i>Sanum</i>	<i>Samet</i>	<i>P</i>		<i>Samet</i>
<i>Serpes</i>	<i>Suda</i>	<i>P</i>	<i>huc. ad huc loc</i>	<i>Suda</i>
<i>Fiscella</i>	<i>Cazza</i>	<i>P</i>	<i>Palmentis</i>	<i>Kaspa</i>
<i>Falsus</i>	<i>Son</i>	<i>P</i>	<i>Syn.</i>	
<i>Uabellum</i>	<i>Quar</i>	<i>P</i>	<i>Terminum</i>	<i>Quar</i>
<i>Uetus</i>	<i>Crat</i>	<i>P</i>	<i>Cuspes hanc</i>	<i>Crat. quado</i>
<i>Ulexia</i>	<i>Krask</i>	<i>P</i>	<i>Corona</i>	<i>Krask. Crat</i>
<i>Forma</i>	<i>Torgh</i>	<i>P</i>	<i>Targ</i>	
<i>Frondes</i>	<i>Grana</i>	<i>P</i>	<i>Grana</i>	
<i>Fugo</i>	<i>Jago</i>	<i>P</i>	<i>Non virginis</i>	<i>Agnetis Jago</i>
<i>Fundamentu</i>	<i>Grano</i>	<i>P</i>	<i>Grano</i>	
<i>G</i>	<i>Sveticis</i>		<i>Conventien</i> <i>tra</i>	<i>Diversa</i>
<i>Gaulus</i>	<i>Grano</i>	<i>P</i>	<i>Inter</i>	<i>Grano</i>
<i>Elis</i>	<i>Kata</i>	<i>P</i>	<i>Felis</i>	<i>Kata. Sera Kata</i>
<i>Glubo</i>	<i>Kata</i>	<i>P</i>	<i>Rupes</i>	<i>Kata</i>
<i>Gracilis</i>	<i>Smal</i>	<i>P</i>	<i>Ringedo</i>	<i>Smalce</i>
<i>Grandio</i>	<i>Soroka</i>	<i>P</i>	<i>Sica</i>	<i>Soroka. Civitas</i>
<i>Carinatus</i>	<i>Grip</i>	<i>P</i>	<i>Grip</i>	<i>versus Cameneas</i>
<i>Gustus</i>	<i>Imak</i>	<i>P</i>	<i>Imak</i>	<i>Soroka</i>
<i>Castor</i>	<i>Imape</i>	<i>P</i>	<i>Teabies capis</i>	<i>Strupij</i>
<i>H</i>	<i>Sveticis</i>		<i>Conventien</i> <i>tra</i>	
<i>Habena</i>	<i>Higiet</i>	<i>P</i>	<i>Cupel</i>	
<i>Hamus</i>	<i>Haka</i>	<i>P</i>	<i>Hak</i>	
<i>Herzogin</i>	<i>Compas</i>	<i>P</i>	<i>Compas</i>	

Fig. 20:2. En sida ur handskriften Nomina Polonica conventientia cum Sveticis, partim eundem partim diversum significantia Sensum Ordine Alphabetico collecta atq. disposita. (UUB, Ibre. 109:14)

börda' och *wynieść* 'bära ut' liksom av presensparticipet *noszący*, här förklarat som 'bärare': "Po. Noscic, portare. Od-niesc, deportare. Wy-niesc, oportare. Noszący, portitor, gerulus." Dels handlar det om det avsnitt som inleds med "Su. Kung. An. King. Ge. König. Rex". Efter tre rader ägnade åt de olika beteckningarna för 'drottning' på dessa språk och en åt lettiskans *kungs* följer en uppräknings av ett antal i polskan morfologiskt och semantiskt närstående ord:

Pol. Książę, princeps. Książęcy, principalis. Księstwo, ducatus.

Pol. Księżna, princeps, foem. g^s barb. prinsessa.

Pol. Ksiądz, mysta sacorum, custos, sacerdos. Ksieny, abbatissa.

Här återges således polskans *książe* 'furste', *książęcy* 'furstlig', *księstwo* 'furstendöme', *księżna* 'furstinna', *ksiądz* 'präst' och *ksieni* 'abbedissa' på ett sätt som varken när det gäller ortografen eller betydelseförklaringarna lämnar särskilt mycket övrigt att önska.

Skyttes inträngande behandling av polskan kan knappast tolkas på annat sätt än att han – till skillnad från sina kollegor Stiernhielm, Rudbeck och Spegel – hade ett betydande mått av kunskaper i språket. Detta bekräftas också av ett brev till Stiernhielm från 1656 i vilket Skytte uppger att han under "sin vistelse i Östersjöprovinserna hade [...] studerat polska och lettiska för att därigenom bättre förstå grekiska och latin" (Swartling 1909:93). Inte minst är hans motivering värd att notera: det torde vara signifikativt för polskans ställning att en så framstående statsman som Skytte lärde sig polska just av detta skäl, inte därför att det var till nytta i hans politiska och diplomatiska verksamhet utan därför att han bättre skulle förstå de klassiska språken.

Som ett utslag av den lärda miljöns intresse för språkjämförelser bör man kanske också betrakta en handskriven ordlista på sju textsidor och sammanlagt 138 artiklar med titeln "Nomina Polonica convenientia cum Sveticis, partim eundem partim diversum significantia Sensum Ordine Alphabetico collecta atq. disposita" (se fig. 20:2) – i översättning ungefär "Polska ord som överensstämmer med svenska, delvis med samma betydelse, delvis med olika, insamlade och uppställda i alfabetisk ordning" – som numera är en del av den Ihreska handskriftssamlingen på Uppsala universitetsbibliotek (signum Ihre 109:14; för en närmare presentation av ordlistan, se Larsson & Gruszczyński 1998). Enligt Grape (1949:142) torde denna ordlista tidigare ha tillhört Erik Benzeliuss d.y. (1675–1743) – vid sidan av Johan Ihre det svenska 1700-talets ende "språkforskare av internationella mått" (Agrell 1955:172) – och omöjligt är väl inte att det rör sig om ett beställningsverk som tillkommit på anmodan av denne. Klart är att ordlistan sammanställdes under decennierna närmast kring 1700 liksom att dess upphovsman var polack. Den i titeln nämnda alfabetiska uppställningen följer latinet, och uppenbarligen tog upphovsmannen sin utgångspunkt i en latinsk-svensk ordbok ur vilken han plockade upp sådana svenska ord som på ett eller annat sätt uppvisade likheter med ord i hans modersmål.

Medan Spegels sammanställningar är färgade av hans bristande kunskaper i polska präglas denna ordlista i stället av att dess upphovsman saknade kunskaper i svenska. Inte minst framgår det av de felläsningar av den latinsk-svenska ordbokens svenska ekvivalenter som han här och där ger prov på. Ett exempel är artikeln "Grandio" på den tredje textsidan (jfr fig. 20:2). Här har källordbokens <f> i "Göra stoor/ föröka" av upphovsmannen tolkats som <s> – dessa båda bokstäver är ju mycket lika varandra i frakturstil – varefter detta "Söröka" sammanställts med inte bara polskans *sroka* 'skata' utan också med namnet på den tidigare östpolska (numera ukrainska) staden *Soroka*.

Livland

Den andra miljön skiljer sig från den första på två grundläggande sätt. Ett är att polskan här inte utgör ett studie- och jämförelseobjekt utan ett redskap för kommunikation. Ett annat är att det handlar om en geografiskt avgränsad miljö: det svenska Livland. Denna del av stormaktsväldet hade ju tidigare stått under polsk överhöghet – för Rigas del fram till 1621 – och också efter det svenska maktövertagandet var handeln mellan Livland och det polska området av mycket stor betydelse.

Att polskan var ett för köpmännen i Riga betydelsefullt kommunikationsspråk framgår på flera sätt. För det första finns det flera vittnesbörd från den svenska tiden om att dessa gärna skickade sina söner till Polen i avsikt att de skulle lära sig språket (Larsson 2003:80 f). Och för det andra fanns det i Riga – till skillnad från vad som var fallet i det egentliga Sverige⁸ – en viss utgivning av böcker med polskan i huvudrollen (eller åtminstone en av huvudrollerna). Tre läroböcker i polska finns bevarade, samtliga författade av en viss Stanisław Malczowski som var verksam som "Polnischer Translateur beyrn rigaschen Rathe und polnischer Sprachmeister" (Recke & Napier-sky 1831:150) under 1600-talets två sista decennier. Gemensamt för dessa läroböcker är deras uttryckliga merkantila inriktning. Motivet för att lära sig polska var den praktiska nyttan i affärlivet: det handlade – som det heter i en av dedikationsepistlarna – om en stad där "grosser Handel mit den Pohlen getrieben wird" varför det krävdes att man behärskade "des Landes Sprache/ worinn sie zu *negotiiren* haben" (se vidare Larsson 2003:81).

Samme Malczowski ligger också bakom åtminstone en av de fyra ordböcker med polskan som ett av språken som utgavs i Riga under svensktiden:

8 I sin inventering av de spår polskan avsatt i Sverige påträffade Wędkiewicz (1919:8, 36) endast två här utgivna tryck på detta språk, båda från 1840-talet.

1682: JOH. AMOS COMENII. ORBIS SENSUALIUM PICTUS. Hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum & in vita actionum, Pictura & Nomenclatura. Editio trilinguis [d.v.s. latinsk-tysk-polsk].

1688: *Der Jugend zu Nutz Deutsch und Polnishes vermehrtes und verbessertes VOCABULARIUM, To iest/ Bårdzo potrzebny dla Młodzi Niemiecki y Polski WOKABULARZ [...] Auff neue verfasst und in Druck gegeben Von STANISLAO JOH. MALCZOWSKI.*⁹

1688: VOCABULARIUM Wie Etzliche gebräuchliche Sachen Auff Teutsch/ Lateinisch/ Polnisch Und Lettisch/ Auszusprechen seynd.

1705: *Wörter-Büchlein/ Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch/ Schwedisch/ Polnisch und Lettisch/ Zu benennen seynd.*

Av störst intresse i en svensk-polsk kontext som denna är förstås den 1705 utgivna *Wörter-Büchlein*, den första – och en bra bit in på 1900-talet faktiskt den enda (Gruszczyński 1993) – ordbok där svenskan och polskan systematiskt ställts mot varandra. Att det inte handlar om någon ordbok av större format eller med några större anspråk antyds redan av titelns diminutivform. I likhet med sin föregångare och förlaga *Vocabularium* är också *Wörter-Büchlein* en fyrspråkig, i huvudsak tematiskt arrangerad ordbok. Den omfattar 115 trycksidor och sammanlagt 1 223 artiklar, med tyskan och svenskan uppställda på versosidorna och polskan och lettiskan på rectosidorna (fig. 20:3), och något förenklat kan man säga att den latinska vokabulären i 1688 års ordbok i *Wörter-Büchlein* bytts ut mot en svensk. (För en närmare presentation av ordboken och dess tillkomsthistoria hänvisas till Larsson 2003 och – för den polska vokabulärens del – Gruszczyński, 2000.)

Det var knappast någon slump att det var just i Riga 1705 som detta det första egentliga lexikografiska mötet mellan svenska och polska kom till stånd: just här var förhållandena sådana att såväl svenskan som polskan platsade i en på kommersiella grunder tillkommen och utgiven ordbok. Men – vilket nog kan sägas vara signifikativt för förhållandet dem emellan – om man tittar närmare på *Wörter-Büchleins* tillkomsthistoria visar det sig att det på intet sätt handlar om ett aktivt konfronterande av dessa två språk i det lexikografiska arbetet. Tvärtom tillkom de polska och svenska vokabulärerna med all säkerhet helt oberoende av varandra. Den polska byggde – med vissa smärre modifikationer (se sammanställningen av de två ordböckernas polska vokabulärer i Gruszczyński 2000:191–237) – på 1688 års *Vocabularium*, medan den svenska sammanställdes på grundval av den äldre ordbokens dels tyska och dels latinska vokabulär. Och av allt att döma utfördes arbetet med de svenska och polska vokabulärerna av olika personer som inte hade någon kontakt med varandra och som saknade kunskaper i varandras språk.

9 Tydiligen fanns det också en – numera försvunnen – utgåva av Malczowskis ordbok från 1681 (se Larsson 2003:128; Gruszczyński 2000:100).

Fig. 20:3. Wörter-Büchlein (1705), bladen A' verso och A' recto. (UUB, Sprvet. sbd.)

Inte oväntat har denna tillkomsthistoria också fått konsekvenser för förhållandet mellan de svenska och polska artikelfälten: ekvivalensen är här och där något bristfällig. Ett exempel från det i fig. 20:3 återgivna uppslaget är artikeln "Das Ungewitter" med den svenska motsvarigheten "Wäderleek", där såväl tyskan och lettiskan som polskans *niepogoda* har betydelsen 'oväder'. Här är orsaken uppenbarligen att upphovsmannen till den svenska vokabulären utgick från 1688 års latinska motsvarighet *tempestas*, ett ord som i den latinsk-svenska ordbok han tog hjälp av vid sitt arbete förklarades med "1. Tijdh. 2. wäderleek. 3. Sorgeliget Tilstånd." (Larsson 2003:186).

De karolinska krigarna

En tredje miljö där polskan satt sina spår är den svenska krigsmakten under det stora nordiska kriget 1700–21. Fastän Sverige befann sig i krig på polskt område vid tre till-

fällen under stormaktstiden – under Gustav II Adolf 1626–29, Karl X Gustav 1655–57 (det som i Polen går under beteckningen ”den svenska syndafloden”) och Karl XII 1702–08 – så tycks det framför allt vara det sista av dessa som gjort avtryck i svenskt språk och kultur. Antagligen har det att göra med vissa för Karl XII:s krig särskiljande omständigheter som medförde att kontakterna mellan svenskar och polacker blev mera frekventa och intensiva (jfr Wędkiewicz 1919:5 f; Ślaski 1977:164 f). En är att de svenska trupperna helt enkelt tillbringade längre tid på polsk mark. En annan är att det i större utsträckning än tidigare handlade om just svenska trupper: ”det stora nordiska kriget fördes på svensk sida med till största delen svenskt soldatmaterial, en följd av Karl XI:s indelningsverk och roteringen” (Rosén 1963:371).¹⁰ En tredje omständighet är att Polen i det stora nordiska kriget inte var en av motparterna. Det krig som utspelade sig på polsk mark stod i första hand mellan svenskarna och den 1697 till polsk konung valde kurfursten August av Sachsen, medan den s.k. polska republiken, Rzeczpospolita Polska, så gott det gick försökte hävda sin neutralitet. Polska trupper var också i avsevärt större utsträckning än i de två tidigare krigen representerade på båda sidor, och ett betydande antal polska stormän slöt upp bakom och – om än långt ifrån friktionsfritt (se t.ex. Grauers 1977) – samarbetade med svenskarna.

En omedelbar anknytning till denna miljö har dikten ”En description öfwer Påhlen” av Israel Holmström (1661–1708). Holmström utnämndes 1697 till generalauditor, som sådan följde han Karl XII i fält och han blev snart – som det formuleras i inledningen till Svenska Vitterhetssamfundets utgåva av Holmströms dikter (1999:9) – ”kungens propagandamakare”. Hans beskrivning av Polen tillkom på plats: i en av de bevarade handskrifterna tidfästs dikten till november 1707 (Holmström 2001:244), alltså bara några månader innan Holmström avled i Smorgonie i det nuvarande Vitryssland i februari 1708, under det tåg österut som sedan skulle nå sin slutpunkt vid Poltava. Fastän dikten är ”starkt tendentiös” (s. 243) och i mångt och mycket ger en nidsbild av polackerna och deras kultur visar den ändå att Holmström haft ett betydande mått av samröre med och erfarenheter av landet och dess invånare. (I en anonym gravdikt över Holmström [s. 325] talas också om att ”Den tidh [...] han uti Pålen tien-te/ War wist nästan otta åhr.”) Detta samröre indikeras inte minst av de polska språkinslag som Holmström här och där har infogat, och i flera av de bevarade handskrifterna av dikten finns en ”Uttydning på de i denna beskrifning förekommande Pålska ord” (s. 280) med följande innehåll (de nutida polska motsvarigheterna är tillfogade inom hakparenteser):

¹⁰ Signifikativt för förhållandena under Karl X Gustavs krigståg i Polen är att i belägringen av Czeszochowa i slutet av 1655 – vars misslyckande blev vändpunkten i kriget – ”[i]ntet svenskt regemente, ja, antagligen ingen svenskfödd officer deltog” (Westrin 1904:308).

Panie Bratz · Herr Bror. [panie bracie]
 Hullu, Hullu · Ett Rop, när de attackera. [hurra, hurra?]
 Nie pozwollem · Jag samtycker intet. [nie pozwolę]
 Sabbi Sabbi · Hugg nehr honom. [zabij, zabij]
 itz do Diabla Skurvisin · Löp fahn i wäld din Horunge. [idź do diabła, skurwysynu]
 Dalli Dalli · fort, fort. [dalej, dalej]
 Clopitz daitze vina · Poike gif (fram) wijn. [chłopiec, dajże (dajcie?) wina]
 prentsko prentsko Skurvisin · fort fort, du horunge. [prędko, prędko, skurwysynu]

De enstaka parallellerna med Spegels polska språkexempel till trots är vi här fjärran från den lärda världens språkjämförelser och etymologiska spekulationer. Såväl urvalet av ord och uttryck som det sätt på vilket de återgivits bär det självupplevdas prägel, och vad det handlar om är med all sannolikhet Holmströms egenhändiga uppteckningar av repliker som han snappat upp i kontakten med polackerna.

Förutom dessa i den kompletterande ordlistan förklarade polska uttrycken finns det emellertid – i avsnittet ”Om deß Milice” (s. 255) – ytterligare några. Det gäller dels det i sitt sammanhang självförklarande *kopia* ’lans’ i raden ”Den de kalla en copée”, dels tre av orden i följande verser:

Ty *Volosger*, *Quartianer*
 Sielfwe fahns *Herodianer*,
Pospoliter med sin *Svit*,
 Utaf drängar, komma dijt.

Det finns två viktiga skillnader mellan å ena sidan ”*Volosger*”, ”*Quartianer*” och ”*Pospoliter*” och å den andra orden i uttydningen. Den ena är att dessa tre ord tydligen inte ansetts behöva några förklaringar. Den andra skillnaden är att det här inte handlar om i den svenska texten insprängda citat utan om ord som fogats in i ett svenskt syntaktiskt sammanhang och försetts med svenska pluraländelser: de är alltså snarast att klassificera som lånord och inte citatord. Inte för inte möter *kvartian* och *pospolite* i SAOB: *kvartian* – av polskans *kwarciany* och med betydelseförklaringen »polsk gränssoldat (vid polsk-ryska gränsen)» (K 3372) – är första gången belagt 1656 (alltså året efter att Karl X Gustavs krig i Polen inleddes) medan förstabelägget för *pospolite* (se vidare nedan) härstammar från 1702 (samma år som Karl XII intogade i det egentliga Polen). Och när det gäller ”*Volosger*” – i andra handskrifter skrivet ”voloscher” och med sitt ursprung i polskans *wolosi* ’invånare i Valakiet, vlacher’ eller *woloska jazda*, betecknande ett slags lättare kavalleri – har SAOBArkiv ett femtontal belägg, samtliga från källor med anknytning till det stora nordiska kriget (Larsson 2008:217).¹¹

11 Vad gäller ”*Herodianer*” förklaras det i Vitterhetssamfundets utgåva (2001:255) med ”(av polska horod), garnisoner i litauiska och ukrainska städer”. I SAOB (H 813) påträffas dock *herodian* endast i den till den bibliska historien anknutna betydelsen, och kanske är det denna – med

Överhuvudtaget utgör de polska lånorden i svenskan ett indicium på att stormaktstiden i allmänhet och det stora nordiska kriget i synnerhet innebar ett ökat mått av svensk-polsk språkkontakt. Av de sammanlagt lite drygt 40 i SAOB förtecknade ord som mer eller mindre entydigt skulle kunna göra skäl för beteckningen inlån från polskan (Larsson 2006) är nämligen nära tre fjärdedelar första gången belagda under stormaktstiden. Och av dessa har i sin tur mer än hälften sina första – och inte sällan enda – belägg i källor med anknytning till Karl XII:s krig. Några typexempel är redovisade i tab. 20:2.

Tabell 20:2. Exempel på polska lånord från tiden för det stora nordiska kriget

<i>uppslagsord</i>	<i>betydelseförklaring</i>	<i>polsk motsvarighet</i>
hetman (H 867)	(förr) överbefälhavare över rikstrupperna i det gamla Polen o. Litauen [...]	hetman
kontusch (K 2289)	den traditionella polska, med vida ärmar försedda långrocken; i fråga om äldre sv. förh. trol. om ett slags lång morgonrock för kvinnor.	kontusz
ordinat (O 1168)	(†) i fråga om polska förh.: fideikommiss [...]	ordynat
pancern (P 116)	(om ä. förh.) ett slags polsk pansarklädd rytare; i sht i pl.	pancerny
pospolite (P 1537)	(numera bl. om ä. förh. i Polen) allmänt upp- båd av polska adelsmän; förr äv. i utvidgad anv.: uppbåd av allmoge till krigstjänst; äv. bildl.	pospolite ruszenie
poststarost (P 1605)	(om ä. förh. i Polen, †) lokal myndighetsper- son i viss (underordnad) ställning; godsförval- tare.	podstarości
regementarie (R 745)	(förr) titel för hög polsk militär chef, polsk storfältherre; äv. oeg. l. bildl.	regimentarz
rokos (R 2379)	(†) uppror, revolt.	rokosz

dess associationer till såväl barnamord som landsförräderi – som i första hand spelat in vid Holmströms ordval.

Kännetecknande för dessa lånord – liksom för de polska inlånen överhuvudtaget – är att de till största delen hör hemma i ordförrådets utkanter. De är med få undantag bruklighetsinskränkta, och betecknande är att av lånorden från stormaktstiden finner vi bara *hetman* i nutida svenska allmänordböcker.

Men även bortsett från *hetman* finns det – som man ser antytt i tab. 20:2 – bland dessa det stora nordiska krigets polska lånord några som uppenbarligen vunnit viss spridning utanför de karolinska krigarnas dagböcker och liknande källor och som dessutom utvidgat sina användningsdomäner. Mindre intressant i detta sammanhang är nog *kontusch* i (den förmodade) betydelsen ”ett slags lång morgonrock för kvinnor”, påträffat i en bouppteckning från Växjö 1725; här rör det sig sannolikt om den för många polska lånord karaktäristiska lånevägen över tyskan och kanske också danskan (jfr ODS under *kantusse*). Av större intresse är *regementarie* och *pospolite*. Båda dessa ord förekommer i oegentlig eller bildlig användning i Olof von Dalins 1732–34 utgivna veckoskrift *Then Swänska Argus*. Det förra uppträder – i en latiniserad form ”Regimentarius” – i en text inspirerad av det polska kungavalet 1733 där han bl.a. skriver följande (1910:316):

Här är ett wälsignat förråd af Ministrer i Staden: Sannerligen, jag går intet många fiät förän jag får weta nya hemligheter om Pålska Konunga-wahlet. Går jag in på en Källare, så sitter mig en Primas (mycket olik den wisa Potocky) mellan skål och wägg, hwars rådslag äro så mångfaldiga, at de trängas af det torra och drunkna i Weixel-Strömmar af Win och Öhl. Går jag in på et Caffé-Hus, så rustar mig der en Regimentarius (kan skie något mindre Person) med et par Tobaks-Pipor, så at det flygande stoftet likt en tiock Dimba synes willja hindra flykten för de Tyska och Ryska Örnar.

Visserligen är Dalins ordval i dessa rader i hög grad styrt av hans strävan att späcka sin text med hänsyftningar på Polen och det polska. Men samtidigt kan hans användning av ordet *regementarie* – här lät han för övrigt byta ut handskriftens ”Cronfältherre” mot ”Regimentarius” innan texten gick i tryck – knappast tolkas på annat sätt än att detta var någorlunda välbekant för Dalins läsare.

Detsamma gäller för det ”Pospolite Rosenie” som Dalin infogat i en text från 1734 som i övrigt är helt utan polsk anknytning (1914:76):

Men jag wil spara mina Läsarinnor det mästa jag kan. Det är af dem som jag wäntar mitt beskydd, när någon Pospolite Rosenie af Petits-maitres framdeles wil angripa mig.

Att Dalin – med sin ”träffsäkra instinkt i ordens användning” (1919:CLIV) – kunde uttrycka sig på detta sätt måste rimligtvis innebära att uttrycket *pospolite ruszenie* hade vunnit en viss spridning, att det hade en viss gångbarhet i 1730-talets Stockholm. Och en i sammanhanget intressant fråga – som tills vidare får lämnas obesvarad – är i vilken

utsträckning ord och uttryck som *regementarie* och *pospolite* (med eller utan ett efterföljande *ruszenie*) förekom i de många flygskrifter och nyhetsblad som statsmakten i propagandasyfte lät sprida under krigsåren (se t.ex. Rosén 1952:21–37 om den svenska propagandaverksamheten under det stora nordiska kriget); det skulle kunna vara en förklaring till deras gångbarhet.¹²

Den politisk-administrativa sfären

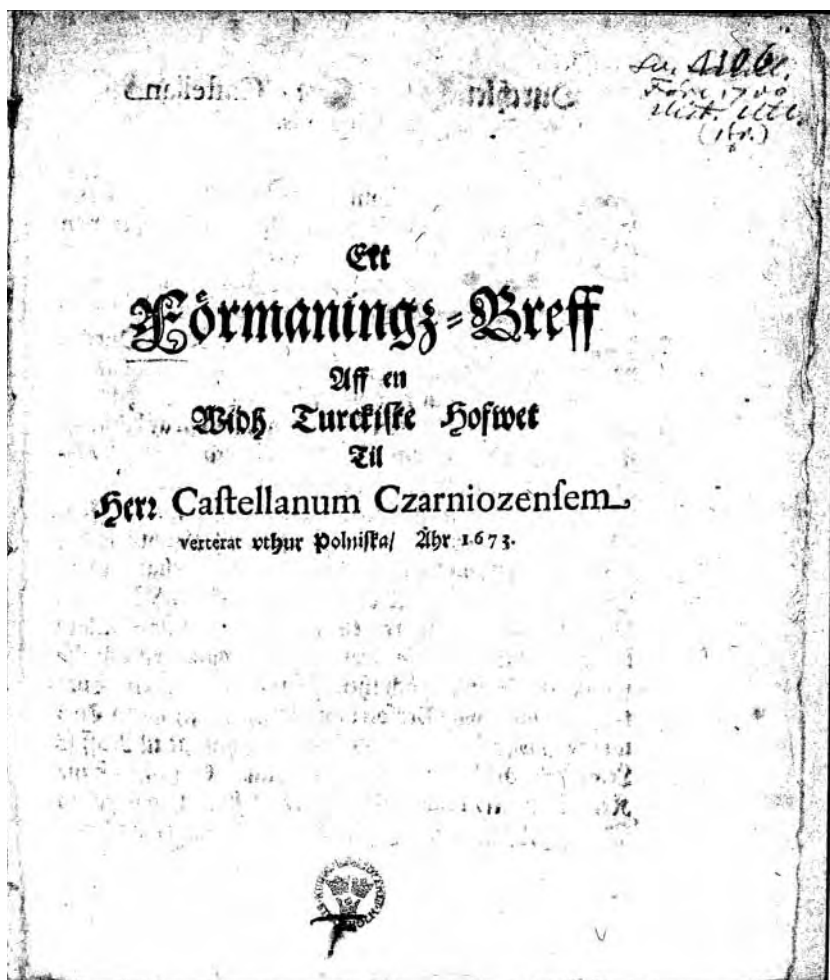
Dessa av statsmakten utgivna och distribuerade flygskrifter leder in på den fjärde och sista miljön, något som skulle kunna kallas den politisk-administrativa sfären. Här är dock spåren av polskan synnerligen magra – det som finns är med något undantag kopplat till antingen Livland eller den karolinska krigsmakten – och frågan är om det över huvud taget finns fog för att urskilja en dylik miljö i sammanhanget.

Klart är att polskan inte spelade någon nämnvärd roll i det diplomatiska umgänget på högre nivå mellan Sverige och Polen. De språk som gällde var latin och i mindre utsträckning tyska eller franska; exempelvis tycks all korrespondens med den av svenskarna tillsatte polske kungen Stanisław Leszczyński ha skett på franska (Kowalik 1974; 1976). Signifikativt är att Olof Hermelin, som var ”icke blott konungens latinsekreterare utan även den främste experten på polska ärenden i fältkansliets utrikesavdelning” (Olsson 1953:376) saknade kunskaper i polska.¹³ Polskans underordnade roll understryks också av de stridsskrifter och pamfletter rörande polska förhållanden som tillkom på Karl XII:s fältkansli och i stor utsträckning var författade av just Hermelin (Olsson 1953:171 f passim). Trots att de i första hand var avsedda för en polsk publik och ägnade att påverka den polska opinionen i för svenskarna gynnsam riktning, och trots att de ofta angavs vara författade av någon polsk patriot, skrevs och utgavs de ändå på latin. Och i den mån de översattes var det till tyska, svenska och nederländska, däremot – som det verkar – inte alls till polska.¹⁴

12 Frapperande är att Dalin väljer att återge hela uttrycket *pospolite ruszenie*, vilket betecknar ett allmänt uppbåd av adelsmän typiskt för den polska krigsorganisationen. Annars har dess betydelse i svenskan mestadels kommit att uppbåras enbart av den adjektiviska bestämningen *pospolite* ’allmän’. Så är fallet redan i SAOB:s äldsta belägg från 1702 som härstammar från brevväxlingen mellan Samuel Bark och Olof Hermelin och lyder ”Det skrifves [...] at hela postpolitén sitter up” (SAOBarkiv). Framgångarna för ordet *pospolite* i svenskan beror inte minst på den utvidgade användning – om uppbåd av svensk allmoge – som introducerades av Magnus Stenbock (Larsson 2008:217 ff).

13 Enligt Olsson (1953:579) glädde sig Hermelin ”åt att kunna tala med befolkningen kring Thorn, vilken talade tyska”.

14 I Estreichers Bibliografia polska har jag inte funnit några exempel på sådana översättningar till polska (se t.ex. band 18 under ”Hermelin” och band 21 under ”List”). Att inga översättningar till detta språk kom till stånd hänger naturligtvis samman med att det bedömdes som onödigt. Uppenbarligen hade den polska republikens styrande klasser i allmänhet mycket goda

Ändå måste förstås den svenska statsmakten under de polska fälttågen ha haft tillgång till polskkunniga personer, folk som kunde stå till tjänst med tolkning och med översättning av sådana dokument och propagandatexter som inte enbart var riktade

latinkunskaper; enligt Miłosz (1994:141 f, 183) var latin i praktiken det enda läroämnet i de jesuitskolor som under 1600-talets senare hälft i det närmaste hade tillskansat sig monopol på undervisningen, och för att optimera inläringen lär det t.o.m. ha varit förbjudet för eleverna att prata polska inom skolans område.

till samhällets högre skikt. Exempelvis nämner Grauers (1977) att kungörelser i fråga om indrivningen av kontributioner under Karl XII:s fälttåg utfärdades ”på polska och latin att anslås på kyrkoportarna och offentliga byggnader” (s. 26) liksom att ”ett skarpt varningsmandat” riktat till de allierade polska trupperna trycktes på såväl tyska som polska (s. 45).¹⁵ Och också från Livland finns det belägg för att man hade polskkunnig personal anställd: så omtalas t.ex. i det livländska generalguvernementskansliets statförlag för 1662 ”en polsk sekreterare och översättare” (Meurling 1967:27).

Inom krigsmakten och i Livland fanns alltså med all säkerhet polskkunniga personer att tillgå. Huruvida det inom administrationen i det egentliga Sverige fanns personer med dylika kompetenser förefaller dock betydligt mera tveksamt. Ett indicium på att så var fallet skulle kunna vara det enda exempel på en förment översättning från polskan som möter i Collijns 1600-talsbibliografi (1942–46, sp. 718), en flygskrift på knappt tre textsidor som behandlar dagspolitiska förhållanden och bär titeln ”Ett Förmaningz-Breff Aff en Widh Turckiske Hofwet Til Herr *Castellanum Czarniozensem verterat vthur Polniska/ Åhr 1673*” (fig. 20:4).

Det finns all anledning att anta att denna text har tillkommit i eller i omedelbar närhet av det kungliga kansliet, att den alltså har sitt ursprung inom den statliga administrationen (Hansson 1982:41 f passim). Att den skulle vara verterad – d.v.s. översatt – från polskan finns det däremot goda skäl att betvivla. Snarare rör det sig om en översättning från tyskan där också frasen ”vertiert aus dem Polnischen” slunkit med. Mycket möjligt är att det skedde helt oreflekterat, så att säga av bara farten. Eller så handlade det, som Hansson (1982:28) skriver, om ”att översättarna själva kan ha låtit bli att uppge förmedlingsspråk, kanske för att kunna lysa med ovanliga språkkunskaper”. Och att kunskaper i polska var ovanliga finns det knappast skäl att betvivla.¹⁶

15 Nämnas kan att den i Karl XII:s fältkansli anställde Joachim Dittmer enligt Olsson (1953:332) ska ha erhållit sin ställning där till följd av ”utmärkt färdighet i tyska, polska och ryska”. Givetvis fanns också polacker i svensk diplomatisk tjänst (se t.ex. Konopczyński 1924:64; Ślaski 1977:170); frågan är dock i vilken utsträckning deras kunskaper just i språket togs i anspråk av den svenska statsmakten.

16 För att det handlar om en översättning från tyskan talar också den tydliga förhållandevis ovanliga språkbeteckningen ”polniska” som är bildad efter tyskans *polnisch* och i SAOB:s material endast är belagd 1679–1720 (P 1431). I SB 17 finns en förment översättning från polskan tryckt i Stockholm 1702, i detta fall med latinet som explicit angivet förmedlingsspråk: ”Ett bref skrifwit til högwälborne herr woiwoden N.N. af en god wän och frija republiquens icke obekandta ledamot. Vthur pohniska språket satt på latin, och vthur latinen förswenskat.” Här torde dock texten redan från början ha varit avfattad på latin och det föregivna polska ursprunget bara vara ett propagandagrepp.

LITTERATUR

- Agrell, J. (1955): *Studier i den äldre språkjämförelsens allmänna och svenska historia fram till 1827*. Uppsala.
- Collijn, I. (1942–46): *Sveriges bibliografi. 1600-talet*. Uppsala. Dalin, O. von (1910–1919): *Then Swänska Argus 1–3*. [Första gången utg. 1732–1734.] Utg. av B. Hesselman & M. Lamm (Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, 1). Stockholm.
- Englund, P. (2006): *Silvermasken – en kort biografi över drottning Kristina*. Stockholm.
- Estreicher, K. (1870–1951): *Bibliografia polska*, 1–34. Kraków.
- Grape, A. 1921: "Riksråd – språkforskare. Med anledning av ett par nyfunna brottstycken av Bengt Skyttes etymologiska verk". I: *Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921*. Sid. 329–372. Uppsala.
- Grape, A. (1949): *Ihreska handskrifssamlingen i Uppsala universitets bibliotek*. Del II: *Kommenterande katalog*. Uppsala.
- Grauers, S. (1977): "Svensk och polsk krigsmakt i sina inbördes relationer under det stora nordiska kriget". I: *Karolinska förbundets årsbok* [1976], 19–61.
- Gruszczyński, W. (1993): "Słowniki szwedzko-polskie i polsko-szwedzkie (przegląd)". I: *Acta Sueco-Polonica* 1, 167–219.
- Gruszczyński, W. (2000): *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*. Warszawa.
- Hannesdóttir, A. (1998): *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, 23). Göteborg.
- Hansson, S. (1982): *Afsatt på swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur* (Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 5). Göteborg.
- Holmström, I. (1999–2001): *Samlade dikter*, 1–2. Utgivna av B. Olsson m. fl. (Skrifter utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet. Svenska författare. Ny serie). Stockholm.
- Jensen, A. (1904): *Svenska bilder i polska vitterheten*. Stockholm.
- Konopczyński, W. (1924): *Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*. Warszawa.
- Kowalik, J. (1974): "Stanisław Leszczyński i Sverige". I: *Karolinska förbundets årsbok* [1973], 121–142.
- Kowalik, J. (1976): "Stanisław Leszczyński i Bender 1713–1714". I: *Karolinska förbundets årsbok* [1975], 112–160.

- Larsson, L.-G., 2001: "Stiernhielm, Skytte och Ihre – en äldre finsk-ugrisk forskningstradition i Sverige". I: *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2001*, 79–87.
- Larsson, L. (2000): "Från biskup till scurvezin – om de polska språkexemplen i Haqvin Spegels ordbok". I: *Acta Sueco-Polonica 8–9* [1999–2000], 71–87.
- Larsson, L. (2003): *Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705* (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 81). Uppsala.
- Larsson, L. (2006): "Om de polska lånorden i svenskan". I: *Acta Sueco-Polonica 12–13* [2003–2005], 39–47.
- Larsson, L. (2008) "Det skrifves [...] at hela postpolitén sitter up" – om några polska lånord i svenskan från tiden för det stora nordiska kriget". I: *Perspektiv på svenska språket och litteraturen*. Utg. av Piotr Bukowski m. fl. Sid. 215–222. Kraków 2008.
- Larsson, L. & W. Gruszczyński (1998): *Nomina Polonica et Svetica. En polsk-svensk paronymordlista i original och avskrift* (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, 35). Uppsala.
- Meurling, A. C. (1967): *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. (Bibliotheca Historica Lundensis, 19). Lund.
- Miłosz, C. (1994): *Historia literatury polskiej do roku 1939*. Kraków.
- ODS = *Ordbog over det danske sprog* Bd 10 (1928). Köpenhamn.
- Olsson, S. (1953): *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*. Lund.
- Recke, J. F. von & K. E. Napiersky (1831): *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd 3. Mitau.
- Rosén, J. (1952): *Den svenska utrikespolitikens historia*. Bd II:1: 1697–1721. Stockholm.
- Rosén, J. (1963): *Det karolinska skedet. Karl XI:s och Karl XII:s tid*. Lund.
- Rudbeck, O. (1947 [1698]): *Atlant eller Manheim*. Del 3. Utg. av Axel Nelson. Uppsala.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 1–, 1898–. Lund.
- SAOBArkiv = Svenska Akademiens ordboks samlingar, Lund.
- SB 17 = Svensk bibliografi 1700–1829. <<http://websok.libris.kb.se/websearch/form?type=sb17>>.
- Ślaski, K. (1977): *Tysiąclecie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych*. Gdańsk.
- Spegel, H. (1712): *Glossarium Sveo-Gothicum Eller Swensk Ordabook*. Lund.
- Stiernhielm, G. (1671): *Glossarium Ulphila-Gothicum*. I: *Evangelia ab Ulfila*. Stockholm.
- Swartling, B. (1909): *Georg Stiernhielm. Hans lif och verksamhet*. Uppsala.

Wędkiewicz, S. (1919): *Z dziejów języka polskiego zagranicą*. Bd 1: *Polskie rzeczy w języku szwedzkim* (Prace Komisji językowej Akademji umiejętności w Krakowie, 6). Kraków.

Westrin, T. (1904): "Om Częstochowa klostets belägring af Karl X Gustafs trupper 1655". I: *Historisk tidskrift* 24, 301–320.

Laughing with the Lenape

Kim-Eric Williams

A Huron Indian by the name of Charles Ondaaiaandient, a convert to Roman Catholicism, visited New Sweden in 1647. He was astounded to observe “acts of levity” between Swedish men and Susquehannock women. He reproached the Swedes for their indifference to the Indians’ salvation and for being interested only in the fur trade (Fur 1993:188). The observer does not say that they were laughing at each other but with each other. This was the interior tribe, often called the Minquas, with whom the Swedes had their most developed trading relationship. Of course they could communicate and seemed to have acknowledged their differences, even to being relaxed together.

Yet the relationship between New Sweden and the Indians is unique in the annals of European colonization of the Americas. Unlike New Netherland, Virginia, and New England, where wars were waged against the Indians and massacres occurred on both sides, only eight Swedes were killed by the Indians and no records exist of Indians being killed by the Swedes. In the isolated cases of violence against the Swedes, the Swedish Governors used local Lenape law to restore order and restitution was quickly produced (Fur 1993:168). The Swedes were *Koores* to the Lenape, while the English, Germans, and Dutch were together classified as *Senoares*.

From the beginning of the American colonial venture, there were cross-cultural challenges. When Netherlanders Samuel Blommært, Peter Spiring and Peter Minuit approached the Swedish Court in 1636, the model of the Dutch West India Company was foremost in their minds. They were also mindful of the disaster on the Delaware Bay when all of the inhabitants of Swaanendael (1632) were massacred by the Indians. They felt that they could do better and Chancellor Oxenstierna was convinced that they were correct.

The first voyage to the Delaware Valley took place in a Dutch-built pinnance, the

Kalmar Nyckel ("Key to Kalmar"), and a smaller Swedish vessel, the *Fogel Grip* ("Gryphon Bird"), with a mostly Dutch crew and with all of the supplies having been bought in Amsterdam. The charter was written in Dutch, as well as the land treaties with the Indians. Dutch merchants shared 50% in the venture at the beginning but were bought out in 1642 when profits seemed ephemeral.

The purpose of the venture was to make money from trade in furs and tobacco and not to settle the area permanently except in so far as was needed for agricultural supplies. Minuit knew the area well, having been Director of the West India Company for six years at New Amsterdam. He must have known about the war between the Susquehannocks and the Lenape in 1634 that left the Delaware Valley sparsely inhabited. He also knew that the Great Minquas Path ended in what was to become Ft. Christina on a tributary to the Delaware River. For it was not the local Lenape who would be the major source of income for the New Sweden Company, but their Susquehannock/Minquas rivals to the west who were allied with the Iroquis.

The River Indians or Lenape numbered about 8,000–12,000 in 1638. Those north of the Raritan River spoke Munsee and those south spoke Unami, two dissimilar but related dialects. They were part of the large group of six Algonquin nations. Their name means literally "Real People, Our Men, or Ordinary Person". As the word Lenni also means "real" it is not an appropriate adjective to use with Lenape (Kraft 2001:7). By 1700 their numbers had been reduced to about 3,000 (Kraft 2001:216). Diseases against which the natives had no immunity, such as typhus, dysentery, measles and especially smallpox ravaged their villages in 1663, 1677, and 1694. Luckily they were immune to syphilis although the Europeans were not (Kraft 2001:216; 431).

The Europeans at first had no understanding of the differences between various groups, and only gradually learned about their separate identities. Even today there are 143 native languages in use in America including Lenape in Oklahoma, Ontario, Canada, and a few places in the original area. Archaeological evidence suggests that they have inhabited the Delaware Valley since at least 10,000 BC (Kraft 2001:14). Two or more clans usually lived together in a band of no more than 200 individuals along the inland banks of the rivers and creeks. They lived in scattered bark homes, *wigwams*, and not in fortified villages like the Susquehannocks. These differences were not obvious to Thomas Campanius Holm, whose engravings on p. 129 and at the frontispiece of *Kort Beskrifning om Provincen Nya Sverige uti America* (1702) are fallacious in almost all of their details (fig. 21:1).

In each of the 30–40 villages of Lenapehoking, the Unami area of New Sweden, there was a *sachem* or chieftain. This man was chosen by a wise woman in the village, the so-called "Chief-Maker". The society was matrilineal and women were highly valued. Thus the murder of a woman was considered to require twice the reparation of that of a man. Women tilled the soil, making sure that there was enough maize, beans, and

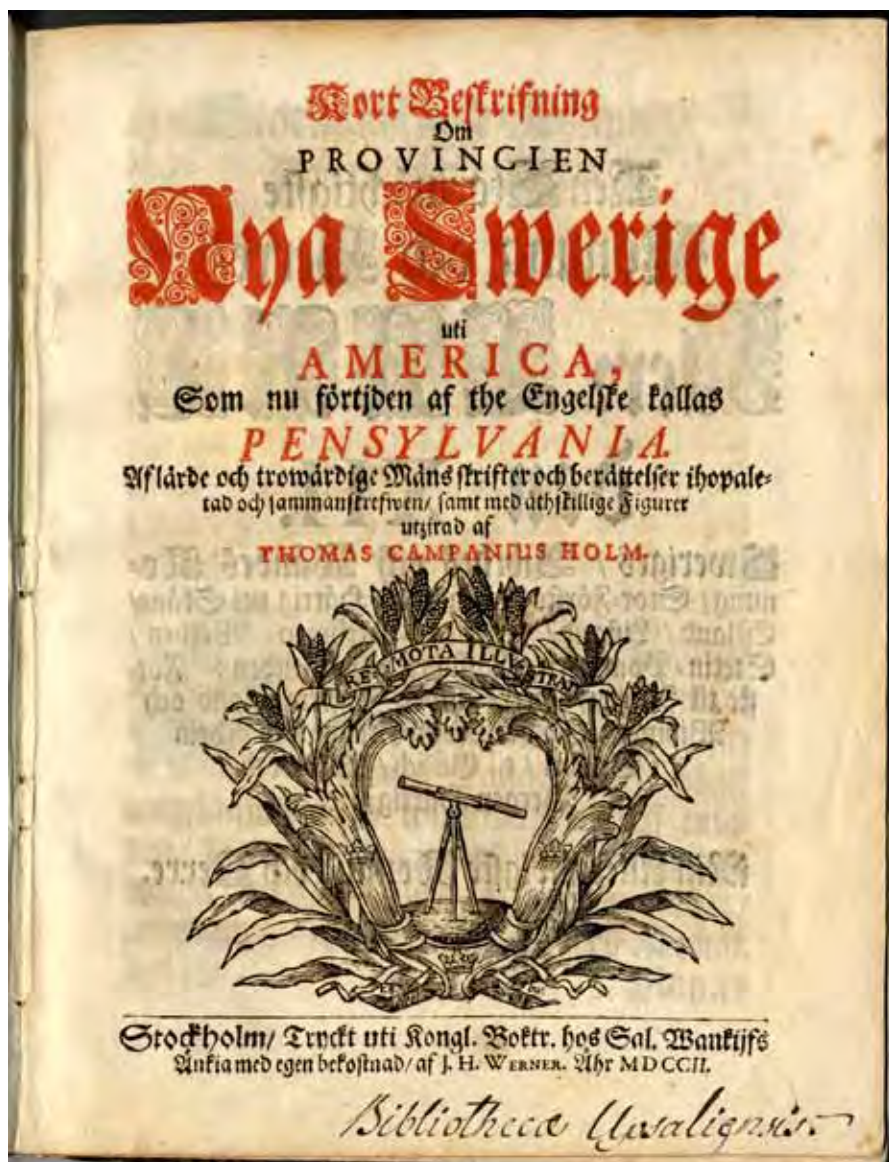

Fig. 21:1. Thomas Campanius Holm's Kort Beskrifning om Provincken Nya Sverige uti America (1702). (UUB, Cr. 9:201)

squash to eat. They made pots, tanned hides and fabricated clothing. They were in charge of child-rearing. The men built the wigwams, hunted and fished, and made their own bows and arrows, canoes and tools. A Council of Elders ruled with the chief but always in consort with the village's matron. Each village was independent. A communal hunt in the Spring and Fall brought the community together. There were herbalists who were highly esteemed by the Swedes but who refused to share their ingredients. A shaman who could perform *powwow* was called when severe illness struck.

While it is estimated that their lifespan was short, about 35 years, they were unusually healthy and vigorous according to European reports. Thus Per Lindeström, the chronicler who has written the most about the Indians, and who is shamelessly quoted by Thomas Campanius Holm, has this to say:

These wild people in New Sweden, they are not called wild because we believe them to be mad and insane, but on account of their idolatry and error in religion. They are a kind of people of brownish color, quite skillful in working with their hands, willing, clever, and ready to learn and grasp a thing ... A well-proportioned people, slender and straight as a candle ... It is a brave people, daring, revengeful; are eager for war, fearless, heroic, strong in their arms, but very weak across the back, very agile, and limber, running like horses and have the scent of animals like dogs; have a good memory, are intimate in conversation, industrious, and diligent, clever, charitable, wide awake, bold, inquisitive, patient and hardened to much hardship (Lindeström 1925:191–192).

How we wish he would have stopped here. But no, his Eurocentricism had to find expression too:

On the other hand, they are also very mischievous, haughty, are eager for praise, wanton, bestial, mistrustful, untruthful and thievish, dishonorable, coarse in their affections, shameless and unchaste (Lindeström 1925:192).

The cultural divide was wide indeed. The Indians had no concept of private property but believed that everything was for the use of everyone. The Creator had given the land to all the people and it could not be sold. It would be like selling the air. Thus land deeds were mainly of use against other Europeans. They had no meaning for the Indians who just wanted to have traders close at hand and who expected that in return for the use of the land the Europeans would continue to make regular payments to them.

Because of their low population density the Lenape made little demands on the land, and saw themselves as living in harmony with it. Their language had no way to differentiate male and female but only animate and inanimate. Thus people, animals, fish and large trees were animate and stones, grass and annual plants were inanimate (Zeisberger 1827). Humans were not more important than the flora and fauna which

had a place in the afterlife too. Being animists, religion was part of all of their life, and even a hunt was considered a religious act. There was a Creator, Kishëlemukòng, who dwelt in the twelfth heaven and who sent his spirits to assist and protect people. There was also a belief in forest dwarves and guardian spirits (Kraft 2001:16 ff).

The Lenape had no metallurgy and had seen neither alcohol nor guns or gunpowder. Thus metal kettles, axes, hoes, and glass beads were of immense interest to them as well as the weapons and intoxicants. On the other hand the furs of the wild animals had little value to them and they felt that they made out well in their trade with the Europeans. While there are stories of the Indians often being cheated, it could also work the other way such as when an Indian presented an eagle to a newly arrived German who had ordered a turkey. When the German complained and told him about the characteristics of an eagle versus a turkey the Indian replied to a nearby Swede that he did not think that such a High German would already know the birds of the country (Holm 1988 [1702]:121).

In contrast to the English and Dutch who were urbanized and merchants, the Swedes and Finns who came to America between 1638 and 1664 were rural people who lived in the forests. Among these, the immigrants from Finnskogen in Värmland had an especially adapted arboreal culture that was remarkably similar to that of the Lenape. Both groups used slash and burn (*svedjebruk/huuhta*) techniques that gave remarkable yields, were skilled in hunting and fishing, used the sauna/*bastu*/sweat lodge, took little cognizance of property boundaries, and were expert hand craftsmen. One also wonders if the strictures in Swebilius's *Catechism* of 1689 against the worship of the sun, moon, and mythical creatures in the forest does not indicate a practical religiosity that was parallel to many features of Lenape religion (Fur 1993:178).

By far the most important consideration for the Lenape was that there were not many Swedes and Finns in New Sweden. For most of the colony's brief history the number was around 200. The last voyage in 1654, with *Örnen* ("The Eagle") and the last Governor, brought 250 immigrants to a colony which had no more than 75 survivors. These small numbers were an advantage for the Lenape. They knew that the Swedes were weak and posed no military threat, and the lack of supply ships meant fewer foreign diseases to combat. The Swedes were also conveniently located between the larger and stronger English settlement in Virginia and Maryland, and the Dutch in New Amsterdam. Being in the middle allowed New Sweden to trade with the other European colonies and with the local Lenape and the Susquehannock from the interior with their plentiful fur supplies (Kupperman 1995:94). With almost no support from the homeland, the Swedes had to trade to survive and navigated many of the rivers, learning the Lenape language along the way. They became multilingual from necessity.

The Indians controlled the means of barter, insisting on the use of *sewant* or wam-

pum to control the prices. This was not produced locally but had to come from the Narragansett Bay area to the north (Kupperman 1995:103). Wampum was crafted of beads made from clam shells and was thought to have supernatural powers, protecting those who used it from evil. When the Dutch tried to replicate it, the imitation was immediately recognised and rejected (Fur 1993:157).

A major difficulty in assessing the relationship between the Swedes and the Lenape is the absence of Lenape documentation. They were a narrative rather than a literary culture, and for much of their viewpoint we are dependent on Moravian sources, who had a major and successful mission with the Lenape in the 18th century. They of course had their Germanic-European limitations. Governmental records are scanty and mostly non-existent until the 18th century. Thus we do not know from the records how intimate were the relationships between Indian women and Swedish men. Only one official record of marriage exists, yet the Lenape had no concept of adultery. Their word, *kimiwipensen*, means instead to *sleep secretly* with someone. Since their society was matrilineal there were no illegitimate births. Lenape society was not nearly so ideally monogamous as the official European. There is one record of Lenape suspicion that Europeans wanted Lenape women to till the soil as they watched the Swedes plough and sow, doing “womens’ work” (Fur 1993:195). Yet food customs, and the Lenape habit of rubbing themselves with bear fat, reminded the two groups of their differences.

Neither the Dutch nor the English evinced any missionary interest in the Indians. The famous Puritan minister Cotton Mather of Massachusetts declared that “we must either convert these tawny serpents or annihilate them” (Kraft 2001:14). Worse yet were the domines of New Netherland where in 1628 John Michaëlius exclaimed:

As to the natives of this country, I find them savage and wild, strangers to all decency, yea uncivil and stupid as garden poles, proficient in all wickedness and godlessness; devilish men, who serve nobody but the Devil (Kraft 2001:14).

He went on to affirm his ignorance by saying this about their language:

In truth it is a made-up childish language so that even those who can best of all speak with the savages, and get along well in trade, are never-the-less wholly in the dark and bewildered when they hear the savages talking among themselves (Fur 1993:369).

No attempts to bring Christianity to the Indians occurred in New Netherland and it was not until 1663 that John Eliot translated the Bible into Algonquian and established his “Praying Villages” in Massachusetts. In Virginia, disease did what the Anglican chaplains were unable to do, reducing the population from about 25,000 in 1607

to 2,000 in 1700 while the non-Indians increased to 100,000 (Fur 1993:216). To the north, Roman Catholic missionaries had great success, seeing a church grow from 3,000 in 1650 to 75,000 by 1763 (James A. DeJong in Dowley 1995:473).

In 1643 when the most famous of New Sweden's Governors, Johan Printz, arrived, he brought with him specific instructions from Queen Christina. In a much-quoted passage this former Thirty-Years War officer and theology student was admonished to deal fairly with the Indians, give them better prices than the Dutch and English, and convert them to Christianity.

The wild nations, bordering upon all other sides the Governor shall know how to treat with all humanity and respect, that no violence or wrong be done to them by the people of Her Royal Majesty ... but shall rather, at every opportunity exert himself that the same wild people may gradually be instructed in the true Christian religion and worship (Johnson 1930:78, 80).

Of course Printz was a hardened soldier, nicknamed Big Belly / *Stora Buken* by the Indians who had never encountered someone of his girth. At over 6 feet and 400 pounds, he seemed a sort of mythic figure. He saw the situation from a military standpoint and would have exterminated the Lenape if he had had the strength, as a 1644 letter affirms:

The Savages here in the West Indies set themselves up against the Christians, in one place after another ... yet they do not trust us and we trust them less. Nothing would be better than to send over here a couple hundred soldiers, until we broke the necks of all of them in this River ... they are a lot of poor rogues (Johnson 1930:116–117).

Printz never got the soldiers and received no trade goods either from Sweden for six and a half years. This put the whole colony in peril since there was then no way to reaffirm the Swedish use of the land. Only the force of the Governor's personality, his ability to withhold force, and the existing friendships made it possible for the colony to survive. He believed that the Lenape were poor because the local fur-bearing animals had been hunted to extinction. But if the truth be told, he was dependent on them for maize. At no time was the New Sweden colony self-sustaining with food; the inhabitants preferred to trade in furs and tobacco and buy maize from the Lenape. Sensing a business opportunity, the Lenape accordingly expanded their maize production to meet the demand (Fur 1993:157). Learning to make splint wood baskets, they also found a ready market in selling them back to the Swedes.

Despite the 1643 advice of Per Brahe to Printz that "All rivers and streams, as well as herbs and woods should be called with old Swedish names; abolish all expressions

from the Dutch ... (Johnson 1930:156), most of the names continued to be Lenape, such as the current Anglicized geographical names with extraneous vowels removed: Wicacå, Manayunk, Passajunk, Neshaminy, Cinnaminson, Wissahickan, Tulpehocken, Shackamaxon, Rancocas, Appoquinimink, Juniata, Kingsessing, and Lehigh. The only three place names that remain from Swedish are the village of Batsto (*bastu*) in New Jersey, the Christina River, and its small and beautiful tributary, the Brandywine (*brännvinskühl*).

The most famous of the Lutheran priests, Johan Campanius (1601–83) arrived with Governor Printz in 1643. He served for five years, built the first church at Tinicum, adjacent to Printz' home, the Printzhof, and learned the Lenape language well enough to teach the natives the fundamentals of Christianity. For this purpose he translated Martin Luther's *Small Catechism* into Lenape, and when he returned to Sweden corrected his manuscript, and had it ready for printing when the colony surrendered. It lay in manuscript until 1696 when his grandson, Thomas Campanius Holm, had it published (fig. 21:2) and sent along with the three priests who renewed the mission of the Church of Sweden on the Delaware in 1697. It was the first book published in an Algonquin language, and shows an attitude that valued the Native Americans as equal members of the Church. The first print run of 500 copies was followed by 100 more. While the printed copies were used for instruction by Carl Springer, one of my ancestors, the books came too late. The moment had passed and many Lenape had already moved west on a journey that took some of them to Canada and others to the American Midwest.

It was standard missionary procedure to translate this basic primer of Christianity into the language of the people. Martin Luther himself had emphasized the importance of this, and translations of the *Small Catechism* had been made in Stockholm into Russian (1628) and Finnish (1644)¹ in attempts to draw diverse people into the unity of the Church and the Swedish empire. The preface written by Gustaf Lillieblad, Royal Secretary and Censor, is of particular interest in showing Campanius's motivation:

Although Nature has not gifted the unbelieving heathen with any especially deep minded understanding so as to be able to understand the basics of all sorts of subtle scientific knowledge, experience gives testimony to their ability to learn and that they are quite inclined to be instructed in the major portions of the true faith, if they are treated in a peaceful and loving way ... (Campanius 1937 [1696], p.a (a) 3, trans. by K.-E. Williams)

Quoting Campanius he underlines the readiness of the Lenape to become Christians:

1 See the contributions to this volume by Birgegård viz. Lehtinen.

LUTHERI Catechismus/

Öfversatt
på
American - Virginiske
Språket.

J. Westerling.

Stockholm/

Tryckt vthi thet af Kongl. May^{tt}. privileg.
BURCHARDI Tryckeri/af J. J. Wenath/ f.

ANNO M DC XCVI.

Fig. 21:2. Martin Luther's Small Catechism translated into Lenape (1696). (UUB, Cr. 4 :158)

... I often saw their good inclination in our congregations during Divine Services. But now it is hidden from their eyes since they know no other Language than their native tongue ... for this will redound to the noticeable planting and improvement in God's Congregation, especially in America together with a widespread and discernable increase (Campanius 1937 [1696], p.a (a) 3, trans. by K.-E. Williams).

In the text itself, printed in octavo, the Lenape portions are printed in Latin letters and the Swedish portions in Gothic print. Campanius also adds his own "Versio" to each section. Here we see his attempt to inculturate the Gospel message. Thus after Luther's explanation to the Third Commandment, hallowing the Sabbath, Campanius adds:

Six days you shall plant, cut wood, hunt, fish and such other work. But the seventh day you shall not perform any work but with seriousness and diligence honor the Divine Service (Campanius 1937 [1696]:6, trans. by K.-E. Williams).

And to the explanation to the Lord's Prayer, third petition, hallowing the Lord's Name, he says:

...that the Good God's Kingdom may have many people, and that many more may yet daily receive it (Campanius 1937 [1696]:49, trans. by K.-E. Williams).

To the fourth petition about daily bread, Campanius affirms that it means:

...Everything that our bodies desire, so that they shall not suffer any want, such as in eating, drinking, clothes, house, and home, places to plant, deer and moose, and what belongs to the house,...along with a pious wife, pious children, and pious servants ... (Campanius 1937 [1696]:52, trans. by K.-E. Williams).

He does not seem to notice that there were no servants in Indian villages and that words like *Tienstedräng* / *Tienstepiga* / "male and female servants" were puzzling to the Lenape. Even worse was the Table of Household Duties (*Huus Taflan*) where in aristocratic European style he instructs the Lenape that "wives should be obedient to their husbands". Although it was Pauline (Ephesians 5:22) it was not applicable to the New World situation.

Campanius shared the belief of others that the Lenape and the Susquehannocks were descendants of the ten lost tribes of ancient Israel. He noted their lunar calculations and felt that their language showed similarities to Hebrew. While far-fetched, this was at least a more progressive anthropology than that of Carl von Linné, who one hundred years later would not admit American Indians into his system as *Homo sapiens*; all *wildar* were placed into another category.

Fig. 21:3. The Lenape chieftain Lapowinsa, as painted by Gustaf Hesselius in 1735. Courtesy of the Philadelphia History Museum at the Atwater Kent, The Historical Society of Pennsylvania Collection.

As a matter of fact Campanius and most Europeans had not progressed very far in their study of Indian languages. William Penn said what many others said when he called the language lacking in vocabulary. Per Lindeström said that “it is a poor language, ... a word having many meanings” (1925:203). As a matter of fact, the Campanius Catechism is written not in literary Lenape but in a trade jargon or Pidgin-Lenape that had been developed for trading purposes (Goddard 1994:137 ff). Hardly any European had been able to figure out the Lenape compound verbs, where two or more verbs could be combined with adjectives or its eight conjugations and many irregularities. While the catechism is a testimony to the Christian faith and devotion of Campanius, and his love for the Lenape, it cannot be considered a sophisticated Lenape treatise.

A more accurate estimate of Lenape was provided by French-American philologist Peter S. Du Ponceau when in 1827 he said:

Indian languages are rich in words and grammatical forms, and their general structure displays as much order and method as that of any of those that exist on the face of the earth (Zeisberger 1827:32).

Already Governor Printz noted that while the Lenape enjoyed the Lutheran liturgy and loved hearing Biblical narratives, they were not very willing to be baptized.

And when we speak to them about God, they pay no attention, but they will let it be understood, that they are a free people, subject to no one (Kupperman 1994:96).

A most discerning commentary on the project of bringing Christianity to the Lenape was written by Erik Björck, one of the three priests who arrived in 1697 to renew the mission of the Church of Sweden, serving at Christina, now Wilmington until 1713. He writes after his return to Sweden as Dean and Senior Pastor in Falun in 1714:

Here it occurs to me to explain a little about the Indians. They are heathens, They know nothing there of the God whom we invoke and certainly know little more as well about nature. They are themselves content with few and base things. They are satisfied to live far and wide even among many Christians. Their houses are but huts of posts clad with bark. They neither plow nor sow. Their women only plant a little maize, after which they have nothing special to do. They put nothing aside, especially for the winter, or for other times but take each day as it comes. When he needs food, he goes into the forest and shoots a deer or something else. He has drink in every creek or from many nice cold liquors. And he doesn't worry about tomorrow. ... So the heathens over there without faith live more content and with less perplexity than we with our faith ...

And more, what shames us and will condemn all too many Christians is that the gross sins are never found; adultery, murder, thievery, lack of mercy, or even swearing, etc. ... They are almost all knowledgeable about all sorts of herbs and roots. The forests and swamps are

full of those which are healthful. They recognize well the power and usefulness of most of them to heal all types of sickness. Yes they do that often when they hear that a Christian is sick. They run immediately to him with their herbs and such things to help him...

... when someone speaks to them that they should become Christians, they answer, 'If the Christians lived better than we live because of their religion, we would become Christians. But we are not able to discern that. For we see and hear them drink, fight, commit adultery, murder, steal, lie, defraud, etc. We have never known such things. Thus we would rather remain as we are.'²

Björck's comrade Andreas Rudman, who came with him in 1697 and served in Philadelphia, apparently learned some Lenape since he wrote an eight-line poem in Lenape in 1700 on the matriculation of Magnus Aurivillius (I. Collijn in notes to Campanius 1937 [1696]:20). His successor, Andreas Sandel (1702–19) had a lower opinion of the natives when he described them to Bishop Jesper Svedberg as “*barbarorum barbarisimi*” in 1714, partly because of their public torture of their enemies. He considered it more humane to torture enemies in private as was the custom in Europe rather than see the torture as a prolongation of the battle (Svedberg 1985 [1732]:98).

The cultures remained distinct throughout the 17th century. The only word from Swedish that came into Lenape was *apel*, one of the things that most impressed the Lenape. In fact during the Linneaus year of 2007 a Swedish apple variety, the Rambo apple, that died out in the homeland in 1708 was brought back to Sweden through the efforts of the Swedish Colonial Society. The Swedes on their side also adopted only one word, *espann*, the Lenape word for raccoon. I found this in a list of furs sent to Bishop Jesper Svedberg in 1714, as a part of my work in translating the Swedish manuscripts of Gloria Dei Church in Philadelphia.

Signs of the special relationship between the two peoples remain in our memory despite the lack of mass conversions. In 1655 Governor Risingh had two weeks' notice of the secret Dutch plan to capture the colony through the reports of two Lenape. While Peter Stuyvesant was attacking New Sweden, the local Indians, provoked by the Susquehannocks as it was later thought, attacked Manhattan in the so-called “Peach War”. Seven hundred Indians united in the attack. Twenty-eight farms were destroyed, fifty Europeans were killed and one hundred women and children were taken captive (Weslager 1988:173).

Was this revenge for the Swedes? Or an expression of hatred for the Dutch at a time when they had few military resources? Or both? Certainly there was the memory of the three Swedes who had agreed to train the Minquas to use arms against other Indians in 1641 (Fur 1993:178). And the same tribe had invited the Swedes to move their

2 Dean Biörck's Description of the Christians and Heathens in America, 1714. Translation by K.-E. Williams for Colonial Records of Swedish Churches in Pennsylvania, Swedish Colonial Society, Philadelphia, in manuscript, 2001, pp. 2–4. Stebbins & Williams 2007, pp. 204–209.

boundaries west in 1654 when Governor Risingh had arrived with plans to stabilize and expand the colony. The Indians wanted the Swedes to settle closer to them for trading purposes and to have the services of a blacksmith (Fur 1993:233).

Soon after the capture of the colony, a new supply ship from Göteborg, the *Mercurius*, arrived on the Delaware. It was March 1656 but word of the end of the colony had not reached Sweden in time to stop the voyage. On board were 110 additional settlers. Stuyvesant at first prohibited them from landing and ordered the ship to New Amsterdam. Then a large party of Lenape warriors surrounded the ship in their canoes and boarded it. They insisted that the people be allowed to stay and that they be allowed to trade for the goods onboard or they threatened to kill all of the Dutch and Swedes in the Valley. The settlers were landed at Tinicum, the Indians got their trade goods, and Stuyvesant relented (Weslager 1988:182–187).

One of the original three priest to arrive in 1697, Jonas Aurén, had no specific assignment and was sent on missionary journeys with the newly printed catechisms. We have a record of one meeting with the Minquas at Conestoga in 1700 where the chief asked that the Swedes specifically “prohibit drunkenness, enmity, mingling with the wives of others, and other vices”. It became clear that in such an open country no one was able to do much to enforce any sort of discipline, but the chief’s complaints are noteworthy in showing what was going on. This same priest founded a church, St. Mary’s in what is now North East, Maryland, in 1702. When a new Vestry House was built in 1970 some graves had to be moved that were marked with rough fieldstones. The bodies were authenticated as being Indians. Was Aurén able to baptize some Indians since they were buried in a churchyard and not in usual distributed manner that was traditional for the Lenape? (Williams 1999:11)

We do know exactly how two Lenape sachems looked, thanks to the Swedish artist Gustaf Hesselius. In 1735 he painted Lapowinsa (fig. 21:3) and Tishcohan, who had participated in a conference that led up to the notorious Walking Purchase. Here is a nobility of presence and an absence of pretence that shows an intense admiration on the part of the artist for these tribal leaders. These are the only portraits of Indians from the period that have such evident human character and dignity. Perhaps it was because the painter knew the subjects, not as exotic *wildar* but as the Lenape themselves called the Swedes, *brothers*.

BIBLIOGRAPHY

- Brinton, D. G. (1888): *A Lenape-English Dictionary*. Philadelphia.
 Campanius, J. (1937): *Lutheri Catechismus Översätt på American-Virginiske Språket*. Facsimile of printed edition, Stockholm, 1696 with Notes by Isak Collijn. Uppsala.

- Craig, P S. ed. & K.-E. Williams, trans (2006): *Colonial Records of Swedish Churches in Pennsylvania*. Volume 1: *The Log Churches at Tinicum and Wicaco, 1646–1696*. Volume 2: *The Rudman Years, 1697–1702*. Philadelphia. [Other volumes in preparation]
- Craig, P. S. & K.-E. Williams, eds (2007): *Colonial Records of Swedish Churches in Pennsylvania. Volume 3, The Sandel Years, 1702–1719*. Philadelphia: Swedish Colonial Society.
- Dahlgren, S. & H. Norman (1987): *The Rise and Fall of New Sweden*. Stockholm.
- Dowley, T. ed. (1995): *Introduction to the History of Christianity*. Minneapolis, MN.
- Fleischer, R. E. (1987): *Gustavus Hesselius. Face Painter to the Middle Colonies*. Trenton, NJ.
- Fur, G. (1993) *Cultural Confrontation on Two Fronts: Swedes meet Lenapes and Saamis in the 17th Century* [Unpublished doctoral thesis, University of Oklahoma]. Norman, OK.
- Goddard, I. (1994): “The Delaware Jargon”. In: Hoffecker *et al.* (1994:137–149).
- Harrington, M. R. (1921): *Religion and Ceremonies of the Lenape in Indian Notes and Monographs*, edited by F. W. Hodge. New York.
- Hoffecker, C.E. *et al.*, eds. (1994): *New Sweden in America*. Newark, DE.
- Holm, T. Campanius (1988): *Kort beskrivning om provinsen Nya Sverige uti Amerika*. Facsimile edition of 1702 original. Stockholm.
- Johnson, A. (1930): *The Instruction for Johan Printz*. Philadelphia.
- Johnson, A. (1925): *Geographia Americae with An Account of the Delaware Indians Based on Surveys and notes made in 1654–1656 by Peter Lindeström*. Philadelphia.
- Kraft, H. C. (1986): *The Lenape, Archeology, History, and Ethnography*. Newark, NJ.
- Kraft, H. C. (2001): *The Lenape-Delaware Indian Heritage, 10,000 BC to AD 2000*. [Elizabeth, NJ].
- Kupperman, K. O. (1994): “Scandinavian Colonists Confront the New World”. In: Hoffecker *et al.* (1994:89–111).
- Lindeström, P. (1925): *Geographica Americae, 1691*. Trans. Bu A. Johnson. Philadelphia, PA.
- Ling, H. (2004): *The Faces of New Sweden*. Trans. and ed. by K.-E. Williams. Philadelphia.
- Svedberg, J. (1985 [1732]): *America Illuminata*. Skriven och utgiven av dess biskop år 1732. Stockholm.
- Weslager, C.A. (1988): *New Sweden on the Delaware: 1638–1655*. Wilmington, DE.
- Williams, K.-E. (1999): *The Eight Old Swedes Churches of New Sweden*. Wilmington, DE.
- Zeisberger, D. (1827): *Grammar of the Language of the Leni Lenape or Delaware Indians*. Translated by P. S. De Ponceau. Philadelphia.

Avbildningar ur handskrifter och äldre tryck

FÖRKORTNINGAR

KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
KVHAA	Vitterhetsakademiens bibliotek, Stockholm
LNB	Latvijas Nacionālā bibliotēka, Riga
LUAB	Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka, Riga
UUB	Uppsala universitetsbibliotek

FINSKA – WANDE

Fig. 8:2. Titelbladet till den första översättningen av Bibeln till finska (1642; UUB, Cr. 7:3)

LATIN – HELANDER

Fig. 9:1. Inledningen till en hyllning till Gustav II Adolf, *Gustavus Magnus* av Daniel Heinsius. Den ingår i en samlingsvolym av lovtal till kungen som trycktes i Leiden 1637 (UUB, W-n rar 147)

Fig. 9:2. Samuel Pufendorf skildrade Karl X Gustavs regering i ett magnifikt historieverk, postumt tryckt i Nürnberg 1696 under titeln *De rebus a Carolo Gustavo, Sveciae Rege, gestis*, "Om Karl Gustavs, Sveriges konungs, bedrifter" (UUB, Obr. 6:17)

Fig. 9:3. Böhmarens Venceslaus Clemens (1589–1636) hyllade Gustav II Adolf i ett inspirerat versepos, *Gustavis*, 'Gustaviden', tryckt i Leiden 1632 (UUB, Cr. 5:118)

Fig. 9:4. Olof Rudbecks *Atland eller Manheim dedan Japhetz afkomne slechter ut till hela werlden utgångne äro* (UUB, Leufstasaml. F145:1)

TYSKA – ANDERSSON

Fig. 10:1. Titelbladet till Johannes Loccenius: *THRENI Oder Christliche Leichklag*, tryckt 1634 (UUB, Personverser till Kungl. personer [Gustaf II Adolf].)

Fig. 10:2. Titelsidan till *Nordischer Wejrauch* (UUB, V 278)

Fig. 10:3. Eva Margaretha Frölichs förord till en samlingsvolym av hennes skrifter (KVHAA, Bibl. rar)

ESTNISKA – RAAG

Fig. 15:4. En sida ur Heinrich Gösekens *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* från 1660 (UUB: Språkv. Finsk-ugrisk. Estniska [58:560])

Fig. 15:5. Ett uppslag ur Henricus Stahells *Hand- vnd Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen In Liffland*. Texten är uppställd med texten parallellt på tyska (vänsterspalten) och estniska (högerspalten) för att underlätta för de företrädesvis tyska och svenska präster som inte kunde estniska att predika på estniska (UUB, Teol. Liturg. Rit. Tyska [79:12])

LETTISKA – VANAGS

Fig. 17:1. *Tabula Ducatum Livoniae et Curlandiae* (LNB, R Ktl-2/10)

Fig. 17:2. Titelbladet till den första lettiska Bibeln, tryckt 1689 (LUAB, Inv. 1417)

Fig. 17:3. Titelbladet till Heinrich Adolphi: *Anleitung zur Lettischen Sprache*, tryckt 1685 (LUAB, Inv. 16 338)

Fig. 17:4. Titelbladet till Georg Mancelius: *Lettus*, tryckt 1638 (UUB Rar utl. 45)

RYSKA – BIRGEGÅRD

Fig. 19:1. *Alphabetum Rutenorum* (UUB, Sv. Språkv. Slav.)

Fig. 19:2. Titelbladet till Luthers *Lilla katekes* på ryska, tryckt 1628 (UUB, Sv. Teol. Katek.)

Fig. 19:3. Titelsidan till Kotosjichin-handskriften från 1600-talet (UUB, Slav 29)

Fig. 19:4. Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727). Porträtt målat av Lukas von Breda (UUB)

Fig. 19:5. Sparwenfeld: Gravskrift över Karl XI, tryckt 1697 (UUB, Sv. Personv. Kaps. Fol. Verser t. kungl. personer [Karl XI])

POLSKA – LARSSON

Fig. 20:1. Utsnitt från en sida ur Bengt Skyttes handskrift *Sol precipuarum lingvarum subsolarium* (UUB, Ihre 47).

Fig. 20:2. En sida ur handskriften *Nomina Polonica conventientia cum Sveticis, partim eundem parim diversum significantia Sensus Ordine Alphabetico collecta atq. disposita*. (UUB, Ihre 109:14).

Fig. 20:3. Bladen A1^v och A2^r ur *Wörter-Büchlein*, tryckt 1705 (UUB, Sprvet. sbd.)

Fig. 20:4. Titelsidan till "Ett Förmaningz-Breff" [...] Åhr 1673" (UUB, Sv. avd. Folio 1700, Hist. Utl (Br.)

LENAPE – WILLIAMS

Fig. 21:1. Thomas Campanius Holm: *Kort Beskrifning Om PROVINCIEN Nya Sverige uti AMERICA*, 2nd ed., printed in 1702 (UUB, Cr. 9:201).

Fig. 21:2. Luther's *Small Catechism* translated into Lenape, printed in 1696 (UUB, Cr. 4 :158)

Fig. 21:3. The Lenape chieftain Lapowinsa, as portrayed by painter Gustaf Hesselius in 1735. *Philadelphia History Museum at the Atwater Kent, The Historical Society of Pennsylvania Collection*.

Författarförteckning

STIG STRÖMHOLM,

professor em. i civilrätt med internationell privaträtt,
f.d. rektor för Uppsala universitet

ALEKSANDER LOIT

professor em. i historia, f.d. föreståndare för Centrum för baltiska studier
vid Stockholms universitet

GUN WIDMARK

professor em. i svenska språket, särskilt nusvenska, vid Uppsala universitet

STIG ÖRJAN OHLSSON

professor em. i svenska vid Tartu universitet, Estland

LARS WOLLIN

professor em. i nordiska språk, Åbo Akademi, Finland

LARS-GUNNAR LARSSON

professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet

ERLING WANDE

professor em. i finska vid Stockholms universitet

HANS HELANDER

professor em. i latin vid Uppsala universitet

BO ANDERSSON

professor i tyska vid Uppsala universitet

INGRID WIKÉN BONDE

docent i nederländska vid Stockholms universitet

SIGBRIT SWAHN

professor em. i romanska språk, särskilt franskspråkig litteratur
vid Uppsala universitet

DANIEL OGDEN

universitetslektor i engelska vid Uppsala universitet

TAPANI LEHTINEN

professor em. i östersjöfinska språk vid Helsingfors universitet, Finland

RAIMO RAAG

professor i finsk-ugriska språk, särskilt estniska vid Uppsala universitet

VIRVE RAAG

docent i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet

PĒTERIS VANAGS

professor i baltiska språk vid Stockholms universitet

RIHO GRÜNTAL

professor i östersjöfinska språk vid Helsingfors universitet, Finland

ULLA BIRGEGÅRD

professor em. i ryska vid Uppsala universitet

LENNART LARSSON

docent i nordiska språk vid Uppsala universitet

KIM-ERIC WILLIAMS

lecturer in Swedish Language and Literature, University of Pennsylvania,
Philadelphia, USA

Personregister

Registret omfattar namn på historiska personer som nämns i artiklarna (inklusive fototerna), men inte namn i kart-, bild- och tabelltexter eller i litteraturförteckningar.

- Achilles (grekisk hjälte) – 184
Achrelius, Erik (professor i Åbo; 1604–1670) – 196
Adolphi, Heinrich (superintendent i Kurland; 1622–1686) – 271
Agamemnon (grekisk mytologi, kung av Mykene) – 12
Agricola, Mikael (Finlands reformator, biskop, bibelöversättare; ca 1510–1557) – 16, 100, 108–113, 115
Aischylos (grekisk dramatiker; 525–456 f. Kr.) – 12
Albert (biskop) *se* Buxhoeveden, Albert von
Aleksij Michajlovitj (Aleksij Michajlovitj Romanov; tsar; 1629–1676) – 306
Anastasius, Daniel (rysstolk; död 1667) – 306
Andreae Rehn, Nicolaus (präst i Piteå; 1557–1628) – 100
Appelboom, Harald (diplomat; 1612–1674) – 178
Appelgren Johan (kammarråd; 1597–1660) – 138
Arndt, Johann (tysk luthersk präst, författare av andaktslitteratur; 1555–1621) – 151
Arrebo, Anders Christensen (dansk präst och poet; 1587–1637) – 186
Arvidi, Andreas (författare av poetik, lektor i Strängnäs; ca 1620–1673) – 45
Aschaneus, Martin (fornforskare; ca 1575–1648) – 303
Ascheberg, Rutger von (greve, militär, generalguvernör över Skåne, Halland, Bohuslän och Blekinge; 1621–1693) – 57, 59, 73
August av Sachsen (August II, kurfurste, polsk kung; 1670–1733) – 151, 325
Aurén, Jonas (präst i Delaware; 1666–1713) – 348
Aurivillius, Magnus (superintendent i Karlstad, Karl XII:s biktfar; 1673–1740) – 347
Aurivillius, Pehr Fabian (professor i vitterhet, biblioteksman i Uppsala; 1756–1829) – 303
Bacon, Francis (engelsk filosof, statsman och naturforskare; 1561–1626) – 195, 199
Baķītis, Mārtiņš (sekreterare i Rīgas linnevävarskrå; 1600-talets första hälft) – 267
Banér, Johan (fältmarskalk; 1596–1641) – 139
Barckhusen, Olof Didriksson (rysstolk; död 1687) – 306, 307, 309

- Bark, Samuel (greve; ämbetsman; 1662–1743) – 329
- Barkman, Johan (diplomat; 1625–1691) – 201
- Batory, Stefan (Báthory István; prins av Transsylvanien, polsk kung; 1533–1586) – 261
- Beaumont, Francis (engelsk dramatiker; 1584–1616) – 195
- Beck, David (nederländsk porträttmålare; 1621–1656) – 165
- Benzelius d.y., Erik (ärkebiskop, språkforskare; 1675–1743) – 124, 194, 321
- Bergenhielm, Johan (före adlandet Bergh; historiker och skald, professor i Uppsala; 1629–1704) – 127
- Bergius, Nicolaus (superintendent i Livland; 1658–1706) – 231, 304, 313
- Berynda, Pamvo (ukrainsk lexikograf och författare; ca 1560–1632) – 299
- Bjugg, Petrus Jonæ (biskop i Viborg; 1587–1656) – 216
- Björck, Erik (präst i Delaware; 1668–1714) – 346, 347
- Blommaert, Samuel (nederländsk köpman; 1583–1651) – 335
- Boeclerus, Johannes (tysk-svensk historiker, professor skytteanus i Uppsala; 1611–1672) – 123
- Boileau-Despréaux, Nicolas (fransk diktare och kritiker; 1636–1711) – 188
- Bonde, Krister (friherre, diplomat, landshövding; 1621–1659) – 194, 195, 201
- Bourdelot, Pierre Michon (fransk läkare, musikkännare och fritänkare; 1610–1685) – 182
- Boy, Willem (arkitekt, bildhuggare från Flandern, verksam i Stockholm; 1520–1592) – 169
- Brahe d.ä., Per (greve, riksråd; 1520–1590) – 49
- Brahe d.y., Per (greve, riksråd, generalguvernör i Finland, Viborg och Kexholms län; 1602–1680) – 116, 255, 341
- Brakel, Hans (tolk) – 297
- Bredero, Gerbrand Adrianszoon (nederländsk dramatiker; 1585–1618) – 167
- Brenner, Sophia Elisabeth (poet; 1659–1730) – 143
- Brockmann, Reiner (professor i grekiska i Reval, präst, diktare; 1609–1647) – 240
- Bure, Andreas (före adlandet Bureus; kartograf; 1571–1646) – 127
- Bureus, Johannes (forn- och språkforskare, mystiker; 1568–1652) – 17, 43, 117
- Buxhoeveden, Albert von (biskop Albert; biskop i Riga och Livland; ca 1165–1229) – 287
- Büchner, Martin (präst i Kurland; död 1688) – 272
- Cabiliau, Abraham (Cabiljau, nederländsk köpman i Göteborg, svensk generalbokhållare; 1571–1645) – 172
- Calvin, Jean (Jean Cauvin; fransk-schweizisk teolog; 1509–1564) – 305
- Camden, William (engelsk historiker; 1551–1623) – 199
- Campanius, Johan (präst i Nya Sverige; 1601–1683) – 342, 344, 346, 347
- Carlberg, Byrje (son till borgmästaren i Karlstad; mitten av 1600-talet) – 200
- Caron, François (ämbetsman vid Nederländska Ostindiska Kompaniet; 1600–1673) – 171, 178
- Casaubon, Méric (fransk-engelsk klassisk filolog och översättare; 1599–1671) – 199
- Castrén, Gunnar (finländsk litteraturforskare, professor i Helsingfors; 1878–1959) – 188
- Cats, Jacob (nederländsk författare; 1577–1660) – 165, 176, 177
- Chanut, Pierre (fransk diplomat, ambassadör i Sverige; 1604–1662) – 183
- Chapelain, Jean (fransk poet; 1595–1674) – 186
- Chodkiewicz, Jan Hieronimowicz (litauisk storman; 1537–1579) – 290
- Christina *se* Kristina, drottning
- Chronander, Jacob Persson (dramatisk författare och ämbetsman; död 1694) – 196
- Cicero, Marcus Tullius (romersk retoriker, författare och politiker; 106–43 f. Kr.) – 13, 124

- Columbus, Samuel (poet; 1642–1679) – 45, 47, 143, 187, 188, 190
- Comenius, Johann Amos (Jan Amos Komenský; tjeckisk teolog och pedagog; 1592–1670) – 299, 323
- Cornelis, Huigh (fyrvaktare på Landsort; 1600-talets mitt) – 169
- Cornelisson, Cornelis (nederländsk köpman i Göteborg; 1600-talets början) – 172
- Coyet, Fredrik (nederländsk ståthållare på Taiwan; 1620–1687) – 170, 171
- Coyet, Gillis (guldsmed; död mellan 1595 och 1599) – 170
- Coyet, Gillis (guldsmed, kunglig myntmästare; död 1634) – 170
- Coyet, Peter Julius (kansliråd, diplomat; 1618–1667) – 170, 194, 195, 198
- Cromwell, Oliver (brittisk statsman, lordprotektor; 1599–1658) – 170, 195
- Cujacius, Isacus (fransk språkmästare i Uppsala, död 1664) – 185
- d'Avaux, Claude de Mesmes (fransk diplomat; 1595–1650) – 185
- d'Ablancourt, Nicolas Perrot (fransk översättare; 1606–1664) – 187, 188
- Dahlbergh, Erik (före adlandet Jönsson; militär, tecknare, arkitekt; 1625–1703) – 127, 140
- Dahlstierna, Gunno (före adlandet Eurelius; skald och lantmätare; 1661–1709) – 143
- Dalin, Olof von (författare, historiker, kunglig bibliotekarie; 1708–1763) – 51, 328, 329
- Davison, William (skotsk kemist; ca 1635–1660) – 199
- De Besche (adlig ätt) – 36
- De Besche, Hubert d. ä. (industriidkare, arkitekt; 1582–1658) – 173, 174
- De Fontenelle, Bernard Le Bovier (fransk författare och filosof; 1657–1757) – 188
- De Geer (adlig ätt) – 36
- De Geer, Gerard (svensk kommissarie i Amsterdam; 1642–1687) – 178
- De Geer, Louis (finans- och industriman; 1587–1652) – 138, 165, 173, 174, 178
- De la Court, Jan (nederländsk jurist; 1622–1660) – 78
- De la Gardie, Ebba Maria (grevinna; hovdam, poet; 1658–1697) – 151
- De la Gardie, Jakob Pontusson (greve; fältmarskalk; 1583–1652) – 232
- De la Gardie, Johanna Eleonora (grevinna; hovdam, poet; 1661–1708) – 151
- De la Gardie, Magnus Gabriel (greve; riksmarskalk, riksdrots, rikskansler; 1622–1686) – 148, 185, 224
- De la Marche, Charles (Marchand; Bulstrode Whitlocks kaplan; mitten av 1600-talet) – 203
- De Saint-Évremond, Charles de Marguetel de Saint-Denis (fransk essäist och kritiker; 1613–1703) – 188
- De Scudéry, Georges (fransk författare; 1601–1667) – 186
- De Witt, Cornelis (nederländsk politiker; 1623–1672) – 164
- De Witt, Johan (nederländsk politiker; 1625–1672) – 164
- Descartes, René (fransk filosof och matematiker; 1596–1650) – 34, 36, 123, 183, 184, 189
- Dijk, Jacob van (svensk ambassadör i Nederländerna, burggreve i Göteborg; 1567–1631) – 165, 167, 172
- Diogenes (grekisk filosof; 400-talet f. Kr.) – 188
- Dittmer, Joachim (fältkanslist hos Karl XII) – 331
- Douglas (adlig ätt) – 36
- Drake, Johan (Karl X Gustavs hovmästare och lärare; död 1636) – 195
- Drelincourt, Charles (fransk uppbyggelseförfattare; 1595–1669) – 189
- Dressel, Georg (präst i Pinkenhof; 1654–1698) – 272
- Du Bartas, Guillaume de Salluste (fransk poet; 1544–1590) – 186
- Du Four, Sylvestre (fransk författare; 1622–1687) – 189
- Du Ponceau, Peter Stephen (fransk filosof, jurist och språkforskare; 1760–1844) – 346
- Düben (tysk musikersläkt) – 143
- Dörchmann, Berndt (guldsmed i Riga, profet, 1600-talets senare hälft) – 154

Edenius, Jordan (präst, professor i Uppsala; 1624–1666) – 200

Edenius, Sven (son till Jordan Edenius; död 1669) – 200

Ehrenstrahl, David Klöcker (före adlandet David Klöcker; tysk-svensk målare; 1628–1698) – 141, 143

Eijck, Abraham van (industriidkare, affärsman; 1620–1677) – 169, 170, 173

Einhorn, Paul (superintendent i Kurland; död 1655) – 271

Ekeblad, Johan (hovman och diplomat; 1629–1697) – 40, 189, 190

Elger, Georg (jesuitpräst; 1585–1672) – 268, 269, 273

Elimaeus, Olof (biskop i Viborg; död 1629) – 215, 216

Eliot, John (engelsk missionär i Nya England; ca 1604–1690) – 340

Erik XIV (svensk kung; 1533–1577) – 30, 169, 224

Essen, von (adlig ätt) – 36

Eutropius, Flavius (romersk historiker; 300-talet) – 124

Fabrin, Johannes (mag. i Lund 1684) – 59

Falck, Peter (diplomat; död 1622) – 172

Fersen, von (adlig ätt) – 36, 253

Fersen, Otto Wilhelm von (friherre; fältmarskalk, generalguvernör i Ingermanland och Kexholms län; 1623–1703) – 256

Filaret (Fjodor Nikitij Romanov; patriark av Moskva; 1553–1633) – 305, 306

Filip II (kung av Spanien; 1527–1598) – 163

Filipsson, Johan (finne i Örträsk; 1600-talets senare hälft) – 96

Finno, Jakko (rektor i Åbo, utgivare av finsk psalmbok; ca 1540–1588) – 113

Fischer, Johann (superintendent i Riga, generalsuperintendent i Livland, 1636–1705) – 262, 269

Fjellström, Per (prost i Lycksele; 1697–1764) – 101

Fleetwood (adlig ätt) – 36

Fleming, Clas (amiral, riksråd, överståthållare; 1592–1644) – 115

Fletcher, John (engelsk dramatiker; 1579–1625) – 195

Florus (Florus Publius Annii, Lucius Annaeus Florus, romersk författare; 100-talet e. Kr.) – 124

Fludd, Robert (engelsk läkare och kabbalist; 1574–1637) – 199

Flörich, Hans (rysstolk; ca 1577–1632) – 298, 300, 301, 303, 304

Fornenbergh, Jan Baptist van (nederländsk teaterregissör och skådespelare; 1624–1697) – 168

Forsius, Sigfrid Aron (präst, astronom, översättare; 1550-talet–sannolikt 1624) – 176

Fredrik Henrik av Oranien (ståthållare i Nederländerna; 1584–1647) – 170

Freinshemius, Johannes (tysk-svensk språkforskare, professor skytteanus i Uppsala, rikshistoriograf; 1608–1660) – 123, 124

Frölich, Eva Margaretha (profetissa; död 1692) – 145, 153–155, 157

Fürecker, Christophor (litterat; ca 1625–1684 eller 1685) – 269, 271, 272, 273

Galilei, Galileo (italiensk naturforskare; 1564–1642) – 33

Gellius, Aulus (romersk författare och grammatiker; ca 130 – ca 170) – 13

Gérard, Adrienne (gift med Louis De Geer; ca 1590–1634) – 174

Gerner, Henrik Thomesen (dansk teolog och språkforskare; 1629–1700) – 66

Gezelius d.ä., Johannes (biskop i Åbo, generalsuperintendent i Livland; 1615–1690) – 115, 269, 305

Gezelius d.y., Johannes (biskop i Åbo, superintendent i Ingermanland; 1647–1718) – 216, 255, 257

Glück, Ernst (präst i Kokenhusen; 1654–1705) – 266, 269

Godunov, Boris Fjodorovitj (tsar; 1551 eller 1552–1605) – 300

Golowitz, Daniel (rysstolk; 1600-talets början) – 297

Graan, Johan (landshövding i Västerbotten; början av 1600-talet–1679) – 95

Grillparzer, Franz (österrikisk författare; 1791–1872) – 14

Grotius, Hugo (nederländsk jurist; 1583–1645) – 36, 164, 165, 166, 176

- Gustav (Eriksson) Vasa (svensk kung; 1496–1560) – 16, 20, 27, 32, 37, 43, 56, 59, 60, 94, 105, 109, 163, 169, 296
- Gustav II Adolf (svensk kung, 1594–1632) – 27, 33, 55, 56, 115, 123, 126, 137, 146–150, 155, 157, 164–166, 172, 174, 182, 185, 216, 232, 233, 249, 251–253, 260, 284, 288, 290, 297, 301, 302, 305, 325
- Gustav III (svensk kung; 1746–1792) – 183
- Guthrie, Jakob (präst i Stora Tuna; 1602–1661) – 195, 196
- Guthrie, John (kyrkoherde i Stockholm; 1662–1724) – 197, 198
- Guthrie, William (tolk i Stockholm för engelska och skotska, notarius publicus; 1600-talets senare hälft) – 205
- Gutslaff, Johann (Johann(es) Gütslaff, Gutsleff; präst i Livland, grammatikförfattare, bibelöversättare; död 1657) – 231
- Gutsleff, Johann(es) *se* Gutslaff, Johann
- Gyllenborg, Carl (greve; ämbetsman, politiker; 1679–1746) – 49–51
- Gyllenhielm, Carl Carlsson (friherre; riksamiral; 1574–1650) – 253
- Gyllenstierna (adlig ätt) – 253
- Gyllenstierna, Johan (greve; riksråd, ämbetsman; 1635–1680) – 55, 57
- Gütslaff, Johann(es) *se* Gutslaff, Johann
- Göseken, Henricus (präst i Goldenbeck, grammatik- och ordboks-författare; 1612–81) – 234–238
- Hagen, Johan van der (nederländsk köpman i Stockholm; mitten av 1600-talet) – 169
- Hahn, Canutus (biskop i Lund; 1633–1687) – 57, 58, 61
- Hamilton (adlig ätt) – 36
- Harvey, William (engelsk läkare, upptäckare av blodomloppet; 1578–1657) – 33
- Heinrich von Lettland *se* Henrik
- Heinsius, Daniel (nederländsk filolog och skald, svensk rikshistoriograf; 1580–1655) – 123, 126, 163
- Heinsius, Nicolaus (nederländsk humanist och diplomat; 1620–1681) – 123, 167
- Heldmann, Andreas (tysk språkmästare i Uppsala; 1688–1770) – 143
- Helleday, Wilhelm (guldsmed i Stockholm; 1670–1711) – 197
- Helleday, William (Wilhelm, Willem; köpman i Stockholm; 1641–1679) – 197
- Henricus de Lettis *se* Henrik
- Henrik (Henricus de Lettis, Heinrich von Lettland; präst, krönikör; ca 1188–efter 1259) – 281, 284, 285
- Hermelin, Olof (före adlandet Olof Nilsson Skragge; professor i retorik och juridik i Dorpat, rikshistoriograf, statssekreterare, diplomat; 1658–1709) – 126, 127, 189, 329
- Hesselius, Gustaf (konstnär; 1682–1755) – 348
- Hexham, Henry (engelsk författare; ca 1585–ca 1650) – 194
- Hickes, George (engelsk präst och språkforskare; 1642–1715) – 194
- Hiesingh, Nils (rysstolk; 1600-talets mitt) – 299
- Hiltunen, Johan Filipsson (nybyggare i Örträsk; 1620–1690) – 106
- Hiärne, Thomas (krönikör, diktare; 1638–1678) – 281, 285–287
- Hiärne, Urban (läkare, naturforskare, författare; 1641–1724) – 33, 40, 47–48, 60, 61, 187, 195, 281
- Hof, Sven (språkforskare, lärare och rektor i Skara; 1703–1786) – 44–48, 50, 60
- Hoffman, Henrik (präst, redigerare av den finska bibelöversättningen 1642; 1599–1666) – 112
- Holm, Thomas Campanius (boktryckare; ca 1670–1702) – 336, 338, 342
- Holmberger, Per (präst, författare till samisk ordlista; 1745–1807) – 91–93
- Holmström, Israel (poet, generalauditör; 1661–1708) – 125, 188, 327
- Horatius (Quintus Horatius Flaccus, romersk skald; 65–8 f. Kr.) – 124, 188
- Horn (adlig ätt) – 253
- Horn, Agneta (grevinna; författare till självbiografi; 1629–1672) – 40, 50, 56
- Horn, Gustaf (greve; fältmarskalk, riksråd; 1592–1657) – 50, 56, 139, 217, 233
- Howard, Charles (engelsk ambassadör i Sverige; 1629–1685) – 199, 200

- Hrodebert (germansk kung, 400-talet) – 10
Höveln, Hans von (äldste över Svarthuvudbrödrskapet i Reval; gift med Margareta Stahl; 1600-talets första hälft) – 240
Høysgaard, Jens (dansk grammatiker; 1698–1773) – 60
- Ihre, Johan (språkforskare, professor i Uppsala; 1707–1780) – 100, 205, 321
Ihre, Thomas (teolog, professor i Uppsala och Lund; 1659–1720) – 205
Ilja (ryske-ortodox munk; 1500-talets första hälft) – 252
Ingegerd Olofsdotter (svensk prinsessa, storfurstinna av Kiev, helgon; född ca 1000, död 1050) – 250
Ivan den förskräcklige *se* Ivan IV
Ivan IV (Ivan den förskräcklige; tsar; 1530–1584) – 224, 296
- Jaroslav I (Jaroslav Vladimirovitj, Jaroslav den vise; storfurste av Kiev; född ca 978, död 1054) – 250
Jesus Kristus – 305
Johan III (svensk kung; 1537–1592) – 47, 111, 170
Johan Kasimir (pfalzgreve vid Rhen, far till Karl X Gustav; 1589–1652) – 166
Johannes Döparen – 236
Jonson, Ben (engelsk poet och dramatiker; 1572–1637) – 194
Jordis, Hendrik (nederländsk diktare och järnhandlare i Stockholm; 1600-talets senare hälft) – 168
Juslenius, Daniel (finländsk präst och språkforskare, professor i Åbo, biskop i Borgå, senare i Skara; 1676–1752) – 116
Justinus (Marcus Junianus Justinus, romersk historiker; 200-talet e. Kr.) – 124
Juvenalis, Decimus Junius (romersk satiriker; ca 60–ca 135) – 188
- Kalm, Per (präst, botaniker, professor i Åbo; 1716–1779) – 113
Karl den skallige (västfrankisk kung, romersk kejsare; 823–877) – 11
Karl II (kung av England och Skottland; 1630–1685) – 200
- Karl IX (svensk kung; 1550–1611) – 55, 56, 105, 111, 169, 172, 224, 288, 315
Karl V (tysk-romersk kejsare; 1500–1558) – 163
Karl X Gustav (svensk kung; 1622–1660) – 27, 55–57, 215, 217, 249, 315, 316, 325, 326
Karl XI (svensk kung; 1655–1697) – 27, 28, 30, 44, 57, 58, 73, 114, 127, 151, 154, 155, 168, 200, 241, 242, 256, 257, 266, 269, 305, 311, 313, 325
Karl XII (svensk kung; 1682–1718) – 19, 27, 38, 127, 131, 151, 188, 313, 315, 325–327, 329, 331
Kassandra (grekisk mytologi, sierska, dotter till kung Priamos och drottning Hecuba av Troja) – 12
Keksi, Antti Mikkelinpoika (bonde och skald; ca 1622–1705) – 118
Kenicius, Petrus (ärkebiskop; 1555–1636) – 195
Kepler, Johannes (tysk astronom; 1571–1630) – 33
Kettler, Jakob von (hertig i Kurland-Semgalen; 1642–82) – 288
King (adlig ätt) – 36
Kleinschmidt, Heinrich (präst i Babit; 1634–1686) – 271
Klingius, Laurentius Johannes (kyrkoherde i Kräcklinge; 1603–1693) – 196
Klytemnestra (grekisk mytologi, drottning av Mykene, hustru till kung Agamemnon) – 12
Komenský, Jan Amos *se* Comenius, Johann Amos
Kotosjichin, Grigorij Karpovitj (Kotošichin; rysk diplomat och historiker; ca 1630–1667) – 306, 309
Krafft, David von (före adlandet Krafft; porträttmålare; 1655–1724) – 141, 143
Kristina (svensk drottning; 1573–1625) – 137
Kristina (Christina; svensk drottning, 1626–1689) – 28, 31, 35, 108, 123, 137, 150, 164–169, 176, 182, 184, 185, 194, 203, 215, 216, 224, 233, 303, 316, 341
Kristus *se* Jesus Kristus
Kyri, Onuphri (rysstolk; 1600-talets mitt) – 303, 304

- Königsmarck, Amalia Wilhelmina von (grevinna; hovdam, poet; 1663–1740) – 151
- Königsmarck, Maria Aurora von (grevinna; hovdam, poet, prostinna i Quedlinburgs adliga jungfrustift; 1662–1728) – 143, 145, 150–153, 157, 184
- La Serre, Jean Puget de (fransk författare; 1594–1665) – 189
- Lagerfeldt, Israel (diplomat, häradshövding; 1610–1684) – 201
- Lagerlöf, Petrus (professor i poesi i Uppsala, rikshistoriograf; 1648–1699) – 41–43, 46, 126, 127, 190
- Lamm, Martin (litteraturforskare, professor i Stockholm; 1880–1950) – 188
- Langius, Johann (präst i Ober- och Niederbartau; 1615–ca 1690) – 272, 273
- Lapowinsa (Lappawinzo; hövding över lenape; 1700-talets första hälft) – 348
- Lappawinzo *se* Lapowinsa
- Le Blon, Michel (guldsmed och gravör; 1587–1656) – 167, 178
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (tysk filosof och matematiker; 1646–1716) – 311
- Leslie (adlig ätt) – 36
- Leszczyński, Stanisław (polsk-litauisk kung; 1677–1766) – 329
- Liliencron, Caspar (hovapotekare; död 1661) – 138
- Lillia, Göran Olofsson *se* Stiernhielm, Georg
- Lillieblad, Gustaf (före adlandet Gustaf Peringer; professor i orientaliska språk i Uppsala, kunglig sekreterare, censor librorum; 1651–1710) – 342
- Lilliemarck, Enok (rysstolk; 1660–1736) – 299
- Lillienhoff, Joachim (före adlandet Pötter; 1630–1676) – 175
- Lillienstedt, Johan (före adlandet Paulinus; ämbetsman och poet; 1655–1732) – 127
- Lindeström, Per (krönikör; ca 1630–1692) – 338, 346
- Lindschöld, Erik (före adlandet Lindeman; greve, ämbetsman; 1634–1690) – 127, 187, 188
- Linnæus, Nicolaus (kyrkoherde i Stenbrohult; 1674–1748) – 142
- Linné, Carl von (före adlandet Carl Linnæus; vetenskapsman; 1707–1778) – 75, 89, 91, 92, 117, 344
- Lipsius, Justus (flamländsk filolog och filosof; 1547–1606) – 165, 176
- Livius (Titus Livius, romersk historieskri-
vare; 59 f. Kr. – 17 e. Kr.) – 124
- Loccenius, Johannes (tysk-svensk jurist och historiker, professor i Uppsala, rikshistoriograf; 1598–1677) – 123, 124, 126, 145, 148–150
- Locke, John (engelsk filosof; 1632–1704) – 195
- Lucidor, Lasse (signatur för Lars Johansson, poet; 1638–1674) – 35, 143, 185, 190, 199–201
- Ludvig den tyske (östromersk kung; ca 805–876) – 11
- Ludvig XIV (fransk kung; 1638–1715) – 154
- Lundius Lappo, Nicolaus (klockare i Jokkmokk, lärare vid skolan i Lycksele; 1600-talets senare hälft) – 98
- Lundius, Andreas Petri (predikant i Jokkmokk; död 1665) – 98
- Luther, Martin (tysk teolog, reformator; 1483–1546) – 108, 109, 112, 150, 236, 241, 255, 276, 300, 302–305, 342, 344
- Lyckselius Lappo, Henrik (komminister i Jillesnuole; död 1692) – 96
- Lyly, John (engelsk författare; 1553 el. 1554–1606) – 200
- Lyttkens, Ivar Adolf (skolman, språkforskare; 1844–1926) – 46
- Magnus (hertig av Holstein, dansk prins, biskop i Ösel-Wiek och Kurland, kung i Livland; 1540–83) – 287
- Malczowski, Stanisław (translator och polsk språkmästare i Riga, 1600-talets senare hälft) – 322, 323
- Mancelius, Georg (präst, professor i teologi i Dorpat, hovpredikant i Kurland; 1593–1654) – 266, 268, 273
- Maria Eleonora (svensk drottning; 1599–1655) – 137, 167, 168
- Mather, Cotton (puritansk predikant och författare; 1663–1728) – 340

- Matthiæ, Johannes (pedagog och teolog, drottning Kristinas lärare; 1592–1670) – 150, 166, 174, 177
- Mattson, Eskil (akademisk boktryckare i Uppsala, 1600-talets första hälft) – 148
- Mattsson, Bengt (rysstolk; död 1653) – 297, 298, 303, 304
- Mayer, Johann Friedrich (teolog, general-superintendent i Svenska Pommern; 1650–1712) – 151
- Mazarin, Jules (fransk politiker, kardinal; 1602–1661) – 189
- Melanchthon, Philipp (humanist, reformator; 1497–1560) – 108
- Michaelius, John (Jonas Michaelius; präst i Nya Nederländerna; 1577–efter 1638) – 340
- Minin, Nikita *se* Nikon
- Minov, Nikita *se* Nikon
- Minuit, Peter (guvernör över kolonin Nya Nederländerna; född mellan 1581 och 1585–1638) – 335, 336
- Mollyn, Nicolaus (tryckare; ca 1550–1625) – 268
- Momma-Reenstierna (adlig ätt) – 36
- Montgomery (adlig ätt) – 36
- Moreland, Samuel (engelsk diplomat; 1625–1695) – 203
- Morhof, Daniel Georg (tysk poet och polyhistor; 1639–1691) – 184
- Mörner, Maria (adelskvinna; 1619–1643) – 151
- Neogard, Lars Nilsson (kyrkoherde i Östergarn, Gotland; 1683–1758) – 76–86
- Newton, Isaac (engelsk matematiker och naturvetenskapsman; 1642–1727) – 33
- Nicander, Anders (skald, översättare; 1707–1781) – 60
- Nikifor (rysk-ortodox präst) – 252
- Nikon (Nikita Minov eller Minin; patriark av Moskva och hela Ryssland; 1605–81) – 229
- Nilsson, Lars (same, avrättad för trolldom 1693) – 99
- Nithard (frankisk historiker, abbot i Saint-Riquier; ca 795–844) – 11
- Nordenhielm, Andreas (före adlandet Norcopensis; filosof, professor i Uppsala, Karl XII:s lärare; 1633–1694) – 130, 131
- Noréen, Adolf (språkforskare, professor i Uppsala; 1854–1925) – 46
- Normannus, Laurentius (professor i Uppsala, biskop; död 1703) – 194
- Odhelius, Erik (adlad Odhelstierna; naturvetenskapsman; 1661–1704) – 196
- Odhelius, Lars (orientalist; 1659–1691) – 197
- Olaus Magnus (kyrkoman och lörd; 1490–1557) – 117
- Olaus Petri (Sveriges reformator; 1493–1552) – 109
- Olof Skötkonung (svensk kung; född på 960-talet, död ca 1022) – 250
- Ondaaiaandient, Charles (huronindian; 1600-talets mitt) – 335
- Opitz, Martin (tysk poet och poetolog; 1597–1639) – 150
- Ovidius (Publius Ovidius Naso; romersk skald; 43 f. Kr.–17 eller 18 e. Kr.) – 124
- Oxenstierna af Eka och Lindö, Gabriel Gustafsson (friherre; riksdrots; 1587–1640) – 249
- Oxenstierna af Korsholm och Wasa, Bengt Gabrielsson (greve; diplomat, kanslipresident; 1623–1702) – 132, 184, 316
- Oxenstierna af Södermöre, Axel Gustafsson (greve; rikskansler; 1583–1654) – 28, 50, 94, 138, 165, 182, 184, 185, 232, 233, 335
- Palmstruch, Johan (bankman; 1611–1671) – 36, 169
- Paterculus, Marcus Velleius (romersk historiker; 19 f. Kr.–31 e. Kr.) – 124
- Paulus (apostel, missionär, teolog; ca 3 – omkr. 65) – 13
- Penn, William (kväkarpredikant; 1644–1718) – 346
- Peringer, Gustaf *se* Lillieblad, Gustaf
- Persson, Erik (same i Örträsk, 1600-talets senare hälft) – 96
- Peter den store (Peter I, tsar; 1672–1725) – 58, 251, 306

- Petreius, Nicolaus (dansk präst, krönikeförfattare; ca 1522–1579) – 72
- Petreus, Eskil (biskop i Åbo; 1593–1657) – 111
- Petri, Mathis (fältpräst; död ca 1602) – 297
- Petri, Olaus *se* Olaus Petri
- Petrie, Robert (skotsk köpman i Arboga; död 1690) – 197
- Petterssån, Per Olov (kyrkoherde i Korpi-lombolo; 1867–1929) – 108
- Planting, Claës (assessor i Åbo hovrätt; 1614–1648) – 137
- Plautus, Titus Maccius (romersk komediförfattare; ca 254–ca 184 f. Kr) – 12
- Polhem, Christopher (före adlandet Polhammar; uppfinnare och industriman; 1661–1751) – 34
- Pontoppidan, Erik (dansk teolog och språkforskare; 1616–1678) – 66
- Poirier, Hélié (fransk författare; 1625–1649) – 184
- Printz, Johan Björnsson (militär, ämbetsman, guvernör över Nya Sverige; 1592–1663) – 341, 342, 346
- Prytz, Andreas Johannis (präst, dramatiker, professor i vältalighet i Uppsala; 1590–1655) – 43
- Pufendorf, Samuel von (tysk jurist och historiker, professor i Lund, svensk rikshistoriograf; 1632–1694) – 36, 57, 126
- Rademacher, Reinhold (industriman; 1609–1668) – 36, 169
- Radetzky von Radetz, Joseph Wenzel (österrikisk fältmarskalk; 1766–1858) – 14
- Rangius, Lars (samisk präst i Jillesnuole; omkr. 1667–1717) – 99
- Regnard, Jean-François (fransk författare och resenär; 1655–1709) – 118
- Rehehusen, Johann Georg (präst i Kokenhusen; död före 1650) – 266, 271
- Reuter, Johannes (lett. Jānis Reiters; präst, bibelöversättare; ca 1632–1695 eller 1697) – 269
- Rheen, Samuel (präst i Piteå; 1600-talets senare hälft) – 98
- Richelieu, Armand-Jean du Plessis (fransk statsman, kardinal; 1585–1642) – 165, 182
- Risingh, Johan Classon (guvernör över Nya Sverige; 1617–1672) – 347, 348
- Romanov (furstesläkt) – 213
- Romanov, Aleksej Michajlovitj *se* Aleksej Michajlovitj
- Romanov, Fjodor Nikititj *se* Filaret
- Roselin, Johan(nes) Bengtsson (adlad Rosenlindt; rysstolk; ca 1617–1657) – 216, 297, 298, 303, 304, 306
- Rosenhane, Beata (friherrinna; 1638–1674) – 50, 187
- Rosenhane, Gustaf (friherre, jurist; 1619–1684) – 187, 189
- Rosenhane, Schering (friherre, författare, diplomat; 1609–1663) – 50, 187, 189, 195
- Rosenschöld, Oluf (adelsman; mitten av 1600-talet) – 138
- Rudbeck d.ä., Olof (vetenskapsman, professor i Uppsala; 1630–1702) – 17, 33, 34, 40, 116, 130, 131, 199, 200, 316, 317, 318, 321
- Rudbeckius, Johannes (biskop i Västerås; 1581–1646) – 195, 232
- Rudén, Torsten (författare, biskop i Åbo och Linköping; 1661–1729) – 188
- Rudman, Andreas (präst i Delaware; 1668–1708) – 347
- Runius, Johan (poet; 1679–1713) – 143
- Rutgers, Jan (nederländsk filolog och jurist; 1589–1625) – 165
- Rydélius, Andreas (teolog, filosof, professor i Lund; 1671–1738) – 124
- Sallustius (Gaius Sallustius Crispus, romersk historiker; 86–35 f. Kr.) – 124
- Salmasius, Claudius (fransk filolog; 1588–1653) – 123
- Samson, Hermann (superintendent i Livland; 1579–1643) – 266
- Samuelsson, Samuel (innevånare i Örträsk; omkr. 1700) – 98
- Sandel, Andreas (präst i Delaware; 1671–1744) – 347
- Schefferus, Johannes (professor skytteanus i Uppsala, bibliotekarie; 1621–1679) – 98, 123, 124, 287
- Schildt, Jörgen (överste; död 1662) – 138
- Schroderus, Ericus Johannis (lexikograf; ca 1608–1639) – 116

- Schroderus, Johan Bengtsson *se* Skytte, Johan
- Schück, Henrik (litteraturhistoriker, professor i Uppsala; 1855–1947) – 185
- Schütte, Martinus (tysk språkmästare i Uppsala från 1694) – 143
- Selow, Peter van (stilgjutare, tryckare; död 1648 eller 1649) – 216, 300, 304
- Shakespeare, William (engelsk dramatiker; 1564–1616) – 194, 195
- Sigismund (polsk och svensk kung; 1566–1632) – 111, 215, 315
- Silfvercrona, Pieter Spierinck *se* Spiring, Peter
- Simonius, Johannes (professor skytteanus i Uppsala; 1566–1627) – 124
- Sirma, Olov Matsson (samisk student i Uppsala; 1600-talets senare hälft) – 98
- Sirvydas, Konstantinas (litauisk präst; 1579–1631) – 273
- Sjujskij, Vasilij (Vasilij IV; rysk furste, tsar; 1552–1612) – 213, 300
- Sjögren, Anders Johan (finländsk språkforskare, akademiker i S:t Petersburg; 1794–1855) – 250, 284, 286
- Skogekär Bergbo (pseudonym för svensk 1600-talsdiktare) – 185, 189
- Skoglund, Alfred (sockenlapp i Torsåker, Gästrikland; död 1904) – 95
- Skragge, Elof (kyrkoherde i Hedemora; 1622–1691) – 196
- Skragge, Gabriel (generalsuperintendent i Livland; 1660–1710) – 196
- Skragge, Olof Nilsson *se* Hermelin, Olof
- Skragge, Samuel (Karl XII:s livläkare; 1662–1718) – 196
- Skytte af Duderhof, Bengt (friherre; diplomat, riksråd, kansler för universitetet i Dorpat; 1614–1683) – 195, 319, 321
- Skytte, Johan (före adlandet Johan Bengtsson Schroderus; friherre; riksråd, generalguvernör i Livland; 1577–1645) – 132, 185, 233, 254, 266
- Skötkonung *se* Olof Skötkonung
- Slavinetskij, Epifanij (författare, lexikograf; död 1675) – 299, 309
- Smotritskij, Meletij (grammatiker; 1577–1633) – 299
- Snorre Sturlasson (isländsk skald; ca 1178–1241) – 41
- Sorolainen, Ericus Eric eller Eerik (biskop i Åbo; ca 1545–1625) – 111
- Sparwenfeld, Johan Gabriel (svensk språkforskare; 1655–1727) – 303, 305, 306, 309, 311, 313
- Spegel, Haqvin (Haquin Spegel; ärkebiskop, författare; 1645–1714) – 73–74, 77, 78, 186, 190, 194, 317–319, 321, 322, 326
- Speitz, Hardevicus Henrici (finsk översättare; 1591–1651) – 114
- Spener, Philipp Jacob (tysk luthersk teolog, pietismens grundare; 1635–1705) – 153
- Spens, Jakob (skotsk militär, svensk ambasadör i London; 1571–1632) – 195
- Spiring, Peter (Pieter Spierinck Silfvercrona; köpman, diplomat; ca 1595–1652) – 335
- Spirzi, Lars (samisk student i Uppsala; 1600-talets senare hälft) – 98
- Spole, Anders (astronom, professor i Lund och Uppsala; 1630–1699) – 193
- Springer, Carl (kyrkvård, kyrkorådsledamot, förtroendeman i Delaware; 1658–1738) – 342
- Stahell, Henricus (Heinrich Stahl; präst i Estland, superintendent i Ingermanland; ca 1600–1657) – 233, 238, 255
- Stahl, Heinrich *se* Stahell, Henricus
- Stahl, Margaretha (gift med Hans von Höveln; 1600-talets första hälft) – 240
- Steele, Richard (brittisk författare och journalist; 1672–1729) – 205
- Steinberg, Jacob von (hovråd; död 1661) – 138
- Sten Sture d.ä. (riksföreståndare; ca 1440–1503) – 163
- Stenbock (adlig ätt) – 253
- Stenbock, Magnus (greve; fältmarskalk; 1663–1717) – 58, 329
- Stiernhielm, Georg (före adlandet Göran Olofsson Lillia; skald, vetenskapsman, ämbetsman; 1598–1672) – 17, 35, 40, 143, 182–187, 189, 190, 193, 198, 199, 316, 317, 319, 321
- Stigzelius, Laurentius (ärkebiskop; 1598–1676) – 185

- Stobæus, Andreas (professor i poesi, rektor vid Lunds universitet; 1642–1714) – 64, 68
- Strelow, Hans (superintendent på Gotland; 1587–1656) – 72, 76
- Stuart (adlig ätt) – 36
- Sturlasson, Snorre *se* Snorre Sturlasson
- Stuyvesant, Peter (Petrus Stuyvesant; generaldirektör för Nederländska Västindiska Kompaniet i Nya Nederland; ca 1612–1672) – 347, 348
- Suetonius (Gajus Suetonius Tranquillus, romersk författare; 76–138) – 124
- Swebilius, Olaus (Olov Swebilius; överhovpredikant, ärkebiskop; 1624–1700) – 339
- Swebilius, Olov *se* Swebilius, Olaus
- Svedberg, Jesper (biskop i Skara; 1653–1735) – 47, 48, 60, 188, 190, 347
- Svenske, Anders (ryttmästare; död 1671) – 138
- Säve, Carl (språkforskare, professor i Uppsala; 1812–1876) – 77
- Säve, Per Arvid (dialekt- och folkminnesforskare i Visby; 1811–1887) – 77
- Tacitus (Publius Cornelius Tacitus, romersk ämbetsman och historiker; 55–efter 117) – 124, 185
- Taube, von (adlig ätt) – 36
- Tegnér, Esaias (skald, professor, biskop; 1782–1846) – 189
- Teitti, Martti (lärare i finska för Gustav Vasas söner; död 1544) – 109
- Terentius (Publius Terentius Afer, romersk författare; ca 195–159 f. Kr.) – 124
- Tessin, Carl Gustaf (greve, statsman; 1695–1770) – 188
- Tessin, Nicodemus d.ä. (arkitekt; 1615–1681) – 143
- Thomsen, Vilhelm (dansk språkforskare; 1842–1927) – 292
- Tiliander, Swen Ingemarsson (präst, läroboksförfattare; 1637–1710) – 142
- Tiock (bergmästare i Nasafjäll, omkr. 1650) – 94
- Tishcohan (hövding över lenape; 1700-talets första hälft) – 348
- Tiällman, Nils (präst och grammatikförfattare; 1652–1718) – 46–48
- Tolgsdorf, Ertman (1550–1620) – 273
- Tornæus, Johannes Jonæ (kyrkoherde i Torneå; ca 1605–1681) – 94, 98, 100, 101
- Tortsakov, Isak Serioffson (Tortjakov; rysk skrivare; död ca 1654) – 300, 303
- Torwigge, Anna Torstensdotter (gift med Henricus Stahell; död efter 1657) – 233
- Trana, Erik Andersson (generalmajor, krigskommissarie i Dorpat; död 1634) – 232
- Transehe, Joachim (adlad Transehe von Roseneck, hovråd; 1589–1673) – 138
- Trotzig, Peter (adlad Trotzenfelt; köpman, svensk kommissarie i Nederländerna; 1613–1673) – 178
- Ulopolitanus, Nicolaus (präst i Övertorneå; omkr. 1605–1610 – trol. 1676) – 118
- Ulrika Eleonora (svensk drottning; 1656–1693) – 151, 153
- Utenhoff, Jakob van (sidenvävare i Stockholm; senare hälften av 1600-talet) – 173
- Valdemar Atterdag (dansk kung; trol. 1321–1375) – 71
- Vaughan, Thomas (walesisk filosof; 1621–1666) – 199
- Verelius, Olof (fornforskare och filolog; 1618–1682) – 41, 42, 185
- Vergilius (Publius Vergilius Maro; romersk poet; 70–19 f. Kr.) – 124, 184
- Vhael, Barthold (finsk grammatiker; 1667–1723) – 116
- Vingboons, Justus (nederländsk arkitekt; ca 1620–1698) – 173
- Vondel, Joost van den (nederländsk lyriker och dramatiker; 1587–1679) – 164, 166, 167
- Vossius, Gerhard (nederländsk filolog; 1577–1649) – 123
- Vossius, Isaac (nederländsk humanist och filolog; 1618–1689) – 123, 167
- Vultejus, Johannes (kyrkoherde i Stockholm, diktare; 1639–1700) – 151, 153
- Wachtmeister (adlig ätt) – 36

- Wallin, Georg (Jöran) d.y. (superintendent på Gotland; 1686–1760) – 74, 76
- Wallis, John (engelsk matematiker och grammatiker; 1616–1703) – 193
- Wassenberg, Velam (Willem) (industriidkare, affärsman; död trol. 1667) – 173
- Weibull, Martin (historiker, professor i Lund; 1835–1902) – 62
- Werving, Johan Gabriel (diplomat, poet; 1675–1715) – 188
- Wetterhamn Riddermark, Anders Persson (historiker, jurist, professor i Lund och Uppsala; 1651–1707) – 193
- Wexionius-Gyldenstolpe, Mikael (före adlandet Wexionius; historiker och jurist, professor i Åbo; 1609–1670) – 127
- Whitelocke, Bulstrode (engelsk politiker, ambassadör i Sverige; 1605–1675) – 194, 201–203
- Widekindi, Johan (präst, historiker, rikshistoriograf; 1618 eller 1620–1675) – 126
- Wieselgren, Oscar (riksbibliotekarie; 1886–1971) – 195
- Wieselgren, Peter (präst, litteraturhistoriker; 1800–1877) – 183, 185
- Winstrup, Peder (biskop i Lund; 1605–1679) – 57
- Wivallius, Lars (poet och äventyrare; 1605–1669) – 143, 145, 155
- Wrangel (adlig ätt) – 36
- Wrangel, Carl Gustaf (greve, fältmarskalk, riksamiral; 1613–1676) – 139, 165, 176–178
- Wulff, Fredrik Adolf (språkforskare, professor i Lund; 1845–1930) – 46
- Wulfila (visigotisk biskop, bibelöversättare; ca 311–383) – 43
- Zwingli, Huldrych (schweizisk teolog; 1484–1531) – 305
- Öhrling, Johannes (präst i Jokkmokk; 1718–1778) – 98
- Örnhelm, Klas (före adlandet Arrhenius; historiker, rikshistoriograf; 1627–1695) – 126

Ortregister

Registret omfattar namn på som nämns i artiklarna (inklusive fotnoterna), men inte namn i kart-, bild- och tabelltexter eller i litteraturförteckningar.

För ortnamn anges inom parentes först (i förekommande fall) motsvarigheter på andra i sammanhanget relevanta språk eller inhemsk namnform, därefter typ av ort, t.ex. **Wiek** (**estn. Läänemaa; län**). För att underlätta för läsare som inte är bekant med äldre namnformer, anges modern och/eller inhemsk namnform med hänvisning till huvudordet, t.ex. **Läänemaa** *se* **Wiek**.

Förkortningar: **eng.** – engelska, **estn.** – estniska, **fi.** – finska, **lett.** – lettiska, **lit.** – litauiska, **nederl.** – nederländska, **pol.** – polska, **ry.** – ryska, **ty.** – tyska, **vitry.** – vitryska

Aachen (stad i västra Tyskland) – 174
Aberoth (stad i Skottland) – 197
Ågenskalns *se* Hagenshof
Allentacken (estn. Alutaguse; socken, område) – 229
Alliers (fransk flod) – 10
Altmark (provins) – 224, 260, 262
Alt-Salis (lett. Vecsalaca; säteri) – 285
Alūksne *se* Marienburg
Alutaguse *se* Allentacken
Amerika – 335
Amsterdam – 47, 154, 163, 164, 166, 169, 170, 173, 174, 177, 178, 336
Antwerpen (stad i Flandern) – 163, 164, 167, 169, 178
Appoquinimink (område i Delaware, USA) – 342
Apukalns *se* Oppekaln

Arboga – 105, 197
Archangelsk (oblast i norra Ryssland) – 207
Arensburg (estn. Kuressaare; stad) – 225
Arjeplog – 94
Arvidsjaur – 98
Ascheraden (lett. Aizkraukle; stad) – 271
Atlanten – 20
Augsburg (stad i Bayern) – 261, 262
Ay (ö i Bandaarkipelagen) – 171

Babit (lett. Babīte; by) – 267, 271
Baltikum – 16, 21, 116, 138, 283, 284, 287, 292, 296, 297
Bandaarkipelagen (ögrupp öster om Java, Indonesien) – 171
Bärta *se* Oberbartau
Batsto (by i New Jersey, USA) – 342
Belgien – 166, 174

Bickern (lett. Biķernieki; by) – 267

Biķernieki *se* Bickern

Blasieholmen (stadsdel i Stockholm) – 140

Blekinge – 93

Bohuslän – 67

Bornholm – 57

Borås – 29

Bottenviken – 94, 95, 213

Brabant (nederländsk provins) – 171

Brandenburg (kurfurstendöme i Tysk-

romerska riket) – 137, 167, 173, 177

Brandywine Creek (biflod till Christina

River i östra Nordamerika) – 342

Braniewo *se* Braunsberg

Braunsberg (pol. Braniewo; stad) – 262, 268

Breitenfeld (ort i närheten av Leipzig) – 146

Bremen-Verden (svensk besittning i norra

Tyskland) – 142

Brittiska imperiet – 13

Brömsebro – 56, 72, 95, 224

Cabo Corso (svensk koloni på västafrikan-
ska Guldkusten, nuvarande Ghana, 1650-
1663) – 21

Cēsis *se* Wenden

Christina River (flod i östra Nordamerika)
– 342

Christina *se* Wilmington

Cinnaminson (område intill Delawareflo-
den) – 342

Conestoga (ort i Pennsylvania, Nordame-
rika) – 348

Częstochowa (ty. Tschenstochau; stad i
Polen) – 325

Dagö (estn. Hiiumaa; ö) – 223, 224

Dalarna – 48, 77, 88, 91, 93, 105

Dalälven – 106

Danmark – 15, 21, 41, 56–59, 61, 72, 154, 164,
165, 287

Danmark-Norge – 21, 93

Daugava *se* Dyna

Daugavgrīva *se* Dünamünde

Delaware Bay *se* Delawarebukten

Delaware River *se* Delawarefloden

Delaware Valley *se* Delawaredalen

Delawarebukten (eng. Delaware Bay) – 335

Delawaredalen (eng. Delaware Valley) – 335,
336, 348

Delawarefloden (eng. Delaware River) – 336,
342, 348

Delft (stad i Nederländerna) – 177

Deshima (handelsö utanför Nagasaki, Ja-
pan) – 171

Domesnäs *se* Kūolka

Dondangen (lett. Dundaga; säteri) – 288,
289

Dordrecht (stad i Nederländerna) – 174, 177

Dorpat (estn. Tartu; stad) – 33, 142, 176, 225,
229–232, 240, 253, 268, 288, 296, 298

Douglas (adlig ätt) – 36

Dresden (huvudstad i kurfurstendömet
Sachsen) – 154

Ducatus Curlandiae et Semgalliae *se*
Kurland-Semgallen

Ducatus Ultradunensis (hertigdöme) –
260–262

Dundaga *se* Dondangen

Dyna (lett. Daugava, vitry. Zachodnjaja
Dzvina, ry. Zapadnaja Dvina; flod) –
260, 283, 284, 287, 288

Dünamünde (lett. Daugavgrīva; fästning)
– 267

Egentliga Finland (fi. Varsinais-Suomi) –
105, 224

England – 165, 193–206

Eskilstuna – 36, 169

Estland – 19–21, 108, 109, 222–224, 227, 229,
230, 232–235, 241, 242, 250, 256, 283, 287,
288, 290, 291, 319

Etälä-Karjala *se* Sydkarelen

Europa – 15, 17, 33, 34, 48, 51, 99, 122–123,
126, 135, 154–155, 163, 215, 304, 309, 313

Falun – 94, 106

Fehmern (ö i södra Östersjön) – 177

Fehkeln (lett. Vietalva; socken) – 267

Fellin (estn. Viljandi; stad) – 225

Finland – 16, 104–120, 207, 209, 211, 218,
220, 241, 250, 256

Finnskogen (i Värmland) – 339

Finska viken – 70, 71, 119, 211, 212, 250, 252,
283

- Finspång (järnbruk i Östergötland) – 174
 Flandern – 168
 Formosa (ö i Stilla havet utanför Kinas öst-kust) – 164, 170, 171, 172
 Fort Christina *se* Fort Kristina
 Fort Kristina (eng. Fort Christina; svensk bosättning i Nordamerika) – 336
 Frankfurt am Main (stad i västra Tyskland) – 135, 177, 178
 Frankrike – 15, 24, 25, 37, 67, 154, 165, 174, 177, 182–190
 Fårö – 70, 75, 79

 Gambia – 289
 Gammallivland (Livländska konfederatio-nen) – 260, 283, 287, 288
 Gauja *se* Livländska Aa
 Ghana – 23
 Goldenbeck (estn. Kullamaa; socken) – 234
 Gotland – 68, 70–86, 92
 Greifswald (stad i Svenska Pommern) – 33
 Grekland – 12, 13
 Gripsholm – 169
 Grue finnskog (Norge) – 105
 Gränskarelen (fi. Raja-Karjala) – 220
 Gällivare – 94, 117
 Gästrikland – 91, 92, 95, 105
 Gävle – 92, 141
 Göteborg – 29, 172, 173, 177, 204, 348

 Haag – 47, 166, 177
 Haapsalu *se* Hapsal
 Hagenshof (lett. Āgenskalns; förort till Riga) – 267
 Halmstad – 173
 Hamburg – 163, 168, 177, 178
 Hannover – 234
 Hapsal (estn. Haapsalu; stad) – 225, 228
 Harjumaa *se* Harrien
 Harrien (estn. Harjumaa; län) – 224, 234
 Heby (Västmanland) – 92
 Hedemora – 89, 195, 196
 Heidelberg (stad i södra Tyskland) – 177
 Heliga romerska riket av tysk nation *se* Tysk-romerska riket
 Helmstedt (stad i Niedersachsen) – 148
 Helsingborg – 57, 58, 61, 66

 Helsingfors (fi. Helsinki) – 284
 Helsinki *se* Helsingfors
 Hiiumaa *se* Dagö
 Hisingen – 172
 Hoburgen (Gotland) – 70
 Holmhof (lett. Sala; by) – 267
 Holstein – 148
 Holstein-Gottorp (tyskt hertigdöme) – 137
 Hornslandet (landtunga mot Bottenhavet i Hälsingland) – 91
 Hudiksvall – 91
 Hälsingland – 91, 105
 Härjedalen – 88, 89
 Härnösand – 95, 98
 Hässleholm – 68

 Idre sameby (Dalarna) – 88
 Ikšķile *se* Ueksküll
 Ilgezeem (lett. Ilguciems; förort till, numera stadsdel i Riga) – 267
 Ilguciems *se* Ilgezeem
 Ingermanland (fi. Inkeri, Inkerinmaa, ry. Ingermanlandija, Ingrija, Izjora, Izjorskaja zemlja; landskap) – 88, 108, 117, 119–120, 213–216, 218, 220, 224, 249–257, 286, 299, 305
 Ingermanlandija *se* Ingermanland
 Ingrija *se* Ingermanland
 Inkere (ry. Izjora; flod) – 250
 Inkeri *se* Ingermanland
 Inkerinmaa *se* Ingermanland
 Īre (lett. Mazirbe, ty. Klein-Irben; livisk by) – 289
 Isla de Andrea (St. Andrew Island, James Island, Kunta Kinteh Island; ö i Gambia) – 289
 Island – 41, 78, 86
 Israel (Kanaans land) – 344
 Ivangorod (estn. Jaanilinn; stad i Ingermanland) – 229, 252, 305
 Izjora *se* Ingermanland
 Izjorskaja zemlja *se* Ingermanland

 Jam Zapolski (by i guvernementet Pskov) – 261
 James Island *se* Isla de Andrea
 Japan – 171

Jaunciems *se* Ūžkilā
 Jelgava *se* Mitau
 Jena (stad i hertigdömet Sachsen) – 165
 Jerusalem – 154
 Jerwen (estn. Järvamaa; län) – 224
 Joensuu (stad i norra Finland) – 220
 Juniata (område i Pennsylvania, Nordamerika) – 342
 Jämtland – 88
 Järvamaa *se* Jerwen
 Jäskis (fi. Jääski; härad) – 213
 Jättendal (ort i Hälsingland) – 91
 Jönköping – 58

 Kainuu *se* Kajanaland
 Kajanaland (fi. Kainuu; landskap) – 213, 218, 220
 Kaliningrad *se* Königsberg
 Kalix älv – 117
 Kalmar – 147, 169
 Kanada – 342
 Kardis (estn. Kärde; gods i Livland) – 230, 296, 299
 Karelen (Karelska republiken) – 108, 207–209, 211, 212, 220
 Karelska näset (fi. Karjalankannas, ry. Karelskij peresjejek) – 119, 209, 212–214, 218, 224, 250
 Karelska republiken *se* Karelen
 Karelskij peresjejek *se* Karelska näset
 Karjalankannas *se* Karelska näset
 Karlshamn – 173
 Karlskrona – 29
 Karlstad – 200
 Kemi (stad i norra Finland) – 106
 Kexholm (fi. Käkisalmi, ry. Priozersk; fästning, stad, län) – 211, 213–218, 220, 255, 297, 299
 Kexholms-Karelen – 214, 218
 Kingessing (historisk indianby i Philadelphia, Pennsylvania, Nordamerika) – 342
 Kirbla *se* Kirrefer
 Kirkholm (lett. Salaspils; ordensborg, socken) – 285, 288
 Kirrefer (estn. Kirbla; socken) – 234
 Kiruna – 94
 Klein-Irben *se* Īre

Koiva jögi *se* Livländska Aa
 Kokenhusen (lett. Koknese; fästning, stad) – 266
 Koknese *se* Kokenhusen
 Kolka *se* Kūolka
 Kolken *se* Kūolka
 Kolpina (by i Ingermanland) – 120
 Kopparberget – 170
 Kopparbergs län – 92
 Korpilombolo (ort i Norrbotten) – 108
 Korsbetningen (område utanför Visby) – 71
 Koschtraggen *se* Kūoštrōg
 Košrags *se* Kūoštrōg
 Kostraggen *se* Kūoštrōg
 Kraków (stad i sydöstra Polen) – 315
 Kremon (lett. Krimulda; säteri, socken) – 285
 Krimulda *se* Kremon
 Kristianstad – 61, 145, 173
 Kunta Kinteh Island *se* Isla de Andrea
 Kūolka (lett. Kolka, ty. Kolken, sv. Domesnäs; livisk by) – 289
 Kūoštrōg (lett. Košrags, ty. Kostraggen, Koschtraggen; livisk by) – 289
 Kuressaare *se* Arensburg
 Kurgolovo *se* Kurkola
 Kurkola (ry. Kurgolovo; halvö i Ingermanland) – 250
 Kurland (lett. Kurzeme) – 263, 264, 266, 271, 273, 277, 282–291
 Kurland-Semgallen (Ducatus Curlandiae et Semgalliae; hertigdöme) – 260, 262–268, 277, 287–291
 Kurzeme *se* Kurland
 Kvikkjokk – 100
 Kymmenedalen (i Finland) – 218
 Käkisalmi *se* Kexholm
 Kärde *se* Kardis
 Königsberg (Kaliningrad; stad) – 268
 Köpenhamn – 41, 56–59, 61, 68, 168, 194, 292

 Ladoga (sjö) – 209, 211–213, 224, 250, 252, 297
 Ladoga-Karelen – 214, 218, 220
 Landskrona – 66
 Landsort (fyrplats utanför Stockholm) – 169

Lappland – 16, 88, 93–101
 Larsbo bruk (Dalarna) – 92
 Lastadien (lett. Lastādija; förort till Riga) – 267
 Lastādija *se* Lastadien
 Latgale (område i Livland) – 260, 268, 277
 Laukaanjoki *se* Luga
 Lehigh (kommun i Pennsylvania, USA) – 342
 Leiden (stad i Nederländerna) – 148, 166, 170, 176, 177
 Lemsal (lett. Limbaži; stad, socken) – 285
 Lenapehoking (lenape-indianernas ursprungliga bosättningsområde) – 336
 Leningrad (oblast i nordvästra Ryssland) – 207, 218, 250
 Lettland – 20, 281, 283, 284, 286, 287, 291
 Libau (lett. Liepāja; stad i Kurland) – 291
 Liège (stad i Vallonien) – 170, 174
 Lielsalaca *se* Salis (socken)
 Lielupe *se* Pernigēl
 Liepāja *se* Libau
 Liezēre *se* Lösern
 Lilla Bält – 70
 Limbaži *se* Lemsal
 Linköping – 33, 169, 319
 Litauen – 260, 261, 265
 Livland – 19–21, 169, 213, 224, 227, 229, 230, 241, 242, 252, 260–269, 275, 277, 283–291, 322, 329, 331
 Livländska Aa (lett. Gauja, estn. Koiva jõgi; flod) – 284, 287
 Livländska konfederationen *se* Gammallivland
 London – 169, 177, 193, 195, 197
 Losne see *se* Lūžkilā
 Luga (fi. Laukaanjoki; flod i Ingermanland) – 224
 Lule lappmark – 117
 Luleå – 89
 Lund – 33, 55, 57, 176, 193, 194, 197, 205
 Lūžkilā (lett. Lūžna, ty. Losne see; livisk by) – 289
 Lūžna *se* Lūžkilā
 Lübeck – 20, 173
 Lycksele – 95, 98, 99
 Lye (f.d. församling på Gotland) – 75

Lüneburg (hertigdömet Braunschweig-Lüneburg) – 154
 Lyyssinä *se* Nöteborg
 Läänemaa *se* Wiek
 Lösern (lett. Liezēre; stad) – 266
 Malmö – 61, 66
 Manayunk (område i Philadelphia, Pennsylvania, Nordamerika) – 342
 Manhattan (stadsdel i New York City, USA) – 347
 Marienburg (lett. Alūksne; stad) – 267
 Maryland (delstat i USA) – 339, 348
 Massachusetts (delstat i USA) – 340
 Matīši *se* Sankt Matthiae
 Mazirbe *se* Īre
 Mecklenburg (hertigdöme i Tysk-romerska riket) – 254
 Medelhavet – 20
 Medevi brunn – 281
 Mellanvästern (område i norra och centrala USA) – 342
 Mervalla (fastighet i Ytterselö socken, Strängnäs kommun, Södermanland) – 289
 Metsepole (liviskt område) – 284, 285
 Middelburg (stad i Nederländerna) – 177
 Mitau (lett. Jelgava; stad) – 267, 268, 271, 287
 Mohn (estn. Muhu; ö) – 224
 Montrose (stad i Skottland) – 195
 Moskva (stad, storfurstendöme) – 170, 213, 252, 261, 265, 297, 299, 303, 305, 306, 309
 Muhu *se* Mohn
 Murmansk (oblast i norra Ryssland) – 207
 Mälardalen – 47
 Mälaren – 92, 224
 Nabas *se* Nabben
 Nabben (lett. Nabas; säteri, socken) – 285
 Nagasaki (stad i Japan) – 171
 Nantes (stad i västra Frankrike) – 184
 Narragansett Bay *se* Narragansettbukten
 Narragansettbukten (buktt i östra Nordamerika) – 340
 Narva (stad) – 119, 214, 225, 226, 228–231, 233, 250, 253, 254, 296–300, 304, 305

Narvafloden – 224, 229, 250
 Nasafjäll (gruva vid Arjeplog) – 94–98
 Nederland (kvarter på Södermalm i Stockholm) – 173
 Nederländerna – 24, 47, 165–179
 Nemetskaja sloboda (utlänningsförstad till Moskva) – 297
 Neshaminy (område i Pennsylvania) – 342
 Neudorf *se* Üžkilā
 New Amsterdam *se* Nya Amsterdam
 New England *se* Nya England
 New Jersey (delstat i USA) – 342
 New Netherland *se* Nya Nederland
 New Sweden *se* Nya Sverige
 Neva (flod i Ingermanland) – 71, 119, 250, 251
 Nevanlinna *se* Nyen
 Nica *se* Niederbartau
 Niederbartau (lett. Nica; socken) – 273
 Nieuw Nederland *se* Nya Nederland
 Nordkarelen – 217, 218, 220
 Norge – 41, 69, 78, 88, 108
 Norra Ishavet – 213
 Norrköping – 169
 Norrland – 92, 106, 108
 North East (stad i Maryland, Nordamerika) – 348
 Novgorod (stad, handelsrepublik, oblast) – 71, 119, 209, 212, 213, 218, 226, 229, 251, 252, 313
 Nukuttalahti (by i Sordavala kommun) – 211
 Nya Amsterdam (eng. New Amsterdam; nederländsk koloni i östra Nordamerika) – 336, 339, 348
 Nya England (eng. New England; region i USA) – 335
 Nya Nederland (nederl. Nieuw Nederland, eng. New Netherland; nederländsk koloni i östra Nordamerika) – 164, 335, 340
 Nya Sverige (New Sweden; svensk koloni i östra Nordamerika, 1638–1655) – 21, 164, 335, 336, 338, 339, 341, 347
 Nyen, Nyens skans (fi. Nevanlinna; fästning, stad) – 127, 130, 251, 252
 Nyköping – 45, 168, 169, 173
 Nyland (fi. Uusimaa; landskap) – 109, 224
 Nürnberg (stad i södra Tyskland) – 145, 177

Nystad (fi. Uusikaupunki; stad i sydvästra Finland) – 59
 Nöteborg (ty. Schlüsselburg, ry. Sjisselburg, fi. Pähkinälinna, Lyyssinä; slott, stad) – 212, 213, 252
 Oberbartau (lett. Bārta; socken) – 273
 Oberpahlen (estn. Põltsamaa; slott, stad) – 230
 Oklahoma (delstat i USA) – 336
 Olai (lett. Olaine; stad) – 267
 Olaine *se* Olai
 Olavinlinna *se* Olofsborg
 Oliva (kloster) – 260
 Olofsborg (fi. Olavinlinna; fästning) – 213
 Ontario (provins i Kanada) – 336
 Oppekaln (lett. Apukalns; by) – 267
 Oredež (fi. Ortesjoki; flod i Ingermanland) – 224
 Orienten – 211
 Ormsö (estn. Vormsi; ö) – 223
 Ortesjoki *se* Oredež
 Ostindien (Nederländska Ostindien) – 164
 Oxford – 135
 Paide *se* Weissenstein
 Papendorf (lett. Rubene; socken) – 267
 Paris – 38, 177
 Passajunk (fort i Nya Sverige) – 342
 Peipsi järv *se* Peipussjön
 Peipus *se* Peipussjön
 Peipussjön (estn. Peipsi järv, ry. Tjudskoje ozero) – 224, 229, 250
 Perna (estn. Pärnu; stad) – 224, 225, 229–231
 Pernig (lett. Lielupe; säteri, socken) – 285
 Pernå (fi. Pernaja; socken i östra Nyland, Finland) – 109
 Petjory *se* Petschur
 Petschur (estn. Petseri, ry. Petjory; stad i guvernemetet Pskov) – 288
 Petseri *se* Petschur
 Philadelphia (stad i östra USA) – 347
 Pielinen-Karelen – 214
 Pihkva järv *se* Pskovsjön
 Pilten (lett. Piltene; stift) – 289
 Pinkenhof (lett. Piņķi; by) – 267, 272

- Piņķi *se* Pinkenhof
 Pitraggen *se* Pitrōg
 Pitraggs *se* Pitrōg
 Pitrōg (lett. Pitraggs, ty. Pitraggen; livisk by) – 289
 Pljussa (biflod till Narvafloden) – 299
 Polen – 21, 24, 145, 165, 218, 261–263, 288–290, 298, 315, 322, 325–329
 Polen-Litauen – 230, 260, 262–264, 287, 288, 327
 Poltava (ort i nuv. Ukraina) – 325
 Pölsamaa *se* Oberpahlen
 Pommern *se* Svenska Pommern
 Pope *se* Popen
 Popen (lett. Pope; säteri) – 288
 Preussen – 38
 Priozersk *se* Kexholm
 Pskov (estn. Pihkva; stad, guvernement) – 224, 229, 288
 Pskovsjön (estn. Pihkva järv, ry. Pskovskoje ozero) – 224
 Pskovskoje ozero *se* Pskovsjön
 Pyhäjoki (älv i Norra Österbotten) – 213
 Pyreneerna – 67
 Pähkinälinna *se* Nöteborg
 Pärnu *se* Pernau
- Rajajoki *se* Systerbäck
 Raja-Karjala *se* Gränskarelen
 Rakvere *se* Wesenberg
 Rancocas (område i New Jersey, USA) – 342
 Raritan River *se* Raritanfloden
 Raritanfloden (eng. Raritan River; flod i östra USA) – 336
 Reims (stad i nordöstra Frankrike) – 197
 Reval (estn. Tallinn) – 224–226, 228, 230, 231, 233, 236, 237, 240, 255, 296
 Rhen – 11
 Riga – 36, 154, 169, 224, 226, 227, 230, 231, 241, 260, 262, 264, 265, 267–269, 273, 275, 287–289, 296, 322, 323
 Rigabukten – 283, 290, 291
 Rom – 178, 283
 Romerska riket – 13
 Roskilde (stad i Danmark) – 56, 67, 249
 Rostock (stad i Mecklenburg) – 148, 165, 173
 Rotterdam (stad i Nederländerna) – 177
- Rubene *se* Papendorf
 Ryska federationen *se* Ryssland
 Ryssland (Ryska federationen) – 20, 21, 24, 38, 93, 109, 119, 170, 207, 209, 211, 213, 215, 217, 218, 220, 224, 226, 230, 251–256, 266, 288, 296–300, 306, 311
 Rää – 57
- Saaremaa *se* Ösel
 Sachsen (kurfurstendöme i Tysk-romerska riket) – 154
 Saimaa *se* Saimen
 Saimen (fi. Saimaa; sjö) – 213
 Saint Andrew Island *se* Isla de Andrea
 Saint-Riquier (franskt kloster) – 11
 Sala (Västmanland) – 94
 Sala *se* Holmhof
 Salaca *se* Salis
 Salaspils *se* Kirkholm
 Salis (lett. Lielsalaca; socken) – 267
 Salis (lett. Salaca; flod) – 282, 284–286, 288
 Sameland – 93, 98
 Samogitien (lit. Žemaitia; område i Litauen) – 290
 Samolvahalvön (avskiljer Peipussjön från Pskovsjön) – 224
 Sānag (lett. Saunags, ty. Saunaggen; livisk by) – 289
 Sangis (by i Norrbotten) – 117
 Sankt Matthiae (lett. Matīši; socken i Livland) – 267
 Sankt Matthias (estn. Madise; socken i Estland) – 234
 Sankt Petersburg – 38, 119, 251, 284
 Satakunda (landskap i Finland) – 105
 Saunaggen *se* Sānag
 Saunags *se* Sānag
 Savo *se* Savolax
 Savolax (fi. Savo; landskap i Finland) – 105, 117, 119, 213, 218, 220
 Schlüsselburg *se* Nöteborg
 Seltingshof (lett. Zeltiņi; socken) – 267
 Semgallen (lett. Zemgale; område) – 268, 277, 287
 Sestra *se* Systerbäck
 Shackamaxon (tidigare by vid Delawarefloden) – 342

- Sibirien – 250
 Sickraggen *se* Sikrög
 Siestarjoki *se* Systerbäck
 Sikrags *se* Sikrög
 Sikrög (lett. Sikrags, ty. Sickraggen; livisk by) – 288, 289
 Silbojokk (smältverk vid Arjeplog) – 94, 95
 Sjlisselburg *se* Nöteborg
 Skandinavien – 89
 Skara – 45, 47, 73
 Skokloster (slott vid Mälaren) – 165
 Skottland – 193, 197–198, 203, 230
 Skuoritsa (ry. Skvoritsy; socken) – 286
 Skvoritsy *se* Skuoritsa
 Skytts härad (Skåne) – 66
 Skåne – 55–69, 95, 252
 Skåneland (Skåne, Halland, Blekinge) – 55, 56
 Smargon *se* Smorgonie
 Smarhon *se* Smorgonie
 Smorgonie (vitry. Smargon, ty. Smarhon; stad i nuv. Vitryssland) – 325
 Småland – 249
 Soikino *se* Soikkola
 Soikkola (ry. Soikino; halvö i Ingermanland) – 250
 Sordavala (kommun i Karelska republiken) – 211
 Sovjetunionen – 211, 218, 220
 Spanien – 67, 163
 Stade (förvaltningscentrum i svenska provinsen Bremen-Verden) – 142
 Staraja Ladoga (handelsplats, by) – 250
 Starfors (Västmanland) – 92
 Stettin (stad i norra Tyskland) – 177
 Stoby (församling i Lunds stift) – 68
 Stockholm – 34, 35, 40, 45, 58, 59, 73, 93, 104–106, 112–115, 140–144, 156, 164, 168, 173, 174, 183, 194, 197, 200, 204, 216, 224, 226, 230, 232–234, 255–257, 264, 281, 296–299, 301, 304–306, 311, 319, 328, 331, 342
 Stolbova (by i Ingermanland) – 119, 213, 214, 215, 217, 224, 251, 252, 253, 299, 300
 Stora Bält – 56, 70
 Stralsund (förvaltningscentrum i Svenska Pommern) – 143
 Strasbourg (stad i Alsace) – 11
 Strängnäs – 33
 Sundsvall – 29
 Swaanendael (nederländsk koloni i östra Nordamerika) – 335
 Svartsjö (slott på Ekerö) – 169
 Svealand – 92
 Svenska Pommern – 16, 153, 165, 292
 Sverige (inom 1809 års gränser) – 14–18, 19–38, 40–52, 55–69, 70–86, 88–101, 104–120, 122–135, 137–157, 163–179, 182–190, 193–206, 209, 211–215, 217, 222, 226, 230, 233, 241, 242, 249, 250, 252–255, 257, 260, 262, 263, 281–283, 286–288, 290, 296, 297, 299, 306, 309, 311, 313, 315, 316, 322, 324, 329, 331, 341, 342, 348
 Svir (fi. Syväri; flod i Ingermanland) – 207
 Sydafrika – 170
 Sydkarelen (fi. Etälä-Karjala) – 220
 Systerbäck (fi. Rajajoki, Siestarjoki, ry. Sestra; flod på Karelska näset) – 212, 224
 Syväri *se* Svir
 Sävis (by i Norrbotten) – 117
 Söder (stadsdel i Stockholm) – 173, 297
 Söderbärke (Dalarna) – 92
 Södermanland – 45, 289
 Tallinn *se* Reval
 Tartu *se* Dorpat
 Tavastland (landskap i Finland) – 105
 Teusina (fi. Täysinä, ry. Tjavzino; by i Ingermanland) – 213, 296
 Thorn (pol. Toruń; stad i nuv. Polen) – 329
 Thornsberg (lett. Torņakalns; stadsdel i Riga) – 267
 Tichvin (område i oblasten Leningrad) – 207, 211
 Tinicum (kommun i Pennsylvania, USA) – 342, 348
 Tjavzino *se* Teusina
 Tjudskoje ozero *se* Peipussjön
 Tobago (ö i Västindien) – 289
 Toksava (by i Ingermanland) – 120
 Tolvfors bruk (Gästrikland) – 92
 Torakankorva (by i Norrbotten) – 118
 Torņakalns *se* Thornsberg
 Torne älv – 117, 118

- Tornedalen – 108, 117, 118
 Torneå (stad i Lappland, Finland) – 115, 117, 127
 Toruń *se* Thorn
 Treyden (lett. Turaida; biskopsborg) – 284, 287
 Troja (antik stad i nuv. Mindre Asien) – 12
 Trondheims län – 95
 Tschenstochau *se* Częstochowa
 Tulpehocken (område i Pennsylvania, USA) – 342
 Turaida *se* Treyden
 Tver (guvernement, oblast i västra Ryssland) – 207, 209, 211, 218
 Tübingen (stad i södra Tyskland) – 177
 Tyskland – 13, 21, 24, 25, 47, 94, 109, 116, 146, 165, 166, 233, 240, 266, 269, 271, 275
 Tysk-romerska riket (Heliga romerska riket av tysk nation) – 230
 Täysinä *se* Teusina
- Ueksküll (lett. Ikšķile; stad, socken) – 285
 Uleåborg (fi. Oulu; stad i norra Finland) – 118
 Ume lappmark – 95
 Unami Creek *se* Unamifloden
 Unamifloden (flod i östra USA) – 336
 Uppland – 36
 Uppsala – 33, 40, 43, 91, 123, 131, 144, 148, 186, 190, 193–200, 202, 205, 233, 235, 249, 303, 306, 309, 311, 313, 319, 321
 Uusimaa *se* Nyland
 Üžkilä (lett. Jaunciems, ty. Neudorf; by) – 289
- Vaid (lett. Vaide, ty. Wayden/Waiden; livisk by) – 289
- Vaide *se* Vaid
 Vainaži *se* Wainssel
 Valakiet (område i nuv. Rumänien) – 326
 Valdaj (område i oblasten Novgorod) – 207, 211, 218
 Valga *se* Walk
 Valka *se* Walk
 Vallonien (provins i Spanska Nederländerna) – 169
- Varberg – 173
 Varsinais-Suomi *se* Egentliga Finland
 Vecsalaca *se* Alt-Salis
 Ventspils *se* Windau
 Viborg (fi. Viipuri, ry. Vyborg; slott, stad, län, stift) – 109, 111, 209, 211–212, 215, 216, 220, 254, 255, 296
 Vidzeme *se* Västra Livland
 Vietalva *se* Fehteln
 Viipuri *se* Viborg
 Viljandi *se* Fellin
 Vilnius (pol. Wilno, ty. Wilna) – 273
 Virginia (delstat i USA) – 335, 339, 340
 Virland (estn. Virumaa; län) – 224, 229
 Virumaa *se* Virland
 Visby – 70–73
 Vita havet – 298
 Vitryssland – 325
 Vivalen (Härjedalen) – 89
 Vlissingen (stad i Nederländerna) – 177
 Vologda (oblast) – 207
 Vomb (församling i Lunds stift) – 61, 62
 Vormsi *se* Ormsö
 Votskaja Pjatina (område i handelsrepubliken Novgorod) – 251
 Vyborg *se* Viborg
 Värmland – 93, 105, 106, 108, 117, 339
 Västerbotten – 89, 106
 Västergötland – 249
 Västerås – 33, 142, 195, 232
 Västeuropa – 253
 Västindien – 289
 Västmanland – 92, 108
 Västra Livland (lett. Vidzeme; provins) – 262, 283, 285, 288
 Växjö – 142, 328
- Waiden *se* Vaid
 Wainssel (lett. Vainaži; säteri, socken) – 285
 Walk (estn. Valga, lett. Valka; stad) – 225
 Wayden *se* Vaid
 Weichsel (pol. Wisła; flod i Polen) – 328
 Weissenstein (estn. Paide; stad) – 225
 Wenden (lett. Cēsis; stad) – 262
 Wesenberg (estn. Rakvere; stad) – 225
 Wicacå (blockhus i Nya Sverige) – 342
 Wiek (estn. Läänemaa; län) – 224, 234

Wilmington (Christina; stad i Delaware, USA) – 346

Wilna *se* Vilnius

Wilno *se* Vilnius

Windau (lett. Ventspils; stad i Livland) – 291

Wislå *se* Weichsel

Wismar – 139

Wissahickan (område i Philadelphia, USA) – 342

Wittenberg (stad i Sachsen) – 112, 165, 197, 233

Ystad – 61, 127

Ytterselö (socken i Södermanland) – 289

Zachodnjaja Dzvina *se* Dyna

Zapadnaja Dvina *se* Dyna

Zeltni *se* Seltingshof

Žemaitia *se* Samogitien

Zemgale *se* Semgallen

Åbo – 33, 45, 51, 104, 109–111, 116, 176

Åland – 105

Ångermanland – 93, 106

Älvdalen – 77

Älvsborg – 163, 174

Äyräpää (härad på Karelska näset) – 213

Öland – 92

Örebro – 215, 252

Öresund – 58, 59, 70, 163, 164

Örträsk (ort i Västerbotten) – 96, 106

Ösel (estn. Saaremaa; ö) – 21, 224, 227, 241, 242, 290, 291

Österbotten – 105

Östergarn (församling i Visby stift) – 70, 75

Östergötland – 36, 45, 91, 249

Österrike-Ungern – 14

Östersjön – 20, 24, 70, 71, 163, 283, 287, 290

Övertorneå (fi. Matarengi) – 118

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Troporum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds. Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”. Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds. Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter Alberg Jensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czeslaw Milosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Hårdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakningar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Bringéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds. Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynden och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Tryggve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds. Rolf Törstendahl and Irmline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamanhengar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Forelesingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg. March 1996. Eds. Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds. Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografi. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds. Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlin. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 Nov. 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds. Nils-Arvid Brिंगéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds. Małgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds. Leonard Neuger & Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius & Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The *Formvännern* Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007
- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johannessson & Håkan Möller. 2007

- 67 Efter femtio år: *Aniara* 1956–2006. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007.
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008.
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009.
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jarlert. 2009.
- 71 Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia. Red. Katarina Schoerner. 2009.
- 72 Emilia Fogelklou läst i dag. Nio essäer. Red. Anders Jeffner. 2010.
- 73 Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007. Eds. Claes Gejrot, Sara Risberg and Mia Åkestam. 2010.
- 74 Universitetsrankning och bibliometriska mätningar: Konsekvenser för forskning och kunskapsutveckling. Red. Göran Hermerén, Kerstin Sahlin och Nils-Erik Sahlin. Sammanställn. Ulrika Waaranperä. 2011.
- 75 Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Red. Olof Holm. 2011.
- 76 Konsten och det nationella. Essäer om konsthistoria i Europa 1850–1950. Red. Martin Olin. 2012.
- 77 Cent ans d'études scandinaves. Centenaire de la fondation de la chaire de Langues et littératures scandinaves à la Sorbonne en 1909. Éd. Sylvain Briens, Karl Erland Gadelii, May-Brigitte Lehman et Jean-Marie Maillefer. 2012.
- 78 Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson och Raimo Raag. 2012.

